

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Ткачук Андрій Павлович

УДК 94(477) «1991/2018»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗБРОЙНІ СИЛИ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У
ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1991 – 2018 рр.)**

20.02.22 – військова історія

Галузь науки: Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Всі оригінали ідентичні

вчений секретар спеціалізованої вченої ради Д 35.852.19

кандидат історичних наук

О.І. Муравський

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.П. Ткачук

Науковий консультант:

Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Ткачук А. П. Збройні Сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій (1991 – 2018 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – *військова історія*. Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, МО України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2020.

У дисертації здійснено розв'язання **наукової проблеми**, яка полягає у комплексному аналізі сутності, змісту, механізмів формування та напрямків практичної реалізації розбудови Збройних Сил України у баченні українських політичних партій. У дисертації *уперше*:

- розкрито участь та роль українських політичних партій і рухів у становленні та розбудові Збройних Сил України;
- здійснено порівняльний аналіз діяльності політичних партій різного політичного спектра щодо місця армії у сфері забезпечення державної безпеки;
- досліджено ідеологічні протиріччя та внутрішньопартійну полеміку в українському політикумі, представленому в парламенті, щодо місця та діяльності Збройних Сил України в системі національної безпеки;

удосконалено:

- підходи щодо розуміння змісту і структури діяльності українських політичних партій у процесі будівництва та реформування української армії;
- розуміння політико-ідеологічних аспектів структурної побудови розвитку Збройних Сил України та місця у цих процесах політичних партій;
- механізми дослідження впливу процесів модернізації суспільства на руйнування усталених ідеологем та зміну політичної ідеології;

новий рівень розвитку отримали:

- проблеми діяльності та ідеології українських політичних партій щодо військового будівництва держави у новітній період (1991–2018 рр.);

- вивчення впливу військово-політичного будівництва на становлення України як самостійної держави на міжнародній арені;

- питання взаємозв'язку держави та міжнародних політичних інституцій в умовах військового будівництва в Україні.

Практичне значення дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані у теорії та практиці розбудови Збройних Сил України, при підготовці узагальнювальних наукових праць з новітньої історії України, навчальних посібників і підручників. Фактичний матеріал, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження використовуються під час наукових досліджень воєнно-історичним відділом Воєнно-наукового управління ГШ, воєнно-науковою групою Командування ССО ЗС України та під час вивчення навчальної дисципліни «Історія війн і воєнного мистецтва» у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

У першому розділі **«Історіографія та джерельна база дослідження»** із застосуванням історико-порівняльного методу дослідження здійснено аналіз основних етапів розвитку наукової думки за тематикою дисертації, висвітлюється джерельна база, використана автором, аналізуються передумови, принципи, провідні зовнішні та внутрішні чинники формування засад створення, розбудови і реформування Збройних Сил України, розкривається діалектика їхнього взаємозв'язку.

У другому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження ролі політичних партій у розбудові системи національної безпеки і оборони»** наведено параметри, підходи, методи та критерії об'єктивного вивчення запропонованої теми дослідження, зазначено, що Збройні Сили України входять до Воєнної організації держави, яка є сукупністю воєнних та воєнізованих структур держави, спільна діяльність яких спрямована на вирішення завдань забезпечення воєнної безпеки країни, а у випадку війни – на відбиття агресії, розгром противника та досягнення політичних цілей війни.

У третьому розділі **«Формування Збройних Сил України у контексті державотворчих процесів (1991 – 1994 рр.)»** показано суспільно-політичні умови, в яких виникла ідея відновлення національної армії, з'ясовано місце проблеми

військового будівництва в діяльності перших українських політичних партій та рухів, а також парламентських / позапарламентських політичних сил у перші роки після відновлення державної незалежності України.

У четвертому розділі **«Збройні Сили України як основоположний чинник національної безпеки (1994 – 2005 рр.)»** проаналізовано загальні тенденції розвитку Збройних Сил України, розглянуто візію політичних сил на існування армії в умовах соціально-економічної (друга половина 1990-х років) та політичної (початок 2000-х років) криз в Україні, зазначено, що реалізувати задекларовані у Воєнній доктрині України (1993 р.) принципи на зламі ХХ – ХХІ ст. не вдалося, а також розглянуто місце військової проблематики у діяльності політичних партій.

У п'ятому розділі **«Збройні Сили України у безпековій парадигмі Української держави (2005 – 2010 рр.)»** проаналізовано військову проблематику у політиці політичних сил України в умовах зміни геополітичної спрямованості зовнішньої політики держави у напрямі європейської інтеграції, яка активізувалась після подій Помаранчевої революції та перемоги на президентських виборах В. Ющенка, а також в умовах парламентської політичної кризи 2006 – 2007 рр., розпаду «помаранчевої коаліції» та президентства В. Януковича. Зазначено, що перетворення України в парламентсько-президентську республіку та введення пропорційної системи виборів до Верховної Ради суттєво збільшили значення політичних сил у реалізації державної безпекової політики.

У шостому розділі **«Збройні Сили України на етапі повернення до концепції позаблокового статусу Української держави (2010 – 2014 рр.)»** проаналізовано стан української армії в умовах зміни політичної ситуації в державі, приходу до влади Партії регіонів та президентства В. Януковича. Вказано, що зміни, які відбулися у політичній системі України після президентських виборів 2010 р., унеможливили розвиток Збройних Сил України, призвели до занепаду української армії. Зауважено, що за підтримки Партії регіонів Україна відмовилася від курсу на євроінтеграцію, передусім у безпековому вимірі, а запропоновані урядом заходи щодо реформування армії на практиці лише сприяли її остаточному занепаду.

У цьому розділі «**Збройні Сили України в умовах російсько-української війни (2014 – 2019 рр.)**» розглянуто позицію українських політичних партій щодо реформування Збройних Сил України в умовах російської воєнної агресії проти України, зазначено, що десятиліття відвертого ігнорування проблем армії, недостатнє фінансування військового будівництва, непродуманість реформ у сфері розвитку Збройних Сил України стали причиною того, що станом на 2013–2014 рр. в Україні фактично не залишилось військових формувань Збройних Сил України, здатних виконувати на належному рівні поставлені завдання.

У **Висновках** зазначено, що в реалізації державної політики у сфері розвитку Збройних Сил України провідну роль відігравали політичні партії, які здійснювали безпосередній вплив на чисельність і структурну перебудову Збройних Сил України, стан забезпечення новітніми зразками озброєння та військової техніки, обсяги фінансування соціально-правового забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей та загалом забезпечення життєдіяльності української армії. Представлені у парламенті політичні сили розробляли й ухвалювали нормативну базу з питань оборони, вдосконалювали її до потреб Збройних Сил України та системи національної безпеки і оборони.

Основні наукові результати і теоретичні узагальнення дослідження:

1. Полеміка щодо процесу становлення, розбудови та реформування Збройних Сил України з різною інтенсивністю тривала упродовж 1991 – 2018 рр. Активну участь у ній брали науковці, військові та цивільні експерти, представники політичних і громадських організацій. Якщо у першій половині 1990-х років така риторика була забарвлена настроєм пострадянської пацифістської ейфорії, то вже згодом, після перших глобальних і регіональних викликів у безпековій сфері перед Україною, українські політичні партії та рухи заговорили про зміцнення воєнної безпеки держави та ролі Збройних Сил України у процесі державотворення. Водночас формування єдиної візії щодо розбудови та реформування Збройних Сил України і перспектив їхнього розвитку не існувало.

2. У руслі державотворчих процесів на зламі 1990-х років у середовищі «неформальних» громадсько-політичних організацій, утворених національно-патріотичною частиною українського суспільства, був закладений «фундамент»

концепту української армії. Пройшовши процес трансформації та політизації, він перейшов із теоретично-концептуальної площини у практичну, отримавши своє втілення в низці законодавчих ініціатив та рішень, що дисонували із радянським законодавством у військовій сфері, з боку органів державної влади західних областей Української РСР.

3. Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. перед керівництвом молодого держави постало питання реального захисту державного суверенітету і територіальної цілісності. Відтак, розпочалося повноцінне будівництво української армії. Оскільки власного досвіду у військовому будівництві українські політичні сили не мали, в перші роки після відновлення державної незалежності проблеми створення та розбудови українського війська, а також системи національної безпеки в цілому вирішувалися політиками інтуїтивно, паралельно із будівництвом інших державних інститутів. Було вирішено, що будівництво Збройних Сил України мало здійснюватися за принципом «розумної достатності» як за чисельністю та структурою, так і за озброєнням.

4. Українській політичній еліті вдалося досягнути консенсусу в питанні військового будівництва: на основі успадкованого від СРСР потужного військового утворення розпочали здійснювати будівництво Збройних Сил України. Практично розпочалося планове скорочення і реформування Збройних Сил. Легітимізація та інституціоналізація такого надзвичайно важливого державного органу, як армія, відбулася досить швидко і без особливих ексцесів. Разом з тим був встановлений мінімальний контроль з боку законодавчої та виконавчої влади над військовою сферою.

5. У другій половині 1990-х років проблеми воєнної політики України та розбудови її Збройних Сил хоч і не були серед першочергових пріоритетів українських політичних партій та рухів, але вони водночас не були і поза їх увагою. Необхідність перебудови армії впливала, насамперед, із першорядної ролі обороноздатності країни, у забезпеченні та зміцненні її суверенітету, місця Збройних Сил України у системі силових структур і державних інституцій. Український політикум розглядав питання військового будівництва в країні крізь призму

суспільно-політичних реалій, вказуючи при цьому, що країні потрібна високо-професійна армія, утворена з військовослужбовців-контрактників.

6. В умовах недофінансування військового сектору, геополітичних викликів, а також внутрішньополітичного протистояння всередині країни реалізувати запропоновані програми реформування та розвитку ЗС України не вдалося. Крім того, для військового сектору залишалась притаманною відсутність фахового обґрунтування витрат на оборону, яке б враховувало реальні економічні можливості держави та геополітичні реалії. Це призвело до зниження рівня технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин. Неухильно падав рівень боєготовності військ, стан мобілізаційних резервів, технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин, ступінь укомплектування їх особовим складом.

7. Зважаючи на суспільно-політичні та соціально-економічні чинники впродовж 1994 – 2005 рр., реалізувати задекларовані наміри реформування Збройних Сил України та військової сфери в Україні не вдалося: важка економічна криза в державі 1993 – 1998 рр., політична криза початку 2000-х років відкинули на невизначений термін можливість переведення армії на професійну основу. Не вдалося також здійснити якісного забезпечення та розвитку ЗС України, оскільки в умовах фактичного зменшення чисельності армії втричі таке реформування не супроводжувалося глибоким науковим аналізом, а диктувалося радше економічним становищем: не відбувалось покращення забезпечення війська, а навпаки, зменшувалась його боєздатність і боєготовність.

8. Український політикум отримав потужний імпульс у напрямку активізації зусиль в розробці та прийнятті рішень, що стосувалися євроінтеграції держави, після подій Помаранчевої революції та перемоги В. Ющенка на президентських виборах. В умовах своєрідного переорієнтування українського політичного істеблішменту на західні військово-політичні блоки особливої ваги набули питання національної безпеки та належного функціонування Збройних Сил України. Намагаючись запозичити іноземний досвід військового будівництва пріоритетним було названо створення невеликої за чисельністю сучасної армії, укомплектованої професіоналами, всебічно забезпеченої, оснащеної новітніми зразками озброєнь і військової техніки.

9. Політична криза під час «коаліціади-2006» закінчилась розколом «помаранчевої коаліції» (БЮТ, «Наша Україна», СПУ) та сприяла утворенню «антикризової коаліції» у складі Партії регіонів, СПУ, КПУ і призначення В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. Політична криза, спричинена розвалом «помаранчевої коаліції», викликала ситуацію, коли у державі з проєвропейським президентом ухвалення законодавчих ініціатив, а також виконавча гілка влади перебувала під фактичним контролем проросійських політичних сил. Внутрішньополітична криза в Україні не дала можливості політичним партіям продемонструвати на практиці виконання своїх передвиборних програм у сфері забезпечення національної безпеки та реформування Збройних Сил України. Водночас зміна балансу сил у парламенті засвідчила, що Україна знову перебуває на перехресті геополітичного вибору з переважаючим проросійським креном.

10. Після невеликого періоду геополітичного лавірування Україна поступово переорієнтувалася з євроатлантичного курсу на політику державного нейтралітету, яку активно підтримувала Російська Федерація. Обсяг фінансування Збройних Сил не відповідав не тільки нормативній, а й мінімальній потребі, та не враховував існуючого рівня інфляції. На практиці це означало подальшу політичну та економічну залежність офіційного Києва від Москви. Водночас голоси низки політичних сил, які попереджали про небезпеку такого політичного розвороту (БЮТ та НУ–НС) залишалися не почутими. Зрештою використання проросійської та антинатовської риторики допомогло лідеру Партії регіонів В. Януковичу здобути перемогу на виборах Президента у 2010 р., що лише посилює російськоцентричність української зовнішньої політики у безпековій сфері.

11. У 2010 – 2013 рр. у сфері військового будівництва та розвитку Збройних Сил України відбувалися активні зміни, які були спрямовані на послаблення обороноздатності держави. Процес реформування Збройних Сил України після перемоги на виборах Президента України (2010 р.) В. Януковича та призначення Прем'єр-міністром України М. Азарова (2010 р.) по суті полягав у розвалі боєздатних військових частин. У цей час особливої ваги набуває чисельність особового складу Збройних Сил України. Заходи з удосконалення системи військової освіти,

запровадження багаторівневої системи підготовки сержантського складу, активізації процесу та форм залучення громадян на військову службу дозволили утримати чисельність військовослужбовців за контрактом на рівні попередніх років, хоча давались взнаки і десятиліття існування невирішених проблем в армії, спричинених недостатнім фінансуванням військової сфери.

12. Перемога Революції Гідності та зміна влади в Україні підвищили рівень суспільного запиту на швидкі позитивні зміни в країні та всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак у військовій сфері каталізатором проведення швидких та ефективних реформ стала розв'язана Росією військова агресія, що поставила під загрозу подальше існування України як суверенної держави. Враховуючи чинник російської військової загрози, проблеми розбудови Збройних Сил України та зміцнення обороноздатності України стали фактично ключовими у передвиборній риторичній політичній партій та рухів на позачергових виборах до парламенту 2014 р. Головними темами для проєвропейських політичних сил стали: захист країни і відновлення миру, акцентування уваги на забезпеченні перемоги в конфлікті, підтримці армії та інших військових формувань, учасників АТО, скасуванні позаблокового статусу та вступі до НАТО. Водночас низка політичних сил з проросійського сегмента українського політикуму, поряд із суто декларативними заявами про доцільність посилення обороноздатності держави, пропонували шляхом переговорів врегульовувати ситуацію, спровоковану РФ у низці регіонів, вказуючи на виключно «внутрішній» характер воєнних дій на території України. Головними елементами їхньої партійної пропаганди стали вимоги реалізації «мирного шляху», роззброєння добровольчих батальйонів як «незаконних збройних формувань» поряд із збереженням позаблокового статусу. Події 2014 р. та цілковита неготовність держави до воєнної агресії вказали на гостру необхідність проведення докорінних змін у підходах до формування засад державної політики у сфері військового будівництва та розвитку Збройних Сил України.

Ключові слова: Україна, безпека, НАТО, армія, Верховна Рада України, національна безпека.

SUMMARY

Tkachuk A. P. Armed Forces as a factor of the national security of Ukraine in the activities of political parties (1991 – 2018). – Qualifying scientific research on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of doctor of historical sciences, specialty 20.02.22 – military history. Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ministry of Defense of Ukraine. Institute of Ukrainian Studies. I. Kropyakevych NAS of Ukraine, Lviv, 2020.

The thesis is solving a scientific issue, which is the comprehensive analysis of the nature, content and mechanisms of formation and directions of development of the Armed Forces in the vision of Ukrainian political parties. The novelty of the research comprises:

- the participation and role of Ukrainian political parties and movements in the formation and development of the Armed Forces;

- a comparative analysis of the activities of political parties of different political spectrum in relation to the role of the army in the field of state security;

- the ideological contradictions and internal party controversy in the Ukrainian politicum, represented in the parliament, regarding the place and activity of the Armed Forces in the national security system;

It enhanced:

- approaches to apprehension the content and structure of Ukrainian political parties in the construction and reform of the Ukrainian Army;

- understanding of the political and ideological aspects of the structural construction of the development of the Armed Forces and the role of political parties in these processes;

- research mechanisms of the modernization processes impact on the destruction of established ideologies and changing political ideology of the society;

A further level of development have achieved:

- issues related to activity and ideology of Ukrainian political parties concerning military development of the state in the contemporary period (1991–2018);

- research of the impact of the military-political evolution on the establishment of Ukraine as an independent state in the international arena;

- the issue of the relationship between the state and international political institutions in the context of the Armed Forces development in Ukraine.

The practical value of the research. The dissertation materials can be implemented in the theoretical and practical approaches of development of the Armed Forces of Ukraine, in the process of preparation of consolidating scientific papers on the contemporary history of Ukraine, textbooks and manuals, military-scientific group of the JFO Command of the Armed Forces of Ukraine and during the study of the discipline "History of Wars and Military Art" at the Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy.

In the first chapter "**Historiography and source base of research**" applying a historical-comparative research method, the analysis of the main stages of development of scientific notion on the dissertation theme, the source base used by the author, as well as reformation process of the Armed Forces of Ukraine, and the dialectic of their relationship are covered.

The second chapter "**Theoretical and methodological principles of the study of the role of political parties in development of the national security and defense system**" presents parameters, approaches, methods and criteria for objective investigation of the proposed research topic, indicating that the Armed Forces are part of the military and paramilitary agencies of the state, joint activities of which are aimed at solving the issues of military security of the country, and in case of a warfare – to repel aggression, defeat the enemy and achieve political goals of the war.

The third chapter covers the topic of "**Formation of the Armed Forces of Ukraine in the context of state-building processes (1991 – 1994)**", reveals the socio-political conditions in which the idea of restoring the national army, clarifies the place of military development in the activity of the first Ukrainian political parties and movements, as well as parliamentary / extra-parliamentary political forces in the first years after the restoration of state independence of Ukraine.

The fourth chapter "**Armed Forces as a fundamental factor of the national security**" analyzes the general trends in the development of the Armed Forces, considers the vision of political forces on the existence of the army in socio-economic (second half of the 1990s) and political (early 2000s) crises in Ukraine; it is stated that it was impossible to implement the principles, declared in the Military Doctrine of Ukraine (1993) at the turn of the XXth – XXIst centuries, and it also considers the place of military issues in the activities of political parties.

The fifth chapter "**Armed Forces of Ukraine in the security paradigm of the Ukrainian state (2005 – 2010)**" analyzes the military issues in the policy of political forces of Ukraine in the changing geopolitical orientation of foreign policy towards European integration, which intensified after the "Orange Revolution" and the victory of V. Yushchenko, as well as in the parliamentary political crisis of 2006-2007, the collapse of the "Orange Coalition", additionally, the presidency of V. Yanukovich. It is claimed that the transformation of Ukraine into a parliamentary-presidential republic and the introduction of a proportional system of elections to the Verkhovna Rada have significantly increased the weight of political forces in the implementation of state security policy.

The sixth chapter "**The Armed Forces of Ukraine at the stage of returning to the concept of non-aligned status of the Ukrainian state**" analyzes the situation of the Ukrainian army in the changing political situation in the country, assuming the power by the Party of Regions and the presidency of V. Yanukovich. It is stated that the changes that took place in the political system of Ukraine after the 2010 presidential election made the development of the Armed Forces impossible, and led to the decline of the Ukrainian army. It was noted that with the support of the Party of Regions, Ukraine abandoned the course of European integration, especially in the security dimension, the measures proposed by the parliament to reform the army, practically, only retained its final recession.

The seventh chapter "**Armed Forces of Ukraine in the Russian-Ukrainian warfare**" reviews the position of Ukrainian political parties regarding the reformation of the Armed Forces in the context of Russian military aggression against Ukraine, it is

noted that a decade of absolute ignoring of the Armed Forces of Ukraine brought to the development of events of 2013 – 2014. Actually, there were no military formations of the Armed Forces of Ukraine which were capable of performing the tasks assigned to them at the appropriate level.

The Conclusions state that in the implementation of state policy as well as in the development of the Armed Forces of Ukraine the leading role was played by political parties that had a direct impact on the number and restructuring of the Armed Forces, social support of the military families and in general ensuring the livelihood of the Ukrainian army. The political forces represented in the parliament developed and adopted the regulatory framework on defense issues, improved it to meet the needs of the Armed Forces of Ukraine, the national security and defense system.

The fundamental scientific outcomes and theoretical generalizations of the study:

1. Controversy over the process of formation, development and reformation of the Armed Forces with diverse intensity continued during 1991 – 2018. It was actively attended by scientists, military and civilian experts, representatives of political and public organizations. Concurrently, while in the first half of the 1990s such rhetoric was colored by the mood of post-Soviet pacifist euphoria, later, after the first global and regional security challenges to Ukraine, Ukrainian political parties and movements talked about strengthening military security and the role of the Armed Forces in the process of state formation. At the same time, the formation of a common vision for the development and reformation of the Armed Forces and the prospects for their development did not exist.

2. In line with the state-building processes at the turn of the 1990s, the "foundation" of the concept of the Ukrainian army was laid among "informal" socio-political organizations formed by the national-patriotic part of Ukrainian society. After the process of transformation and politicization, it moved from the theoretical and conceptual realm to the practical one, embodied in a number of legislative initiatives and decisions that were at odds with Soviet legislation in the military sphere by the state authorities of the western regions of the Ukrainian SSR.

3. After the restoration of Ukraine's independence on August 24, 1991, the leadership of the young state faced an issue of actual defence of the state sovereignty and territorial integrity. Thus, the full-fledged construction of the Ukrainian army was launched. As Ukrainian political forces had no experience in military construction, in the first years after the restoration of state independence the problems of creation and development of the Ukrainian army, as well as the national security system in general were solved intuitively by politicians, in parallel with building other state institutions. It was decided that the construction of the Armed Forces should be carried out on the principle of "reasonable sufficiency" both in number and organization, and in armaments.

4. The Ukrainian political elite managed to reach a consensus on the issue of military development: on the basis of a powerful military entity inherited from the USSR, they began to reform the Armed Forces of Ukraine. The planned reduction and reform of the Armed Forces was practically launched. The legitimization and institutionalization of the fundamental state body as the army took place fairly quickly and without much excesses. Simultaneously, minimal control was established by the legislature and the executive over the military sphere.

5. In the second half of the 1990s, the problems of Ukraine's military policy and the development of its Armed Forces were not among the top priorities of Ukrainian political parties and movements, but at the same time they were not out of their attention. The need to restructure the army stemmed, first of all, from the paramount role of the country's defense capabilities in ensuring and strengthening its sovereignty, the place of the Armed Forces in the system of law enforcement agencies and state institutions. Ukrainian politicians considered the issue of military development in the country through the prism of socio-political realities, pointing out that the country needs a highly professional army formed of contract servicemen.

6. In the conditions of underfunding of the military sector, geopolitical challenges, as well as internal political confrontation within the country, it was not possible to implement the proposed programs of reforming and developing the Armed Forces. In addition, the military sector remained characterized by a lack of professional justification for defense spending, which would take into account the real economic capabilities of

the state and geopolitical realities. This, in turn, has reduced the level of technical and logistical support for formations and units. The level of combat readiness of the troops, the state of mobilization reserves, technical and material support of formations and units, including the manning problem were steadily declining.

7. Due to socio-political and socio-economic factors during 1994 – 2005, the declared intentions to reform the Armed Forces and the military in Ukraine failed to be accomplished: the severe economic crisis in the country (1993 – 1998), the political crisis of the early 2000s rejected the possibility of transferring the army to a professional basis for an indefinite period. It was also not possible to provide quality support and development to the Armed Forces, because in the circumstances of the actual reduction of the army in three times, that type of reformation was not accompanied by profound scientific analysis, but rather dictated by the economic situation: there was no improvement in the supply of the army, but on the contrary, its combat readiness and combat readiness drastically decreased.

8. Ukrainian politicians received a strong impetus to intensify efforts to develop and make decisions concerning the country's European integration after the events of the "Orange Revolution" and V. Yushchenko's victory in the presidential election. In the conditions of a kind of reorientation of the Ukrainian political establishment to the western military-political blocs, the issues of national security and proper functioning of the Armed Forces became especially important. Trying to borrow foreign experience in military development, the priority was to create not numerous, modern army, manned by professionals, comprehensively equipped with the latest models of weapons and military equipment.

9. The political crisis during "the 2006 Coalition" ended with the split of the "Orange Coalition" (BYuT (Party of Yuliya Tymoshenko), "Nasha Ukraina" (Our Ukraine), SPU (Socialistic Party of Ukraine)) and contributed to the formation of the "Anti-Crisis Coalition" within the "Party of Regions", the SPU (Socialist Party of Ukraine), the CPU (Communist Party of Ukraine) and the appointment of V. Yanukovich to the post of Prime Minister of Ukraine. The political crisis caused by the collapse of the "Orange Coalition" caused a situation in which the state with a pro-European president adopted

legislative initiatives, as well as the executive branch was under the de facto control of pro-Russian political forces. The internal political crisis in Ukraine did not allow political parties to demonstrate in practice the implementation of their election programs in the field of national security and reform of the Armed Forces. At the same time, the change in the balance of power in parliament has shown that Ukraine is once again at the crossroads of geopolitical choice with a predominant pro-Russian tilt.

10. After a short period of geopolitical maneuvering, Ukraine gradually shifted from a Euro-Atlantic course to a policy of state neutrality, which was actively supported by the Russian Federation. The amount of funding of the Armed Forces did not meet not only the regulatory but also the minimum needs, and did not take into account the existing level of inflation. In practice, the development of events meant further slipping of official Kyiv into political and economic dependence on Moscow. At the same time, the voices of a number of political forces that warned of the danger of such a political reversal – BYuT and the National Assembly – remained unheard. Ultimately, the use of pro-Russian and anti-NATO rhetoric helped Party of Regions leader V. Yanukovich won the 2010 presidential elections, which only strengthened the Russian security-centric policy.

11. In 2010-2013, significant changes took place in the military organization and development of the Armed Forces of Ukraine, which were aimed at weakening the state's defense capabilities. The process of reforming the Armed Forces after the victory of the President of Ukraine (2010) V. Yanukovich and the appointment of the Prime Minister of Ukraine M. Azarov (2010) was essentially reduced to the collapse of combat readiness of military units. Concurrently, the number of personnel of the Armed Forces of Ukraine was becoming particularly essential. Measures to improve the military education system, introduce a multilevel system of sergeant (NCO) training, intensify the process and forms of enlistment in the military have kept the number of contract servicemen at the level of previous years, although there were results of decades of unresolved problems in the army.

12. The victory of the Revolution of Dignity and the change of leadership in Ukraine increased the level of public demand for rapid positive shifts in the country and

in all spheres of socio-political life. However, in the military realm, the catalyst for rapid and effective reforms was Russia's military aggression, which threatened the continued existence of Ukraine as a sovereign state. Given the factor of Russia's military threat, the challenges of development the Armed Forces and strengthening Ukraine's defense capabilities had become crucial in the campaign rhetoric of political parties and movements in the early parliamentary elections in 2014. The main theme for pro-European political forces were the following ones: the armed conflict, support of the army and other military formations as well as members of the ATO, the abolition of non-aligned status and accession to NATO. Simultaneously, a number of political forces from the pro-Russian segment of Ukrainian politics, along with purely declarative statements about the expediency of strengthening the state's defense capabilities, proposed to resolve the situation provoked by the Russian Federation in a number of regions. The main elements of their party propaganda were the demands for the implementation of the "peaceful path", the disarmament of volunteer battalions as "illegal armed formations" along with the preservation of non-aligned status. The events of 2014 and the complete unpreparedness of the state for military aggression indicated the urgent need for radical changes in approaches to the formation of the principles of state policy in the context of the development of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Ukraine, security, NATO, army, Verkhovna Rada of Ukraine (Parliament of Ukraine), national security.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Ткачук А. П. Збройні Сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991 – 2014 роках: монографія. Львів: НАСВ, 2019.

Рецензія:

1. Райківський І. Збройні Сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991 – 2014 роках (Львів: НАСВ, 2019). *Новітня доба*. 2019. Вип. 7. С. 187–189.

Розділи в колективних монографіях:

1. Ткачук А. Співпраця України з НАТО як елемент євроатлантичної інтеграції України. «Ідея Європи» в суспільному дискурсі сучасної України. Львів, 2019. С. 205–221.

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ткачук А. Політика безпеки в Коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2018. № 31. С. 127–136.

2. Ткачук А. Питання національної безпеки у програмних документах політичних партій на виборах 2014 р. в умовах російської агресії. *Схід*. 2018. № 6 (158). С. 28–33.

3. Ткачук А. Національні збройні сили у політичній діяльності Народного Руху України у 1989–1991 рр. *East European scientific journal*. 2018. № 11 (39). С. 25–29.

4. Ткачук А. Перспектива відносин України з НАТО крізь призму виборів президента 2004 р. *Sciencesof Europe*. 2018. № 34. С. 3–7.

5. Ткачук А. Безпекові чинники зовнішньої політики України в умовах російської військової агресії. *Військово-науковий вісник*. 2019. № 31. С. 69–80.

6. Ткачук А. Роль політичних партій у формуванні політики національної безпеки України: до постановки проблеми. *East European scientific journal*. 2019. № 2 (42). С. 4–7.

7. Ткачук А. Зовнішні пріоритети українських партій на виборах 2002 р.: військовий аспект. *Sciencesof Europe*. 2019. № 36. С. 42–48.

8. Ткачук А. Безпековий вимір українсько-російських відносин навколо Криму в політичній діяльності Народного Руху України у 1991–2016 рр. *Грані*. 2019. № 2. С. 59–68.

9. Ткачук А. Реалізація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в умовах російської агресії. *Sciencesof Europe*. 2019. № 46. С. 37–40.

10. Ткачук А. Політика національної безпеки у програмах політичних партій-учасниць парламентських виборів 2012 р. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 141. С. 81–84.
11. Ткачук А. Участь Збройних Сил України у системі колективної безпеки в державній політиці незалежної України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2019. № 32. С. 247–256.
12. Ткачук А. Відмова від ядерної зброї в політичному дискурсі українських партій першої половини 1990-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 5 (144). С. 133–137.
13. Ткачук А. Будівництво Збройних сил України у контексті становлення системи колективної безпеки в Європі. *Sciencesof Europe*. 2020. № 47. С. 42–46.
14. Ткачук А. Безпека та оборона України в умовах сучасних загроз: до проблеми організаційно-правового забезпечення. *East European Scientific Journal*. 2020. № 1 (53). С. 21–26.
15. Ткачук А. Ідея створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі УРСР на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст. *Грані*. 2020. № 1–2. С. 49–58.
16. Ткачук А. Співробітництво ЗСУ та НАТО в умовах становлення євроатлантичної інтеграції України у 2000-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 153. С. 204–210.
17. Ткачук А. Миротворча діяльність Збройних Сил України на Балканах у 1990-х рр. *Sciencesof Europe*. 2020. № 48. С. 42–46.
18. Ткачук А. Збройні Сили України у діяльності політичних партій незалежної України: до історіографії проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Історія. Філософія. Політологія»*. – 2020. № 19. С. 40–44.
19. Ткачук А. Армія та безпека у візії політичних партій на виборах 1998 р. *East European Scientific Journal*. 2020. № 3 (55). С. 35–40.
20. Ткачук А. Перспективи участі України у міжнародних силових блоках на зламі ХХ – ХХІ століть. *International Science Project*. 2020. № 2. С. 11–16.
21. Ткачук А. ЗСУ в системі національної безпеки і оборони на початку незалежності України. *Научные труды Sworld*. 2020. № 49. С. 12–18.

**Статті, які додатково відображають результати
дисертаційного дослідження**

1. Ткачук А. Збройні сили як елемент державності у діяльності українських політичних партій. *Новітня доба*. 2015–2016. № 3-4. С. 104–111.
2. Ткачук А. «Кримський чинник» українсько-російських відносин у візії Народного Руху України. *Новітня доба*. 2017. № 5. С. 115–122.
3. Ткачук А. Проблеми військового будівництва в Україні на початку 2000-х рр. *Новітня доба*. 2019. № 6. С. 104–111.
4. Ткачук А. Співробітництво України та НАТО в умовах військового конфлікту на Донбасі. *Евразийский союз ученых*. 2020. № 3 (72). С. 21–26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Ткачук А. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду в діяльності політичних партій незалежної України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Великий терор і масові репресії в Україні (1920 – 1950 рр.)». Львів, 2018. С. 84–85.
2. Ткачук А. Армія та безпека у візії політичних партій на парламентських виборах 2014 р. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність». Дніпро, 2019. С. 127–129.
3. Ткачук А. Роль політичних партій у формуванні політики національної безпеки України. Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття». Львів, 2019. С. 158–160.
4. Ткачук А. Концептуальні аспекти дослідження ролі ЗСУ в діяльності українських політичних сил. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сучасна війна: гуманітарний аспект». Харків, 2019. С. 87–90.
5. Ткачук А. П. Інформаційна складова «гібридної війни»: регіональний аспект. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність». Луцьк, 2019. С. 32–36.
6. Ткачук А. П. Вплив «гібридної війни» на релігійно-культурні процеси в Україні (2014-2018). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Релігійно-культурні процеси в країнах Центрально-Східної Європи: випробовування війною». Львів, 2019. С. 77–79.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	23
ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ...	32
1.1. Історіографія проблеми	32
1.2. Джерельна база	61
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У РОЗБУДОВІ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ	76
2.1. Поняття Збройних Сил України та їхнє місце у системі національної безпеки України	76
2.2. Методологія аналізу та оцінки діяльності політичних партій	87
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ (1991 – 1994 рр.)	99
3.1. Становлення Збройних Сил України: успіхи, невдачі	99
3.2. Національне військо: стратегічне бачення майбутньої моделі політичними партіями	142
РОЗДІЛ 4. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (1994 – 2005 рр.)	170
4.1. Будівництво та розвиток Збройних Сил України: реалії, тенденції ...	170
4.2. Військова реформа: візії політичних партій	188
РОЗДІЛ 5. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ У БЕЗПЕКОВІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (2005 – 2010 рр.)	231
5.1. Наростання деструктивних процесів у військах (силах): причини, наслідки, заходи протидії	231
5.2. Розвиток Збройних Сил України: роль політичних партій у процесі обговорення / ухвалення воєнно-політичних рішень	247

РОЗДІЛ 6. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ПОВЕРНЕННЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ ПОЗАБЛОКОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (2010 – 2014 рр.)	291
6.1. Стан Збройних Сил України: бойовий потенціал, структурні, кадрові зміни	291
6.2. Зовнішні та внутрішні воєнні загрози: внесок політичних партій у формування складових Воєнної організації держави	303
РОЗДІЛ 7. ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 – 2019 рр.)	324
7.1. Зміцнення боєздатності Збройних Сил України: теорія, практика	324
7.2. Відновлення територіальної цілісності України: бачення політичних партій	339
ВИСНОВКИ	360
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	370

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТО	– антитерористична операція
БЮТ	– Блок Юлії Тимошенко
ВМС	– Військово-Морські Сили
ВОД	– Воєнна організація держави
ВПК	– Військово-промисловий комплекс
ВПО	– Війська Протиповітряної Оборони України
ВПС	– Військово-Повітряні Сили
ВРУ	– Верховна Рада України
ГДА МО	– Галузевий державний архів Міністерства оборони України
ГУАМ	– Організація за демократію та економічний розвиток
ГШ ЗСУ	– Генеральний штаб Збройних Сил України
ДНЯЗ	– Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДСС	– Демократична спілка студентів
ДТСААФ	– Всесоюзне Ордена Червоного Прапора Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту
ЄС	– Європейський Союз
ЗВТ	– Зона вільної торгівлі
ЗСУ	– Збройні Сили України
КДБ	– Комітет державної безпеки
КМУ	– Кабінет Міністрів України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
КУН	– Конгрес українських націоналістів
МВС	– Міністерство внутрішніх справ України
МЗС	– Міністерство закордонних справ України
НАТО	– Організація Північноатлантичного договору
НГУ	– Національна гвардія України
НДП	– Народно-демократична партія
НІСД	– Національний інститут стратегічних досліджень

НРУ	– Народний рух України
НСіБ	– Національна служба інформаційної безпеки
НУ–НС	– Наша Україна – Народна самооборона
ОБСЄ	– Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі
ОВТ	– Озброєння та військова техніка
ОВУ	– Організація ветеранів України
ОДКБ	– Організація договору про колективну безпеку
ООН	– Організація об'єднаних націй
ОС	– Особовий склад
ОСШР	– Об'єднані сили швидкого реагування
ОЧЕС	– Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПДЧ	– План дій щодо членства (в НАТО)
ПЗВ	– Партія захисників Вітчизни
ПЗМ	– Програма Партнерство заради миру
ПНЕР	– Партія національно-економічного розвитку
ПСПУ	– Прогресивна соціалістична партія України
РНБО	– Рада національної безпеки і оборони України
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СДПУ	– Соціал-демократична партія України
СДПУ (о)	– Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СелПУ	– Селянська партія України
СНД	– Співдружність Незалежних Держав
СНО-1	– Договір щодо скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь
СНУМ	– Спілка незалежної української молоді
СОУ	– Спілка офіцерів України
СПУ	– Соціалістична партія України
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
УГГ	– Українська Гельсінська група

УГС	– Українська Гельсінська спілка
УКК	– Український культурологічний клуб
УНА	– Українська Національна Армія
УНП	– Українська національна партія
УПА	– Українська повстанська армія
УРП	– Українська республіканська партія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УХДП	– Українська християнсько-демократична партія
УХДФ	– Український Християнсько-демократичний фронт
УЦЕПД	– Український центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова
ЦВК	– Центральна виборча комісія
ЦК КПУ	– Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦК	– Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України
ЛКСМУ	України
ЧФ РФ	– Чорноморський флот Російської Федерації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Основою національної безпеки нашої держави були й залишаються Збройні Сили України (ЗС України), головним завданням яких визначено захист і відстоювання національних інтересів. На сучасному етапі українського державотворення боєздатна та високопрофесійна армія стала одним із вирішальних чинників збереження незалежності України в умовах російської збройної агресії. В умовах політичних пертурбацій саме армії, як свідчать результати соціологічних досліджень, найбільше довіряє українське суспільство. Відтак необхідно ретельно проаналізувати позиції українських політичних партій (парламентських і позапарламентських, провладних та опозиційних) щодо військового будівництва держави, визначити їх внесок у розбудову / занепад Збройних Сил України на різних історичних відтинках.

Політичні партії відповідно до законодавства України безпосередньо причетні до формування політичної системи держави, прямо чи опосередковано впливали на її внутрішню і зовнішню політику упродовж останніх двох десятиліть. Український політикум вирішував низку складних військово-політичних завдань, серед яких – вибір оптимальної чисельності армії, розподіл Чорноморського флоту, ліквідація морально застарілого озброєння та військової техніки, участь у міжнародних миротворчих операціях, налагодження відносин із міжнародними безпековими організаціями тощо. Окреслені фактори обумовлюють особливу актуальність дослідження проблематики взаємодії політичного (політичні партії) та військового (збройні сили) компонентів.

Наукова проблема дослідження полягає в теоретичному аналізі діяльності політичних партій у сфері національної безпеки України, узагальненні досвіду та розробці пропозицій щодо підвищення обороноздатності нашої держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в рамках науково-дослідних тем науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного «Висвітлення

Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на Сході України в історичних документах та матеріалах», номер державної реєстрації 0119U002271 та «Обґрунтування рекомендацій щодо впровадження національних військово-історичних традицій Збройних Сил України з урахуванням досвіду східноєвропейських країн», номер державної реєстрації 0119U002266.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у всебічному аналізі діяльності українських політичних партій щодо Збройних Сил України як чинника національної безпеки.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми, її джерельну базу та методологію;

- провести ретроспективний аналіз, розглянути основні тенденції становлення багатопартійності в Україні та місце військового і безпекового питань у діяльності політичних партій;

- дослідити вплив суспільно-політичних чинників на розбудову / занепад Збройних Сил України та визначити роль політичних партій у цьому процесі;

- охарактеризувати особливості еволюції партійних і виборчих програм у військовій сфері, дослідити перманентні кроки партійної еліти у напрямі зміцнення національної безпеки, обороноздатності Української держави;

- окреслити форми діяльності парламентських та позапарламентських партій, їх внесок у формування, реалізацію концептуальних засад державної політики у сфері національної безпеки, визначити позитивний / негативний вплив на процес трансформації українського війська;

- виокремити відмінності у ставленні до військових, безпекових питань центристських партій, а також політичних сил правого та лівого спектра України;

- показати ставлення українських партій до співпраці Збройних Сил України з міжнародними безпековими організаціями;

- визначити особливості діяльності українських партій у період російсько-української війни, роль Збройних Сил України як чинника національної безпеки України.

Об'єкт дослідження – політичні партії та громадсько-політичні рухи, які діяли в Україні впродовж 1991 – 2018 рр.

Предмет дослідження – діяльність українських політичних партій щодо Збройних Сил України та проблеми забезпечення національної безпеки.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1991 – 2018 рр. Нижня межа роботи визначена часом відновлення незалежності Української держави, розбудовою її Збройних сил та політичної системи. Верхня межа роботи пов'язана із початковим етапом реалізації переосмислених підходів до розбудови Воєнної організації держави, зміною геополітичних пріоритетів України, а також станом внутрішньо-політичних процесів.

Територіальні межі дисертації охоплюють адміністративні кордони України – простір, на який поширюється сфера впливу політичних партій.

Методи дослідження. При підготовці дисертаційної роботи використано принципи об'єктивності, всебічності, системності, історизму. Застосовано загально-наукові методи дослідження (узагальнення, наукового аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування тощо), спеціальні історичні методи (історико-типологічний, історико-системний та інші), а також методи емпіричних досліджень, які дозволили реконструювати загальну картину ставлення українських політичних партій до військового питання у своїй практичній діяльності.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що:

уперше:

- комплексно проаналізовано діяльність українських політичних партій щодо Збройних Сил України як чинника національної безпеки;

- детально охарактеризовано розділи партійних і виборчих програм політичних партій та виборчих блоків, які стосуються безпекових питань;

- проведено порівняльний аналіз ставлення партій різного політичного спектра до питання забезпечення національної безпеки України загалом і розвитку Збройних Сил України зокрема;

- показано, як ідеологічні протиріччя серед українського політикуму, внутрішньопартійна полеміка впливають на стан Збройних Сил України та обороноздатність держави;

уточнено:

- підходи до розуміння змісту діяльності українських політичних партій у процесі будівництва та реформування української армії;

- знання про вплив політичних партій України на розвиток / занепад Збройних Сил України;

- уявлення про діалектичний взаємозв'язок таких інститутів, як політична партія та Збройні Сили України, у контексті геополітичних викликів кінця XX – початку XXI ст.;

набули подальшого розвитку:

- проблема консолідації державницьких політичних партій у питанні військового будівництва новітнього періоду (1991 – 2018 рр.);

- питання впливу військово-політичного будівництва на становлення України як самостійної держави на міжнародній арені.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці аналітичних записок, узагальнювальних наукових праць з новітньої історії України, навчальних посібників і підручників. Фактичний матеріал, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження використовуються під час наукових досліджень воєнно-історичним відділом Воєнно-наукового управління Генерального Штабу (ГШ), воєнно-науковою групою Командування Сил спеціальних операцій Збройних Сил України (ССО Збройних Сил України), під час вивчення навчальної дисципліни «Історія війн і воєнного мистецтва» у Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційній роботі наукові положення, рекомендації, висновки належать особисто автору та його науковим напрацюванням. Дослідження є самостійною науковою працею, в якій представлено аналіз загальних закономірностей, тенденцій, особливостей процесу формування військової могутності України впродовж 1991 – 2018 рр. у візії політичних партій.

Апробація результатів дисертації. Висновки та основні положення дисертації апробовано у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових

форумах: VII Ісаєвичівські наукові читання (Львів, 2017), VIII Ісаєвичівські наукові читання (Львів, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920 – 1950 рр.)» (Львів, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Цивільно-військове співробітництво на території Донецької та Луганської областей: моделі, тенденції, перспективи (2014–2018 рр.)» (Львів, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики» (Львів, 2018); Міжнародна наукова конференція «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність» (Львів, 2018); Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, 2019); Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 2019); Міжнародна наукова конференція «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (Харків, 2019); ІХ Всеукраїнська наукова конференція «Соборність як фундаментальна складова ідеології українського націоналізму» (Івано-Франківськ, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки та сучасність: актуальні питання» (Запоріжжя, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні наслідки участі постсоціалістичних країн у процесах європейської інтеграції» (Черкаси, 2019); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття» (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів)» (Львів, 2019); Всеукраїнська наукова конференція «Український визвольний рух першої половини ХХ ст.: краєзнавчі контексти» (до 90-річчя створення Організації Українських Націоналістів та 110-річчя від народження Степана Бандери) (Дрогобич, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми освіти і науки: теорія та практика» (Харків, 2020); Міжнародна науково-практична конференція «Priority directions of science development» (Львів, 2020); Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (Львів, 2020); Міжнародна наукова конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки» (Львів, 2020).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації викладено у 27 публікаціях, зокрема в індивідуальній монографії, колективній монографії, статтях у зарубіжних періодичних виданнях, публікаціях у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України.

Структура дисертації обумовлена проблемним принципом залежно від основної мети дослідження. Робота складається із вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (1020 позицій). Загальний обсяг дисертації – 460 с., із них – 369 с. основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Процес становлення та розбудови Збройних Сил України (ЗСУ) як важливої складової системи національної безпеки України у діяльності українських партій та рухів пов'язаний із широким спектром політичних, економічних, соціокультурних та національних проблем, дослідженням яких займалися фахівці з історії, політології, права та інших наукових дисциплін. Посилена увага науковців до історії будівництва української армії знайшла висвітлення у великій кількості публікацій, серед яких – монографії, дисертації, наукові статті, публікації в ЗМІ. Їх авторами були не тільки науковці, але й безпосередні учасники політичних процесів, діяльність яких була прямо чи опосередковано пов'язана із розбудовою системи національної безпеки України, зокрема зі створенням ЗС України. Водночас в українській історіографії станом на сьогодні практично відсутні цілісні історичні дослідження, присвячені вивченню ролі політичних партій у процесах створення, реформування та розвитку ЗС України як чинника системи національної безпеки.

Історіографію проблеми поділяємо на декілька тематичних блоків:

1. Узагальнювальні праці, які відображають процес становлення багатопартійності в Україні, висвітлюють процес розбудови Збройних Сил України в історичній ретроспективі.
2. Наукові студії, автори яких розглядають тенденції, особливості реформування Збройних Сил України у контексті українського державотворення.
3. Дослідження, спрямовані на аналіз трансформації партійної системи, зокрема партійної еліти України.
4. Монографії, розвідки, присвячені національній безпеці України, висвітленню ролі політичних партій, недержавних організацій у процесі зміцнення обороноздатності держави.
5. Дослідження, в яких розглянуто політико-правові, військові аспекти євроатлантичної інтеграції України, вплив політики багатовекторності та міжнародних інституцій на розбудову Збройних Сил України.

До *першої групи* віднесено узагальнювальні праці, які відображають процес становлення багатопартійності в Україні, висвітлюють процес розбудови Збройних Сил України в історичній ретроспективі. Однією із перших спроб розгляду процесу будівництва ЗС України у контексті їх політичного розвитку крізь призму ставлення вітчизняного політикуму до проблеми формування армії стала колективна робота «Історія українського війська, 1917–1995» [625] за редакцією львівського історика Я. Дашкевича. У ній зібрані найновіші на момент виходу в 1996 р. праці, що стосувалися питань військового будівництва в Україні. Монографія містить інформацію про практичне втілення в життя ідеї відновлення національної армії в умовах будівництва суверенної Української держави. Значну увагу автори праці також звернули на суспільно-політичні умови виникнення ідеї будівництва ЗС України та практичні кроки у цьому напрямі.

Львівський історик Б. Якимович у монографії «Збройні сили України. Нарис історії» [990] здійснив періодизацію історії українського війська, починаючи із стародавніх часів. Дослідник детально та системно показав передумови створення ЗС України в 1991–1995 рр., не забувши врахувати при цьому буремні події на зорі незалежності України. Автор органічно пов'язав становлення української армії з динамічними процесами відновлення української державності. На думку Б. Якимовича, формування ЗС України стало важливою складовою загального націєтворчого піднесення населення України на початку 1990-х років. У монографії фрагментарно розглянуто перебіг міжнародних контактів вищого військового керівництва України з іноземними державами, а також перші спільні міжнародні операції, в яких взяли участь українські військові. Щоправда, цьому аспекту військового будівництва ЗС України автор приділив зовсім мало уваги, оскільки не розкрив повністю зміст і результати таких військових контактів, обмежившись лише їхнім переліком.

У фундаментальній за своїм тематичним охопленням праці військового історика А. Папікяна описано процес становлення української національної армії та її роль у державотворчому процесі в Україні на доленосних етапах її історичного розвитку впродовж усього ХХ ст. Дослідник історії українського війська

виокремив періоди в історії України, коли ЗС України стали складовою інститутом держави, а не озброєними військовими формуваннями. Використання в роботі великої кількості архівних матеріалів дозволило досліднику науково обґрунтовано спростувати деякі усталені стереотипи щодо історії Збройних Сил.

Особливу увагу привертає дослідження А. Папікяном розвитку та реформування ЗС України упродовж періоду, що настав після відновлення української незалежності (1991–1999 рр.). Значну увагу науковець приділив вивченню законодавчої бази, що створила правове підґрунтя будівництва українського війська. Автор всебічно розглянув процес прийняття першої Воєнної доктрини України та науково обґрунтував власну періодизацію етапів розвитку видів ЗС України, пов'язуючи їх з особливостями суспільно-політичного розвитку України. Не залишились поза увагою науковця також такі важливі для процесу військового будівництва України питання, як формування і розвиток системи військової освіти, проблеми організації виховної роботи та ключові аспекти національно-патріотичного виховання.

Чимало уваги А. Папікян приділив дослідженню історії розвитку складових Воєнної організації України і аргументовано довів важливість вітчизняного політикуму в процесі формування національної армії. Крім цього, науковець висловив власні міркування стосовно майбутнього розвитку ЗС України, зокрема, активно виступав за переведення українського війська на професійну основу. Однак зазначав, що для втілення такої реформи повинен існувати загальнодержавний консенсус між різними гілками влади [790].

Е. Афонін у монографії «Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми», яка вийшла за редакцією українських дослідників Л. Соханя та Л. Бурлачука, зробив спробу комплексного аналізу становлення в Україні такого важливого соціального інституту, як армія [461]. На основі соціологічних даних дослідник зазначив передусім соціальні проблеми, які виникли в процесі військового будівництва. Значну увагу Е. Афонін приділив розгляду соціальної поведінки військовослужбовців у лавах ЗС України в перші роки української незалежності. Автор висвітлив стан і тенденції змін ціннісних

орієнтацій, що склали основу поведінки офіцера чи солдата українського війська. Детально проаналізовано такі важливі для війська проблеми, як нестатутні відносини, корекція відхильної поведінки солдатів строкової служби, проблеми професійної реадаптації кадрового складу ЗС України.

Також дослідник зробив спробу комплексного аналізу становлення ЗС України в незалежній державі як одного з найважливіших соціальних інститутів країни. Дещо побіжно автор намагався розкрити питання професійної реадаптації кадрового складу Збройних сил, що почало набувати особливої актуальності в умовах значного скорочення ЗС України. Особлива цінність роботи полягає в наявності великої кількості соціологічного матеріалу, на який посилається автор.

Вітчизняний історик П. Скиба аналізував суперечності в законодавстві у процесі формування та реформування ЗС України із початку відновлення Україною незалежності. Автор вказував на те, що процес будівництва ЗС України супроводжувався різними вадами, які на практиці принижували значення армії для загальної системи функціонування та забезпечення національної безпеки від внутрішніх і зовнішніх загроз воєнного характеру. Дослідник також запропонував низку кроків щодо удосконалення системи забезпечення національної безпеки, зокрема рекомендував структурувати ЗС України та систему управління. П. Скиба переконливо аргументував необхідність створення Сил територіальної оборони як резерву підвищення обороноздатності України, яку він характеризував як «послаблену» через воєнну політику вищої влади України [865].

Вивченням історії будівництва ЗС України займалися українські дослідники із різних галузей наук – історії, права, політології, соціології та ін. Проблеми і економічні негаразди ЗС України досліджував М. Кирієнко, який вивчав структуру та напрями реформування вітчизняного оборонного комплексу. Він зазначав важливість матеріально-технічної бази ЗС України для виконання військовослужбовцями покладених на них обов'язків. Значне місце в роботі відведено перспективам військово-економічного співробітництва України з арміями СНД і країн Європи, ООН [637].

Вивчаючи широкий спектр проблем, пов'язаних із функціонуванням Збройних Сил України, науковці спробували з'ясувати відповідність стратегії та

концепції розбудови української армії дійсному стану національної безпеки, аналізували нормативно-правове підґрунтя системи нацбезпеки та будівництва ЗС України. Розглядаючи ці питання, вони так чи інакше порушували проблему участі вітчизняного політикуму у системі забезпечення національної безпеки, ролі українських політичних партій і громадських організацій у виробленні зовнішньо-та внутрішньополітичних механізмів відстоювання державних інтересів (В. Мунтіян [751], О. Гончаренко, В. Бринцев [613], А. Шевцов, В. Бегма [467] та ін.).

Вітчизняний дослідник В. Чорний вбачав залежність між радикальним військовим реформуванням та станом загального процесу системної трансформації суспільства. У своїй монографії він узагальнив вітчизняний та іноземний досвід військового будівництва і сформулював методологічні засади концепції реформування військової сфери в Україні. Дослідник наголошував, що відсутність синхронності реорганізації ЗС України створює напруження у цивільно-військових відносинах, що може закінчитись військовим переворотом, що внутрішньо послабить державу. В. Чорний заявляв, що реформування армії потребує передусім консолідованої позиції суспільства, визначення напрямів науково-технічного, матеріального та фінансового забезпечення цього процесу [958]. Крім цього, дослідник в інших своїх працях звертався до розгляду теоретичних і практичних проблем створення та розвитку Воєнної організації України як соціального феномену. Тут він окреслював перспективи розвитку Воєнної організації України в контексті забезпечення воєнної безпеки держави [957].

Колективна праця дослідників Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), підготовлена у 1997 р., порушувала питання формування та реалізації воєнно-технічної політики України. Врахувавши стан оборонно-промислового комплексу та чинники, що визначають воєнно-технічну політику України, науковці НІСД зазначали, що кризовий стан вітчизняного оборонно-промислового комплексу спричинений передусім втратою з боку держави функцій управління та контролю над його підприємствами і проведенням руйнівної конверсії. Заслуговує на увагу і запропонована стратегія реалізації пріоритетних напрямів воєнно-технічної політики, яка залежить від різних фаз

економічного розвитку країни [483]. Певні напрацювання у сфері дослідження механізмів управління процесом реформування ЗС України належать очільнику Міністерства оборони України у 2015–2019 рр. С. Полтораку [812].

У праці за загальною редакцією О. Кузьмука «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, портрети» [515] справедливо наголошується, що відновлення української незалежності розпочалося із утворення та розбудови армії. Величезну роль у цьому процесі відіграло формування нормативно-правової бази, зокрема ухвалення Воєнної доктрини України, а також офіційна позиція української влади, яка обрала тактику запобігання та попередження війнам і військовим конфліктам, визначалась із пріоритетами розбудови ЗС України. Науковці також зазначили наявність позитивних успіхів реформування української армії в запровадженні цивільного контролю над її діяльністю, збільшенні її відкритості для суспільства, ліквідації відчуження між ЗС України та іншими державними структурами, налагодженні міжнародного співробітництва вітчизняним Міністерством оборони. Незважаючи на цілком очевидні перебільшення в описі успіхів впроваджених реформ у рамках реалізації Державної програми реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 р. праця «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, портрети» є ґрунтовним дослідженням, яке вражає своєю насиченістю та інформативністю.

Історіографію досліджуваної проблеми також формують наукові дослідження, що стосуються перебігу суспільно-політичних трансформацій у незалежній Україні (Г. Касьянов [632], В. Литвин [700] та ін.). Одним із перших комплексно осмислювати сучасну історію України став В. Литвин. У фундаментальній праці «Політична арена України: дійові особи та виконавці» [699] науковець крізь призму діяльності окремих політичних особистостей деталізовано показав місце українських політичних сил у законодавчій роботі Верховної Ради України. Цінність праці полягає також у значній кількості архівних матеріалів, які залучив автор (вони суттєво доповнили наявну інформацію про суспільно-політичні

процеси та внутрішньопартійні суперечки, що існували серед вітчизняної політичної еліти молодшої Української держави).

На увагу заслуговують також інші праці історика, зокрема «Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)» [701] та «Україна: політика, політики, влада: на фоні політичного портрета Л. Кравчука» [698]. Поряд із багатьма питаннями політичної історії України кінця 1980 – початку 1990-х років автор здійснив глибокий політичний аналіз і дав об'єктивну оцінку політичної історії періоду політичного протистояння між Компартією та НРУ. Особливість праць В. Литвина, який зрештою став спікером українського парламенту, полягає також у тому, що вони виконані на основі особистих спостережень політичної влади та політичної системи держави.

З-поміж усієї маси наукової літератури про новітню історію України помітно вирізняється праця фахівців Інституту історії НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» [977], в якій державотворчі процеси розглянуті у контексті розвитку активності українського суспільства. Автори праці зазначали, що Революція на граніті, Помаранчева революція та Революція Гідності надавали потужні імпульси для розбудови держави. Збільшує цінність роботи пояснення авторами складних внутрішньополітичних процесів, які супроводжували всю історію державного будівництва України, що дозволяє краще зрозуміти умови, в яких розвивалася політична система та Збройні Сили України. Роль ідеї соборності України в ідеології та діяльності окремих новітніх українських партій знайшла відображення в наукових працях В. Боровика [489]. Державний устрій України в політико-історичному аспекті аналізується в працях С. Телешуна [899], Б. Гдичинського [533].

Необхідно також зазначити наукові напрацювання О. Гараня, який здійснив одну із перших спроб класифікації політичних партій України. У статті до збірника програмних документів нових політичних партій «Україна багатопартійна» [390] він проаналізував проблеми та перспективи становлення багатопартійності в Україні, акцентуючи увагу на діяльності нових партій, зокрема тих, які перебували у процесі організаційного становлення. Попри те, що запропонована дослідником

класифікація політичних партій потребувала уточнень та доповнень, особливо після бурхливого розвитку політичних партій у 1995–2005 рр., на момент своєї появи вона була цілком слушною. До цього збірника увійшли систематизовані програмні документи (програми та статuti) 13-ти політичних партій України та деяких непартійних об'єднань, на основі яких можна отримати повноцінне уявлення про характер політичної сили, її цілі та основні тези політичного розвитку.

На окрему увагу заслуговують також праці дослідника «Від створення руху до багатопартійності» [531] та «Убити дракона. З історії руху та нових партій України» [532], де автор простежує процес створення Народного руху України та його діяльність в умовах демократичних перетворень, протистоянні з Компартією України в боротьбі за владу. Цікаво, що у своїх дослідженнях О. Гарань спрогнозував, що боротьба за лідерство серед нових партій загрожуватиме розколом демократичних формувань, як, зрештою, і сталося пізніше.

Чималий внесок у дослідження діяльності політичних партій України у контексті державотворчих процесів зробив івано-франківський дослідник С. Адамович [448]. Аналізу проблем багатопартійності в Україні присвячена монографія А. Білоуса «Політичні об'єднання України», яка вийшла друком у 1993 р. [477] (запропоновано новий підхід до розгляду проблем багатопартійності, закладено методологічні засади аналізу). У 1998 р. видано ще два довідники. У першому з них («Політичні партії України», який упорядкували Г. Андрушак, Ю. Марченко, О. Тесленко [1014]), охоплено усі зареєстровані партії та виборчі блоки, а також молодіжні громадські організації, що брали участь у виборчій кампанії 1998 р. до Верховної Ради України. У довіднику вміщено інформацію про партії, блоки, організації та програмні документи. Для виборчих блоків та партій–учасниць виборчих змагань 1998 р. подаються повні тексти передвиборних платформ або їх скорочені варіанти, які друкувалися Центральною виборчою комісією (ЦВК). Основу довідника складають матеріали, отримані безпосередньо від партій та виборчих штабів, які одержали однакові можливості оприлюднити відомості про себе.

У довіднику також використані офіційні видання ЦВК, публікації в пресі, наведена характеристика 52 політичних партій, 9 виборчих блоків і 10 молодіжних

організацій, але відсутні дані про громадські об'єднання. Другий збірник «Право вибору: політичні партії та виборчі блоки», упорядниками якого стали М. Томенко, О. Проценко [1015], виданий з метою широкого ознайомлення громадськості з виборчими програмами політичних партій і виборчих блоків. Збірник містить програми 30 учасників виборчого процесу, загальну інформацію про учасників парламентських виборів, представлено 9 виборчих блоків та 21 політичну партію.

Особливості формування багатопартійної системи незалежної України у своїй роботі «Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія» розглянув В. Базів [465]. Автор запропонував нову типологію українських політичних партій з позицій їх відповідності національним інтересам нашої держави. На основі генетичної типології він виокремив 7 типів українських партій.

Порівняльний метод для аналізу програмних документів політичних партій України застосували у своїх роботах В. Кремінь та Є. Базовкін [654], які на основі соціологічних даних проаналізували місце і роль політичних партій у політичній системі суспільства, навели їхню класифікацію та охарактеризували суб'єктивні передумови української багатопартійності.

Якісно вирізняються дослідження фахівців Центру Разумкова [919], які проаналізували процес формування партійної системи України у 1990–2017 рр., його основні етапи, чинники і тенденції. Вони дослідили особливості розвитку політичних партій та партійної системи України. Матеріали видання Центру Разумкова містять узагальнені результати соціологічних опитувань, що характеризують ставлення громадян України до різних аспектів діяльності політичних партій, їх соціально-політичні та електоральні орієнтації, а також результати опитувань експертів щодо стану і перспектив політичного розвитку України.

Загалом, аналіз наукових студій, які формують сучасну вітчизняну військово-історичну науку, засвідчує той факт, що переважна більшість українських дослідників зосередила свою увагу як на минулому українського війська, так і на сучасних проблемах будівництва ЗС України. Водночас такий стан речей обумовив недостатню кількість досліджень, що стосуються передусім вивчення впливу суспільно-політичних процесів у державі на перебіг військового будівництва.

Значно більше зацікавлення викликають наукові студії, автори яких розглядають тенденції, особливості реформування Збройних Сил України у контексті українського державотворення (*друга група*). Передусім зазначимо, що значний внесок у дослідження процесу будівництва української армії зробив один із засновників Спілки офіцерів України (СОУ) та творців ЗС України полковник В. Лазоркін. У численних публіцистичних працях очевидець і безпосередній учасник будівництва ЗС України, щоправда, з певною упередженістю, наводить низку невідомих широкому загалу подробиць розмов і кулуарних домовленостей щодо процесу формування Збройних Сил України та функціонування СОУ. Полковник ЗС України у своїх публікаціях небезпідставно наголошував, що пік військово-патріотичного руху у ХХ ст. припав на кінець 1980 – початок 1990-х років, коли в умовах дезінтеграційних процесів всередині СРСР брати участь у військово-патріотичному русі було небезпечно. До слова, сам В. Лазоркін зазнав чимало службових неприємностей і став першим із військових Львівщини, хто добровільно залишив КПРС на знак протесту проти переслідування в лавах армії [688].

Дослідник наголошує на передовій ролі у формуванні українського війська військових-патріотів, які створили в 1990 р. Львівський обласний громадський Комітет за відродження Української Національної Армії, що обумовило практичну реалізацію ідеї створення армії України. Чималу увагу В. Лазоркін приділив висвітленню ролі СОУ у військово-патріотичному вихованні молоді, втіленні прогресивних заходів у розбудові ЗС України, забезпеченні учасників політичних процесів в Україні відданими, принциповими, надійними, дисциплінованими кадрами. Автор неодноразово вказував, що вище керівництво держави не завжди прислухалось до порад фахівців СОУ та йшло на кулуарні домовленості з керівництвом пострадянської Росії, зокрема щодо розподілу Чорноморського флоту СРСР та наявної берегової інфраструктури.

Також В. Лазоркін досліджував формування національної військової дипломатії та системи військової науки в Україні. Дослідник наголошував на необхідності ретельного підбору кадрів для якісного виконання першочергових завдань з розбудови української армії. Втім, сам полковник неодноразово

констатував, що незважаючи на всі передумови військова наука так і не стала опорою національного оборонного будівництва, що, зрештою, і спричинило незадовільний стан ЗС України [686].

Висвітленню значення діяльності Львівської обласної організації СОУ та Львівського громадського комітету ЗС УНА на зламі 1990-х років присвячена наукова розвідка військового історика Д. Бучка [492]. Науковець заявляв, що попри очевидну роль СОУ у формуванні підґрунтя для створення ЗС України Спілка не лише озвучила потребу відродження українського війська ще за часів СРСР, але й ініціювала базові законопроекти створення української армії, а також займалася вирішенням соціально-побутових проблем військовослужбовців. Окремі дослідження про роль Спілки офіцерів України у процесі формування ЗС України опублікували А. Русначенко [842], М. Василькевич [499], В. Мартиросян [727] та інші.

Інший вітчизняний історик В. Смолянюк провів комплексний аналіз сутності, змісту, механізмів формування та напрямів практичної реалізації воєнної могутності України. Розглядаючи Україну, як складне соціально-політичне утворення, дослідник заявляв, що вона змушена адаптуватися до військово-силових реалій сучасної геополітики, що обумовлює зміну якісних показників Воєнної організації держави. Науковець також врахував міжнародні обставини формування оборонної сфери України [872].

В. Смолянюк цілком слушно зазначав, що воєнно-політичне керівництво України на початку 1990-х років сформувало загалом єдине бачення процесу військового будівництва за принципом «розумної оборонної достатності»: створення невеликих за чисельністю і структурою, економічно не обтяжливих, але сучасно озброєних, боєдатних, мобільних, придатних до швидкого розгортання поліфункціональних сил, спроможних зробити гідний внесок у забезпечення регіональної та глобальної безпеки [870]. Науковець заявляв про необхідність нової правової бази, яка б регламентувала функціонування ЗС України. На переконання дослідника, слід було розробити та відпрацювати механізми реалізації законів та інших рішень з оборонних питань, на належному рівні забезпечити роботу органів

військового управління держави. У контексті обговорення політико-правових аспектів участі України в миротворчих операціях дослідник наполягав на доцільності її продовження.

Дослідниця воєнної історії Т. Глушкова звертала свою увагу на таку важливу складову військового будівництва в Україні, як комплектування ЗС України за контрактом. У монографії вона репрезентувала результати дослідження особливостей військового будівництва та комплектування української армії контрактниками в умовах трансформацій у військовій сфері. Дослідниця вказувала на проблеми функціонування державного механізму регулювання соціальних відносин між державою та військовослужбовцями служби за контрактом і пропонувала шляхи їхнього вирішення на основі досвіду зарубіжних країн [537].

М. Требін у наукових студіях досліджував питання можливості переходу української армії до організації на професійних засадах. Він науково аргументував доцільність проведення такої реформи, при цьому він звертав увагу не лише на військовий аспект такого кроку, але й на економічний та соціально-політичний аспекти [920, С. 39–44]. Також дослідник зазначав необхідність створення військово-релігійної служби в українській армії та окреслював її ймовірні завдання за аналогією з уже існуючими службами в європейських державах [921, С. 42–49].

Процес реформування законодавства України, що стосувалося діяльності ЗС України, розглядали у своїх працях С. Поляков, О. Бандурка, Ю. Битяк, Ю. Кінаш, М. Шульга та інші. Основу їхніх праць склала характеристика етапів його реформування, у тому числі в контексті підсилення рівня законності та правопорядку у військах. Крім цього, фрагментарні елементи досліджуваної теми є в роботах В. Білошицького, П. Крутя, О. Литвиненка, А. Павленка, С. Пирожкова, Л. Полякова, М. Розумного, А. Семенченка, О. Феденка, І. Храбана, М. Цюрупи, В. Шамрая.

Начальник ГШ ЗС України у 1998–2001 рр. і Міністр оборони (2001–2003 рр.) В. Шкідченко звертав увагу на здобутки та перспективи реформування ЗС України із запозиченням передового досвіду європейських держав [975].

Надзвичайно інформативні дані для розуміння ставлення українського суспільства до процесів державотворення та будівництва власних Збройних Сил знаходимо у дослідженнях Є. Головахи, А. Зоткіна, А. Круглашова, В. Небоженка, Н. Паніної, В. Середи, Л. Шангіної, С. Щудло, Ю. Якименка.

Однією із найбільш вдалих комплексних публікацій на тему військового будівництва в Україні стала робота київського дослідника, ексначальника Управління пропаганди Головного Управління виховної роботи Міністерства оборони України Г. Темка. У 1996 р. він звернувся до розгляду проблем та перспектив будівництва Збройних Сил України в нових політичних умовах [900]. Дослідник вважав, що Верховна Рада загалом обрала правильну тактику, вирішивши формувати механізм захисту нової державності передусім зі створення законодавчої бази для існування Збройних сил молодій державі. Науковець ретельно перелічив напрями у сфері військового будівництва, на які, на його думку, повинна була звернути свою увагу Верховна Рада України.

Окрім відносин з Росією стосовно поділу радянської військової спадщини, Г. Темко зазначав необхідність законодавчого врегулювання скорочення ЗС України, їхнього технічного переоснащення, розвитку ракетно-космічного напрямку, налагодження широких міжнародних військово-політичних контактів. Дослідник наголошував, що хоча армія і не є суб'єктом політики та не бере участі в політичній боротьбі, однак для неї не можуть бути чужими певні риси та напрямки партійної боротьби. Саме тому він наполягав на запровадженні широкої системи військово-патріотичної освіти в українському війську, яка б ґрунтувалася на засадах національно-історичних традицій. Г. Темко запевняв, що проблема вдосконалення стосунків інституту Збройних Сил України та внутрішньо-політичної галузі потребує уваги суспільства.

Інший український військовий дослідник О. Покотило у своїй праці вивчив військово-історичні джерела, в яких відображено процес створення основ ЗС України, встановив повноту та достовірність висвітлення в історіографії законодавчих і нормативних актів, які забезпечили формування армії незалежної держави. Науковець дослідив об'єктивні умови, які обумовили формування

української армії, визначив внесок військових, наукових і науково-дослідних центрів у розробку тематики створення ЗС України. Інновацією дослідження стала бібліографічна база історіографічних джерел та введення в науковий обіг невідомих досі архівних матеріалів. О. Покотило також виокремив пріоритетні теми, які були найбільш опрацьовані в українській історіографії створення ЗС України, а також ті теми, які вимагали подальшого дослідження та стосувалися формування і реформування структури українського війська [806].

Різноманітна за тематичним спрямуванням *третьа група праць* (дослідження, спрямовані на аналіз трансформації партійної системи, зокрема партійної еліти України). Українські науковці ретельно відстежували зростання ролі політичних партій у процесах формування держави та її демократичного устрою, боротьбу між пропонованими візіями майбутнього суспільно-політичного розвитку держави, які представляли українським громадянам партії та рухи. Однією з перших праць, в якій подано загальну характеристику найбільш впливових новостворених партійних інститутів тоді ще УРСР, став довідник А. Слюсаренка та М. Томенка «Нові політичні партії України» [1013], де автори охарактеризували найбільш впливові новостворені партійні інститути Української республіки, їх програми, статутні положення. Серед наявних в Україні політичних сил дослідники виділяли шість основних напрямків політичних партій: федералісти, конфедералісти, самостійники, ліберали, соціал-демократи, комуністи.

На початковому етапі української незалежності вітчизняні науковці приділили значну увагу дослідженням впливу політичних партій на державотворчі процеси, а також простежували розвиток окремих компонентів організації державної влади в Україні. Політичні партії уже незалежної України вперше були охарактеризовані у довіднику «Сучасні політичні партії України», яку видав Інститут політичних досліджень у 1991 р. [1017].

Дослідження процесу становлення українських політичних партій у період формування незалежної Української держави започатковано в наукових публікаціях С. Адамовича, А. Білоуса [477], О. Гараня, О. Майбороди [718] та інших. Значний внесок у дослідження діяльності українських політичних партій та розбудови

політичної системи України здійснив Ю. Шведа. Екстраполюючи спадщину західних партологів на особливості української політичної системи, дослідник аналізував етапи формування багатопартійної системи держави та намагався визначити перспективи розвитку [962; 963; 964; 965; 966; 967]. Значну увагу утворенню демократичного громадянського суспільства і діяльності українських політичних партій в умовах здобуття Україною незалежності приділено в працях таких дослідників, як Ф. Рудич [840], С. Назаренко [755], О. Соскін [878], Т. Кузьо [678], М. Кириченко [635], які ретельно відстежували суспільно-політичні перетворення в Україні.

Чимало праць присвячені аналізу діяльності окремих політичних партій України: Українській республіканській партії [636; 337], Соціалістичній партії України [487], Українській національній асамблеї – Українській народній самообороні [604], Організації українських націоналістів. Характеристиці «партії влади» в Україні присвячує своє дослідження М. Рябчук [844]. Напередодні виборів 1998 р. вийшла книга-довідник, яка містила докладну інформацію про програми політичних партій, методика та передвиборну стратегію, політологічний аналіз політичних партій. Крім цього, нові політичні партії досліджували В. Ейсмонт [336], О. Голобуцький [538]. Науковці аналізували умови виникнення політичних сил, їхні програмні засади, називали причини перемоги та поразок окремих політичних проектів.

Інформацію про сучасні українські політичні партії (як діючі, так і ті, що вже припинили своє існування) та їхніх перших керівників (засновників), про виборчі партійні блоки, створені напередодні виборів до Верховної Ради України III – VI скликань містить довідник, підготовлений фахівцями ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. На основі партійних документів дослідники показали фактичні лінії розколів (конфліктів), що характеризували суспільство в Україні у 1990-х і 2000-х років [1018]. В іншому збірнику дослідники наводять витяги із документів сучасних українських політичних партій, в яких відображено їхнє бачення питань функціонування влади, державних інститутів та громадянського суспільства в Україні [334]. Роботи І. Кураса, Г. Андрущак, М. Томенка [916], В. Яблонського

[945; 984] суттєво полегшили наукову реконструкцію багатогранного та нелінійного процесу формування української політичної системи, дозволили відтворити специфіку процесу їхнього становлення та впливу на державотворчі процеси як складових політичної системи України.

На особливу увагу заслуговує стаття А. Гриценка «Проблеми воєнної політики у програмах політичних партій», у якій науковець провів аналіз воєнних аспектів програмних документів політичних партій, що брали участь у парламентських виборах 2002 р. Дослідником було виокремлено і згруповано пріоритети та заплановані заходи у сфері воєнної безпеки, які мали намір реалізовувати певні політичні сили у випадку потрапляння до парламенту. На основі цих даних А. Гриченко зробив прогноз можливих законодавчих ініціатив майбутнього парламенту у сфері розбудови Воєнної організації держави та військового будівництва [567].

Четверту групу наукових студій становлять монографії, розвідки, присвячені національній безпеці України, висвітленню ролі політичних партій, недержавних організацій у процесі зміцнення обороноздатності держави.

Колосальний внесок у дослідження процесу розбудови української армії як компонента Воєнної організації держави в системі національної безпеки України зробив український науковець та політик В. Горбулін. За час своєї політичної діяльності він став одним із авторів Концепції національної безпеки і оборони України, Державної програми будівництва і розвитку ЗС України, а також інших важливих документів стратегії будівництва та розвитку держави. Як очільник Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу України В. Горбулін був безпосереднім учасником розробки Державної програми розвитку озброєння і військової техніки та Концепції структурної перебудови оборонно-промислового комплексу України. Під його авторством були опубліковані численні наукові праці, в яких науковець порушував найрізноманітніші проблеми зміцнення системи національної безпеки та розвитку українського війська, науково обґрунтовував необхідність розбудови системи національної безпеки України та входження нашої держави в архітектуру колективної безпеки та оборони світу.

Вражає і багатогранність тематики досліджень науковця. Особливо вирізняються його наукові студії, що стосувались питань національної безпеки [557], оборонної політики держави в умовах становлення постбіполярної системи міжнародних відносин [558], формування стратегії національної безпеки України, розбудови її Воєнної організації та інших силових структур, взаємодії центральних органів влади та політичного істеблішменту у сфері посилення безпеки держави [734].

У праці «Національна безпека. Порядок денний для України» В. Горбулін разом з іншими українськими фахівцями О. Литвиненком та О. Беловим здійснив аналіз найважливіших чинників національної безпеки України: вітчизняних еліт і Російської Федерації та її істеблішменту, які були визначені як основне джерело майбутніх викликів та загроз для України. Науковцями було запропоновано нову візію безпекового порядку денного для України, що полягала в необхідності будівництва власної армії, яка б відповідала вимогам часу та могла дати гідну відсіч на будь-які виклики [559].

У роботі «Національна безпека: український вимір» В. Горбулін та О. Литвиненко полемізували стосовно проблем національної безпеки в умовах несприятливої зовнішньополітичної ситуації навколо України. Порушуючи складні питання розвитку української системи національної безпеки, автори монографії гостро критикували вітчизняну політичну еліту за ігнорування життєво важливих державницьких питань, зокрема у сфері військового будівництва. За їхніми словами, жодна політкоректність не може виправдати допущених помилок, оскільки занадто високою є їхня ціна.

Значну увагу В. Горбулін звертав також на проблеми стратегічного планування у сфері національної безпеки. Разом із дослідником А. Качинським вивчали проблему взаємодії менеджменту стратегічного планування та запропонували методику циклу стратегічних змін, що складається з восьми кроків під час дослідження індивідуальності системи забезпечення національної безпеки держави та її суб'єктів. Автори також розглядали нормативно-правову вертикаль у сфері національної безпеки та реалізацію затверджених доктрин, концепцій, стратегій, державних програм і цільових планів у сфері національної безпеки [557].

Багатогранний науковий доробок В. Горбулін продовжує поповнювати і сьогодні, а його влучні оцінки ситуації та точні прогнози розвитку подій беруть до уваги як науковці, так і представники політичної еліти. Свого часу саме В. Горбулін заявляв, що підписання «харківських угод» у 2010 р. було стартом безпосередньої підготовки російської операції з встановлення повного контролю над Україною, і аж ніяк не актом турботи росіян про українську безпеку [561]. До слова, про наявність російської загрози для національної безпеки науковець згадував у численних публікаціях на сторінках українських періодичних видань [550; 551; 552; 553; 556] навіть тоді, коли на офіційному державному рівні було оголошено про встановлення повноцінних, дружніх відносин із Російською Федерацією. Вагомим є внесок В. Горбуліна і у визначення науково-методологічних засад системи національної безпеки України та створення правових основ розбудови її оборонної складової. А його наукові напрацювання є важливими для нашого дослідження.

Важливе місце в дослідженні ролі вітчизняних політичних партій у процесі розбудови ЗС України посідають праці А. Гриценка, який, як і В. Горбулін, був безпосереднім учасником процесу розробки концепцій військової реформи в Україні. У 1994–1997 рр. він працював у Національному науково-дослідному центрі оборонних технологій і воєнної безпеки України, звідки перейшов на посаду керівника аналітичної служби апарату РНБО. Із 1999 р. А. Гриценко очолював Український центр економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) імені Олександра Разумкова, а в 2005 р. був призначений Міністром оборони України. На цій посаді політик перебував в урядах Ю. Тимошенко, Ю. Єханурова та В. Януковича, і не лише теоретично, але й практично впливав на становище української армії, як представник виконавчої гілки влади налагоджував комунікацію з представниками парламенту, озвучував проблеми української армії у Верховній Раді. Крім того, політик двічі був депутатом ВРУ за списком Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина».

Упродовж своєї професійної кар'єри до призначення очільником Міноборони та обрання народним депутатом А. Гриценко видав чимало аналітичних розвідок

та ґрунтовних моноґрафій УЦЕПД, у яких розглядався широкий спектр питань державного будівництва: від позиціювання політичних партій на виборах і питань розбудови громадянського суспільства, до проблем національної безпеки України в умовах реформування її армії та глобальних викликів сучасності. Сам політик був автором низки статей із військової тематики.

Історичні аспекти процесу підготовки й ухвалення Концепції національної безпеки та Воєнної доктрини України аналізував у своїй роботі Л. Артюшин. Дослідник намагався показати стратегічний характер національних інтересів країни, особливості їхнього формування. Окремо автор зупинився на розгляді геополітичних систем міжнародних відносин [459].

Вітчизняний науковець В. Богданович у своїй моноґрафії «Воєнна безпека України: методолоґія дослідження та шляхи забезпечення» [481] запропонував низку критеріїв для здійснення оцінки стану національної оборони, військово-політичної ситуації, стану забезпечення національної безпеки. Крім цього, автор запропонував розширити систему показників, за допомогою яких визначається рівень загрози для національної безпеки держави. Новаторським у його праці стало впровадження в науковий обіг низки методичних рекомендацій щодо прогнозування сценаріїв розвитку воєнно-політичної ситуації та з'ясування характеру режимів функціонування елементів системи воєнної безпеки України.

Деякі науковці розглядали можливість створення недержавного забезпечення системи національної безпеки і оборони, порушували питання надійності державного контролю і управління системою національної безпеки, рівня єдності політичної еліти в окресленні національних інтересів, цілісність концепції національної безпеки у політичній думці, обґрунтовували ключові поняття і категорії. Серед вітчизняних науковців, які зробили найбільший внесок у дослідження процесу будівництва системи національної безпеки України та розбудови її Збройних Сил, особливо вирізняється науковий доробок таких дослідників, як О. Власюк [518], О. Бодрук [484], О. Затинайко, В. Абрамов, А. Курас [682], А. Кузьменко, В. Головка [541], В. Смолянюк [869; 870; 871], Ю. Лавриненко, Б. Парахонський, Г. Ситник, М. Требін [536], В. Ліпкан, С. Пирожков, М. Єрошенко, С. Борисович, О. Корнієвський [1011], В. Антонов [456; 457], Л. Артюшин [459] та ін.

Неможливо оминати увагою науковий доробок Міністра оборони України (1996–2001 рр., 2004–2005 рр.) О. Кузьмука, який присвятив велику увагу дослідженню процесів військового будівництва в Україні. Зокрема в праці «Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991 – 2012)» [677] він описав історичний досвід формування та еволюції Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України. У контексті конкретно-історичних умов О. Кузьмук здійснив спробу провести реконструкцію відповідних процесів діяльності військового управління, а також вищої виконавчої влади. На основі багатого джерельного матеріалу науковець зробив обґрунтовані висновки про те, що вибір національної моделі військового будівництва був продиктований особливостями суспільно-політичного розвитку України та історичними обставинами відновлення її державної незалежності. Крім цього, дослідник описав державні механізми формування та еволюції Воєнної організації України, спрогнозував перспективи її втілення в життя. У низці інших праць науковець приділяв увагу також стратегічній перспективі розвитку системи безпеки України [675].

Значне місце в комплексі питань оптимізації оборонної сфери України як одного з неодмінних компонентів державотворення посідають дослідження, автори яких розглядають роль військових та армії в секторі національної безпеки, аналізують такі ключові для національної безпеки питання, як «воєнна організація держави» та «сектор безпеки та оборони». Своєю метою дослідники визначають розв'язання проблем забезпечення національної безпеки держави в умовах соціальних трансформацій. Крім цього, вони розробили понятійний апарат, теоретико-методологічні засади та ефективні шляхи захисту життєво важливих інтересів суспільства і держави.

Взаємозв'язок між соціальним розвитком держави та її національною безпекою і станом боєздатності армії простежували в своїх дослідженнях О. Панфілов [788], П. Скиба [865], О. Корнієвський [646; 647], Г. Почепцов [817], Г. Ситник [859], П. Ткачук та А. Харук [905], М. Требін [922], Л. Кривизюк, В. Богайчук [478], Г. Костенко [459], В. Солдатенко, О. Яцино [991], В. Білоус, О. Маначинський, С. Пирожков і В. Чумака, В. Баранівський [466], О. Щурко, В. Ліпкан [704; 705; 706].

Останній, до слова, є засновником навчальної дисципліни – націобезпекознавства, а також автором проектів доктрини та Закону України про недержавне забезпечення національної безпеки України. Ці науковці акцентували увагу на важливості державних і недержавних структур у розробці та імплементації складових системи національної безпеки України, зокрема, на важливості участі у цих процесах політичних партій та різноманітних громадських організацій.

Усі без винятку дослідники погоджувались з тим, що саме політичні партії відображали основні запити суспільства щодо майбутнього розвитку країни в цілому та її силового блоку зокрема. Слід зазначити, що ці науковці лише поверхнево порушували питання місця та ролі різних політичних партій у процесі розвитку ЗС України і загалом у системі національної безпеки України. Водночас основна цінність вказаних праць полягає в інформаційно-фактологічному та полемічному наповненні, яке, щоправда, не дозволяє визначити впливу політичних сил на становлення і трансформацію української армії. Більшість із зазначених досліджень переважно мають інформаційно-фактологічний характер, а відтак лише ілюструють окремі аспекти процесу військового будівництва, залишаючи поза своєю увагою комплекс питань, що стосуються участі політичних партій у цьому процесі.

У колективній монографії науковців Інституту проблем національної безпеки «Оборонна політика України на початку XXI століття» [558] було розглянуто цілі воєнної безпеки держави та їх пріоритетність, роль Воєнної організації держави у системі національної безпеки та оборони. Спеціалісти з питань військової безпеки стверджували, що внаслідок еволюції розвитку системи міжнародних відносин у контексті запобігання та стримування використання військової сили при вирішенні міжнародних проблем відбулися зміни ролі і місця воєнної складової у сфері національної безпеки в сучасних умовах, зокрема і в Україні.

Фахівець з галузі державного правління Г. Ситник у праці «Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади)» [860] розглянув філософсько-методологічні, системні аспекти основ національної безпеки та методологічні основи державного управління національною безпекою.

Автор розкрив суть, форми, способи, методи й особливості розробки та впровадження державної політики, а також основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки.

О. Пошедін обґрунтовано окреслив напрями, на яких необхідно зосередити увагу Україні в процесі зміцнення воєнно-політичного елемента європейської безпеки. За його словами, на особливу увагу з боку української влади заслугоували проблеми завершення договірно-правового оформлення, облаштування і забезпечення функціонування державного кордону, створення спільних проєктів із США, ЄС, РФ у військово-технічній сфері, зрештою, поетапне входження України у безпекові структури Європейського Союзу [818].

Зазначимо, що обрана для дослідження тема уже привернула увагу низки українських науковців, які зробили спроби аналізу програмних документів українських політичних партій стосовно висвітлення концепції національної безпеки і оборони України, а також спробували проаналізувати вітчизняну історіографію процесу становлення Збройних Сил України. Зокрема, львівський науковець Б. Левик здійснив критично-порівняльний аналіз партійних програм, що стосувалися питань забезпечення національної безпеки і оборони України. На основі зібраних даних дослідник стверджує, що в період 1992–2009 рр. в українському політикумі не існувало єдиного стратегічного підходу до забезпечення національної безпеки, а також не було визначено чітких шляхів ефективної реалізації цього.

Воєнно-політичну концепцію щодо забезпечення національної безпеки України на основі зібраної інформації про 172 політичні партії Б. Левик згрупував у п'ять блоків. Науковець вказував на можливість зменшення рівня загроз для нацбезпеки за умови консолідації політичної еліти, суспільства, стабілізації внутрішньо-політичної ситуації, ефективної реалізації стратегічно узгодженого зовнішньо-політичного курсу та консолідації нації. Крім цього, Б. Левику належить велика кількість фахових публікацій, які порушують проблеми державної політики України у сфері національної безпеки з моменту відновлення державної незалежності.

Дослідник стверджує, що задекларована нейтральність незалежної України не була сприйнята світовою спільнотою, оскільки на її території дислокувалась військова база іноземної держави. Натомість, набуття Україною без'ядерного статусу суттєво підірвало воєнну безпеку України, понизивши її геостратегічний статус, позбавивши міжнародних нормативно-правових безпекових гарантій. Цікаво, що ще в 2010 р. історик застерігав, що навколо України формується потенціал дестабілізації, що загрожує і європейській безпеці, зменшує міжнародні перспективи країни, створює труднощі на шляху її політичного та економічного розвитку, загрожує національній безпеці, вимагає термінового вироблення юридично закріплених міжнародних гарантій безпеки. Це обумовило необхідність забезпечення безпеки України з боку недержавних інститутів, зокрема українських політичних партій, воєнних спеціалістів, науковців, фахівців з питань безпеки та громадських інституцій [693].

П'ята група (дослідження, в яких розглянуто політико-правові, військові аспекти євроатлантичної інтеграції України, вплив політики багатовекторності та міжнародних інституцій на розбудову Збройних Сил України) стосується зовнішньо-політичних аспектів досліджуваної теми.

Серед наукових напрацювань цієї тематичної групи значне зацікавлення викликають публікації, що стосуються діяльності ЗС України поза межами України. Це пов'язано з тим, що через співпрацю українських військових з колегами з інших держав та участь української армії у різних міжнародних військових операціях можна простежити пріоритети окремих політичних сил і, відповідно, з'ясувати запити суспільства. Серед таких авторів зазначимо праці Г. Перепелиці [795; 796], А. Соболева [877], А. Войціховського [524], І. Кабаненка [629], В. Радецького [831], І. Поліщука, О. Губаренка [576], В. Нікітюка [768], А. Мирончука [737], В. Венгера, А. Панюка, О. Пулима, О. Луника, О. Коня [991], В. Хижняка [948] та інших.

У праці українського дослідника І. Поліщука «Миротворча діяльність Збройних сил України: досвід, проблеми перспективи» широко представлена джерельна база участі ЗС України в міжнародних миротворчих операціях у 1992 – 1996 рр.

Попри малий хронологічний відтинок, який розглянув дослідник, йому вдалося дослідити та показати особливості тодішніх процесів з підтримки миру та місце в них українських військових [811]. Схожою проблематикою відзначається робота директора Департаменту міжнародного військового співробітництва ЗС України В. Венгера, який намагався показати роль української армії в підтримці миру на Європейському континенті [502]. А. Панюк у своїх працях аналізував нормативно-правову базу миротворчої діяльності ЗС України. В його дослідженнях міститься ґрунтовний аналіз основних питань миротворчої діяльності України, розглядається створення системи міжнародних відносин у галузі воєнного співробітництва, зокрема налагодження співпраці з НАТО [789]. Позитивні та негативні сторони вступу до Альянсу окреслював у своїх статтях В. Радецький. Він також наголошував на необхідності формування європейської системи безпеки із залученням до цього процесу України [831; 832].

Дослідник миротворчої діяльності української армії О. Луник вказував на те, що саме активна миротворча діяльність Збройних Сил України стала запорукою входження України до світової системи збереження миру. Дослідник окреслив історичні передумови залучення українських військових до міжнародних операцій на підтримку миру, а також показав діяльність підрозділів ЗС України під час урегулювання воєнних конфліктів. Щоправда, науковець залишив поза увагою соціально-економічні обставини підготовки миротворчих контингентів та участі в цих процесах центральних органів державної влади [730].

Інший український історик О. Пулим зосередив свою увагу на кроках Міністерства оборони України на шляху до налагодження рівноправного партнерства з НАТО. Як важливу складову цього процесу дослідник розглянув участь ЗС України в миротворчих операціях під егідою ООН. Попри детальне висвітлення діяльності ЗС України в складі багатонаціональних миротворчих сил науковець фактично залишив поза своєю увагою чинники, які спонукали українську політичну еліту ініціювати участь наших військових в операціях поза межами України [830].

Цікавою з точки зору дослідження суспільно-політичних особливостей ухвалення рішень про відправлення українських миротворців за кордон є праця

«Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ» О. Губаренка. У цій роботі розглянуто комплекс нормативно-правової бази миротворчої діяльності ЗС України і проаналізовано необхідні складові для розвитку теорії та практики майбутньої участі українських військових у миротворчих операціях [576]. У своїх працях дослідник В. Гречанинов через аналіз передусім політичної ситуації у світі намагався показати місце України у системі міжнародних відносин, а також спрогнозувати перспективу його розвитку [564; 565].

В. Шкідченко намагався узагальнити досвід десятилітньої участі України у врегулюванні міжнародних конфліктів. Також він аналізував використання миротворців залежно від конфліктної ситуації, що склалася на момент вводу контингенту. Дослідник розглядав воєнно-політичні передумови визначення курсу України на повномасштабну європейську та євроатлантичну інтеграцію в контексті подальшого здійснення воєнної реформи, хоча обмежував такий курс виключно налагодженням відносин із НАТО [976; 977].

Заслуговує на увагу дослідження, проведене вітчизняним науковцем І. Храбаном [951], у якому розглянуто вплив розвитку системотворчих процесів на гарантування національної безпеки України. Автор вважав, що Україна повинна посісти належне місце в майбутній системі європейської безпеки, яка, за його визначенням, має поєднати в собі захист національних інтересів на основі міждержавної співпраці, яка володіє ефективними військовими важелями. Секторальна інтеграція до гіпотетичних систем безпеки Європи сприятиме набуттю Україною повноправного членства в цих впливових міжнародних організаціях.

Зовнішньополітичні чинники вибору стратегічного курсу України в епоху глобалізації розглядали фахівці Національно науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України. Науковці порушили таку важливу проблему, як вплив політичної реформи на дієвість державного управління, небезпеки, монополізації військових сил і засобів використання їх не за призначенням, пріоритетів інтегрування держави у світовий науково-технічний простір.

Дослідники переконували, що усі перелічені чинники створювали сучасний образ ЗС України та впливали на формування сучасного геополітичного простору та стратегію національної воєнної безпеки України [978].

Науковці філіалу НІСД у м. Дніпрі (колишньому Дніпропетровську) підготували низку монографій, де провели ґрунтовний аналіз проблем військового будівництва в Україні в контексті глибокої трансформації НАТО. Ними була проаналізована система планування співробітництва з НАТО, яка реалізувалася у рамках програми «Партнерство заради миру» (ПМЗ), Особливого партнерства між Україною і НАТО та Плану дій (ПД) Україна – НАТО; детально описали досвід країн другої «хвилі» розширення Альянсу у вирішенні проблемних питань оборони та військових реформ; охарактеризували еволюцію відносин України з НАТО і позитивні наслідки співпраці в сфері безпеки і оборони з урахуванням міжнародного досвіду. Фахівці НІСД також подавали пропозиції щодо оновлення Воєнної доктрини України і реалізації євроатлантичного курсу нашої держави [490]. Поряд із цим, у дослідженні була відсутня оцінка реалізації конкретних програм взаємодії ЗС України зі структурами Альянсу та державами – членами цієї організації.

У 2004 р. О. Дергачов, В. Корендович, С. Мітряєва, Г. Муляр видали працю «Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства», в якій розкрили основні проблеми формування та реалізації курсу на євроатлантичну інтеграцію України. Окрім значного інформаційного матеріалу, яким насичена праця дослідників, цікавість викликає зображення авторами своєрідної еволюції поглядів у візії української політичної еліти щодо військового будівництва в Україні в контексті її євроатлантичної інтеграції. Науковці також порушили питання функціонування архітектури європейської безпеки, проблеми державної безпеки та військової присутності на території України інших держав, а також виклали концептуальні підходи щодо формування стратегії дій з набуття Україною членства в НАТО [933].

Окремі питання системи державного управління процесами формування та реалізації оборонної політики розглянули у своїй праці фахівці Національного

центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Вони проаналізували чинні закони, нормативно-правові акти, які стосуються оборонної галузі, висвітили основні положення проекту Концепції системи державного управління оборонною політикою країни [584].

Окреслюючи характер загроз, В. Горбулін та О. Литвиненко зазначали, що український політичний істеблішмент по суті є внутрішнім чинником загрози національній безпеці, оскільки «живе у власноруч створеному штучному світі, ознаками якого є безкарність, можливість для обраних діяти поза будь-якими моральними чи етичними правилами, а нерідко і поза правовими нормами» [551, С. 34]. Розглядаючи проблеми національної безпеки з моменту відновлення державної незалежності в 1991 р., науковці вказували на необхідність вирішення стратегічної дилеми: нейтралітету чи участі в системі колективної безпеки – Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Дослідники переконували, що членство в НАТО як воєнно-політичному союзу, з одного боку, сприятиме виходу з постімперського, російського простору з збереженням свободи дій на майбутнє, а з іншого – зможе підштовхнути Україну до прискорення внутрішньо-політичних перетворень, під якими розумілися формування і введення в державотворчий процес демократичних цінностей [551, С. 84].

Науковий доробок українського конфліктолога-міжнародника Г. Перепелиці посідає важливе місце серед досліджень, які присвячені відносинам України з НАТО. Упродовж другої половини 1990-х років він був начальником відділу воєнної політики Національного інституту стратегічних досліджень України. У контексті розбудови Збройних Сил України Г. Перепелиця звертав увагу на місце України в архітектурі європейської безпеки [933], процеси ядерного роззброєння [797] і реформування ЗС України [933], їхні передумови та перспективи співробітництва України і НАТО, миротворчої діяльності ЗС України, проблеми функціонування військових формувань у відносинах України із сусідніми державами [738], досвід європейських країн щодо парламентського контролю над Збройними Силами [792].

У праці «Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства» дослідник порушив цілий спектр проблем, пов'язаних з формуванням та реалізацією одного з найважливіших стратегічних пріоритетів зовнішньої політики України – курсу на євроатлантичну інтеграцію. Г. Перепелиця намагався окреслити роль НАТО в нових умовах формування постбіполярної системи міжнародних відносин. Цінність цієї праці полягала в тому, що у ній було викладено концептуальні підходи до формування стратегії дій з набуття Україною членства в НАТО. Науковець неодноразово намагався надати правову та політичну оцінку участі України в миротворчій діяльності під егідою регіональних та субрегіональних організацій. Загалом, дослідник порушував проблеми воєнно-політичного курсу країни, іноземної військової присутності, аналізував вплив на національну безпеку країни еволюції воєнних загроз, розглядав ЗС України як головний інструмент забезпечення воєнної безпеки держави [933].

Український дослідник О. Бодрук, вивчаючи виклики та загрози міжнародному миру та безпеці, стверджував, що Україні слід активізувати свою діяльність у напрямі входження до європейської системи безпеки та посилити свої стосунки з НАТО, оскільки Організація Об'єднаних Націй (ООН) не може ефективно реагувати на новітні загрози [484]. На думку науковця, Воєнна організація України на початку 2000-х років не відповідала новій системі загроз XXI ст., а запропоновані парламентарями варіанти військової реформи не були ефективними. О. Бодрук вбачав загрозу для національної безпеки у неспроможності Воєнної організації належно виконувати свої функції через політизацію силових структур та політичну кризу, що могла розвиватись паралельно із тотальним зменшенням фінансування української армії.

У своїх наукових розвідках начальник Генерального штабу ЗС України (1996–1998 рр., 2002–2004 рр.) О. Затинайко зазвичай звертався до проблем удосконалення структур ЗС України. Дослідник зазначав доцільність реформування органів управління української армії відповідно до стандартів НАТО [610], реалізації проекту мовної підготовки військовослужбовців, інтеграції методики планування й оцінки сил у національну систему планування [610, С. 5-6]. Така увага з боку

начальника Генштабу ЗС України до проблем взаємодії з НАТО дозволяє припускати наявність конкретної націленості співпраці ЗС України з Альянсом на певних етапах історичного розвитку України. Серед іншого. О. Затинайко приділяв увагу участі українських миротворців в операціях ООН з підтримання миру, а також важливості комплектування армії військовослужбовцями за контрактом [610, С. 5–7]. Характеризуючи миротворчу діяльність ЗС України, О. Затинайко зазначав, що Україна діяльністю своєї армії завойовувала авторитет на міжнародній арені [610, С. 7].

Отже, рівень дослідження проблеми впливу політичних партій на процес розбудови ЗС України залишається недостатньо розкритим, а самі наукові праці є методологічно необ'єднаними, без цілісної наукової теорії. Категорії, закономірності, принципи, методи, концепції, моделі, системи, класифікація ролі політичних партій у сфері будівництва реформування армії практично не розроблені, а науковці зосереджують увагу переважно на окремих проблемах. Впевнено можна констатувати, що вплив політичних партій на процес будівництва ЗС України наразі ще не став предметом всебічного науково-практичного вивчення, що дає підстави говорити про дефіцит системних досліджень ролі Збройних Сил України як чинника забезпечення національної безпеки України у діяльності політичних партій. Це нерідко призводить до кон'юнктурних міркувань і рекомендацій у центрах прийняття політичних, нормативно-правових, соціально-економічних рішень і організаційних заходів, пов'язаних зі створенням по суті нових Збройних Сил сучасної України.

Проведений історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що вплив політичних партій на процес становлення, будівництва та реформування ЗС України не отримав належного висвітлення у вітчизняній історичній науці. Досі не зроблено всебічного комплексного аналізу і характеристики нормативно-правової бази, на яку опиралися вітчизняні політики під час ухвалення управлінських рішень, що стосувалися питань будівництва української армії, її управлінської структури, реформування ЗС України, забезпечення армії технікою та озброєнням, оснащення та спорядження. Не до кінця вивченим залишається вплив ідеології політичних партій на процес розбудови української армії.

Переважна більшість праць, які висвітлюють процес розбудови війська у новітній період державності України, мають виключно інформаційно-фактологічну спрямованість і, як правило, стосуються окремих аспектів історії ЗС України: їхнього створення, формування і реалізації військових концепцій та доктрин, процесів поділу Чорноморського флоту СРСР, проблем ядерного роззброєння, співпраці України з НАТО, участі ЗС України в міжнародних операціях з підтримки миру під егідою ООН тощо. Натомість практично відсутні концептуальні праці, які показують взаємозв'язок між розвитком політичних партій України та процесами розбудови національної армії. Значення українських політичних партій у процесі становлення, розвитку та реформування ЗС України, з'ясування їхньої ролі в забезпеченні національної безпеки, в сучасній історичній літературі висвітлені недостатньо.

Вивчення та аналіз наукових студій дозволяє порівняти погляди науковців з різних галузей науки щодо військового будівництва в Україні, визначити характерні риси й особливості цього процесу, виявити його тенденції та закономірності тощо. Проведений аналіз історіографії засвідчив, що сьогодні існує велика кількість статей, монографій, довідників, які прямо чи опосередковано розглядають тему, порушену у праці. Однак, загалом вони не розкривають всієї широти і багатоманітності об'єкта дослідження. Все це підтверджує необхідність історичного узагальнення дослідження цих важливих аспектів для врахування історичного досвіду в процесі подальшого вдосконалення системи будівництва Збройних Сил України.

1.2. Джерельна база

Всебічне дослідження Збройних Сил України як чинника національної безпеки у діяльності українських політичних партій неможливе без використання джерел, основу яких складають:

1. Документи центральних органів влади: законодавчі акти Верховної Ради України (закони, постанови, розпорядження, стенограми, концепції, доктрини, стратегії), укази Президента України; постанови, розпорядження КМУ, міністерств,

відомств; розпорядження Ради національної безпеки і оборони України (РНБО); міждержавні, міжурядові та міжвідомчі угоди, договори, меморандуми, конвенції, комюніке, декларації; діловодна документація (дипломатичне листування, стенограми прес-конференцій, матеріали брифінгів, документи особового походження, інструктивні і циркулярні листи, звіти, протокольні матеріали, інформаційні прес-релізи).

2. Документи українських політичних партій: політичні програми; передвиборчі програми; ухвали з'їздів, рішення пленумів; діловодна документація (протоколи, листування, інструкції тощо).

3. Мемуари.

4. Науково-теоретична спадщина українських державних / політичних діячів.

5. Періодична преса (матеріали періодичних видань та інформаційних агентств): офіційні періодичні видання («Відомості Верховної Ради України», «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Військо України», «Стратегічна панорама» тощо); періодичні видання українських політичних партій; загальноукраїнські / закордонні періодичні видання, в т.ч. інтернет-ЗМІ («Дзеркало тижня», «День», «Україна молода», «Українське слово», «Віче», «Трибуна» тощо).

6. Статистично-аналітичні джерела: соціологічні опитування; інформація Держкомстату; статистична інформація Міністерств, відомств тощо; аналітично-інформаційні матеріали недержавних інституцій.

Першу групу джерел дослідження становлять законодавчі, нормативно-правові акти та ухвали центральних органів влади, які заклали правову базу створення / розвитку ЗС України та визначали місце в цих процесах політичних сил (зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДА МОУ), Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України), опубліковані в окремих збірниках документів).

Серед різновидів документів першої групи виділимо Конституцію України, закони України, постанови Верховної Ради УРСР та Верховної Ради України, Военні концепції та доктрини, укази Президентів України, постанови та розпорядження

Кабінету Міністрів України, документи, які регламентують діяльність вищих органів державної влади у питаннях військового будівництва, нормативно-правові документи, що регулюють діяльність силових відомств України, накази та директиви Міністра оборони України, начальника Генерального штабу ЗС України стосовно організації діяльності та будівництва Збройних Сил України тощо. На особливу увагу заслуговують також Воєнні доктрини України, що були ухвалені парламентом та затверджені Президентом України у 1993, 2004 та 2015 рр., Концепції реформування і розвитку Збройних Сил України, що розроблялися та обговорювалися в стінах українського парламенту в рамках засідання профільних комітетів Верховної Ради України.

У роботі широко представлені інші нормативно-правові акти, на основі яких можна простежити законодавче закріплення процесу будівництва української армії та системи національної безпеки України (Декларація про державний суверенітет Української РСР від 16 липня 1990 р., Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24 червня 1990 р., закон України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р., Конституція України від 28 червня 1996 р. та ін.). Проаналізовано положення Законів України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України», «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» та низку інших. Окреслені документи закріплювали на офіційному рівні законність ухвалених рішень стосовно новітнього військового будівництва. Закони, Постанови Верховної Ради України, а також Укази, Розпорядження Президента України надають системну уяву щодо засад оновленої зовнішньої та внутрішньої політики, правового поля держави, в межах якого Президент України та парламент здійснювали реформу сектору безпеки та його основи – ЗС України.

Зважаючи на об'єкт та предмет дослідження, особливу цінність становлять стенограми засідань Верховної Ради Української РСР, Верховної Ради України, її окремих комісій і комітетів, а також стенограми засідань Уряду України, Міністерства оборони України та Ради національної безпеки і оборони України (РНБО).

Стенограми парламентських засідань (містяться на офіційному сайті Верховної Ради України) дозволяють реконструювати перебіг дискусій із найважливіших питань розбудови Збройних Сил України. На тематичних парламентських слуханнях народні депутати обговорювали доцільність розробки та прийняття військових концепцій України, Воєнних доктрин, розглядали проблеми військового будівництва, розвитку та реформування української армії, ядерного роззброєння держави, питання будівництва Військово-Морських Сил України (ВМС України) тощо.

Особливе зацікавлення автора викликали стенограми обговорення депутатами Верховної Ради України військових відносин із Російською Федерацією стосовно розподілу Чорноморського флоту СРСР та базування Чорноморського флоту РФ у Криму, обговорення ратифікації «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 р. та інших проблем, що були дотичними до життєдіяльності ЗС України. Не залишились поза увагою також документи із засідань профільних комісій парламенту та Кабінету Міністрів України, на яких неодноразово піднімалися питання військового будівництва.

У роботі детально проаналізовано міждержавні договори з питань військового співробітництва. Значна кількість офіційних документів, які регламентують відносини України з іноземними державами, досить повно репрезентовані в спеціальних виданнях, що побачили світ завдяки підтримці МЗС України, та різноманітних міжнародних фондів. У збірнику документів «Військово-морське будівництво в Україні у ХХ ст.», що був виданий у Севастополі напередодні російської окупації Криму, зібрані архівні документи і джерела, що досі не були введені в активний процес історичного дослідження. Вони розкривають політичні інсинуації стосовно процесу військово-морського будівництва в Україні впродовж ХХ ст. Увагу дослідника привернув комплекс документів, що стосуються зародження і вирішення проблеми флоту України після здобуття нею незалежності [414].

В одному з таких збірників, який побачив світ у 2000 р., у двох томах зібрані близько трьохсот документів, які були ухвалені упродовж десятиліття російсько-українських відносин та стосуються різних сфер двостороннього співробітництва.

У збірнику також опубліковані численні міжурядові угоди з питань двосторонніх торговельно-економічних і фінансових відносин, в галузі військового, військово-технічного, співробітництва, взаємодії у сфері культури, науки та освіти. На основі зібраних у цій праці даних можна проаналізувати двосторонні спроби врегулювання багатьох гострих питань російсько-українських відносин, у тому числі і найпроблемніших: статусу Севастополя та Чорноморського флоту, міждержавних кордонів. У світлі російської агресії на Сході України окрема увага була приділена вивченню українсько-російських угод, що стосуються питань Чорноморського флоту та статусу міста Севастополя. Зокрема були взяті до уваги угоди між урядами Російської Федерації та України, укладені впродовж 1992–2000 рр.: про принципи та невідкладні заходи формування ВМС Російської Федерації і ВМС України на базі колишнього Чорноморського флоту СРСР; про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту; про статус і умови його перебування на території України; про параметри поділу флоту і взаєморозрахунків, пов'язаних з цим процесом; про участь Росії в розвитку соціально-економічної сфери міста Севастополя у зв'язку з дислокацією там її флоту та ін. Інформативними для роботи стали документи, які передували укладенню міждержавних договорів.

Цікавими стали інформаційні документи, які відображають процес українсько-російських переговорів щодо укладення повномасштабного політичного документа «Договору про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною і Російською Федерацією». Крім цього, інформативну цінність мали тексти договорів щодо врегулювання проблем державних кордонів, співпраці у використанні Азово-Керченської акваторії, принципів і умов поставок та оплати російського природного газу в Україну та його транзиту цією ж територією, перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України тощо. Зауважимо, що значно розширити уявлення про процес ратифікації цих документів можна завдяки постановам і зверненням вищих державних органів РФ та України, указам, посланням і заявам президентів двох країн, у протоколах зустрічей, засідань різних міждержавних делегацій та комісій, численних комюніке за підсумками цих переговорів.

Отже, глибокий аналіз першої групи джерел дозволив всебічно простежити державотворчу діяльність політичних партій в Україні у сфері будівництва Збройних Сил. У дослідженні акцентовано увагу на якість законодавчого забезпечення виконання програм розвитку озброєнь і військової техніки, вказано на необхідність законодавчого врегулювання проблем соціального захисту військово-службовців ЗС України, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, а також гармонізації українського законодавства до європейського у світлі ухвалені Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр.

Вивчення законодавчих актів, нормативно-правових документів дозволило окреслити фундаментальні, загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких формувалися принципи, напрями, пріоритети та функції військової політики держави. Нормативно-правова база засвідчила, що з моменту відновлення державної незалежності Україна задекларувала намір проводити миролюбну політику, засновану на дотриманні міжнародного права та взаємоповаги у міжнародних відносинах. Однак, зважаючи на особливості різних етапів суспільно-політичного розвитку держави, позиція вищого державного керівництва стосовно напрямків розвитку української армії, стану її соціального та технічного забезпечення, розвитку вітчизняного військово-промислового комплексу, зрештою, участі України в діяльності різноманітних міжнародних силових блоків, нерідко змінювалася.

Привертає увагу і той факт, що чимала кількість законодавчих актів та рішень вищих органів виконавчої влади, що стосувалися питань розбудови ЗС України, мали непослідовний і у багатьох випадках неузгоджений і суперечливий характер. Зовнішньополітичний курс, стратегія, концепції, доктрини, державні програми України з питань безпеки і оборони не притримувалися однакового напрямку реалізації. Цілком очевидно, що така особливість суспільно-політичної ситуації в незалежній Україні впродовж тривалого часу впливала на стан ЗС України, створювала перешкоди на шляху їх реформування. Нерідко окремі закони, укази чи директиви містили в собі протиріччя та суперечили вже існуючим документам.

Документи українських політичних партій – політичні / передвиборчі програми, ухвали з'їздів, рішення пленумів, діловодна документація (протоколи, листування,

інструкції тощо) становлять *другу групу джерел* (зберігаються у ЦДАГО України, ЦДАВО України, видані окремими збірниками, відображені у партійній пресі). Особливе зацікавлення викликають неопубліковані архівні матеріали першого фонду ЦДАГО України «Центральний Комітет Комуністичної партії України», опрацювання якого дозволило збагатити роботу візією комуністичних сил УРСР на зламі 1990-х років до ідеї створення національних військових формувань на території республіки. Саме ЦК Компартії України наприкінці існування СРСР отримувач найважливішу аналітичну інформацію про суспільно-політичну, соціально-економічну та культурну ситуацію в країні. У нагоді стали матеріали опису 32 вказаного фонду, що містить листи, записки довідки, телеграми, інформації ЦК Компартії України, його відділів, партійних, радянських органів. Заслужують на увагу також фонди 270 «Громадське об'єднання – Народний Рух України (1989–1998 рр.)», 271 «Українська республіканська партія (1989–1998 рр.)», 272 «Демократична партія України (1990–1994 рр.)». Аналіз документів цих фондів дозволив простежити діяльність провідних українських національно-демократичних партій 1990-х років та їхнє ставлення до форми державного устрою країни і перспектив розвитку національних Збройних Сил.

Матеріали фондів ЦДАВО України дозволили ознайомитись із програмами провідних українських політичних партій щодо перспектив будівництва та реформування Збройних Сил України і забезпечення національної безпеки. Їхнє опрацювання також дозволило краще систематизувати ідейні пріоритети представників суспільно-політичної еліти України, виокремити основні візії у суспільно-політичній думці на комплекс питань будівництва ЗС України. Частина документального матеріалу, що відображає регіональні процеси в умовах становлення незалежної України, міститься в обласних державних архівах. Не можна обминути увагою й той факт, що в роботі використані наявні у вільному доступі інтернет-джерела (опубліковані передвиборні програми політичних сил, їхні статuti, матеріали з'їздів, ухвали та резолюції їхніх пленумів).

Значна частина матеріалів цієї групи джерел опубліковані у тематичних збірниках. Зокрема програмні документи політичних партій України початку

1990-х років та виступи провідних політиків того часу містяться в збірнику документів і матеріалів «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [1012]. Документальний посібник «Історія України. Документи. Матеріали», укладений В. Королем, містить цінні коментарі до національного законодавства України у перше десятиліття її державотворення [341]. До іншого збірника «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали» [381], приуроченого 20-й річниці створення Народного руху України, увійшли документальні матеріали НРУ і ЦК Компартії України, пов'язані зі створенням і діяльністю наймасовішого громадського об'єднання, яке перебувало в епіцентрі державного і суспільно-політичного життя України на зламі 80–90-х років ХХ ст. Документальні свідчення, вміщені у виданні, висвітлюють етапи утворення народної опозиції, яка стала наслідком невдоволення суспільства на дії влади, дала поштовх становленню багатопартійності, стала одним із вирішальних кроків на шляху демонтажу компартійної системи і повалення тоталітарного режиму.

Третю і четверту групу джерел складають мемуари і науково-теоретична спадщина українських державних / політичних діячів. Хоча використання мемуаристики несе в собі загрозу упередженого ставлення до певної події та історичного процесу, однак при написанні дослідження автор просто не міг не скористатись цим видом джерел для детальнішого аналізу історичного процесу. Фактологічний аспект, а також інтерпретація фактів у таких творах вимагають критичного ставлення. У роботі використано спогади безпосередніх учасників досліджуваних політичних процесів: Л. Кучми, Л. Кравчука, конституційні повноваження яких дозволили їм взяти безпосередню участь у формуванні та наповненні військової політики України. Колишні Президенти України розповідають про труднощі на посту очільника держави, а також недоступні для широкого загалу моменти будівництва української армії.

Позицію націонал-демократів у процесі державного будівництва, їх бачення консолідації українського суспільства висвітлено в працях відомих українських дисидентів і політичних діячів В. Чорновола, Ю. Бадзьо, Л. Лук'яненка і М. Косіва [463; 346; 712; 649]. Збірка статей і текстів виступів В. Чорновола, що друкувалися

у «колонці редактора» започаткованих ним газет «Час/Time»(1995–1998) і «Час» (1998–1999) зі вступною статтею та післямовою Л. Танюка [423], є своєрідним щоденником історії політичного життя незалежної України і лідера НРУ В. Чорновола в ньому. Вона містить позицію і бачення проблеми україно-російських стосунків лідера НРУ та охоплює всі аспекти життя держави, її парламенту та виконавчої влади у зазначений період. У статтях йдеться про складні і суперечливі відносини з Росією, про відродження імперських амбіцій, що кожен із українців повинен бути готовий відстоювати Українську державу всіма засобами.

Заслуговують на увагу і мемуари першого міністра закордонних справ України А. Зленка, де зазначено концептуальні засади стратегічного розвитку української зовнішньої політики. Автор звертає увагу на те, що повернення України до власної європейської ідентичності супроводжувалося початковою недовірою до України з боку інших світових держав, що було пов'язане із значною мілітаризацією відновленої Української держави. У цьому контексті автор порушує проблеми ядерного роззброєння України та відповідні перспективи інтеграції України до світової спільноти, ставлення до неї з боку ЄС та НАТО.

Ю. Костенко [407], який був депутатом п'яти скликань Верховної Ради та лідером однієї із політичних сил, у своїй праці звернув увагу на важливий з точки зору забезпечення національної безпеки процес ядерного роззброєння. Унікальність та цінність книги полягає в тому, що в ній вперше на документальній основі наведено повну реконструкцію подій періоду ядерного роззброєння України. Втім відчувається певне упереджене ставлення автора до окремих політичних діячів, яких Ю. Костенко вважає ледь не державними зрадниками. У непритаманній для наших політиків відвертій манері Ю. Костенко розділяє учасників тих подій на два табори: тих, хто активно реалізовував плани РФ щодо якнайшвидшого, безумовного, безоплатного вивезення ядерних боєголовок із України, і тих, хто намагався залишити їх для захисту України та отримати компенсацію за уран і плутоній, які в них містилися, зберегти інфраструктуру, міжнародні позиції нашої держави.

З погляду двосторонніх відносин Росії та України, визначення позицій сторін з питання про НАТО важливе значення має видане в 2011 р. «Листування Президента Російської Федерації Б. Єльцина з головами держав та урядів (1996–1999 рр.)», що містить 50 листів Бориса Єльцина і Леоніда Кучми. Опубліковані в них матеріали наочно показують, що вже в другій половині 1990-х років, зокрема при ратифікації «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», російська сторона неодноразово висловлювала занепокоєння щодо перспектив залучення в НАТО України та на найвищому рівні зверталася до української сторони з проханням пояснити її свою позицію.

Останніми роками у контексті дослідження державотворення в Україні особливої ваги набуло опрацювання публікацій та публічних виступів так званих опініон-лідерів – людей, які мали суттєвий вплив на формування загальної суспільної думки та світогляду громадян України. Зважаючи на те, що «опініон-лідером» може стати лише та людина, авторитет якої бездоганний, автор вважав за доцільне розцінювати позицію таких осіб як своєрідний маркер ставлення суспільства.

Упродовж 1990-х і 2000-х років українські політики опублікували низку праць науково-популярного та публіцистичного характеру, в яких виклали власне бачення державотворчих процесів в Україні. Окремі автори звертали свою увагу на роль Збройних Сил України у нових політичних умовах, важливість армії у суспільно-політичному розвитку держави, проблеми національної безпеки та оборони. З-поміж найбільш вдалих спроб показати перебіг геополітичних трансформацій на пострадянському просторі слід згадати роботи авторства Л. Кравчука, Л. Кучми, А. Зленка, провідних політичних діячів Верховної Ради А. Гриценка, В. Чорновола, Ю. Костенка, багаторічного голову парламентського комітету з питань оборони Г. Крючкова [410; 411, 663], лідера українських комуністів П. Симоненка [562], лідера Соціалістичної партії України О. Мороза [416].

На особливу увагу заслуговують роботи керівників військового відомства України, які в різні періоди його історії були безпосередніми учасниками прийняття воєнно-політичних рішень. Цінними стали оцінки колишніх керівників

профільних відомств різних рівнів, яким, згідно зі своїми посадовими обов'язками, доводилося брати участь у вирішенні питань міжнародного військового співробітництва ЗС України. Насамперед виділимо спогади першого Міністра оборони України К. Морозова «Аналіз воєнного будівництва в Україні (1991–1995 рр.): здобутки та помилки. Актуальні проблеми воєнної реформи», що були опубліковані в журналі «Визвольний шлях» у 1996 році. Автор досить детально описує започаткування стосунків із структурами НАТО, аналізує здобутки та прорахунки перших років будівництва ЗС України [417, С. 418–428]. Практика наступних років показала, що суттєві проблеми розбудови ЗС України з урахуванням досвіду країн НАТО вирішувались непослідовно попри зусилля наших партнерів.

Не менш змістовними стали спогади колишнього начальника Головного штабу (з 5 лютого 1994 року – Генерального штабу) ЗС України А. Лопати «Одинадцять років Збройних Сил України. Думки про сучасне з огляду на минуле», опубліковані у 2002 році у «Військово-історичному альманасі», який видається Центральним музеєм ЗС України [711]. Підкреслюючи значення співробітництва України з НАТО на початку 90-х років ХХ ст., автор ілюструє конкретними цифрами тенденцію щорічного збільшення кількості заходів співробітництва за участю ЗС України. Серед них зазначається участь військової делегації України в сесії НАТО на рівні міністрів оборони, в сесії Військового комітету (ВК) НАТО щодо військового співробітництва між країнами – учасниками програми ПЗМ, спільні україно-американські навчання морської піхоти та ін. А. Лопата свідчить про велику зацікавленість до ЗС України дипломатів та військових представників США. Ці спогади дозволяють більш конкретно з'ясувати особливості відповідного історичного етапу еволюції відносин між Україною і НАТО. Також він є автором низки мемуарів, у яких розкрито вплив політичних процесів у державі, передусім її зовнішньополітичних орієнтирів на розвиток українського війська [412; 413].

Інтелектуальні праці, публікації, інтерв'ю українських суспільно-політичних діячів, а також ідеологів суспільно-політичних течій, які публікувалися у державних та недержавних засобах масової інформації, на сторінках партійних, наукових,

суспільно-політичних видань, суттєво доповнюють загальну картину із дослідження ставлення українських політичних партій до розвитку ЗС України.

П'яту групу джерел становлять матеріали періодичних видань, інформаційних агентств, напрацювання фахівців з науково-експертних установ. Зокрема, проблеми зміцнення національної безпеки України та будівництва її Збройних Сил широко висвітлені на сторінках офіційних газет вищих органів влади – «Голосу України» та «Урядового кур'єра», регіонального часопису «За вільну Україну». Їхня цінність для роботи полягає в тому, що вони дозволили оперативно виокремити та зафіксувати постановку актуального питання для певного суспільно важливого факту чи явища, яке в силу обставин не отримало достатнього підкріплення емпіричним матеріалом.

Поряд із офіційними виданнями влади якісними аналітичними матеріалами відзначались часописи «Політика і Час», «Політична Думка», «Наука і Оборона», «Національна безпека і оборона», «Зовнішні справи», «Народна армія», науково-практичний журнал Ради національної безпеки та оборони України (РНБО) «Стратегічна панорама», «Військо України», «Незалежний культурологічний часопис «І» та ін. На їхніх сторінках можна побачити аналітичні статті та огляди вищих посадових осіб держави, представників Міністерства оборони України, провідних вчених та аналітиків Національної академії наук України, НІСД, Інституту миру, конверсії та конфліктних ситуацій та ін. Тут публікували свої статті В. Горбулін, Т. Грищенко, Б. Гуменюк, О. Дергачов, Є. Камінський, Г. Перепелиця, інші військові експерти, політики, філософи та історики.

Особливу цінність становлять спеціалізовані випуски науково-експертних установ, які розкривають окремі теми. Зокрема, фахівцями Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД) було створено спеціальний випуск журналу «Національна безпека та оборона», в якому представлені аналітичні та соціологічні дослідження Центру Разумкова, думки політиків і провідних експертів України, а також Сполучених Штатів Америки (США), Польщі, Росії, Великої Британії, Ірландії, Італії, Німеччини, Нідерландів і Франції. У розвідці зазначається, що в ході проведення досліджень експерти УЦЕПД отримали деякі несподівані результати: через 10 років після «холодної

війни», в умовах загострення «невоєнних загроз» (тероризму, нелегальної міграції, нелегальної торгівлі зброєю та наркотиками і т.п.) проблеми безпеки в Європі все ще асоціюються переважно з воєнною загрозою; Україна підтримує плідне і потенційно вигідне співробітництво з НАТО, але близько половини українців вважають НАТО агресивним блоком і критично оцінюють розширення НАТО на Схід; населення України віддає перевагу співробітництву України у воєнній сфері з ЄС, а не з НАТО. Можна погодитись з авторами публікації, що Україна налаштована на активне співробітництво як з НАТО, так і з ЄС. Науковцями достатньо професійно було оцінено сутність процесів формування нової архітектури європейської безпеки, місця і ролі в них України.

Публікації НЦ ЄАІ містять ґрунтовні аналітико-прогностичні матеріали щодо ЄАІ України. Так у науково-інформаційному збірнику «Стратегія і тактика, стан національної безпеки України» аналізується роль і місце України у середовищі європейської та євроатлантичної безпеки, проблемні питання, які стоять перед нашою державою на шляху до євроінтеграції, формулюються головні завдання військового співробітництва ЗС України з НАТО, чітко визначаються переваги цього співробітництва, яке воно може забезпечити в процесі розвитку наших ЗС, а також головні аспекти їх реформування у контексті ЄАІ. Проблемні питання в розвитку відносин з Альянсом в основному полягають у необхідності проведення внутрішніх політичних і економічних реформ, а також послідовного зовнішньополітичного курсу держави [886].

Проблемами миротворчої діяльності також займався Національний науково-дослідний центр оборонних технологій та воєнної безпеки України. У науковому центрі видавався щорічний Тематичний збірник, де працівники центру розглядали основні теоретичні та практичні питання з дослідження воєнно-політичних і військових аспектів міжнародної миротворчої діяльності, підготовки та застосування миротворчих контингентів і персоналу в міжнародних миротворчих операціях.

Слід зазначити, що наявні публіцистичні матеріали стають своєрідним літописом державного розвитку України, багатим на факти та позиції різних сторін історичним джерелом. Також вони окреслюють ідеологічні орієнтири тих

чи інших ідейно-політичних сил тогочасного українського суспільства. Поєднання документів та матеріалів органів державної влади, науково-довідкових видань, преси значно розширило джерельну базу дослідження та дозволило уникнути однобічного висвітлення подій.

Остання (шоста) група джерел – статистично-аналітичні матеріали, насамперед соціологічні опитування, які регулярно проводяться соціологічними центрами: Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, Інститутом соціології НАН України, Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), Фондом «Демократичні ініціативи», Центром з інформаційних проблем територій НАН України, Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС», Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД).

Завдяки таким джерелам можна не тільки отримати інформацію про те, як суспільний сектор реагував на якусь видатну подію, але й визначити, як запити, очікування, пріоритети цього суспільства, його рівень політичної обізнаності із реальним станом речей, так і причини, які спонукали до таких суспільних поглядів, а також яким чином висвітлення відповідних подій політиками, ЗМІ та науково-культурними каналами вплинуло на погляди українського соціуму. Спостереження автора підкріплені даними соціологічних досліджень, проведених соціологічними службами. Саме завдяки соціологічним дослідженням можна побачити якісну картину ставлення політикуму та передусім населення до певних політичних процесів всередині та ззовні країни, зокрема перспектив військової політики держави. Деяку кількість інформації почерпнуто із статистичних та аналітичних матеріалів Генерального штабу ЗС України стосовно організаційно-штатної структури, кількісно-якісних характеристик особового складу української армії тощо. Використання зазначених матеріалів дозволило більш об'єктивно зробити висновки з історії становлення та розвитку ЗС України.

Отже, джерелами для написання наукового дослідження стали опубліковані або оприлюднені партійні програми офіційних політичних партій і матеріали їх державотворчої діяльності, чинне законодавство України, міжнародні нормативно-правові акти з питань національної безпеки і оборони, ратифіковані Верховною

Радою України, фахові та спеціалізовані видання, матеріали ЗМУ, конференцій та форумів. Дослідження програмних матеріалів політичних рухів, партій та організацій, а також статей, виступів, інтерв'ю державних і громадських діячів дозволило окреслити основні течії в українському суспільно-політичному житті, визначити погляди чільних його представників на орієнтири України у сфері будівництва української армії та подальші перспективи її розвитку. Зазначена в роботі мемуарна література українських політиків та інтелектуалів дала змогу збагатити дослідження не лише фактологічним матеріалом, але значною мірою «поглянути іншими очима» на процеси, в яких довелось брати участь її творцям. Загалом, наявна джерельна база дослідження дає змогу достовірно відтворити місце Збройних Сил у діяльності політичних партій в Україні. Оскільки завдання дослідження потребує зіставлення та порівняння різних за типом і видом джерел, у роботі використано різні види джерел. Загалом використання широкої та багатоаспектної джерельної бази дозволило провести детальне, комплексне та різнобічне дослідження ролі українських політичних партій у процесі створення, будівництва та реформування ЗС України та якнайповніше виконати поставлені завдання.

Зважаючи на наявну в українській історичній науці кількість наукових студій та джерел, які безпосередньо або опосередковано стосуються порушеної в дослідженні проблеми, можна зробити висновок, що до їх основних недоліків варто віднести те, що вони, як правило, не мають комплексного, цілісного характеру, присвячені дослідженню лише окремих аспектів теми, мають нерідко поверховий характер, що ігнорує глибинне історичне підґрунтя досліджуваних процесів. Цю тему не можна вважати вичерпаною також через те, що у проаналізованих працях автори не намагалися з'ясувати передумови позиції політичних партій, встановити взаємозв'язок між ідеологією політичної сили та її ставленням до військового будівництва. Можна також говорити і про відсутність або слабкість спроб встановлення й аналізу правових основ військового будівництва від перебігу політичних процесів в Україні. Більшість фахівців обмежувалося в основному дослідженням воєнно-політичного будівництва ЗС України, і фактично не має жодної наукової праці щодо вивчення місця вітчизняних політичних партій у процесі військового будівництва.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У РОЗБУДОВІ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

2.1. Поняття Збройних Сил України та їхнє місце у системі національної безпеки України

Збройні Сили України входять до Воєнної організації держави, під якою розуміють сукупність воєнних та воєнізованих структур держави, спільна діяльність яких спрямована на вирішення завдань забезпечення воєнної безпеки країни, а у випадку війни – на відбиття агресії, розгром противника та досягнення політичних цілей війни [452, С. 111]. Основи їхнього будівництва були започатковані ще до відновлення Україною державної незалежності, однак отримали своє якісне практичне втілення лише незадовго до проголошення незалежності та після 24 серпня 1991 р.

Згідно із положеннями статті 1 Закону України «Про Збройні сили України» та Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України», Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладають оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. ЗС України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави і підводного простору в межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Слід зауважити, що в науковій літературі є декілька уніфікованих трактувань змісту поняття «Збройні Сили України». Зокрема, на думку військового науковця П. Скиби, під ЗС України слід розуміти сукупність усіх присутніх у державі силових структур, здатних підпорядкованими озброєними силами локалізувати, нейтралізувати та ліквідувати загрози безпеці держави воєнного характеру [865, С. 25]. Вочевидь, таке трактування занадто розширює коло суб'єктів Збройних Сил України через згадку нечітко окресленого кола силових структур держави. Інший дослідник Ю. Битяк трактує ЗС України як військову державну структуру,

яка призначена для збройного захисту державного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності та неподільності України від військового нападу чи його загрози [449]. У цьому випадку нечітким є окреслення завдань та функцій ЗС України, які можуть ліквідувати збройний конфлікт не лише всередині, але й ззовні держави.

Роль Збройних Сил України визначається не тільки питаннями безпосереднього збройного захисту України, але й проблемою формування і підтримання авторитету влади та іміджу держави у світі. Компаративний аналіз кількісно-якісних параметрів ЗС України підтверджує тезу щодо пріоритетності армії в структурі Воєнної організації держави протягом всього періоду незалежного розвитку України. У системі національної безпеки ЗС України займають одне із найважливіших місць. Їхнє функціонування умовно можна поділити на дві групи, виокремивши їх за характером завдань та функцій, які вони виконують. Зважаючи на сучасне внутрішнє та зовнішнє геополітичне становище України, найбільш доцільною, на наш погляд, виглядає диференціація таких функцій на зовнішні та внутрішні [569]:

- до першої групи належать: оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів, протидія іншим зовнішнім загрозам воєнного характеру, зміцнення воєнно-політичної стабільності в регіоні і світі, захист законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб;

- до другої групи належать: захист конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, боротьба з організованою злочинністю і тероризмом, забезпечення захисту населення від катастроф, стихійного лиха, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій, забезпечення внутрішньої політичної стабільності в країні.

Функціонування ЗС України, як і фінансування обороноздатності, належить до головних державних завдань держави. Реалізуючи воєнно-політичні та власне воєнні перетворення, держава послідовно здійснює комплекс заходів, які доцільно визначити як цілеспрямоване створення власної Воєнної організації, в якій

найважливішу роль відіграє армія. Як зазначив стосовно цього В. Горбулін, «дешевої обороноздатності не буває і оборонні потреби країни мають фінансуватися принаймні не гірше, ніж у колишніх соціалістичних державах, що є сусідами України. Також потрібно як можна скоріше визначитися зі стратегічними довгостроковими орієнтирами розбудови Воєнної організації держави» [552].

Аналіз Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (1997 р.), Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.), інших законодавчих актів та наукових праць свідчить, що ключовим моментом при визначенні понять «безпека» і «національна безпека» є запобігання загрозам (внутрішнім та зовнішнім), унеможливлення яких відповідає життєво важливим інтересам людини, суспільства, держави [115]. Національну безпеку з позицій внутрішніх властивостей «можна розглядати, як сукупність взаємопов'язаних елементів, різнорідних за функціональними сферами національної безпеки, коли склад характеризується тільки за якістю, або однорідних, коли об'єкту дають і кількісну характеристику» [764, С. 21].

Армія є державним інститутом, який має досить стійкий, консервативний характер. Порядок, що склався в державі, – це найбільш прийнятна форма життєдіяльності військових: у них розвинена повага до закону, організації, визначеності та неоднозначне несприйняття двовладдя. В умовах соціальних катаклізмів армія як державний інститут протягом довгого часу зберігає свою цілісність і чіткість дій. Цими чинниками обумовлена винятково важлива роль армії в соціально-політичному житті суспільства. В Україні відбувається надзвичайно тривалий і суперечливий процес перетворення армії, яка має набагато глибше історичне коріння, ніж будь-який інший інститут держави. Імовірність виступу армії як самостійного суб'єкта влади в Україні вкрай мала, однак використання армії в боротьбі за владу або із владою різними політичними силами реальна. Для обмеження прагнення різних політичних сил втягти армію у внутрішньополітичну боротьбу необхідно удосконалити законодавчу базу. Будучи об'єктом правового регулювання з боку законодавчих органів влади держави, особливо відчутно на Збройні Сили впливає виконавча влада. Саме виконавчі органи у своєму трактуванні

реалізують на практиці статті Конституції й інших законів оборонного відомства, здійснюють безпосередній контроль над армією, віддають розпорядження про їхнє застосування як усередині країни, так і за її межами [813, С. 10].

В результаті структурно-функціонального аналізу дисертантом встановлено, що у контексті виконання свого основного призначення – оборони країни – Збройні Сили України виступають базовим, системоутворювальним елементом. Інші військові формування сприяють їм у виконанні сукупності оборонних завдань, здійснюють їхнє пріоритетне забезпечення та інші повноваження у сфері оборони України згідно із законодавством.

Усвідомлення необхідності комплексного підходу до визначення місця та ролі армії в суспільстві, що трансформується, особливостей взаємодії збройних сил і суспільства в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах дозволило спиратися на філософські, загальнонаукові та спеціальні методи, що забезпечило поєднання соціально-філософського, політологічного, економічного і соціологічного аналізу взаємодії армії та суспільства в умовах трансформації. У процесі дослідження використовувалися принципи єдності суб'єктивного та об'єктивного у вивченні й обґрунтуванні функціонального призначення армії в умовах появи якісно нових загроз існуванню суспільства, а також синергетичного, комунікативного, інтеракціоністського, структурно-функціонального, діяльнісного та системного підходів. Окрім цього, використано історичний і логічний, а також порівняльний, ретроспективний, синхроністичний, типологічний та генетичний методи. В єдності ці методи забезпечують широкі можливості дослідження, враховуючи ту обставину, що нелінійність, відкритість, незавершеність, нерівномірність, дискретність, циклічність, необхідність переборювати критичні ситуації є складовими і сучасного дослідження, і розуміння суті організації та функціонування збройних сил в умовах трансформації суспільства.

З урахуванням зарубіжного досвіду еволюції військових систем та зважаючи на російську військову загрозу, можна зробити припущення про високу імовірність збереження армією статусу консолідувального елемента розвитку України у

майбутньому. На користь цього свідчить поява нових воєнних загроз та трансформація існуючих, що обумовлює необхідність подальшого удосконалення системи забезпечення воєнної безпеки України, зокрема ЗС України.

Дотримуючись системного підходу до погляду на державну політику національної безпеки, зазначимо, що до її складу входять такі елементи, як зовнішня, економічна та силова політика, які також є системами. Саме тому державна політика національної безпеки лише тоді відповідає вимогам системності чи повноти, якщо вона є сумою зусиль держави у зовнішній, економічній, силовій та інших сферах. Воєнна політика є найбільш ваговою складовою силової політики держави.

Нормативно-правовою базою воєнно-політичного рішення стосовно розвитку ЗС України є Конституція України, закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, рішення Кабінету Міністрів України, декларації, доктрини, стратегії, концепції, які приймаються спільно гілками влади, а також державні програми розвитку певних елементів військового будівництва. ЗС України у межах своєї компетенції та відповідальності на основі чинного законодавства, а також згідно з поточними рішеннями глави держави і парламенту, розробляють відомчі накази, інструкції, положення, які стають механізмами практичного втілення державних рішень. Провідну роль у забезпеченні держбезпеки відіграє держава, яка розробляє концепцію безпеки та конкретні програми розвитку системи функціонування військових сил держави.

Суб'єктами влади, які беруть участь у розробці та впровадженні рішень щодо функціонування Збройних Сил України, є Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України в особі голови держави, а також Верховна Рада України. До ухвалення рішення з питань діяльності ЗС України також долучається Рада національної безпеки і оборони України (РНБО), яка є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, а також Кабінет Міністрів України як вищий орган в системі виконавчої влади. Міністерство оборони України та інші міністерства, які мають у своєму розпорядженні військові формування, створені відповідно до Конституції України, а

також центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування є суб'єктами виконання воєнно-політичних рішень, ухвалених главою держави і парламентом.

Соціально-філософський аналіз дослідження місця Збройних Сил України, як і питань національної безпеки в діяльності українських політичних партій та рухів у новітній період існування Української держави дає підстави стверджувати, що тут має місце складний і суперечливий процес, залежний від низки чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед них можна виокремити наступні:

- суспільно-політична трансформація Радянського Союзу, починаючи з 1980-х років, спровокувала умови, в яких завдяки непередбачуваним та рішучим рішенням проукраїнська частина тогочасного населення УРСР на території, що згодом була проголошена відновленою Українською державою, розпочалися процеси щодо формування системи забезпечення національної безпеки майбутньої держави;

- у момент проголошення державної незалежності завдяки організованим діям вдалося запобігти неконтрольованому розпаду силових структур, який містив загрозу провокування соціальної дезорганізації суспільства;

- на зовнішньополітичній арені завжди існував російський чинник: у вигляді Союзного центру, а потім офіційної правонаступниці СРСР – Російської Федерації. Через свою діяльність вони намагалися перешкодити процесам військового будівництва в Україні, здійснюючи політичний, економічний, військовий та інформаційно-психологічний тиск, а також наполегливо будь-яким чином затягуючи її у спеціально створені наддержавні структури;

- попри наявність в Україні потужної матеріально-технічної бази і компетентних підготовлених кадрів, обізнаних з теорією та практикою військового будівництва, залишалась сумнівною їхня відданість національно-патріотичній ідеї, а соціально-економічна криза 1990-х років ускладнила процеси військової розбудови та становлення державної безпеки;

- загальне організаційне безладдя, брак управлінців загальнодержавного рівня зі стратегічним мисленням, високий ступінь персоніфікації державних інститутів, наявність таких соціальних дисфункцій, як корупція, протекціонізм, хабарництво, сімейно-кланова структура вищих ешелонів влади тощо.

Зазначені чинники суттєво впливали на ставлення політичного істеблішменту до питань забезпечення військової безпеки Української держави.

В Україні сформувалася та набула стійких характеристик також низка негативних чинників та протиріч політичного характеру, що деструктивно впливають на якість вітчизняної оборонної сфери. Насамперед, це:

- розмитість та неповнота змісту офіційно проголошених національних інтересів України як першооснови оборонного планування держави;
- недостатня визначеність політичних орієнтирів розвитку країни, зокрема їх воєнної складової;
- різкі коливання у виборі формату планування політики військового будівництва (особливо у геополітичній сфері);
- невідповідність методологічно-технологічного апарату проектування параметрів оборонної сфери реаліям поточного моменту;
- абстрактність критеріїв визначення необхідного рівня воєнної безпеки держави;
- недостатня системність вітчизняного законодавства у сфері нормативно-правового супроводу забезпечення національної безпеки та процесу військового будівництва;
- обмеженість понятійного апарату з питань документального оформлення процедур оборонної політики;
- слабка узгодженість та непослідовність діяльності воєнно-політичного керівництва держави, а відповідно, керівництва Воєнної організації України з питань військового будівництва;
- негаразди з фінансово-ресурсним забезпеченням оборонної сфери України;
- критичний стан вітчизняного оборонно-промислового комплексу та втрата взаємозв'язків між ним та армією;
- низька прогностична можливість перспективних програм розвитку національного війська.

Зазначені проблеми накопичуються з моменту набуття Україною державно-політичної незалежності і сьогодні набули характеру усталених тенденцій.

Сумарним результатом їх прояву є системна незавершеність Воєнної організації України (ВОД) та недосконалість нормативно-правових механізмів практичного керівництва ВОД, а також планування перспектив її подальшого розвитку:

1. Однією з головних тенденцій соціогенезису на світовому рівні його прояву стала глобалізація, наслідком якої є виникнення наддержавних, наднаціональних явищ деструктивної та загрозової спрямованості, насамперед тероризму і поширення зброї масового ураження.

2. Воєнно-політична обстановка у східноєвропейському регіоні характеризується високою динамічністю розвитку та нестабільністю подій і процесів. Зберігається потенційна загроза виникнення воєнних (збройних) конфліктів, їх ескалації та втягування в них України. Крім цього, наша держава знаходиться в географічному центрі Європи, на межі зіткнення інтересів Заходу і Сходу (їхніх економічних, політичних, соціокультурних та цивілізаційних пріоритетів), що формує певні вимоги до інструментарію силового захисту національних інтересів України.

3. Деякі оцінки стану воєнної безпеки України свідчать, що як за рівнем небезпеки, так і за сумарним потенціалом внутрішні загрози воєнній безпеці України мають перевагу над зовнішніми. При цьому найбільш імовірним є виникнення воєнної загрози змішаної спрямованості, за якої внутрішня нестабільність підтримуватиметься зовнішніми силами.

Аналіз сучасного законодавчого забезпечення сфери воєнної безпеки України дозволяє наголосити на наявності декількох суперечливих моментів щодо диференціації рівнів самої небезпеки. По-перше, всі нормативні документи побудовані тільки на аналізі воєнних загроз, причому всі загрози – реальні та потенційні – об'єднані в єдину категорію. По-друге, вони містять низку помилок змістовного та методологічного характеру.

Для розв'язання цих проблем запропоновано використання методології формування стратегії воєнної безпеки України на підставі системи вимірів «виклик – загроза – небезпека – захист – безпека». В контексті цього та на основі експертних оцінок фахівців автором виокремлено пріоритетну низку основних внутрішніх і зовнішніх факторів, що містять потенційну загрозу національним інтересам України.

Одним із критичних моментів здійснення ефективного наукового прогнозування розвитку Збройних Сил України є неврівноважений стан ієрархії систем, елементом яких вони є (соціум – держава – система безпеки – ВОД). До того ж процес національного військового будівництва має переважно суб'єктивний характер і більшою мірою залежить від політичних прагнень панівної еліти, ніж від об'єктивних умов та можливостей.

Аналіз нинішньої внутрішньодержавної ситуації та її прогнозування на середньострокову перспективу показують, що однією із серйозних перешкод для ефективного розвитку вітчизняних Збройних Сил, досягнення цілей військової реформи є критичний стан соціально-економічної сфери України. При цьому істотного збільшення обсягів оборонного фінансування ні за рахунок національного бюджету, ні за рахунок зовнішніх інвестицій не передбачається.

За таких умов логічними пріоритетами національної політики військового будівництва на середньострокову перспективу визначено:

- розвиток системи воєнної безпеки України на основі ієрархії як національних цінностей, так й інтересів з урахуванням соціально-економічного і суспільно-політичного потенціалу країни;
- моделювання перспектив розвитку Збройних Сил України не як автономного механізму досягнення (забезпечення) прийнятних показників обороноздатності країни, а як елемента ВОД;
- оптимізація військово-технічної політики в напрямі збільшення державного оборонного замовлення, що сприятиме відновленню науково-виробничої бази національного оборонно-промислового комплексу та, відповідно, дозволить оснащувати національне військо системами озброєння та військової техніки вітчизняного виробництва;
- інтеграція України до сучасних систем колективної безпеки.

На основі структурно-функціонального аналізу Збройні Сили України можна розглядати як функціональну систему. Кожна функціональна система будується на основі таких принципів: результат діяльності як провідний, системоутворювальний чинник; саморегуляція як загальний принцип організації функціональних систем;

вибіркова мобілізація окремих органів і закладів у цілісну організацію функціональної системи, взаємодія окремих елементів для досягнення кінцевих результатів діяльності системи; ієрархія функціональних систем; мультипараметрична взаємодія функціональних систем за кінцевими результатами; системогенез – виборче формування функціональних систем у процесі онтогенетичного розвитку соціуму.

Провідним системоутворювальним чинником, що організує функціональну систему будь-якого рівня складності, є корисний для системи та соціуму в цілому результат. Саме кінцевий результат діяльності визначає конфігурацію тієї чи іншої функціональної системи. На основі цього обґрунтовано основні функції Збройних Сил України. Зазначено, що при аналізі саморегулятивної діяльності збройних сил слід виходити з того, що межі цієї саморегуляції задаються суспільством. Саморегуляція необхідна армії при організації власної життєдіяльності, структуруванні сил і засобів для розв'язання завдань, що перед нею ставить соціум. Втім, якщо завдання, що стоять перед збройними силами, не можуть бути вирішені в обсязі наданих суспільством засобів, і суспільство постійно ігнорує запити армії, збройні сили можуть спрямувати процес саморегуляції в деструктивне русло або командування почне імітувати спроможність армії виконати своє функціональне призначення.

Зрозуміти процеси, які відбуваються в армії як у відкритій системі, допомагає синергетичний підхід. Адаптовану до військової сфери синергетичну парадигму можна представити такою проблематикою: неврівноваженість і нестійкість як загальний стан армії; врівноваженість та тривалість як глухий кут еволюції (зокрема у військовій сфері) і окремий випадок загального стану системи; роль випадковості в загальному ході подій у військовій сфері; роль одиничного впливу на хід природних подій, що відбуваються в армії; відкритість армійської системи, обмін інформацією із соціумом к кожній її точці (за винятком сфери військової таємниці); нелінійність розвитку; вибір напрямку розвитку; альтернативність напрямків розвитку як загальний принцип; власні тенденції розвитку армії як самоорганізованої системи; керований розвиток в умовах самоорганізації.

У дисертації доводиться, що розвиток армії, який відбувається внаслідок внутрішньої взаємодії її підсистем та елементів, пов'язаний з упорядкованістю або дезорганізацією внутрішніх процесів і активним впливом суспільного оточення, що призводить до зміни структури та функцій елементів збройних сил. Отже, причина розвитку армії суттєво пов'язана із саморозвитком. Сутність цього явища полягає в тому, що зміна функцій елементів, яка відбувається в результаті флуктуацій різної природи, спричиняє зміну функцій системи та її структури. Перебудова структури обумовлює нову зміну функцій елементів, кожен з яких починає характеризуватися функціями, не притаманними йому раніше. Структура, поєднавши елементи армії, стає джерелом нових способів і форм реалізації її функцій. З іншого боку, оскільки армія характеризується конкретними функціями, структура постійно перебудовується для їх збереження. Доводиться, що якісні зміни у функціях вказують на зміну типу структурних взаємовідносин в армії. Тому нова структура та функції – продукт розвитку армії, а не її функціонування. Зміст саморозвитку – це істотні зміни стану армії, що призводять до заміни елементів, змін її устрою і форм функціонування. Доведено, що для розвитку армії характерні два взаємопов'язаних процеси: збереження стійкості, підтримання цілісності та їх тимчасове порушення. Збереження цілісності, тобто спроможності протистояти зовнішнім впливам, забезпечує спадковість в її розвитку. При цьому новий склад елементів і тип структури започатковують нове ціле. Вони вторинні стосовно колишнього складу елементів і структур, є їхнім продуктом та стають первинними відносно нових процесів і явищ. Тимчасове порушення цілісності, нестійкість збройних сил відбуваються у певних точках біфуркації, які виникають під впливом нелінійних процесів як у соціумі, так і в самій армії. Все це супроводжується певними змінами, які охоплюють окремі сфери або армію в цілому, внутрішню чи зовнішню структуру, окремі функції або всю їхню систему. На цій основі виникає нова дисипативна структура, з якої розпочинається новий процес розвитку армії. Така структура забезпечує стійкість армії як системи в якісно іншому стані, на якісно новому рівні організованості.

Отже, основу Воєнної організації держави складають ЗС України (військове формування, на яке, відповідно до Конституції України, покладено завдання

оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності). У контексті виконання свого основного призначення – оборони країни – ЗС України виступають базовим, системоутворювальним елементом, а інші військові формування сприяють їм у виконанні сукупності оборонних завдань, сприяють їх забезпеченню та здійснюють інші повноваження у сфері оборони України згідно із чинним законодавством. Зважаючи на сучасну російсько-українську війну, можна спрогнозувати збереження армією статусу своєрідного консолідувального елемента розвитку України у майбутньому.

Провідна роль у забезпеченні національної безпеки належить державі, вищі органи влади якої розробляють конкретні програми розвитку системи функціонування військових сил. Однак, використовуючи термін «національна безпека», зазначимо, що у сучасній юридичній науці й досі не визначено чіткої парадигми щодо евристичних можливостей адекватного застосування цього визначення. Безперечно, багатозначність і широке використання цього терміна можуть свідчити про непересічне значення окресленої категорії для означення певних процесів відповідно до тієї чи іншої предметної сфери людської діяльності [706, С. 108]. На основі експертних оцінок фахівців автором виокремлено пріоритетні внутрішні та зовнішні фактори, що містять потенційну загрозу національним інтересам України.

2.2. Методологія аналізу та оцінки діяльності політичних партій

Політичні партії є основними дієвими одиницями у суспільно-політичному житті сучасної демократичної держави. Кожна з них репрезентує певну групу громадян, проводить медіацію суспільних інтересів та активізує пряму чи опосередковану форму участі громадськості в політичному житті держави. Вони є основою для нормального функціонування якісної системи структур держави. Ключовим елементом формування окремо взятої політичної сили, свідченням її впливовості та політичної зрілості є успішність на парламентських виборах, що безпосередньо засвідчує рівень підтримки політиків серед населення, а також, що головне, політичні вподобання та настрої суспільства.

Партії є важливим інститутом демократичного суспільства, який забезпечує агрегацію та артикуляцію інтересів різних соціальних груп. Вступаючи у взаємодію у боротьбі за владу та в процесі її реалізації, політичні партії утворюють партійну систему держави з усіма відповідними наслідками [919, С. 5]. За словами британського політолога Е. Хейвуда, політичні партії відіграють важливу роль в сучасному державному житті, та інакше, ніж як через партії ніякі суспільні інтереси не висловлюються, оскільки саме партії мають найтісніші стосунки з державою та є джерелом формування різноманітних органів влади. Але навіть багатопартійні системи не висловлюють усіх суспільних інтересів, а тому інтереси маргінальних прошарків, як правило, залишаються без уваги.

Політична партія – це громадське об'єднання, створене з метою участі громадян у політичному житті суспільства засобами формування та виразу їх політичної волі, участі у громадських і політичних акціях, виборах та референдумах, а також з метою представництва інтересів громадян в органах державної влади й органах місцевого самоврядування. Вони є складовими державного механізму, з одного боку, і громадянського суспільства – з іншого. Така подвійна природа політичних сил забезпечує здійснення демократичних принципів державного управління, побудову горизонтальних управлінських структур, дає змогу транслювати вимоги громадян і перевтілювати їх на напрями державної політики через вироблення та ухвалення нормативно-правових актів у вищому законодавчому органі держави – Верховній Раді України (ВРУ). Сьогодні немає державного інституту, який міг би успішніше, ніж політичні партії, впоратись з передачею влади, політичною мобілізацією мас, легітимацією існуючих режимів. Партії залишаються процедурним механізмом, за посередництвом якого забезпечується функціонування представницької демократії [810, С. 18].

Верховна Рада України є єдиним державним органом, уповноваженим представляти весь український народ – громадян України всіх національностей. У процесі всенародних виборів народних депутатів України відбувається делегування громадянами їх повноважень на участь в управлінні державними справами своїм

представникам – народним депутатам. У подальшому інтереси громадян реалізуються через виконання Парламентом його головних функцій – законодавчої, установчої, контрольної [234, С. 75].

Згідно із Основним Законом – Конституцією України визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики належить до компетенції ВРУ, формування якої в новітній історії нашої держави проходило шляхом обрання депутатів найвищого представницького органу через пропорційну і мажоритарну виборчу систему. Саме ті політичні сили, що були представлені в українському парламенті, впродовж років незалежності здійснювали безпосередній вплив на формування політики національної безпеки та розбудову ЗС України, роблячи суспільство повноправним суб'єктом цього процесу. У ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. зазначено, що політичні партії як різновид об'єднання громадян є суб'єктами забезпечення національної безпеки [156]. Отже, вони зобов'язані захищати інтереси держави у сфері формування та реалізації безпекової політики. Це також актуалізує необхідність неухильного дотримання партіями, що перебувають при владі, чинного законодавства, законодавчо визначених пріоритетів державної внутрішньої і зовнішньої політики, а також досягнутих усіма провідними політичними силами домовленостей.

В умовах російської агресії на Сході України питання національної безпеки України та будівництва ЗС України стало одним із провідних у програмно-цільових документах більшості політичних партій України. Таке явище може опосередковано свідчити про підвищення ролі політичних партій у виробленні державної безпекової політики. Зростання уваги політичних партій до питань національної безпеки безумовно сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства, подоланню державної монополії на теоретичні розробки у сфері безпеки, диверсифікації поглядів та підходів до цієї проблематики, а також певним чином послуговує незалежній експертній оцінці політики національної безпеки, виробленню альтернативних концепцій і програм. Розгляд відмінностей у підходах політичних партій до регулювання питань, що стосуються національної безпеки України, сприяє також формуванню громадянського контролю над

державними органами безпеки, силовими структурами та загалом над безпековою політикою держави. До обговорення цієї проблематики сьогодні дедалі активніше долучаються громадські організації та неурядові аналітичні центри, в експертних документах яких, як правило, приділяється значна увага проблемам безпеки людини і громадянина [645, С. 125].

Станом на 2019 р. в Україні політичні партії діють в умовах впровадженої змішаної виборчої системи та парламентсько-президентської форми правління. Однак так було не завжди. У новітній період своєї історії Україна пережила щонайменше чотири масштабних суспільно-політичних потрясіння, що супроводжувалися громадським протистоянням, масовими акціями протесту проти влади. Серед них слід виокремити акції «Студентська «Революція на граніті» у жовтні 1990 р., акція «Україна без Кучми» у 2000–2001 рр., Помаранчева революція 2004–2005 рр. і, зрештою, Революція Гідності (2013–2014 рр.). Усі вони закономірно відбивалися на динаміці змін всередині політичних партій і в партійній системі загалом. Як слушно зауважив український дослідник О. Дергачов, соціальне середовище посткомуністичної України виявилось малоприсадибним для формування політично структурованого суспільства і сучасної багатопартійної системи [582]. Водночас висока динаміка воєнно-політичних перетворень у світі впродовж усього періоду незалежності потребувала від державотворчих суб'єктів України динамічного прийняття нових воєнно-політичних рішень, що стосувалися питань розбудови української армії. Зміцнюючи свою позицію у системі вітчизняного політикуму, політичні сили посилювали свою роль не лише в ухваленні рішень у безпековій сфері, але й формуванні органів виконавчої влади і, відповідно, практичній їх реалізації.

Будь-яка політична партія України незалежно від її ідеології, соціальної бази, структури, чисельності тощо у своїх програмних документах, практичній діяльності приділяє увагу національній безпеці країни та будівництву національної армії. Це пов'язано з тим, що забезпечення обороноздатності завжди було не лише вузькопрофесійною проблемою, а мало загальносуспільне значення. Це стало причиною привернення уваги до цих питань не тільки військових теоретиків та

практиків, але й представників громадськості. Така об'єктивна умова діяльності політичних партій пов'язана з тим, що кожна з них бореться спочатку за політичну владу, а потім за те, щоб цю владу утримати.

Проблема політичної державної влади нерозривно пов'язана із забезпеченням національної безпеки. Виходячи із структури, цілей і завдань можна виділити такі функції політичних партій стосовно забезпечення військового будівництва: інституційну, агрегативну, артикулятивну, електоральну, змагальну, організаційно-стратегічну. Розглянемо деякі з них.

1. Інституційна функція політичних партій визначається способом її конструктивної діяльності та досягненням раціональності щодо забезпечення національної безпеки.

2. Агрегативна функція політичних партій полягає у виявленні соціально значущих інтересів індивідів та запитів членів суспільства і типологізації основних проблем різних соціальних груп суспільства щодо забезпечення національної безпеки.

3. Артикулятивна функція пов'язана з виробленням конкретних заходів щодо вирішення соціально значущих проблем як чинника забезпечення національної безпеки.

4. Організаційно-стратегічна функція партії включає такі критерії, як автономність, джерела фінансування, джерела поповнення, характер керівництва, узгодженість, фракційність, залученість, стратегія, тактика.

Класифікація політичних партій за певними ознаками, що дозволяють дослідити їхню відмінність, а також вивчити роль і місце в політичній системі України, є складним процесом, який трактується різними авторами часто у досить довільний спосіб. Особливо, коли мова йде про характеристику їхніх політичних програм чи, ба більше, партійної ідеології.

Методологічні засади аналізу військових аспектів програмних документів політичних партій є похідною від базового алгоритму формування воєнної політики та військового будівництва. Значне місце у відображенні ставлення політичної партії до питання національної безпеки та армії належить партійним програмам.

Загалом на політичній арені України за період її незалежності існувала чимала кількість політичних сил. Усі вони, за невеликим винятком, змінювали свої програми. Загалом можна виокремити два основних підходи до вимірювання змін партійних програм, які зумовлюються специфікою предмета дослідження: з одного боку, партійна система в певний момент часу може розглядатись як дискретна сутність, а з іншого – зміни в ній відбуваються постійно. Відповідно, зміни партійної системи характеризуються термінами «етапність» чи «процесуальність» (у розумінні безперервності).

Реалізація процесів військової розбудови держави та повноцінного функціонування її армії вимагає самовідданої діяльності політичної сили у цій сфері, а окреслені аспекти потребують свого виокремлення та аналізу у програмних документах, відозвах, заявах представників політичних сил. Саме тому в контексті цього дисертаційного дослідження коло інтересів обмежене низкою проблем, які потребують свого висвітлення.

Передусім для дослідження зазначеної в дисертації проблеми необхідно проаналізувати та охарактеризувати внутрішньополітичні установки політичних партій, що стосуються розроблення доктринальних документів у воєнній сфері та їх засад; завдання і функції військових формувань; можливості виконання Збройними Силами інших функцій; участь військових ЗС України та інших силових структур у політичних процесах; механізми впровадження цивільного контролю над військовою сферою; принципи і засади проведення військової реформи та військового будівництва; кадрову політику в армії; військову підготовку цивільного населення, резервних формувань тощо.

Висвітлення потребують військові пріоритети політичних сил, тобто позиції партії стосовно: оцінки досягнутого рівня боєготовності військ та обороноздатності держави загалом; чисельності ЗС України; форм і засобів ведення збройної боротьби; основних видів озброєнь; системи комплектування військ; професіоналізації армії; пріоритетних напрямів військового будівництва; технічного забезпечення; виховної роботи у військах та ін.

Потрібно також з'ясувати зовнішньополітичні установки політичних сил, тобто їхню позицію щодо наявних або потенційних загроз воєнного характеру; прийнятних (або неприйнятних) механізмів вирішення конфліктів; можливості застосування воєнної сили, відповідних умов та обмежень, у т.ч. на використання окремих видів зброї; участі України у воєнно-політичних блоках або позаблоковості (нейтрального статусу); стратегічних союзників, на допомогу яких Україна може розраховувати на випадок воєнної загрози (агресії); пріоритетних напрямів зовнішньої політики або багатовекторності; регіональних та/або глобальних систем колективної безпеки і міжнародних організацій, співпраця з якими має сприяти зміцненню воєнної безпеки України; миротворчої діяльності України, участі в антитерористичних коаліціях, надання військової допомоги іншим державам, або заборона застосування військових підрозділів за межами країни; орієнтирів та/або обмежень щодо торгівлі зброєю, військово-технічного співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями; тимчасової або постійної присутності іноземних військ на території України та ін.

Зрештою на увагу заслуговують позиції політичних сил щодо економічних та соціальних аспектів, що стосуються діяльності ЗС України. Хоча їх і розглядаємо на завершальному етапі, однак вони є надзвичайно важливими з точки зору соціально-економічного забезпечення армії. Відповіді на ці питання можна знайти під час дослідження орієнтирів бюджетного фінансування оборонної сфери; напрямів та пріоритетів розвитку ВПК; стандартів соціальних гарантій військових; можливості альтернативної служби; шляхів вирішення проблем соціального забезпечення військовослужбовців, членів їх сімей, пенсіонерів і ветеранів. Проведення такого аналізу програмних положень політичних партій дозволяє з'ясувати характерні риси політики окремо взятої партії чи політичного руху щодо питань функціонування ЗС України та воєнної політики держави в цілому [567, С. 8–24].

Проводячи дослідження, докторант віддавав належне тому факту, що значення програмних положень партій не варто переоцінювати, а тому, аналізуючи програми, він намагався не перетворити дослідження на відірвану від практики теоретичну вправу.

Це обумовлено необхідністю врахування низки наступних обставин:

- ухвалення політичних програм партій у першій половині та середині 1990-х років, в інших внутрішніх і зовнішньополітичних умовах;

- деякі партії, в яких змінилися політичні лідери, також змінили свої політичні орієнтації, що, відповідно, відобразилось у програмних засадах партій;

- низка партій, які від початку свого існування формувалися як політичні бізнес-проекти під конкретні особистості, ухвалювали установчі документи формально, лише для проходження реєстрації партії;

- для більшості програм політичних сил притаманною була схематичність та відсутність комплексного викладу позицій з питань воєнної політики. І хоча цей чинник не є недоліком, проте відсутність у програмі згадки про комплекс військових питань майже нічим не зобов'язує партію, даючи їй можливість маневру.

Аналіз програм політичних партій засвідчив таку характерну особливість, як наявність своєрідної «програмної багатовекторності», що полягала в наявності у програмі низки цінних «правильних ідей та цілей», які є зовсім несумісними і навіть взаємовиключними, якщо розглядати кожну з них окремо. На жаль, аналіз політичних програм українських партій та рухів засвідчив неприємну тенденцію до формалізації процесу написання та реалізації передвиборних програм. Якщо в усталених демократіях програми політичних партій містять їхні позиції щодо шляхів розвитку основних сфер суспільного життя, то в Україні політичні партії використовують їх лише для реєстрації, а виборчі платформи партій загалом відповідають власне партійним програмам, проте мають нахил до популізму і не розраховані на серйозний аналіз з точки зору оцінки можливостей їх реалізації. Крім цього, найхарактернішими недоліками партійних програм є, по-перше, визначення цілей без зазначення засобів, якими передбачається їх досягти; по-друге, зазвичай партії уникають наведення в програмах конкретних завдань, цифрових показників, термінів реалізації тощо. Задекларовані програми політичних партій не мають системного характеру та використовуються переважно як технологічний засіб пропагандистських кампаній напередодні виборів. Таке явище створює низький рівень довіри громадян до політичних партій та незадоволення діями їхніх представників у парламенті.

Для дослідження також необхідно було взяти до уваги низку внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних чинників, у т.ч. ситуативних, які під час формування програм політичні партії не могли передбачити. Наприклад, під час формування виборчих блоків задекларовані позиції партій з ключових питань воєнної політики були не тільки визначальними, але й виявилися принциповими. Саме тому висновки щодо позиції політичних партій стосовно Збройних Сил та питань національної безпеки були б неповними без врахування діяльності цих партій в українському парламенті та заяв окремих політичних представників від політичних сил. Втім таке виокремлення визначених позицій партій щодо окреслених в роботі актуальних проблем, аналіз їхніх законодавчих ініціатив та голосування у Верховній Раді дозволили досліднику з'ясувати пріоритети та бачення розвитку та розбудови Збройних Сил України, потенційно спільні для більшості (або для групи впливових) партій [567, С. 8–24].

Під час роботи над дослідженням для дисертанта стало цілком очевидним, що ідея взаємозв'язку та взаємозалежності безпеки держави і суспільства проходить свою переоцінку. Також її складовими стають низка основних завдань державної політики з питань національної безпеки та військового будівництва. Серед них слід згадати удосконалення системи політичної влади та взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства, підвищення ефективності функціонування політичних інститутів стосовно утвердження плюралістичної демократії, реального розмежування громадських, державних та комерційних (приватних) інтересів, бізнесу і влади. Крім цього, однією з передумов ефективного забезпечення національної безпеки можна вважати реалізацію політичними силами інтересів різних соціальних груп, які вони представляють.

Поряд із цим слід назвати чинники, що перешкоджають політичним партіям стати дієвими суб'єктами забезпечення національної безпеки. Серед них: невідповідність політичних сил критеріям класичних партій, втрату ними ознак громадських об'єднань. Як цілком слушно зауважує вітчизняний дослідник О. Корнієвський, у перспективі подальше дослідження окресленої проблеми та й

загалом місця політичних партій у системі забезпечення національної безпеки потребуватимуть поглибленого аналізу внутрішніх процесів всередині політичних партій, оптимізації механізмів їх залучення до процесів вироблення та реалізації державної безпекової політики, забезпечення ефективної взаємодії політичних партій та неурядових аналітичних центрів [645, С. 132].

На зламі ХХ–ХХІ ст. якісно змінився склад владної еліти. Відповідних трансформацій зазнала й українська партійна система, яка 2004 р. набула ознак поміркованого плюралізму (згідно з типологією Дж. Сарторі). Сформувалася нова владна еліта, яка визнавала загальні правила гри і намагалася вибудувувати таку архітектуру владних інститутів, яка б дозволяла політичним гравцям вести більш-менш цивілізований діалог. Поряд із цим наявні на той час групові соціально-економічні та політичні інтереси, які до цього перебували поза політикою, інституціалізувалися в якості нових партій. Потужні адміністративно-економічні групи вирішили безпосередньо брати участь у політичному житті країни. Фактично відбулося інвестування бізнесом своїх прагматичних інтересів та фінансових ресурсів у конкретні політичні проекти, що спричинило створення однотипних політичних партій, що мали виконувати покладені на них завдання. До того ж, політичні партії переважно не мали розробленої партійної ідеології та конкретної програми дій. У другій половині 1990-х і на початку 2000-х років в опозиції до влади перебували лише «ліві» сили (КПУ, СПУ, ПСПУ та інші партії), прихід до влади яких міг призвести до часткової реставрації економічних і політичних елементів колишнього політичного режиму. До політичної опозиції потрапляли і політико-економічні групи та окремі політики, що перебували «в опалі», тобто були нестійкими та схильними до кардинальних змін у своїх політичних поглядах, що ставили свою «опозиційність» у пряму залежність від стану їх бізнесу.

Загалом політичні партії реалізують два види політико-правової активності громадян щодо будівництва Збройних Сил:

- беруть участь у політико-правових процесах;
- впливають на військове будівництво через державні інститути.

Політичні партії – єдиний інститут громадянського суспільства, якому властиві саме такі характерні риси і функції. Попри те, що в сучасній Україні існує безліч партій, більшість з них є низькоєфективними через відсутність перерахованих вище функцій. У зв'язку із цим вони не здатні стати найважливішим інститутом громадянського суспільства і забезпечити принцип заборон та противаг [749, С. 184–192]. Розрізняють такі види партій:

1. Масові політичні партії. Їх діяльність орієнтована на політичне виховання, підвищення політичної активності населення, надання цій активності якості постійності і безперервності.

2. Кадрові політичні партії. Виникають як виразники волі панівних суспільних класів, інструмент оновлення еліт на основі кооптації в умовах обмежень на виборче право. Прагнуть до об'єднання еліт, збільшення чисельності з метою посилення впливу на електорат для перемоги на виборах. За своєю соціальною сутністю, це партії вищих суспільних класів.

3. Панівні партії. Це партії, що вже одержали і здійснюють владу, головним чином через своїх членів, які займають найважливіші державні посади.

4. Партії влади. Як правило, існують у державі перехідного типу. Це подекуди тимчасові об'єднання, засновані на популярності конкретних діячів, використанні певного рівня реального поділу влади у державі та прагненні політичної влади вищих менеджерів виконавчої влади.

5. Державно-патріотичні партії. Вони орієнтуються на мобілізацію представників усіх соціальних прошарків і груп на забезпечення цілісності та стабільності держави.

6. Проблемні партії. Спрямовують свою програму і діяльність на вирішення якого-небудь соціального завдання, вважаючи його найбільш актуальним (наприклад, екологічна партія).

7. Гротескні партії. Вбачають зміст своєї діяльності у демонстрації самотності певної групи громадян. Вони не претендують на владу, захищають обмежене коло своїх інтересів, мають, як правило, невеликий кількісний склад [606].

Упродовж 1990-х років політичний дискурс з питань військового будівництва був обмежений вузьким колом фахівців. З одного боку, це підвищувало фаховий рівень участі політиків у виробленні державних рішень, а з іншого, усувало широкі верстви населення від обговорення цієї проблематики.

Характерною рисою української партійної системи до 2004 р. так званої партії влади було визначення контурів безпекової політики країни та розбудови її Збройних Сил. Переважна більшість політичних партій опосередковано впливала на процес вироблення державних безпекових рішень, оскільки основним центром їх розробки була Адміністрація Президента. Натомість політичні партії мали змогу долучатися до цього процесу лише через парламентські механізми (прийняття законів, які регламентують питання національної безпеки та зовнішньої політики, внесення пропозицій до проектів законів, запропонованих Президентом України тощо). Інтерес до цієї проблематики простежувався лише у партійних діячів, які безпосередньо працювали в парламентських комітетах, сферою діяльності яких була національна безпека, або ж вони проявляли професійний інтерес до цієї сфери.

Ефективність упровадження результативної політики національної безпеки, її забезпечення за активної участі політичних партій України зумовлює потребу в осмисленні на теоретичному рівні процесів політичної самоорганізації, її реальних та потенційних можливостей у забезпеченні безпеки та будівництва українського війська. Ефективним у дослідженні цієї проблематики є застосування методологічного інструментарію інституціоналізму, який орієнтує на проведення комплексного аналізу суспільних явищ, виявлення механізмів і засобів їх відтворення, повторюваності, залежності між різними елементами єдиного процесу [749, С. 184–192].

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ (1991 – 1994 рр.)

3.1. Становлення Збройних Сил України: успіхи, невдачі

Політико-ідеологічна криза Компартії України на зламі 80 – 90-х років ХХ ст. сягнула апогею, набувши ознак системності (низький рівень життя населення, відсутність демократичних свобод, тотальна русифікація, «розмивання» соціокультурних особливостей між союзними республіками та ін.) [930, С. 29]. У цей період, напередодні виборів до Верховної Ради СРСР (1989 р.), на тлі створення перших «неформальних товариств» та виведення радянських військ з Афганістану (1989 р.), дедалі більшої популярності серед населення республіки набуває ідея створення національних Збройних Сил.

Розглядаючи суспільно-політичні перетворення в Українській РСР (1988 – 1991), у руслі досліджуваних процесів, доцільно виокремити два періоди: 1) 1988 – 1989 рр. – закладається «фундамент» концепту національних Збройних Сил, каталізатором якого виступали «неформальні товариства», студентська молодь, колишні військовослужбовці, які повернулися з Афганістану, а також політичні партії; 2) 1990 – 1991 рр. – під впливом політики «гласності», «демократизації» ідея формування національних Збройних Сил трансформується, політизується та із теоретично-концептуальної площини переходить у практичну – на мітингах, організованих представниками «неформальних товариств», ухвалах місцевих органів влади західноукраїнських областей представлено альтернативні законопроекти, які дисонують із радянським законодавством у військовій сфері.

Упродовж першого періоду (1988 – 1989 рр.) українська національно свідома еліта за допомогою невідконтрольних владі друкованих ЗМІ, започаткувала кампанію, основне вістря якої спрямовувалося проти доцільності існування

розгалуженого військово-промислового комплексу СРСР (на 70% радянська економічна система була націлена на виробництво зброї та виробництво устаткування для виготовлення зброї, тобто орієнтована на важку промисловість, і тільки на 30% – на споживчі товари і послуги) [834]. Вартість виробів для військової сфери де-факто була втричі більшою за вартість цивільної продукції. Із приблизно 100 млн працюючих у СРСР 30–40 млн були зайняті в оборонній промисловості [977, С. 39], а радянські військові фахівці брали участь у бойових діях та консультували військових у понад 20 країнах на Африканському та Азійському континентах. Значні потреби військово-промислового комплексу в умовах наростання «гонки озброєнь» катастрофічно деформували економіку, поглинаючи величезні фінансові та трудові ресурси, не змінюючи якісно рівня життя населення [997, С. 39-40].

Критичні, на жаль, поодинокі у 1988 – на початку 1989 рр. випадки опозиції відбувалися на тлі припинення війни в Афганістані [997, С. 40], яка призвела до значних людських втрат: упродовж 1979 – 1989 рр. загинуло близько 16 тис. радянських військовослужбовців. «У цій війні відразу з'ясувалося, що могутність Союзу – це міф, що радянська армія, незважаючи на чисельну перевагу над противником як щодо зброї й техніки, так і кількості військових, не вміла воювати без великої крові. Армія могла рознести і стерти в порошок гори, але не змогла знищити мотивованого ворога, загони піхоти, які в горах почувалися як удома», – зазначали воїни-афганці [468]. Війна засвідчила неспроможність влади адекватно оцінювати потенційні ризики як на зовнішньополітичній арені, так і всередині держави.

За майже десять років неоголошеної війни до Української РСР не повернулося 3360 воїнів, з яких 3280 загинули, а 80 пропали безвісти або були захоплені у полон [944]. Загалом, наприкінці 1980-х років в Україні проживало близько 150 тис. учасників війни в Афганістані, з яких понад 8 тис. осіб було поранено, а 3560 – інваліди. Вдовами стали 505 жінок, сиротами – 711 дітей [338, С. 2]. З року в рік дедалі помітнішим ставав «афганський синдром» – воїни-інтернаціоналісти ніяк не могли пристосуватися до мирного життя, у підсумку

ставали безробітними, безхатченками і просто безталанними людьми [460]. Щоправда, влада надавала певні пільги воїнам-інтернаціоналістам, зокрема при вступі до навчальних закладів, при вирішенні житлових та санаторно-лікувальних проблем.

В умовах відсутності опозиційних до панівної КПУ політичних партій уперше ідея формування національних Збройних Сил зароджується в середовищі «неформальних» громадсько-політичних організацій, які з 1987 р. масово створюються в Українській РСР. Зокрема, у серпні 1987 р. за ініціативи колишніх дисидентів у Києві засновано Український культурологічний клуб (УКК) (С. Набока, Л. Мілявський, Є. Сверстюк, О. Шевченко, О. Матусевич та ін.) [938]. Члени клубу критикували існуючу радянську систему, державну політику КПРС, міркували щодо доцільності заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, обговорювали актуальні проблеми історичного минулого України [938].

Знаковим для процесу відновлення «української армії» став грудень 1987 р., коли колишні політичні в'язні оголосили про відновлення діяльності Української Гельсінської Групи (УГГ), яку у липні 1988 р. перетворено на Українську Гельсінську Спілку (УГС) (очолив Л. Лук'яненко) [937]. 11–12 червня 1988 р. у Львові було проведено нараду представників національно-демократичних рухів Грузії, Литви, Латвії, Естонії, України, на якій розглядалися шляхи вирішення національного питання в СРСР. За підсумками її роботи прийнято ухвали, де ставилися вимоги: надання національним мовам статусу державних; права на культурно-національну автономію для національних меншин; повернення на Батьківщину виселених за часів сталінщини народів, необхідність встановлення громадянства кожної республіки. Також задекларовано створення у складі Збройних Сил СРСР власних Збройних сил [937].

Такий самий пункт, що засвідчив вихід УГС за межі правозахисної діяльності та набуття нею усіх ознак організованої опозиційної сили, містився в оприлюдненому 7 липня 1988 р. програмному документі – «Декларації принципів УГС» [623].

Виступаючи спочатку за формування конфедерації союзних республік з широкою автономією, вже незабаром УГС почала виступати за цілковитий вихід України зі складу СРСР і формування незалежної держави. Незважаючи на різні перешкоди і протидію з боку органів влади УГС стала активною учасницею демократичних перетворень і національно-визвольних процесів в Україні на зламі 1980–1990-х років ХХ ст. Поряд із УГС спостерігалася активізація громадськості не лише в Києві та Львові, але й по всій території УРСР, зокрема в Харкові, Сумах, Полтаві, Ялті та Одесі [623].

У 1987 р. у Львові розгорнуло діяльність культурологічне «Товариство Лева», молодіжний дискусійний політичний клуб, Демократичний Фронт підтримки перебудови тощо. Згодом створено Міжнародний комітет захисту політв'язнів (очолив М. Горинь), політичний клуб «Спадщина», студентське товариство «Громада» (прообраз Української студентської спілки (УСС)), Спілку незалежної української молоді (СНУМ), Демократичну спілку студентів (ДСС), Студентське братство [997, С. 67–68]. Наприкінці 1988 р. кількість таких «неформальних груп» налічувала декілька тисяч, а станом на червень 1989 р. чисельність культурно-історичних, суспільно-політичних, екологічних, спортивних товариств зросла, за підрахунками ЦК КПУ, до 47 тис. [221, С. 5].

Саме в середовищі «неформалів» поступово набирає сили рух за створення національних військових формувань. Однак, якщо стратегічна мета програми цих «неформальних організацій» була ідентичною, то механізми їхньої реалізації мали доволі серйозні розбіжності. Наприклад, харківський комітет ставив за мету ініціювати поступове реформування військових округів Радянської Армії, розташованих в Українській РСР, в національні Збройні Сили [763, С. 2]. У цей же час львівська група проголосила курс на формування абсолютно нової національної армії. Такі ідеологічні розходження не тільки наочно проілюстрували дві суспільно-політичні тенденції стосовно формування Збройних Сил, але й засвідчили наявність в українському суспільстві проблеми «Схід – Захід». Загалом, станом на 1988 р. КДБ УРСР мав інформацію і

здійснював нагляд за 21 «неформальним об'єднанням» – тими організаціями, які становили, на думку КДБ, реальну загрозу чинному режиму [997, С. 68].

У березні 1989 р. в УРСР було утворено історико-просвітницьке правозахисне товариство «Меморіал», яке ставило своїм основним завданням відновлення історичної правди й увічнення пам'яті жертв політичних репресій в УРСР [1000]. Члени товариства вимагали від державних структур публічного засудження злочинів радянських каральних органів, здійснених у 1920–1980-ті роки, переоцінки діяльності політичних, громадських і військових формувань, що діяли за різних часів на українських землях. Філіали товариства діяли у багатьох містах, серед яких особливою активністю відзначався Львів [997, С. 68-69].

Проте, без сумніву, найвагомішою подією в УРСР того часу стала поява Народного Руху України за перебудову (НРУ) [543, С. 83], який об'єднав у своїх лавах не тільки громадян різного віку та фаху, але й численні новоутворюванні організації, групи та партії, які протиставляли себе диктатурі КПРС [999]. 16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект Програми НРУ, який набув значного суспільного резонансу [383, С. 2]. Основною метою НРУ визначено сприяння чинній владі у створенні та функціонуванні такого демократичного механізму, який слугував би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам українського народу та всього населення України, суспільства, де були б неможливі будь-які порушення соціальних, політичних, господарських та екологічних прав людини [26, арк. 1–7]. Установчі конференції прихильників НРУ навесні – влітку 1989 р. сприяли активізації «неформальних об'єднань» в усіх регіонах України.

Зокрема зусиллями «неформалів» 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Українській РСР багатотисячний несанкціонований мітинг. Його учасники засудили тоталітарний режим, вимагали від влади гарантій забезпечення прав і свобод кожної людини. Станом на початок травня 1989 р. за неофіційною інформацією, на проведення мітингів було подано 279 заяв, а на території Української РСР відбулося 72 несанкціонованих мітинги. На багатьох із них

ішлося про захист національних інтересів українського народу [997, С. 70]. Символом українського національного опору російсько-радянській окупації був синьо-жовтий прапор, який національно-патріотичні сили стали відкрито використовувати на своїх мітингах наприкінці 1980-х років [997, С. 71-72].

Союзниками «неформальних товариств» у питанні формування національних Збройних Сил у 1988 – 1989 рр. виступила студентська молодь – її невдоволення викликала надмірна мілітаризація радянської вищої школи. Найпоширенішими формами боротьби цього періоду були пікети, збирання підписів, бойкоти військових кафедр [436, С. 2]. В Українській РСР серед найактивніших учасників протестних акцій було студентське товариство «Громада», члени якого виступили ініціаторами бойкоту кафедри військової підготовки Київського університету, а в жовтні 1988 р. серед вимог до учасників пленуму ЦК КПУ, чи не вперше серед опозиційних громадсько-політичних об'єднань республіки, висунули вимогу формування українських військових формувань. Однак в умовах цькування адміністрацією ВНЗ на початку 1989 року «Громада» фактично припинила існування [752, С. 186].

Зважаючи на опозиційний характер діяльності, більшість неформальних організацій молоді опирались на західні області УРСР. Зокрема, у Рівненській області у травні 1990 р. діяло вісім районних осередків Спілки незалежної української молоді (СНУМ), осередок Студентського Братства та три осередки Української студентської спілки. Крім того, в п'яти районах області створено Комітети солдатських матерів [47, арк. 1–17]. У своїй діяльності члени СНУМ ставили за мету «...залучити широкі кола юнаків та дівчат до політичної діяльності», а також виступали за політичний, економічний, соціальний суверенітет як перехідний етап до повної державної незалежності, відновлення на державному рівні національної символіки українського народу [626, С. 2-3].

Наростання та радикалізація протестних акцій молоді спонукала радянську владу, з одного боку, піти на певні поступки у питаннях демілітаризації вищої школи, з іншого – активізувати діяльність власних молодіжних структур [752, С. 187]. Так у квітні 1989 р. ухвалено закон «Про внесення змін в закон СРСР

«Про всезагальну військову повинність». Відповідно до закону «...всі чоловіки, громадяни СРСР, незалежно від походження, соціального і майнового становища, расової і національної належності, освіти, мови та відношення до релігії, роду та характеру занять, місця проживання зобов'язані проходити дійсну військову службу в рядах Збройних сил СРСР» [656, С. 2].

Після ухвалення закону «Про внесення змін в закон СРСР «Про всезагальну військову повинність» студенти усіх денних ВНЗ отримували відтермінування від призову [752, С. 186]. Ті студенти, що проходили військову підготовку на військових кафедрах, а також навчались у середніх спеціальних навчальних закладах за програмою підготовки офіцерів запасу, отримавши відтермінування для отримання вищої освіти, фактично були звільнені від військової служби взагалі [664, С. 1]. Це було негативно сприйнято в середовищі військових, які, зазначаючи дефіцит призовних ресурсів, попереджали, що у перспективі це може мати негативні соціальні наслідки для суспільства загалом [656, С. 2].

Для покращення іміджу Збройних Сил СРСР серед молоді радянська влада ініціювала створення Добровільних товариств із сприяння армії авіації та флоту (ДТСААФ) [454, С. 6–9]. Згідно зі статутом зміст діяльності організації полягав у практичному втіленні комуністичних ідей та положень Програми КПРС у реалізації принципу органічної єдності військово-патріотичного та інтернаціонального виховання трудівників, молоді з навчанням їх основам військової справи. Свою діяльність місцеві структури провадили під керівництвом компартійних та радянських органів у тісному зв'язку з профспілковими, комсомольськими та спортивними організаціями [114, С. 55–67].

Форми та методи військово-патріотичної діяльності організації визначалися рішеннями компартійних структур і полягали в організації оборонно-спортивних оздоровчих таборів, військово-патріотичних об'єднань, самодіяльних клубів «Майбутній воїн», проведенні військово-спортивних ігор «Орлятко» та «Зірниця» тощо. Оцінюючи їх практичне значення для підготовки молоді до служби у збройних силах, учасник бойових дій в Афганістані С. Червонописький зазначив, що «усі наші численні вахти, місячники, тижні, дні, походи, ігри поросли

махровим формалізмом» [114, С. 55–67]. Тільки на території Запорізької області у 1985–1989 рр. було створено близько 130 військово-патріотичних клубів, якими керували звільнені у запас «афганці» [25, арк. 75–80].

На початку 1989 р. у Севастополі під егідою ЦК ЛКСМУ розпочав діяльність республіканський Центр військово-патріотичного виховання, головним завданням якого стала координація та проведення військово-патріотичних та оборонно-масових заходів. В обласних центрах, містах та районах, на великих підприємствах було створено понад 800 рад воїнів запасу, до яких входило 5 тис. «афганців» [24, арк. 111]. Загалом, станом на 1989 р. понад 1,8 тис. колишніх воїнів-інтернаціоналістів на території УРСР очолювали близько однієї тисячі військово-патріотичних формувань, які охоплювали 50 тис. підлітків [24, арк. 119]. На відміну від неформальних об'єднань одержавлені громадські організації були жорстко структуровані в політичну систему радянського суспільства. Їх діяльність постійно перебувала в полі зору КПРС [752, С. 187].

Однак обмежити активність «афганців» виключно клубною роботою з підлітками радянській владі не вдалося. У другій половині 1980-х років у молодіжному русі простежуються дві тенденції. Перша полягала у розгортанні деструктивних процесів у ЛКСМУ, друга – у появі молодіжних організацій поза компартійним впливом [752, С. 186]. Соціальна активність, якою відзначалася Львівщина, стала каталізатором «афганського» руху на межі 1989–1990 рр. Зокрема, за ініціативи ради воїнів-«афганців» Львівщини 27 грудня 1989 р. у Львові проведено мітинг-реквієм на згадку про загиблих українських військових в Афганістані. Під час мітингу ухвалено рішення виготовити тимчасову стелу з іменами загиблих та встановити її на військовому кладовищі, а також разом із представниками товариства «Меморіал» упродовж січня 1990 р. відвідати могили загиблих [21, арк. 119].

Отже, прагнення до національної консолідації – домінуюча тенденція в діяльності різноманітних «неформальних» громадсько-політичних рухів. Базовими формами боротьби національно свідомої української еліти стали масові мітинги, акції протесту, демонстрації, збори. На них дедалі частіше лунали

заклики до зламу радянської бюрократичної системи, подолання партійної диктатури, засудження політики русифікації та нищення національних здобутків українського народу, свободи особистості, демократії, державної незалежності. Особливо активним був демократичний рух у західних регіонах України, в центрі республіки та на Донбасі.

На західноукраїнських землях демократичний рух був детермінований збереженими традиціями національно-визвольних змагань 40–50-х років ХХ ст. Саме тому у цьому регіоні генерувалися національно-демократичні ініціативи, які згодом потужними імпульсами поширювалися іншими обласними центрами республіки. У межах «перебудови» демократичні процеси в УРСР стали сприятливим ґрунтом для поширення в українському суспільстві ідей державної незалежності. Вилучення з Кримінального кодексу статей, що стосувалися переслідування за ідейні переконання, стало імпульсом до інноваційних процесів у суспільно-політичному житті республіки. Не тільки в Українській РСР, але й в інших республіках почали виникати «неформальні організації» із виразним національно-визвольним забарвленням.

Друга фаза громадсько-політичного руху за формування національних Збройних Сил в Українській РСР припала на 1990 – 1991 рр. Поворотним моментом у цьому процесі стали вибори 1990 р. до Верховної Ради Української РСР та місцевих органів влади, які вперше в історії країни відбувалися на багатопартійній основі [697, С. 366]. Утворений у листопаді 1989 р. Демократичний блок об'єднав для виборів 43 організації та групи, у тому числі НРУ, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, «Меморіал», асоціацію «Зелений світ», УГС, СНУМ, УСС та інші «неформальні організації» [697, С. 366]. Блок проводив активну передвиборчу кампанію, зокрема 18 лютого 1990 р. організував мітинги, демонстрації, під час яких порушувались проблеми створення української національної армії на професійній основі та її деполітизації [697, С. 366].

Передвиборча кампанія на початку 1990 р. стимулювала поширення в суспільстві ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені у публічному просторі країни. Загалом, із 442 обраних депутатів Верховної Ради 111 належали

до Демократичного блоку, який здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. У парламенті було сформовано опозицію – Народну Раду, яку очолив академік І. Юхновський [837]. Лідером комуністичної більшості, «групи 239», обрано О. Мороза, головою Верховної Ради Української РСР – першого секретаря ЦК Компартії України В. Івашка, а з липня 1990 р. – Л. Кравчука. До Ради були обрані відомі на той час громадські та культурні діячі – О. Бандурка, С. Головатий, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Костенко, В. Костицький, П. Мовчан, Б. Олійник, В. Пинзеник, І. Плющ, Т. Стецьків, Л. Танюк, В. Червоний, Д. Чобіт, В. Чорновіл, І. Юхновський та ін. Верховна Рада Української РСР започаткувала на законодавчому рівні процес утвердження незалежної держави в умовах спротиву комуністичної більшості [255].

Власне саме у цей період починають активно діяти Комітети зі створення українських Збройних сил [46, арк. 19–35]. Для прикладу, 7 лютого 1990 р. у Львові представники «неформальних» громадсько-політичних об'єднань створили Український Військовий Комітет, який займався пропагандою створення національних Збройних Сил. Невдовзі діяльність Комітету набула республіканського масштабу – в Ужгороді, Тернополі, Києві, Житомирі, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях засновано осередки товариства [652]. Однією з перших акцій комітету стало пікетування Львівського обласного військового комісаріату [482]. Учасники Комітету висували вимоги щодо проходження військової служби жителями Львова та області тільки в межах УРСР та припинення проходження військової служби у межах Львова та області жителів інших республік. Остання вимога була особливо актуальною, оскільки 64% військовослужбовців, що проходили службу в армії на території України, не були її громадянами [35, арк. 55].

Значну підтримку комітету надавала молодь. Так на початку 1990 р. активісти Студентського Братства розпочали збір підписів з вимогами деідеологізації (скасувати іспити з історії КПРС та «марксизму-ленінізму») та демілітаризації (добровільності відвідування військових кафедр) навчального процесу [752, С. 186]. Під час лютневої акції «Студентського єднання» (1990 р.), яку організувала і провела УСС, серед базових вимог студентів залишалася вимога

забезпечення справжньої добровільності навчання на військовій кафедрі цивільної оборони [752, С. 186].

З метою вироблення концепції подальшої діяльності в нових політичних умовах 6 квітня 1990 р. на Івано-Франківщині відбулася зустріч представників львівської, тернопільської, івано-франківської, київської організацій СНУМ, на якій лунали радикальні пропозиції закликати військовослужбовців-українців повернутися до України, переховувати та захищати дезертирів. Запропоновано також провести агітацію серед учнів випускних класів, які найближчим часом повинні були б поповнити лави Збройних Сил СРСР. Згодом ці пропозиції виразилися в рішення міжрегіональної зустрічі представників СНУМ від 21 квітня 1990 р. про вимогу законодавчого закріплення проходження військової служби громадян УРСР тільки на території республіки. Представники київського осередку СНУМ взяли участь в установчих зборах Громадського комітету із захисту молоді від примусової служби за межами УРСР [752, С. 186].

Новий імпульс ідея формування національних Збройних Сил отримала після ухвалення Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) [969, С. 2-3]. У преамбулі Декларації зазначено, що Верховна Рада Української РСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Задекларовано право мати власні Збройні Сили, внутрішні війська й органи держбезпеки. Україна повинна була б у перспективі стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не виробляти, не застосовувати і не набувати ядерної зброї. Декларація передбачала, що Україна самостійно здійснюватиме безпосередні зносини з іншими державами, укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими і торговельними представництвами, братиме рівноправну участь у міжнародному спілкуванні. Документом проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними, а республіканським органам надавалося право самим вирішувати порядок проходження військової служби громадянами [108].

Незважаючи на те, що прийнятий документ не набув статусу конституційного акта, а практично всі його положення суперечили чинній на той час Конституції, у вересні 1990 р. Рада Міністрів УРСР створила перший виконавчий орган з військових питань в Україні – Комітет по зв'язках з Міністерством оборони СРСР, який постановою республіканського Кабміну отримав назву «Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР». Уже на початку грудня 1990 р. у парламенті було обговорено концепцію утворення Збройних Сил України, яка передбачала перетворення військових угруповань СРСР на території України в українські Збройні Сили зі збереженням їх бойової готовності. Окрім цього, учасники обговорень погодились на необхідності створення Головного командування військового управління на території республіки, а також депутатської комісії з питань оборони та безпеки [652].

Згодом, 12 листопада 1990 р. Рада Міністрів Української РСР оприлюднила розпорядження, згідно з яким місцеві органи влади зобов'язувалися «під час осіннього 1990 року призову молоді до служби в Збройних Силах СРСР вжити додаткових заходів до активізації роботи призовних комісій, зупинити відправку громадян УРСР за межі республіки для проходження строкової військової служби до прийняття союзними органами рішень, які б створили необхідні умови для виконання вказаної постанови Верховної Ради Української РСР» [222]. Постанова викликала обурення в середовищі обласних рад західноукраїнських областей, більшість у яких належала представникам національно-демократичних сил. Зокрема, 14 листопада 1990 р. комісія з військових питань Львівської обласної ради на своєму засіданні вирішила «вважати недопустимим відновлення чинності призовних комісій і проведення призову до одержання гарантій від Міністерства оборони проте, що призовники залишаться на території УРСР» [753]. Комісія керувалася постановою Верховної Ради Української РСР «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР» від 30 липня 1990 р., де рекомендувалося «Раді міністрів УРСР... вирішити питання про повернення до 1 грудня 1990 року громадян Української РСР, які проходять строкову військову службу, з

районів, де відбуваються міжнаціональні конфлікти, на територію України... у відповідності з Декларацією про державний суверенітет України» [652].

У Львівській області восени 1990 р. призовні комісії вперше очолили не райвійськкомісари, а заступники голів райвиконкомів, які намагалися максимально враховувати побажання призовників щодо місця служби [21, арк. 45]. Також згідно із міністерськими гарантіями на Львівську область не поширювалася квота відправлення новобранців за межі республіки та діяв принцип добровільності. Станом на вересень 1990 р. нараховувалося близько 200 юнаків, які відмовилися служити за межами республіки. 39 із них керівництво ПрикВО закріпило за одним із підрозділів на Яворівщині. Близько трьохсот новобранців, зважаючи на матеріальні вигоди, вирішили відбувати військовий обов'язок у Німеччині [753].

Оскільки комісія з військових питань вважала недопустимим відновлення чинності призовних комісій, 16 листопада 1990 р. Президія Львівської обласної ради прийняла окремі ухвали «Про формування призовних комісій», «Про черговий набір на дійсну військову службу восени 1990 року», згідно з якими такі комісії оголошувалися нелегітимними. Нормативно-правові акти дозволяли змінити склад медичних комісій, а призовникам надано можливість вибирати між проходженням військової служби в УРСР та інших республіках СРСР (про свій вибір кожен повідомляв письмово). Президія Львівської обласної ради та облвиконком пропонували до складу обласної, районних та міських призовних комісій кооптувати представників усіх зареєстрованих політичних партій та авторитетних громадських організацій [21, арк. 45].

Депутати наголошували, що ухвали прийняті, зважаючи на численні звернення військовослужбовців строкової служби, які були рекрутовані із Львівської області і, відбуваючи службу поза межами УРСР, «зазнали моральних чи фізичних страждань внаслідок жорстоких проявів позастатутних відносин» [21, арк. 45]. Львівська обласна рада вважала доцільним військовослужбовців строкової служби, які були рекрутовані з Львівської області, відбували службу поза межами Української РСР і покинули її, не вважати дезертирами, а такими,

що «залишили службу, внаслідок страждань, спричинених позастатутними відносинами, та бажання служити на території суверенної України» [21, арк. 45].

Під тиском громадськості та опозиції, а також державотворчої діяльності окремих обласних рад західноукраїнського регіону ідея формування Збройних Сил за республіканським принципом здобувала дедалі більше прихильників серед населення Української РСР. Зокрема, 2 жовтня 1990 р. студенти розпочали політичне голодування на площі Жовтневої революції у Києві [23, арк. 45–47]. Основні вимоги молоді полягали у декількох фундаментальних тезах: припинення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових виборів; ухвалення закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; відмова від підписання нового союзного договору та відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; забезпечення проходження військової служби українськими юнаками тільки в межах Української РСР. Вимоги учасників голодування підтримувала більшість населення республіки. Під натиском громадськості Верховна Рада України ухвалила низку законодавчих актів щодо проходження військової служби громадянами України на власній території. Рада Міністрів Української РСР, зі свого боку, прийняла рішення про підпорядкування частин та підрозділів внутрішніх військ МВС СРСР, які знаходилися в Україні, з наступним розгортанням на їхній базі Національної Гвардії, яка мала б стати підґрунтям майбутніх Збройних Сил [23, арк. 56–57].

Значною активністю у сфері формування національних Збройних Сил відзначалися «неформальні товариства» та політичні партії. Восени 1990 р. Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії опублікував перший номер газети «Кріс». У заяві до українського парламенту висунуто вимогу негайного створення Міністерства оборони, реорганізації військ МВС у Національну Гвардію (підпорядковану ВРУ), заборону діяльності КПРС в армії. Крім того, за ініціативи УНА 14 жовтня 1990 р. у Львові було урочисто відзначено свято Покрови – День українського війська. Під патронатом НРУ відбулася низка узгоджувальних та науково-теоретичних заходів, які сприяли

виробленню спільної позиції та напрацюванню необхідних матеріалів, які згодом стали основою законодавчої бази армії незалежної України.

Також на одному із з'їздів НРУ було створено організаційний комітет з підготовки та проведення республіканських зборів офіцерів-українців. Це рішення викликало неоднозначну реакцію не тільки в українському суспільстві, але й серед владних структур, особливо серед представників командування єдиних на той час збройних сил СРСР [845, С. 104]. Незважаючи на труднощі та перешкоди з'їзд відбувся. На ньому виголошено та прийнято низку важливих документів, які виразили погляди політичної опозиції щодо перспектив будівництва української національної армії. В ухваленій Заяві з'їзду йшлося про те, що гарантом незалежності української держави можуть бути тільки власні збройні сили. На думку делегатів З'їзду, створити їх можна було за рахунок поступового переходу «від Збройних Сил СРСР до збройних сил України з урахуванням безпеки всіх союзних республік, а також інтересів європейських країн» [21, арк. 88].

Крім політичних документів, з'їзд ухвалив рішення про створення Спілки офіцерів України (СОУ) як організаційного ядра майбутніх національних Збройних Сил. Таким чином, з'їзд СОУ здійснив реальну спробу перенести питання створення української національної армії з площини теоретичних дискусій у практичну законодавчу. До того ж, перемогла політична лінія, яка передбачала поступове перетворення угруповання радянських військ, що перебувало в Україні, на її збройні сили. Крім того, з'їзд започаткував громадсько-політичну організацію, яка на той час стала чи не єдиним національно-патріотичним осередком створення майбутнього війська. Члени Спілки ставили амбітну мету – відродити українські національні Збройні Сили, які могли б захистити власну державу [499, С. 3].

8–9 вересня 1990 р. у Запоріжжі відбувся перший з'їзд Організації солдатських матерів України (ОСМУ), у роботі якого взяли участь 135 делегатів з усіх регіонів України. Організаційний комітет з підготовки з'їзду було сформовано на форумі солдатських матерів, що відбувся в Запоріжжі 14-15 липня 1990 р. (очолила Л. Трухманова). З'їзд розглянув питання роботи комітетів солдатських матерів, обрав Республіканський комітет солдатських матерів, затвердив статут

організації, прийняв резолюцію та наказ-звернення до синів, військовослужбовців [20, арк. 66].

У статуті підкреслювалося, що ОСМУ – добровільна громадська спілка, яка у своїй діяльності керується Конституцією України, чинним законодавством і своїм Статутом. Було зазначено, що ОСМУ домагатиметься повернення солдатів та матросів, призваних на військову службу з українських міст і сіл, для проходження служби на території України, повернення юнаків з інших республік, що входять до СРСР, для служби на своїх територіях, встановлення постійного контролю за призовом і проходженням військової служби в кожному гарнізоні України [20, арк. 66]. У резолюції та наказі-зверненні до народних депутатів УРСР вказувалося на важливість якнайшвидшого повернення солдатів та матросів строкової служби в Україну [21, арк. 45]. 28 вересня 1990 р. до приймальні ЦК КПУ звернулася група представників ОСМУ з більш широкими вимогами: проходження українськими юнаками військової служби на території України, створення національної професійної армії України, деполітизації армії, ліквідації військово-будівельних частин, забезпечення соціального захисту військовослужбовців. Усі призовники осіннього призову повинні були служити на території України [21, арк. 46].

Наступ реакції восени 1990 р., що супроводжувався арештом народного депутата Верховної Ради Української РСР С. Хмари та наступом на здобутки національно-демократичних сил, радикалізував суспільні настрої. У лютому 1991 р. на науково-практичній конференції у Києві ухвалено рішення про створення Республіканського Комітету за відродження української армії. 27–28 липня 1991 р., всупереч протидії Міністерства оборони СРСР, у київському Будинку вчителя відбувся з'їзд офіцерів України [997, С. 11]. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. Спілка офіцерів України поставила за мету відродити Збройні Сили України, які б могли захистити власну державу. Частина делегатів тут же, на з'їзді, присягнула «служити Українській національній армії». Розгорнувся рух за повернення на батьківщину тих офіцерів, які були громадянами України, але проходили службу на території інших республік [38, арк. 27].

Згідно з інформацією МВС Української РСР у січні – лютому 1991 р. окремі осередки НРУ західноукраїнського регіону організували пропагандистські групи для проведення агітації серед населення східних областей України проти підписання Союзного договору за створення національної армії, департизацію правоохоронних органів [36, арк. 87]. На тлі «новоогарьовського процесу» у березні-квітні 1991 р. Українською РСР прокотилася нова хвиля шахтарських страйків. Окрім економічних вимог (підвищення заробітної плати, пенсій підземним робітникам у 2,5 раза, підписання нової генеральної тарифної угоди та ін.), лунали політичні вимоги – надання конституційності Декларації про державний суверенітет України, запровадження поста президента в Україні, розпуск Верховної Ради України і проведення нових виборів, деполітизація КДБ армії, МВС, підпорядкування правоохоронних органів місцевій владі [43, арк. 8]. Після різкого підвищення цін, яке відбулося на початку квітня, до страйкуючих гірників приєдналися трудові колективи підприємств Києва, Донецька, Львова, Харкова, Макіївки [45, арк. 4].

Державний переворот ДКНС («Путч») поставив остаточну крапку у державо-творчих процесах 1988 – 1991 рр. Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. розпочалося повноцінне будівництво української армії. Саме з цього часу перед керівництвом молодої держави постало питання захисту її суверенітету і територіальної недоторканності [686]. Незважаючи на те, що на той час на території України перебувала значна кількість військ і озброєнь, у політичної влади держави не було упевненості у готовності військовослужбовців виконати поставлені перед ними завдання. Як слушно зауважував депутат Верховної Ради від НРУ М. Пороський у листопаді 1991 р., Радянська армія залишилася головною структурою, що підтримує існування СРСР як імперської структури, тому в Україні не може бути Сил колективної стратегічної оборони, бо вони є військами Російської Федерації і можуть повести себе так, як колись в Угорщині, Чехословаччині, Литві [686].

Таким чином, боротьба за будівництво власних Збройних Сил в Україні розпочалась у другій половині 1980-х років та була не лише виключно українським

явищем. Ідеєю створення національних Збройних Сил активно підтримували учасники «неформальних» молодіжних об'єднань, а також інтелектуали-дисиденти в межах різноманітних об'єднань та рухів. Найактивнішими поборниками в процесі створення національних Збройних Сил стали представники НРУ, УГГ та інших націонал-демократичних об'єднань, які так чи інакше виступали за утвердження суверенітету України. В таких умовах ідеологи цілковитої державної незалежності добре розуміли значення армії в утвердженні державного суверенітету.

Перетворення Української РСР, що впродовж майже 70 років існувала в складі Радянського Союзу у вигляді квазідержавного утворення, в повноцінну незалежну державу стало однією із найвизначніших подій ХХ ст. Підтримка ідеї існування незалежної держави державної незалежності суспільством стала логічним підсумком соціального, політичного і національного розвитку на території з історичною назвою «Україна» [997, С. 11]. Проголошення Акту про відновлення державної незалежності 24 серпня 1991 р., а потім і підтримку державної самостійності на референдумі 1 грудня 1991 р. певною мірою можна вважати наслідком збігу історичних обставин, що дозволили патріотично налаштованому сегменту населення проголосити про створення власної держави. Важко не погодитись із знаним учасником національно-демократичного руху в Україні Ю. Бадзьом, який писав, що на той момент українське суспільство показало свою готовність до зміни територіального статусу, який свідомо чи підсвідомо сприймався, як національна державність, як держава українців. Водночас сам «революційний порух загалу був не так свідомим вибором, як імпульсивною реакцією на минуле в очікуванні швидкого поліпшення соціального становища» [463, С. 7].

Радянська армія в Українській РСР була поділена на три військових округи (Прикарпатський, Одеський та Київський) [613]. *Прикарпатський округ* (Волинська, Рівненська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська області) був другим ешеленом Головного командування Західного напрямку Радянської армії. До складу округу входили управління 3-х армій, 8 механізованих, 2 танкові, 2 артилерійські дивізії,

а також зенітно-ракетні та інші з'єднання [903]. *Одеський округ* (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька області, Крим та Молдавська ССР) виконував роль «флангового району» – прикривав південні кордони СРСР та мав допомагати Чорноморському флоту. На території України зі складу цього округу знаходились: 1 управління корпусу, 4 мотострілецькі, 1 артилерійська та 1 повітрянодесантна дивізії [903]. *Київський округ* розташовувався на території інших 10 областей України, але був «найбіднішим» за кількістю військ. У «танковому блицкригу» він мав відігравати роль постачальника військових кадрів, зброї, техніки, тощо. Відтак у ньому була зосереджена велика кількість військово-навчальних закладів, складів зброї, підприємств оборонної промисловості тощо. Військ було порівняно небагато: 2 управління армій, 2 танкові та 3 механізовані дивізії [903].

Перші роки військового будівництва в Україні ознаменувались прискореним створенням із військових контингентів радянського походження ЗС України та військових формувань інших силових відомств. Цей процес здійснювався без системного підходу з боку державних структур. Так у 1991 – 1993 рр. крім ЗС України було створено військові формування Служби безпеки і Цивільної оборони України, Національну гвардію, Прикордонні війська, Внутрішні війська МВС. Це не була єдина структура: всі вони підпорядковувались різним відомствам, які так само могли суб'єктивно трактувати наявність загроз у підконтрольній сфері та нарощувати чисельність і бойовий потенціал своїх військових структур [598].

Україна успадкувала від СРСР одне з найпотужніших угруповань військ в Європі, оснащене ядерною зброєю та відносно сучасними зразками озброєння і військової техніки. До нашої держави перейшли 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (9 293 танки і 11 346 бойових машин), бригада спецпризначення, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (близько 1 500 бойових літаків) та окрема армія ППО. Чисельність військ в Україні на той час нараховувала близько 980 тисяч осіб. Крім того, в підпорядкуванні Міноборони були стратегічні ядерні сили – 1 272 міжконтинентальні балістичні ракети, а також близько 2 500 одиниць тактичної ядерної зброї [801].

Після відновлення незалежності Україна неочікувано стала власницею третього у світі за потужністю ракетно-ядерного потенціалу (176 міжконтинентальних балістичних ракет з 1200 боеголовками, 41 бомбардувальник стратегічної авіації, здатних доставити до цілі 650 ядерних боеприпасів, і понад 2,5 тис. тактичних ядерних ракет) [974]. Сукупний потенціал розміщеної в Україні однієї лише 43-ї ракетної армії перевищував потенціал Великої Британії, Франції або Китаю [974]. Це було вочевидь пов'язане з тим, що за низкою формальних ознак Україна належала до перших лав країн світової спільноти, щоправда, без врахування інших, якісних показників: рівня стійкого розвитку, динаміки соціально-економічного зростання, потужних інститутів громадянського суспільства, ступеня утвердження демократії [667, С. 168].

Отже, у 1991 р. Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну за чисельністю армії та її укомплектуванням, на її території існувало одинадцять армій – чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові, ракетна і проти-повітряної оборони. Це було пов'язане передусім із Воєнною доктриною СРСР, що враховувала геостратегічне положення України на континенті. Вважалося, що після початку гіпотетичної війни із державами Організації Північноатлантичного договору (НАТО) дислоковані в УРСР армії повинні зламати оборону держав – учасниць Альянсу, а сама війна проти гіпотетичного противника повинна буде тривати до повного його розгрому [776].

Регулювання чисельності української армії мало відбуватись на підставі міжнародних документів, передусім Договору про звичайні збройні сили в Європі (1990 р.) та додаткових Ташкентських домовленостей (1992 р.). У цих документах визначалась чисельність звичайних озброєнь у кожній країні Європи. Виходячи з цих домовленостей Україна могла мати Збройні сили у кількості 400–450 тисяч осіб. «По-факту утримувати збройні сили такої кількості було дуже складно: по-перше, фінансово; по-друге – матеріально, адже війська мали постійно поповнюватись озброєнням нових зразків», – зазначав Я. Тинченко [776]. З цих причин надалі відбувалося поетапне скорочення Збройних Сил України.

У незалежній Українській державі формування власних Збройних Сил України проходило вкрай суперечливо. Для врегулювання статусу численного військового угруповання на території республіки український парламент 24 серпня 1991 р. прийняв постанову «Про військові формування в Україні», якою підпорядкував усі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України. Верховна Рада України зобов'язала Кабінет Міністрів України розробити «Закон про Збройні Сили України», «Про обов'язки і права внутрішніх військ Української РСР по охороні громадського порядку», «Про органи державної безпеки України» та внести все це на розгляд до 1 листопада поточного року [308].

Уже 29 серпня 1991 р. відбулася зустріч голови парламенту Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Його заклик до співпраці з Верховною Радою присутні командувачі сприйняли позитивно. Виняток становило лише керівництво Чорноморського флоту, яке залишалося прибічником об'єднаної оборонної системи. При цьому чіткі наміри України та ще кількох колишніх радянських республік будувати власні військові організації не розглядалися [961].

Окреслені обставини змушували українське політичне керівництво діяти обережно. З одного боку, необхідно було швидко нейтралізувати величезне угруповання союзних збройних сил, що перебувало в республіці, але залишалось у підпорядкуванні Москви і в будь-який момент могло стати дестабілізуючим чинником в українському суспільстві, створюючи потенційну загрозу суверенітету України, а з іншого, треба було діяти дуже обережно, щоб не спровокувати Росію, яка стала повною правонаступницею СРСР, до агресивних дій і не «зірвати» цивілізований розподіл Воєнної організації Радянського Союзу [883, С. 27-28]. Враховуючи ці чинники, а також намагання союзного Центру загальмувати процес створення національних Збройних Сил, українське керівництво проводило стриману та виважену політику стосовно власного військового будівництва.

Після прийняття Постанови «Про міністра оборони» [308] 3 вересня 1991 р. першим Міністром оборони незалежної України було призначено генерала К. Морозова, який з моменту свого призначення почав розбудовувати нове міністерство та налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами по всій Україні. Таким чином, на державному рівні законодавчим актом було офіційно проголошено про початок будівництва власних Збройних Сил, які підпорядковувались Верховній Раді України.

Важливе значення для будівництва Збройних Сил України мала Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України, що була ухвалена Верховною Радою України 11 жовтня 1991 р. [147]. Вона передбачала поступове і поетапне скорочення та переформування всіх частин, з'єднань і об'єднань, дислокованих на території України, та створення на їхній основі українських Збройних Сил. Концепція повторювала положення Декларації про державний суверенітет та Акта про державну незалежність, декларуючи наміри України у майбутньому стати нейтральною, без'ядерною державою, що не братиме участі у воєнно-політичних блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. У Концепції зазначалось, що будівництво Збройних Сил України буде здійснюватися з урахуванням факторів, що обумовлюють специфічність створення видів і родів військ, системи управління, порядку комплектування з'єднань і частин у мирний та воєнний час [147].

Будівництво ЗС України мало здійснюватися за принципом «розумної достатності» як за чисельністю та структурою, так і за озброєнням. Органи військового управління, об'єднання, з'єднання та частини у мирний і воєнний час мали комплектуватися громадянами України у добровільному порядку, за контрактом і на підставі Закону «Про проходження громадянами України дійсної строкової служби». Організація позавійськової (альтернативної) служби покладалася на органи місцевої влади. Створення ЗС України мало здійснюватись у напрямі поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій Чорноморського флоту. Бойовий і чисельний склад

Збройних Сил визначався в обсязі, достатньому для оборони України. Підготовка Збройних Сил здійснювалась в організаційній єдності із з'єднаннями і частинами сил колишньої стратегічної оборони [111, С. 9-10]. Згідно із Концепцією оборони та будівництва ЗС України в державі передбачалось створення Сухопутних військ, Військово-Повітряних Сил і Сил протиповітряної оборони, Військово-Морських Сил.

Концепція передбачала комплектування української армії за принципом «розумної достатності за чисельністю, структурою та озброєнням». Для цього були передбачені значні бюджетні відрахування на оборонні потреби і вказувалося на необхідність розвитку українського військово-промислового комплексу. Концепція оборони та будівництва ЗС України містила в собі і низку новинок: встановлення чисельності ЗС України у межах 0,7 – 0,9% чисельності населення; фінансування оборони не менше 1% ВВП; соціально-економічне забезпечення військових та членів їх сімей відповідно до законних пільг і привілеїв; утворення Уповноваженого Парламенту з питань оборони і військових тощо. Концепція також містила у собі аналіз геополітичної та військової ситуації навколо молодій Українській держави. У ній було приділено чимало уваги наявним стратегічним силам стримування СРСР та іншим залишкам радянського військового будівництва [111, С. 9-10].

Реалізовувати принципи будівництва Збройних Сил України мали органи військового управління. Передусім до них належали Верховна Рада України, на яку покладалось завдання здійснювати законодавче регулювання в галузі оборони, національної безпеки та військового будівництва. Їй також належало затверджувати бюджетні асигнування на оборону, загальну структуру Збройних Сил України та їх чисельність. Парламент визначав частку у фінансуванні витрат України на колективну стратегічну оборону, основні напрями військового співробітництва з іншими державами у воєнній сфері. Верховна Рада України визначала склад новоутвореного вищого державного органу керівництва питаннями оборони і безпеки – Ради оборони України, що мала розробляти основні напрями воєнної політики та військового будівництва.

Ще одним органом військового управління був Президент України – Головнокомандувач ЗС України, якому згідно із законодавством належало приймати рішення про введення воєнного стану, оголошення війни та використання армії, оголошувати загальну, часткову та цільову мобілізацію і вносити ці питання на розгляд парламенту. Згідно із Концепцією голова держава мав повноваження брати участь у вирішенні питань, функціонування сил колективної стратегічної оборони, умов їх перебування на території України, керувати роботою постійних уповноважених України при штабах об'єднаних стратегічних військ та на паритетних засадах із президентами інших країн, на території яких дислокована ядерна зброя, визначати порядок проведення на території України спільних з іншими державами навчань. Президент міг призначати та звільняти вище командування Збройних Сил України і давати санкцію на використання армії для ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій та катастроф [111, С. 9-10].

Міністр оборони України мав здійснювати безпосереднє керівництво армією і подавати Президенту України або Верховній Раді України проекти планів використання армії та комплексні плани їх розвитку. Він також ніс відповідальність за стан і розвиток ЗС України, їхню бойову та мобілізаційну готовність, своєчасне розгортання і захист територіальної цілісності держави. Міністр оборони України був зобов'язаний брати участь у міжнародних договорах з військових питань, а також керувати розробкою нормативних документів щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

Головний штаб (пізніше перейменований у Генеральний штаб) ЗС України був основним органом безпосереднього управління військами (силами) у мирний і воєнний час, що мав керувати процесом військового будівництва, реалізовувати воєнно-політичні та воєнно-технічні рішення. Головний штаб мав розробляти плани і керувати оперативною, мобілізаційною та бойовою підготовкою військ (сил), забезпечувати керівництво підготовкою та використанням видів (родів) військ Збройних Сил в цілому [111, С. 9-10]. Начальник Головного штабу Збройних Сил був першим заступником Міністра оборони України.

У листопаді 1991 р. Верховною Радою було ухвалено низку законів у воєнній сфері: «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська», «Про Національну гвардію України». Закон «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Прийняття багатьох нормативних актів з військових питань, про які йшлося вище, створило правову основу і дозволило Верховній Раді України 6 грудня 1991 р. ухвалити два засадничі нормативно-правові акти щодо формування українського війська – Закон України «Про Збройні Сили України» [145] та Закон України «Про оборону України» [152]. Перший визначав сутність і призначення ЗС України, структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації та мобілізації. Другий формулював правові засади діяльності органів державної влади й управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу. В цьому законі були встановлені основи організації оборони держави та повноваження державних органів з її забезпечення, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб щодо зміцнення обороноздатності країни.

У Законі «Про Збройні сили України», зазначалось, що армія будуватиме і здійснюватиме свою діяльність на основі демократії та гуманізму, верховенства закону, підзвітності конституційним органам законодавчої і виконавчої влади, єдиноначальності та колегіального вироблення рішень, загального військового обов'язку громадян України, добровільного вступу на військову службу, дотримання військової дисципліни, гласності в діяльності Збройних Сил України та збереження державної і військової таємниці, позапартійності, гарантованого соціального захисту військовослужбовців. У документі йшлося про те, що структура армії, її чисельність, озброєння, економічне, фінансове та матеріально-технічне забезпечення затверджується парламентом, а загальне керівництво військами здійснює голова держави як Верховний Головнокомандувач і Голова Ради оборони України [145]. Знайшли відображення в ньому і питання використання державної мови у Збройних Силах та організація військово-патріотичного виховання. В статті II записано: «У Збройних силах України

використовується державна мова відповідно до чинного законодавства. Військово-патріотичне виховання військовослужбовців здійснюється на національно-історичних традиціях народу України» [145].

Підписанням Указу Президента України «Про Збройні сили України» від 12 грудня 1991 р. завершився перший етап законодавчого обґрунтування створення Збройних Сил України. Він став заключним у процесі творення правової і законодавчої бази для початку практичного будівництва української армії [145]. У цей же день новообраний Президент України Л. Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача ЗС України. Йому ж як Верховному Головнокомандувачу і Голові Ради оборони України ЗС України після президентських виборів 1991 р. був підпорядкований військовий міністр.

Надалі одним із найважливіших документів з питань військового будівництва стала постанова Верховної Ради «Про створення Ради оборони України [111, С. 10-11], що дала початок функціонування Ради оборони України. Як вищий державний орган колегіального керівництва питаннями оборони і безпеки України Рада оборони України формувалася парламентом держави з метою захисту суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності республіки, вироблення стратегії й постійного вдосконалення політики у сфері оборони і державної безпеки, всебічної наукової оцінки характеру воєнної загрози, визначення ставлення до сучасних війн, ефективного контролю за виконанням завдань держави та її інститутів за підтриманням обороноздатності. На неї були покладено низку завдань як у мирний, так і у воєнний час. Зокрема, у мирний час Рада оборони України мала забезпечувати постійну готовність військ і народного господарства для відбиття збройної агресії, реалізовувати послідовну політику згідно із Декларацією про державний суверенітет України. Рада оборони України була покликана об'єднати зусилля громадських організацій та громадян України для вирішення невідкладних завдань з підтримання і подальшого удосконалення обороноздатності держави. Їй також належало завдання проводити керівництво заходами, що стосуються захисту населення і народного господарства держави, забезпечувати недоторканність державного кордону [200].

У випадку воєнної загрози та початку воєнних дій Рада оборони України мала здійснювати загальне керівництво мобілізацією і переведенням народного господарства на воєнний стан, проводити підготовку резервів для Збройних Сил України та організацію захисту населення і забезпечення його життєдіяльності [111, С. 10-11]. У своїй діяльності Рада оборони України була підзвітна парламенту та повинна була здійснювати контроль за фактичним виконанням усіма державними і господарськими органами, підприємствами й організаціями прийнятих рішень і установлених завдань у сфері оборони та державної безпеки. Рішення Ради оборони України визначались обов'язковими для державних, громадських і військових органів, усіх об'єднань, підприємств, організацій, установ і громадян на території України [200].

Ухвалені у 1991 – 1992 рр. закони України з питань правового забезпечення будівництва Збройних Сил України створили основу для початку практичного будівництва української армії. Упродовж наступних років відбувалось удосконалення законодавчої бази будівництва Збройних Сил України, пристосування її до реалій життя. Як заявляв Президент України Л. Кравчук (1991 – 1994 рр.) у першу річницю з нагоди Дня Незалежності, питання національної безпеки, в тому числі військового будівництва, були особливо дражливими, а тому потребували серйозної уваги до себе. За його словами, у новому, широкому розумінні національну безпеку було визначено як стан захищеності життєво важливих інтересів громадян України загалом і власне Української держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. При цьому важливою методологічною основою стало розуміння національної безпеки як невід'ємного елемента системи колективної (регіональної, європейської, міжнародної безпеки в цілому) [262, С. 2].

Перший Президент незалежної України констатував, що виходячи з розуміння національної безпеки розроблена та виконується широка державна програма побудови системи її забезпечення: створені ЗС України, Національна гвардія, правоохоронні органи, прикордонні війська, державні структури, пов'язані з проблемами охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Для їхньої координації були створені Рада оборони України та Рада національної безпеки України [262, С. 2].

Згідно із загальним задумом будівництва Збройних Сил України у 1992–1993 рр. на основі трьох військових округів, частини сил Чорноморського флоту, повітряних армій та окремої армії протиповітряної оборони були створені види Збройних Сил з необхідними частинами забезпечення, військово-навчальними закладами й установами безпосереднього підпорядкування. Головним завданням будівництва Збройних Сил визначено підтримання їх боєготовності та боєздатності на такому рівні, який забезпечував би гарантований захист суверенітету і територіальної цілісності України [975, С. 4].

Після того, як угруповання радянських військ стали формально українськими, розпочався процес наповнення їх національним змістом. Створена на початку листопада 1991 р. Вища атестаційна комісія була покликана формувати апарат Міністерства оборони України. Крім військових керівників, до неї мали входити представники СОУ. Завданням такої інституції було здійснення перевірки генералів та старших офіцерів на лояльність українській державі, а також залучення до військової служби офіцерів національно-патріотичного гатунку. Згодом такі комісії були створені в округах, об'єднаннях та з'єднаннях з аналогічними завданнями. Внаслідок діяльності цих комісій певна частина генералів та старших офіцерів була змушена повернутися до Росії або була звільнена з лав ЗС України, як це сталося з трьома командувачами військових округів, дислокованих в Україні. Крім того, на військову службу, щоправда, в обмеженій кількості, були призвані із запасу офіцери, які брали активну участь у національно-визвольних змаганнях. В атестаційному порядку відбувся відсів військовиків, які не сприйняли незалежності України або не присягнули їй на вірність. Разом з тим армійські лави поповнилися національно свідомими офіцерами запасу, місія яких полягала в посиленні українських позицій у новоствореному війську. Створенням Товариства сприяння обороні України (ТСОУ) [901, С. 2] та Комітету соціального захисту військовиків, які, на думку авторів, мали стати з'єднувальною ланкою між новоствореним військом та українським суспільством, уряд України завершив юридичну інтеграцію Збройних Сил у суспільно-політичну структуру держави.

Збройні Сили України на початку свого становлення мали суттєву проблему: повну відсутність військових кадрів, які мали б інший, крім радянського, вишкіл. Вагомі та ґрунтовні зміни у ЗС України сприймалися дуже повільно, оскільки усі військовослужбовці, від рядового до генерала, вийшли з лав радянської армії. Впровадженню таких змін заважали, крім того, труднощі соціально-економічного характеру. Впродовж тривалого часу армія користувалася формою одягу, статутами, порадами і настановами радянських часів. Стан військового мистецтва в армії не відповідав її завданням, масштабам застосування та можливим умовам дій. Як і за радянських часів, у ньому зберігалися переважно наступальний характер, величезний розмах операцій та масштабність перегрупування військ. Перегляд багатьох положень військової стратегії та оперативного мистецтва став однією з найактуальніших проблем [975, С. 4]. Водночас головними рисами пакета законів України з військових питань у цей період залишались демократія, гуманізм, верховенство права, відкритість, позапартійність, національно-патріотичний характер виховання військовиків. Засадничими пунктами всього пакета українського законодавства були два: Україна в майбутньому прагне бути без'ядерною та позаблоковою державою [990, С. 71].

У Законі України про «Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. було повторно викладено принципи та напрями розбудови української армії, концепт оборони та ідею опори на власні сили у відсічі агресору як неядерної країни. Також було збережене головне стратегічне завдання – проголошення зовнішньої політики країни як позаблокового статусу з отриманням у майбутньому статусу постійно озброєного нейтралітету [157].

План проведення організаційних заходів у Збройних Силах України український парламент розглянув 19 жовтня 1993 р. На цьому ж засіданні депутати ухвалили постанову «Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України». Документом визначено чисельність ЗС України на рівні 455 тис. військовослужбовців. Зауважимо, що цьому передувало обговорення Закону України про загальний військовий обов'язок і військову службу. Зокрема, під час обговорення змін до цього закону депутати обговорювали

проблеми допризовної підготовки юнаків. Зокрема йшлося про перейменування військових керівників навчально-виховних закладів у військових наставників і їхнє введення до штатів військових комісаріатів. Як стверджував начальник управління військової освіти Міністерства оборони України Ю. Прокоф'єв, все це в кінцевому підсумку призводило до зниження якості допризовної підготовки і згортання військово-патріотичного виховання юнаків допризовного віку взагалі [307].

Того ж дня український парламент затвердив першу в історії незалежної України Воєнну доктрину, яка зайняла важливе місце у методологічному забезпеченні будівництва української армії. Звісно, розробка та обговорення самої доктрини розпочалась разом із творенням законодавчої бази будівництва ЗС України, однак ухвалення цього документа ВРУ відбулось значно пізніше. Процес розробки Воєнної доктрини проходив доволі складно, адже в суспільстві та й у керівництві держави не було сформовано єдиних поглядів щодо основних положень цього документа. Владу неодноразово критикували за відсутність Воєнної доктрини і, як наслідок, неспроможність проведення відповідної роботи з молоддю у сфері її призову до лав ЗС України [307].

За своїм змістом представлена Воєнна доктрина мала оборонний характер, що відповідно формувало головні завдання держави та ЗС України: захист від зовнішньої агресії, збереження територіальної цілісності, суверенітету і конституційного ладу України. Головною воєнно-політичною та стратегічною метою України було проголошено запобігання війні. Військові аспекти будівництва армії та флоту України, що містилися в документі, підтверджували оборонний характер військової політики. Головними параметрами визначалось: боєздатність, бойова ефективність, мобільність, інформативність і готовність відбити зовнішню агресію за будь-яких обставин [107].

Воєнна доктрина України наголошувала, що «головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки» [107]. Центральне місце в ній посідали принципи будівництва та завдання армії, які ґрунтувались на

національних інтересах, економічних і науково-технічних можливостях країни. Основними принципами будівництва ЗС України були визначені: проведення оперативно-технічної, мобілізаційної, бойової та морально-психологічної підготовки особового складу з урахуванням законів збройної боротьби та принципів воєнного мистецтва; комплектування їх на основі загального військового обов'язку і за контрактом з поступовим переходом до професійної армії; військово-патріотичне виховання призовної молоді, особливо на історичних традиціях; вирішення питань захисту військовослужбовців; повна департизація (заборона військовослужбовцям брати участь у діяльності політичних партій і рухів). Після ухвалення Воєнної доктрини депутати продовжували вносити зміни до низки законів, зокрема «Закону України про загальний військовий обов'язок», «Закону України про оборону», «Закону України про Збройні Сили України». Здебільшого ці зміни стосувалися уточнення окремих положень і покращення формулювань [301].

На окрему увагу заслуговує питання воєнно-політичної співпраці України з країнами Заходу та пострадянського простору. Центральна проблема у цьому контексті – ядерне роззброєння. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та в Акті незалежності України від 24 серпня 1991 р. задекларовано наміри дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї, в умовах державної незалежності сприймалися схвально [157]. Однак міжнародні партнери очікували від влади України реальних кроків. Саме тому, реалізуючи курс на зближення із міжнародним співтовариством, Верховна Рада України 24 жовтня 1991 р. підтвердила без'ядерний статус держави [406]. У постанові Верховної Ради України від 24 жовтня 1991 р. зазначалось: «Україна проводить політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї і компонентів її базування, розміщених на території України. Вона має намір виконати це в мінімальні строки...» [118].

У Заяві Президії Верховної Ради України від 22 листопада 1991 р. «Про Договір про звичайні збройні сили у Європі» підкреслено, що Україна – одна з держав– правонаступниць колишнього Союзу РСР і вважає за обов'язок виконати

положення Договору щодо всіх збройних сил на її території [720]. Україна брала на себе зобов'язання суворо дотримуватися рішення стати без'ядерною державою. Наявність на її території ядерної зброї, яка залишалася на той момент під єдиним централізованим контролем, було визначено як тимчасову. Крім того, зазначалося, що Україна неухильно проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та її компонентів базування в найкоротші терміни і якнайшвидше приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держава, що не володіє ядерною зброєю [216]. Ще одним сигналом про рішучість рішення щодо приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерної держави стало «Звернення до парламентів та народів світу від 5 грудня 1991 р.».

Важко не погодитись із думкою директора Гарріманівського інституту О. Мотиля, який вказував, що прагнення керівництва України зберегти ядерну зброю на своїй території було раціональним, оскільки ядерна зброя для Києва могла служити і можливим інструментом стримування, і козирем у переговорах на теми зовнішніх гарантій національної безпеки, суверенітету та недоторканності кордонів [943]. Україна опинилась у своєрідному становищі, зіштовхнувшись з «Росією, що загрожує» та «Заходом, що не симпатизує» [1007, Р. 10]. Зважаючи на таку позицію низки представників вищого законодавчого органу держави, не було єдності й серед органів виконавчої влади. Зокрема, в українському уряді взагалі лунали пропозиції, як-от озвучена міністром закордонних справ України А. Зленком ідея створення об'єданого командування радянськими ядерними силами між чотирма ядерними республіками [1001, Р. 41].

Все ж 18 грудня 1991 р. Л. Кравчук запевнив держсекретаря США Д. Бейкера в тому, що Україна зробить все для найшвидшого виводу ядерних ракет зі своєї території та попросив надати їй відповідну допомогу у розв'язанні цієї проблеми [485]. Також у своєму листі до президента США український лідер стверджував, що «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території» [577]. Підписавши Алма-Атинську угоду 21 грудня 1991 р., а також Мінську угоду 30 грудня того ж року, Україна

остаточно визначила свій без'ядерний статус і зобов'язалася ратифікувати договір СНО-1 [470]. Втім підписані угоди мали істотний недолік, оскільки не визначали власника ядерної зброї, розташованої на територіях незалежних держав. У перспективі це стало однією із причин зростання напруженості в російсько-українських відносинах [470].

Постановою Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу» [134] від 9 квітня 1992 р. санкціоновано перевезення на територію Росії тактичної ядерної зброї – понад 2000 одиниць [495]. Поряд із підтвердженням наміру стати неядерною державою Верховна Рада вперше почала вказувати на причини, які перешкоджали реалізації цього наміру. Зокрема були зазначені відсутність технічного контролю за незастосуванням ядерної зброї, брак міжнародного контролю, необхідність міжнародних гарантій безпеки для України [703]. Виходячи з констатуючої частини документа парламентарі постановили необхідність вжити заходів щодо «дієвого технічного контролю» Україною за використанням ядерної зброї, дислокованої на її території. Міноборони було наказано вжити заходів щодо комплектування Стратегічних сил, дислокованих на території України, військовослужбовцями Збройних Сил України [134].

Необхідно зазначити, що на цьому етапі виникали певні проблеми, які були пов'язані із перебігом політичного життя в Україні [520]. Під натиском низки політичних Президент України Л. Кравчук призупинив виведення тактичної ядерної зброї з України, мотивуючи це рішення відсутністю гарантій знищення цієї зброї на території Росії, а також відсутністю якого-небудь контролю за процесом безпосереднього демонтажу ядерних боєприпасів [685, С. 39].

Щоправда, згодом Україна відновила передачу ядерних боєприпасів російській стороні [1006, Р. 66], однак таке рішення Л. Кравчука вкотре засвідчувало відсутність політичного консенсусу в державі щодо процесу ядерного роззброєння. Крім того, політична влада країни відчувала на собі тиск у декількох напрямках, зокрема з боку США, які погрожували припинити усяку фінансову підтримку України та з боку Росії, яка лякала припиненням постачання енергоносіїв або

переходом на розрахунки за світовими цінами. Будь-який із цих варіантів містив ризики втягнення України в неминучу економічну катастрофу [864].

23 травня 1992 р. у Лісабоні підписано протокол до договору між СРСР і США від 31 липня 1991 р. щодо скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) [733]. Разом із делегацією Росії його підписали представники нових держав, які стали власниками успадкованої від СРСР ядерної зброї – Україна, Білорусь і Казахстан [979]. З підписанням Лісабонського протоколу ці країни перетворювалися з об'єкта Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь на повноправних суб'єктів. Цим самим Україна, як і Білорусь та Казахстан, брала на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) [979].

У вітчизняному політикумі існували побоювання того, що міжнародні партнери не дотримають взятих на себе зобов'язань. У рамках встановлення контролю над усіма воєнізованими формуваннями на території України Міністерством оборони України було розпочато кампанію з приведення до присяги на вірність Україні особового складу цих формувань. У першу чергу це стосувалося командування частин стратегічного призначення. Вже до 15 травня 1992 р. українську присягу склав весь особовий склад 46-ї Повітряної Армії, яка включала 14 бомбардувальників Ту-95МС і 16 Ту-160 [1008, С. 40]. Такі дії української сторони викликали побоювання в керівництва Росії, яке наполягало на зміні режиму адміністративного контролю або на дозволі вилучити ядерні боєголовки з ракет [113]. Рішуча відмова української сторони йти на поступки в цьому питанні була викликана радше політичними, ніж технічними причинами: українська делегація побоювалася, що, вилучивши ядерні боєголовки з ракет, Росія могла залишити коштовну, трудомістку та дуже небезпечну роботу зі знищення самих ракет і пускових шахт на долю України, не надаючи якої-небудь фінансової або технічної допомоги [1006, Р. 10].

До середини 1992 р. виокремлено три основні проблеми ядерного роззброєння України: контролю над ядерною зброєю, власності на ядерну зброю та наявність гарантій безпеки України після ліквідації ядерної зброї. Українські

парламентарі ставили можливість ядерного роззброєння України у пряму залежність від вирішення цих проблем [805, С. 288–90]. Зрештою, необхідність розглядати відмову від ядерної зброї у комплексі з наданням міжнародних гарантій безпеки Верховна Рада вперше зафіксувала в Постанові від 9 квітня 1992 р., а також у своєму рішенні від 18 листопада 1993 р., яким заборонила приєднуватись до Договору СНО-1 без надання надійних гарантій безпеки [90, арк. 52–56]. Питання гарантій безпеки для України після ліквідації нею ядерної зброї вперше офіційно було проголошене у виступі Президента України Л. Кравчука 28 квітня 1992 р. Як йшлося у виступі, Україна була готова підписати договір СНО-1, однак вимагала в обмін гарантії своєї безпеки від провідних світових держав. Такі ж умови висувалися для підписання ДНЯЗ [879, С. 82].

Ще однією болісною проблемою у взаєминах України і світового співтовариства стало питання фінансування ядерного роззброєння до моменту повного виведення ядерної зброї з території України [874]. Вперше на офіційному рівні її озвучив заступник міністра закордонних справ Б. Тарасюк на зустрічі з помічником держсекретаря США з питань національної безпеки Ф. Віснером на початку жовтня 1992 р. [756]. Під час зустрічі Б. Тарасюк вказав представнику США на необхідність компенсувати Україні ядерні матеріали знищуваних боєголовок. Для цього пропонувалось розробити який-небудь оптимальний спосіб компенсації Україні за уран, вилучений з ядерних боєголовок, наприклад, шляхом купівлі цього урану американцями [827, С. 56]. Хоча США підтримали українську пропозицію, запропонувавши укласти угоду між Росією, Білорусією, Україною і Казахстаном про участь усіх цих країн у доходах від продажу ядерних матеріалів, які були вилучені з боєголовок, у той же час Ф. Віснер відмовив Україні в її претензіях на власність на боєголовки, вважаючи єдиним ядерним спадкоємцем СРСР Росію [1008, Р. 40].

Офіційна позиція української влади щодо питання власності над ядерним арсеналом була представлена в заяві українського представника при ООН від 12 листопада 1992 р. [917, С. 40]. У ній Збройні сили СРСР, які знаходились на території України на момент набуття нею незалежності, включаючи ракетні

війська стратегічного призначення, проголошувалися українською власністю [1008, Р. 42]. При цьому у заяві було наголошено, що встановлення власності над ядерними боезарядами не означало, що Україна намагається отримати статус ядерної держави. На підтвердження цього було вказано про передачу свого права на застосування цієї зброї Об'єднаному командуванню стратегічних сил СНД.

Питання про фінансування ядерного роззброєння України було підняте Прем'єр-міністром України Л. Кучмою 5 листопада 1992 р. [1006, Р. 70]. Керівник українського уряду заявив, що якщо Захід не надасть республіці фінансової допомоги для демонтажу ядерних ракет, йому важко буде домогтися згоди парламенту на ратифікацію договору про скорочення стратегічних озброєнь – СНО-1. Виділені Заходом суми на ліквідацію ядерних боеголовок становили 10% від необхідних. Як приклад можна навести виділення 175 млн доларів після візиту до Сполучених Штатів міністра закордонних справ України А. Зленка, який вимагав 2,8 мільярдів доларів на реалізацію плану [1006, Р. 67].

18 листопада 1992 р. ВРУ ухвалила постанову про необхідність ратифікації Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу і доручила Президенту та Кабміну провести міжнародні переговори щодо питань, які мали принципове значення для виконання Україною умов вказаних договорів [400]. Парламент доручив уряду затвердити програму ліквідації стратегічних наступальних озброєнь. Головні зусилля Президента та Уряду було спрямовано на отримання з боку міжнародного співтовариства гарантій національної безпеки та належної фінансової і технічної допомоги, а також компенсації за вартість високозбагаченого урану [241].

Таку постанову могли негативно сприйняти в світі, тож основним завданням МЗС було уникнення можливої політичної та економічної ізоляції України як реакції на цю постанову [756]. Зауважимо, в ній зазначалося, що згідно із лімітами, встановленими Договором для колишнього СРСР, та принципами рівноправності всіх держав– правонаступниць колишнього Радянського Союзу Україна зобов'язана скоротити з наступним знищенням 36% носіїв і 42% ядерних боезарядів стратегічної наступальної ядерної зброї, розташованої на її території [756]. Разом із тим зазначалося, що «це не виключає можливості знищення

додаткових носіїв та боєзарядів за процедурами, які можуть бути визначені Україною» [874]. Діючи в цьому напрямі, Л. Кравчук понад рік домагався гарантій безпеки від провідних країн світу, які входили в «ядерний клуб», передусім від США та Росії, а також матеріальної компенсації за відмову від стратегічних і тактичних ракет з ядерними боєприпасами. Переговори відбувалися під заяви низки народних депутатів щодо необхідності збереження в Україні ядерної зброї як вирішальної гарантії недоторканності її державних кордонів [981].

Певним поступом до скорочення та ліквідації ядерної зброї стало підписання 3 вересня 1993 р. так званих Масандрівських угод, які були покликані відіграти роль своєрідного дороговказу до ліквідації стратегічних запасів, розташованих на території України [716]. Також ці угоди регламентували порядок здійснення двостороннього нагляду за експлуатацією ракетних комплексів України і Росії [716]. Вже 25 жовтня 1993 р. черговим важливим кроком до роззброєння стало ухвалення Угоди Україною і США щодо надання першої технічної і фінансової допомоги у ліквідації ядерної зброї та запобіганні її розповсюдження [996].

У січні 1994 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір СНО-1, після чого ініціативу щодо завершення переговорів узяв на себе американський президент Б. Клінтон [996]. Тристороння угода щодо ліквідації ядерної зброї в Україні, підписана у січні 1994 р., зобов'язувала США профінансувати утилізацію ракет-носіїв і запасів токсичного палива для них. Натомість ядерні заряди вивозилися до Росії, а Україна до кінця 1990-х років мала одержувати від неї паливо для атомних електростанцій [406]. У лютому 1994 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду СНО-1, включно зі статтею V Лісабонського протоколу, в якій містилися зобов'язання України приєднатися до угоди як неядерна держава. Разом з цим, вищий законодавчий орган України не набрав необхідного кворуму для ратифікації УНЯЗ [406].

Ситуація змінилася після президентських виборів 1994 р., коли новим Президентом України було обрано Л. Кучму. Новий голова держави зумів

переконати політичні сили у доцільності приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та необхідності остаточного завершення процесу ядерного роззброєння. Зрештою, 16 листопада 1994 р. парламент прийняв Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.» [164].

Закон містив пункт, попередньо узгоджений з країнами «ядерного клубу»: «Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси». Останній пункт Закону України мав такий вигляд: «Цей Закон набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа» [77, арк. 125].

Прийняття цього документа безпосередньо вплинуло на відносини України із США [968]. Уже під час візиту 20–24 листопада 1994 р. Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували фінансову допомогу від США, Україна посіла третє місце після Ізраїлю та Єгипту [997, С. 167–169]. Відмова України від ядерної зброї дозволила їй підписати Хартію українсько-американського партнерства та стати повноправним членом Ради Європи у вересні 1995 р. [892, С. 497].

5 грудня 1994 р. у Будапешті відбулася зустріч глав держав і урядів на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі [981]. Президенти США і Росії, прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки [981]. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і у

такий спосіб отримати будь-які переваги [399]. Окремі документи з наданням Україні гарантій безпеки, які стали складовою Будапештського меморандуму, підписали глави КНР і Франції [939].

Будапештський меморандум з гарантіями безпеки для України не передбачав жодних санкцій для ядерних держав, які могли б порушити його зобов'язання [241]. Він не був юридично обов'язковим міжнародним договором, а фіксацією політичної домовленості [406]. Керівники ядерних держав могли застосувати санкції проти тієї держави, яка порушила цю домовленість, виключно з моральних мотивів. Привертає увагу й той факт, що в англomовному варіанті тексту Меморандуму йшлося не про security safeguards (гарантії безпеки), а про security assurances (запевнення в безпеці), що передбачало значно слабший характер зобов'язань [406]. Як зазначає у своїх мемуарах активний учасник тих подій Міністр закордонних справ України А. Зленко, особливе політичне значення мало підтвердження, що Україна, США і Росія співпрацюватимуть між собою як повноправні та рівні партнери [618, С. 367].

Під час процесу становлення та будівництва Збройних Сил незалежної Української держави для суспільства, а отже, й вітчизняного політикуму, однією із найскладніших проблем стало налагодження міждержавних відносин із колишньою союзною метрополією – Російською Федерацією [241]. Попри багатонадійні заяви російського політичного керівництва на практиці Росія не могла припинити розглядати Україну як територію своїх інтересів. Український політичний істеблїшмент вітав заяви нової російської влади та її наміри проведення демократичних реформ [756]. У той ж час більшість представників націонал-патріотичних партій та рухів добре розуміли, що цілковито відмовитись від імперських амбіцій Росія не зможе. Саме тому вони стали активними поборниками того, щоб на першому плані у взаєминах із колишньою союзною метрополією після проголошення державної незалежності постало питання розподілу військової спадщини Радянського Союзу, значна частина якої залишалась на території України [756].

Після поразки Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) політична верхівка СРСР і РРФСР продовжила боротьбу за владу на всесоюзному рівні [736]. З огляду на слабкість позицій президента Радянського Союзу М. Горбачова на перший план вийшло нове демократичне керівництво Російської РФСР на чолі з Б. Єльциним, для якого питання контролю над збройними силами тоді ще СРСР стало принциповим під час боротьби за владу [736]. Зрозумівши, що на території РРФСР більшість військового командування беззаперечно підтримує нову владу, російські політики зосередили свою увагу на збереженні свого політичного контролю на усіма радянськими республіками [736]. Серед комплексу політичних питань важливе місце посідали проблеми збереження єдиної армії, яку б формували військові сили держав – учасниць СНД. Це б дозволило, з одного боку, уникнути болісного процесу розподілу радянської спадщини, а з іншого – зберегти за Москвою першість в ухваленні політичних та воєнних рішень, які на практиці залишались продовженням радянської воєнної доктрини [736]. Як згадував депутат Верховної Ради першого скликання, заступник голови СОУ та член української делегації на переговорах в Москві у 1991 р. В. Лазоркін, «оновлений СРСР» мав чомусь реалізовувати наступальну стратегію у можливій війні й утримувати війська в чисельності, яка б дозволяла окупувати всю Європу, що аж ніяк не вписувалося у військову стратегію незалежної України [686].

Зважаючи на дезінтеграційну позицію України, було розроблено нові принципи реформування збройних сил, які, нібито передбачаючи право нових незалежних держав на створення національних армій, фактично обмежували їх суто символічними національними контингентами [627]. Водночас основний кістяк армії залишався б під єдиним російським командуванням. При цьому сам процес створення національних армій вівся б «на підставі взаємних домовленостей», що неминуче розтягувало його в часі. Зрештою, такі умови були відхилені Україною на мінській зустрічі міністрів оборони країн СНД 30 грудня 1991 р. Розуміючи важливість власної армії, Україна, як і низка інших держав, вимагала передати війська у безпосереднє підпорядкування тим державам, які заявили про створення власних Збройних Сил [627].

Зрештою, в Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів СНД. Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини нормативно-правових актів у межах Співдружності, які не загрожували підризом державного суверенітету [716].

Як і очікували скептики, сподівання того, що Україна і Росія спільними зусиллями вирішуватимуть неймовірно складні проблеми переходу від планово-директивної до ринкової економіки, виявилися марними [716]. Відмова України від участі в роботі наддержавних структур СНД спровокувала загострення українсько-російських відносин. Щоб змусити владу України бути поступливішою у низці питань, передусім поділу військової спадщини СРСР, Росія вирішила використати енергетичну залежність України від російських енергоносіїв, незадоволення населення соціально-економічним становищем, високий рівень сепаратистських настроїв в Автономній Республіці Крим (АР Крим).

Офіційний Кремль заявив, що Чорноморський флот, який був дислокований на території Кримського півострова, залишається російським. Російський президент Б. Єльцин 27 січня 1992 р. прибув у Новоросійськ, де в той час стояв на рейді один із найбільших кораблів Чорноморського флоту – вертольотоносець «Москва», на борту якого поставив завдання: Чорноморський флот колишнього Радянського Союзу за будь-яких обставин залишатиметься тільки в російському підпорядкуванні. Крім того, на лояльне до Росії командуванням ЧФ покладалася функція всебічної підтримки проросійських течій у Криму, із застосуванням збройної сили включно [657].

Де-факто із 1992 р. бере свій початок активізація проросійських сил на території півострова, починають лунати погрози українському керівництву припинити відвантаження енергоносіїв у випадку відмови від поступок щодо розподілу Чорноморського флоту СРСР. Під час святкування першої річниці Української незалежності складнощі в українсько-російських відносинах

публічно визнав Президент України Л. Кравчук, який заявив, що українська влада хоч і догадувалася рік тому про можливість ускладнень, однак не уявляла собі їхніх масштабів. «Реальна дійсність перевершила наші прогнози. Ми немовби неслися на крилах ейфорії творення нової самостійної держави України, й п'янка радість від історичної значущості всього, що відбувається, паморочила голови навіть обережним та поміркованим політикам» [968], – заявив український Президент, водночас не згадавши, що найважчою проблемою впродовж першого року його президентських повноважень було утримування українсько-російських відносин у робочому стані.

5 квітня 1992 року Президентом України Л. Кравчуком підписаний Указ «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України», яким передбачалося сформувати Військово-Морські Сили України на базі сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України. Міністерство оборони мало почати формування органів управління Військово-Морських Сил України, узгодити з головнокомандувачем сил СНД перелік кораблів та частин Чорноморського флоту, що тимчасово передаються в оперативне підпорядкування командуванню стратегічних сил держав Співдружності [968].

Таким чином, події 1991 – 1994 рр. свідчать про те, що труднощі суспільно-політичних трансформацій стали причиною того, що вище політичне керівництво держави зосередило свою увагу та зусилля на розв'язанні проблем сьогодення, а тому менше уваги приділяло розробці та реалізації стратегічних планів. Намагання низки політиків утриматись при владі стали причиною відмови від необхідних економічних реформ та штучного збереження залишків тоталітарного ладу, що також призвело до невідворотного погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління [697, С. 437]. Все ж у першій половині 1990-х років українській політичній еліті вдалося досягнути консенсусу в питанні розбудови національних Збройних Сил і за короткий термін об'єднати в єдине ціле фрагменти різних військових формувань, а наявність третього за розміром ядерного арсеналу дала можливість нашій країні стати на певний час ключовим об'єктом міжнародної уваги [669]. Не маючи можливості

виступати самостійним актором міжнародних відносин, Україна погодилася на продовження скорочення наступальної стратегічної зброї, започатковане наприкінці існування СРСР, що зрештою дало початок процесу її ядерного роззброєння [669].

На початку 1990-х років представлені у парламенті та вищих виконавчих органах влади політичні сили на основі успадкованого від СРСР потужного військового утворення розпочали здійснювати будівництво Збройних Сил України. Було ухвалено низку законодавчих актів з питань військової сфери і державної безпеки, що стали правовою основою будівництва та функціонування української армії й оборонного відомства. Незважаючи на різноманітні труднощі були закладені основи національного війська незалежної держави: за короткий термін були створені Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних Сил України, види Збройних Сил України, системи управління, підготовки і всебічного забезпечення військ (сил) тощо. Практично розпочалося планове скорочення і реформування Збройних Сил. Легітимізація та інституціоналізація такого надзвичайно важливого державного органу, як армія, відбулася досить швидко й без особливих ексцесів. Разом з тим був встановлений мінімальний контроль з боку законодавчої та виконавчої влади над військовою сферою. Первинна правова база з питань оборони та функціонування Збройних Сил, яка створювалася протягом 1991–1994 рр. в умовах браку законодавчого досвіду та жорсткого ліміту часу, була дещо недосконалою, однак вона дозволила закласти правове підґрунтя існування ЗС України і водночас стала основою для подальшого розвитку й удосконалення вітчизняного військового будівництва.

Однак, впровадження Воєнної доктрини стало складним завданням, яке потребувало узгодження системи оборони країни із сучасними геополітичними та геостратегічними умовами. Її визначальними рисами стали оборонний характер, повна відмова від зброї масового знищення, дотримання позаблокового статусу та проголошення принципу паритетного і збалансованого скорочення всіх видів збройних сил та озброєнь в регіоні й у світі виходячи з умови забезпечення оборонної достатності як засади воєнного будівництва кожної держави.

Українська держава виступила за створення всеохопних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки та визнала участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки.

Упродовж наступних декількох років реалізувати задекларовані у Воєнній доктрині принципи не вдалося. Зокрема, важка економічна криза в державі, що розпочалася фактично у перші роки після проголошення державної незалежності, відкинула на невизначений термін можливість переведення Збройних Сил України на професійну основу. Не вдалося також здійснити якісного забезпечення та укомплектування армії, оскільки в умовах фактичного зменшення її чисельності втричі таке реформування не супроводжувалося глибоким науковим аналізом, а диктувалося радше економічним становищем: не відбувалось покращення забезпечення війська, а навпаки, зменшувалась його боєздатність і боєготовність. Народні депутати неодноразово негативно реагували на запевнення Президента та Кабінету Міністрів у тому, що розроблена та буде запроваджена програма із забезпечення військовослужбовців та працівників інших силових відомств житлом [300].

3.2. Національне військо: стратегічне бачення майбутньої моделі політичними партіями

Перші політичні партії були створені в Українській РСР наприкінці 1980-х років. Правове підґрунтя їх діяльності у цей період заклала Конституція Української РСР (зі змінами від 24 жовтня 1990 р.). У ст. 7 Конституції партіям, громадським організаціям і рухам було надано право через їх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах «брати участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами» [794, С. 4]. Політичні партії також активно долучилися до процесу формування національних Збройних Сил.

Зокрема, у січні 1989 р. Український Християнсько-демократичний фронт (УХДФ) (згодом – Українська християнсько-демократична партія (УХДП)) виступила за налагодження політичних, економічних, громадських, культурно-наукових та інших зв'язків без посередництва Москви, а також «вивід всіх

іноземних військ з території України і утворення національної армії, котра складалася б виключно з громадян України [329, С. 20].

На утворенні національних Збройних Сил наполягала також створена 21 жовтня 1989 р. Українська національна партія (УНП). Поряд із створенням національної армії УНП ставила за мету «домагатися виведення окупаційних військ з усіх українських земель». Таку позицію партія обґрунтовувала тим, що радянська влада / радянський тоталітарний режим був де-факто окупаційною владою, встановленою іноземною державою впродовж ХХ століття [1013, С. 30–31]. На колоніальному становищі України у складі СРСР першою серед політичних партій України акцентувала увагу Українська республіканська партія (УРП), створена 29 квітня 1990 р. УРП характеризувала комуністичну ідеологію як антилюдську та протиприродну за своїм змістом. Щодо «силового блоку» програми УРП виступала за створення замість КДБ нового республіканського органу захисту Конституції без функції політичної поліції [33, арк. 1-2].

Щодо Верховної Ради України, то вибори 1990 р. засвідчили наростання у суспільстві антикомуністичних настроїв. Парламентська комуністична більшість оформилася в депутатську групу «За Радянську Україну» (239 депутатів, очолив О. Мороз). Народні депутати від Демократичного блоку об'єдналися і створили парламентську опозицію – «Народну Раду» (125 депутатів, очолив І. Юхновський). Це була перша за часів радянської влади політична опозиція у вищому законодавчому органі України [503].

На початку 1990-х років активізувався процес формування / переформатування політичних партій, кожна з яких мала своє бачення на майбутній суспільно-політичний розвиток держави і під гаслами розбудови демократії вступила в реальну боротьбу за владу. У незалежній Україні на зміну тоталітарній однопартійній прийшла дещо видозмінена багатопартійна система. Її особливістю стало існування низки маловпливових партій та формування Кабінету Міністрів України на позапартійній основі. Також їхні партійні програми характеризувалися загальнодекларативними гаслами, які були покликані залучити якомога більшу кількість прихильників [963, С. 51].

Правове підґрунтя діяльності партій у незалежній Україні заклав Закон «Про об'єднання громадян» (від 16 червня 1992 р.) [794, С. 4], проте станом на 1 січня 1992 р. офіційний статус мали уже 11 політичних партій [963, С. 52-53]. Упродовж 1991 – 1993 рр. до політичної орбіти новоствореної держави, окрім УНП, УХДП, Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України», Української консервативної республіканської партії, програми яких характеризувалися непримиренним антикомунізмом [745], увійшли також СПУ, СелПУ, КУН, СДПУ та інші партії. Динаміку створення політичних партій демонструють статистичні дані. Загалом, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то в грудні 1993 р. – 27 [757, С. 11]. Чимало політичних партій нагадували більше «стихійні» утворення, ніж класичні політичні сили. Одні з них виникали як результат діяльності громадських активістів, журналістів та дисидентів, інші ж були штучними об'єднаннями, інспірованими «зверху» [794, С. 4]. Зрештою, станом на 1994 р. в Україні було офіційно зареєстровано 30 політичних партій, представники 14 з яких мали депутатські мандати на дострокових парламентських виборах 1994 р. [480, С. 9].

Стриманий процес формування політичної системи можна пояснити невисоким рівнем довіри громадськості до вищого законодавчого органу країни, про що свідчать соціологічні дані. Зокрема, у січні 1991 р. повна довіра до парламенту була зафіксована у 5% респондентів, значна довіра – у 15%, незначна довіра – у 38% і жодної довіри – у 27% [980, С. 4, 83]. Суттєво не змінилася ситуація в листопаді цього ж року: як показали дослідження Інституту соціології НАН України, індекс довіри до партій у балах дорівнював 0,5 бала за шкалою, де «0 балів» – «ніякої» довіри, а «3 бали» – «повна» довіра. Схожа тенденція спостерігалась також щодо роботи парламенту – 0,9 бала [258, С. 32–33]. Загальну зневіру суспільства і кризовий стан у державі засвідчили соціологічні дослідження, проведені Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) наприкінці 1992 р. Зокрема, 25,2% опитаних взагалі відмовлялися йти на виборчу дільницю, а 2% респондентів готові були підтримати політичні партії, що виступали за автономію чи незалежність їх регіонів [61, арк. 33].

Зазначимо, що в умовах економічної кризи першої половини 1990-х років різкими темпами знижувався рівень підтримки державної незалежності, особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, а також падала довіра до політичних партій [566, С. 179, 183]. Не сприяла єдності країни відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики – з приводу відносин власності і вектора інтеграції. Значна частина населення східних областей вимагала інтеграції в СНД і, відповідно, прозорості кордонів з Росією. Західні області були зацікавлені в послабленні «режиму західного кордону» [682, С. 280]. Проведені в середині 1994 р. Національним інститутом стратегічних досліджень соціопитування засвідчили значні відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях громадян у регіональному й етнічному вимірах: об'єднання республік СНД в одну державу підтримувало 73,4% жителів східних областей, 60% – у Криму, 55,7% – на Півдні, 36,7% – у центральних і північних областях, 36% – у Києві, 19,8% – у західних областях; серед українців цю ідею підтримувало 40,3%, серед росіян України – 64,7% [740, С. 61].

З огляду на те, що єдиним легітимним органом влади на території України згідно із Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. був український парламент, саме депутатам Верховної Ради України належало відіграти вирішальну роль у процесі формування та забезпечення обороноздатності України. Власне формування національних ЗС України – одна із найважливіших проблем у першій половині 1990-х років, яку вирішував український політикум. Додамо, що відновлення української державності (1991 р.) збігалось у часі з періодом пошуку світовою спільнотою нових форм забезпечення глобальної системи безпеки. Де-факто з початку появи на політичній карті світу України як самостійного суб'єкта міжнародного життя перед молодою державою постало питання забезпечення національної безпеки через встановлення чіткого ставлення до міжнародних військово-політичних союзів, перспектив їх створення, а також налагодження військово-політичного співробітництва з іншими державами як на пострадянському просторі, так і за його межами [406].

Після поразки т.зв. путчу (серпень 1991 р.) український парламент на своєму засіданні 24 серпня майже одностайно прийняв Акт про незалежність України. В умовах відновлення державної незалежності та відмежування від Москви більшість із присутніх у залі парламенту розуміли важливість наявності функціональних Збройних Сил для забезпечення національної безпеки молодій державі, адже існувала гіпотетична можливість того, що державну незалежність доведеться відстоювати зі зброєю в руках. Зокрема, виступаючи перед парламентарями, голова Української РСР Л. Кравчук розповідав, що під час діяльності ДКНС «всі війська згідно прямої вказівки Міністра оборони СРСР були приведені в стан підвищеної бойової готовності і таки були готові діяти без будь-якої на те згоди з боку республіканських та місцевих органів влади...» [304]. Як націонал-демократи, так і комуністи погоджувались з думкою про необхідність визначити і створити усі структури суверенітету, механізм його реалізації в практиці суспільних відносин. Серед найголовніших рішень, які, за словами рухівця Д. Павличка, депутати мали прийняти у цей день, була передача всіх військових одиниць, дислокованих на території України, під командування Президії Верховної Ради [304].

Присутні в залі представники комуністичної більшості вказували на необхідність створення Ради оборони України, на яку б покладалися обов'язки щодо організації, охорони і захисту суверенітету держави як у мирний, так і воєнний час. Представник КПУ, голова парламенту Л. Кравчук пропонував ухвалити закони, які б регулювали статус військ, розташованих на території республіки. Поряд із цим пропонувалося розробити Концепцію оборони та створити власну Національну гвардію України (НГУ) [304], що було дотичним із уже існуючими пропозиціями діячів СОУ та Народної Ради.

Утворення Ради оборони України підтримував також народний депутат, майбутній лідер СПУ О. Мороз, який зазначав, що утворення власного війська передбачене Декларацією про державний суверенітет. Низка депутатів наполягали на дотриманні субординації з іншими союзними республіками, оскільки питання

контролю над військовими угрупованнями могло викликати суперечки з керівництвом цих республік. На цьому, зокрема, наголошував представник комуністичної більшості Г. Демидов, який застерігав, що наявність у військових частинах на території України є ядерної зброї в умовах проголошення державної незалежності потребує узгодження військових питань із союзними республіками, щоб запобігти конфлікту між ними [304]. Вочевидь, така позиція комуністичної більшості Верховної Ради була продиктована сподіваннями низки партійних функціонерів, що попри проголошення незалежності і надалі продовжать функціонувати міжреспубліканські зв'язки, передусім в економічній та військовій сферах. Натомість представники Народної Ради наполягали на створенні не Ради оборони, а Міністерства оборони України як повноцінної європейської держави.

Водночас націонал-патріотичне крило Верховної Ради України, насамперед представники НРУ, наполягало на законодавчому закріпленні підпорядкування військ, що перебували на території Української РСР Верховній Раді. Їхні вимоги лаконічно сформував рухивець М. Поровський, який, виступаючи в стінах парламенту, риторично запитував у присутніх депутатів: «На території України є війська. Якщо Президент не здійснює керівництво ними, то чиї це війська? Кому вони підпорядковані? Верховній Раді? Ні. Прем'єр-міністру? Теж ні...» [311].

Де-факто до лютого 1992 р. парламент і представлені в ньому політичні сили працювали над зміцненням та розширенням нормативно-правової бази оборонного характеру та військового будівництва. На цій основі сформовано Міністерство оборони України, Головний (у подальшому – Генеральний) штаб Збройних Сил України, органи управління видами Збройних Сил тощо. Активна робота над законопроектами, що стосувалися військового будівництва, розгорнулася в Україні восени 1991 р. Увагу депутатів привертала передусім проблема проходження військовослужбовцями служби на території України. Як заявляв на засіданні Верховної Ради голова Комісії у справах молоді, представник фракції КПУ А. Матвієнко, необхідність вирішення проблем, пов'язаних із проходженням громадян республіки строкової військової служби була продиктована положеннями Декларації про державний суверенітет, а сама проблема військового

призову вплинула на ухвалення Постанови від 30 липня та заяви Верховної Ради щодо міжнаціональних конфліктів [309]. Необхідно зауважити, що у питаннях проходження військової служби громадянами республіки виключно в межах колишньої УРСР у депутатів існувала єдність. Проте відмінності були у поглядах на розбудову Воєнної організації та забезпечення військових спеціалістів виключно за рахунок військових закладів освіти, розташованих в Україні, а також заповнення військовими фахівцями української національності, що повернуться в Україну, тих спеціальностей, які звільняться [313].

Чимало народних депутатів закликали відмовитися від пропозиції формувати українську армію виключно за рахунок громадян української національності, а також надавати пільги за національною ознакою [309]. Політичний тиск парламент відчував від учасників «Революції на граніті», які вимагали повернення в Україну всіх громадян УРСР, які відбувають строкову службу в армії за межами республіки, а також забезпечення проходження військової служби на Україні юнакам нинішнього та наступних призовів. Активну участь в обговоренні законопроектів взяли представники від НРУ – І. Юхновський, С. Хмара, М. Горинь. Доходило до того, що Народна рада звинувачувала парламент у тому, що «комуністична більшість поховала Декларацію про державний суверенітет України, відмовилась визнати її конституційним законом, відмовилась захистити юнаків України, санкціонувала проходження військової служби за межами республіки в імперських інтересах» [296]. Зрештою, із 3 січня 1992 р. почалося добровільне складання військової присяги військовиками Збройних Сил колишнього СРСР (за перші два тижні на вірність українському народу присягнули 240 тис. військовиків) [990, С. 259].

Чимало дискусій у представників політичних партій України та їх фракційних об'єднань виникло під час обговорення проекту першої Воєнної доктрини України. Уже 28 жовтня 1992 р. парламентарі обговорювали цей проект (поданий головою держави, попередньо розглянутий Радою оборони України та Комісією Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки) [167]. Представляв проект голова Міністерства оборони України К. Морозов. Виступаючи

перед народними депутатами, Міністр оборони України заявив, що основним питанням, яке поставало під час обговорення проекту в профільній комісії ВРУ, було: «Бути чи не бути Україні ядерною та блоковою державою?». За його словами, подальше володіння Україною ядерною зброєю можливе лише за умови укладення з Росією відповідних угод та договорів про науково-технічний супровід експлуатації ядерних боєприпасів. Водночас сама Україна не могла, за його словами, бути повноцінною ядерною державою [305].

У запитаннях до Міністра депутатів Верховної Ради України турбувала доцільність дотримання тактики ядерного стримування. Це було пов'язане з тим, що офіційна правонаступниця Радянського Союзу – Російська Федерація залишалася ядерною державою. Також депутати намагалися з'ясувати, хто в умовах 1990-х років був головним гіпотетичним противником України. Про це, зокрема, запитував депутат від групи «За соціальну справедливість» А. Касьяненко. Депутат від фракції Конгресу Національно-демократичних сил В. Баталов акцентував увагу на створенні ракетно-космічних військ України та перспективу ядерних стратегічних баз, розміщених в Україні [305].

Депутат від групи «Рада» А. Бондаренко звертав увагу на складний морально-психологічний стан українських військових, частина з яких не забезпечені житлом після демобілізації. Депутат від групи «Аграрники» В. Степенко стверджував, що випускники військових училищ не мають впевненості у завтрашньому дні. За даними міністерства, станом на жовтень 1992 р. 56,7 тис. сімей військовослужбовців потребують житла, 20 тис. сімей військовослужбовців, звільнених у запас, перебували на черзі в місцевих органах, 152 тис. офіцерів очікували рішення про переведення їх в Україну [305].

Деякі депутати звертали увагу на те, що в проекті Воєнної доктрини відсутні поняття колективної безпеки. Про це говорив депутат від групи «Аграрники» І. Мусієнко. При цьому депутат застерігав, що на хвилі гасел про департизацію, деідеологізацію армії відбувається нова ідеологізація партії, «навіть на ідеології УПА» [305]. Цікаво, що на необхідності деполітизації та департизації партії наполягали й інші депутати, зокрема начальник управління внутрішніх справ

Харківської області О. Бандурка, а також депутат І. Валеня, які зазначали, що існуючі спілки, зокрема, СОУ, Спілка незалежних офіцерів України (СНОУ), Союз незалежних офіцерів Криму ставили перед собою політичні завдання, що загрожувало єдності української армії [305].

Депутатів з націонал-демократичного табору турбувала програма реформи військової освіти, контролю над продажем застарілої військової техніки, дотримання дисципліни в армії, перехід до професійної армії, а також використання досвіду іноземних держав під час формування Воєнної доктрини. Народні депутати від НРУ часто вказували на необхідність підтримання у боєздатному стані передусім формувань Національної гвардії [298]. Обговорювались також питання необхідності звільнення військових частин та об'єктів Міністерства оборони України від плати за землю. Крім цього, низка депутатів, зокрема рухівець О. Гудима, вимагали додаткової фінансової підтримки для підприємств військово-промислового комплексу, які володіли унікальними технологіями, що мали військове і невійськове призначення. У відповідь голова Міністерства оборони України К. Морозов заявляв, що на перепоні формування професійної армії стояли передусім фінансові питання. «Зараз 60 тис. офіцерів, які вже є професійною частиною армії, не забезпечені житлом. Додайте до них втричі більшу частину військовослужбовців, не переведених поки що із-за меж України, та солдатів, які будуть переходити на професійну службу. Необхідні гарантії щодо їхнього відповідного грошового утримання...», – пояснював він [305].

Голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки В. Леміш заявляв, що основоположною передумовою доктрини була відповідність загальній меті держави і тим матеріальним і духовним ресурсам, які є в її розпорядженні. Натомість політичні та військово-технічні аспекти були похідними від об'єктивної необхідності захисту. Політична концепція доктрини стосувалася міждержавних відносин та вказувала на миролюбний характер державної політики України. Водночас депутат застерігав, що загроза воєнних конфліктів та виникнення війни зберігається у сучасному світі, а тому «Україна повинна мати і утримувати такі Збройні Сили, які забезпечували б недоторканність її сухопутних,

повітряних і морських кордонів і змогли б відбити напад будь-якого агресора...», що і було закладено в основу проекту Воєнної доктрини. Основними бойовими діями, які відводилися ЗС України, вважалися оборонні прикордонні бої у поєднанні з контрударами до повного розгрому і вигнання ворога за межі території держави.

Не всі в парламенті погоджувались із слушністю окремих положень Воєнної доктрини та й взагалі своєчасністю її ухвалення. Зокрема, представники СПУ ставили під сумнів саму законність її ухвалення. Зокрема нардеп від цієї політичної сили В. Марченко вказував, що така доктрина повинна ґрунтуватися на основі внутрішньо- та зовнішньополітичної концепції, яка мала бути розроблена парламентом. А оскільки Верховна Рада України ще не займалася цим питанням, то, він запитував, чи не доцільніше б було зачекати із затвердженням цього питання [66, арк. 54–56]. На закиди деяких рухівців, що доктрина повинна забезпечити державну незалежність передусім від російського зазіхання, відповідав лідер соціалістів у парламенті О. Мороз, який стверджував, що саме Росія неодноразово підставляла своє плече і захищала народ України [66, арк. 65-66].

На відсутність конкретики у проекті Воєнної доктрини вказувала депутат КПУ С. Остроущенко. «Все, що там написано, можна прийняти. Але це ж абсолютно не конкретно. І якщо йти таким шляхом, то, напевно, це найкраще, тому що найкоротша і загальна військова доктрина була виражена в словах відомої пісні: «Ми – мирні люди, але наш бронепοїзд стоїть на запасній колії», – заявляла депутат під час обговорення. Вона пропонувала внести до тексту доктрини положення про механізм виконання статусу без'ядерної держави, створити спільну із державами Співдружності Незалежних Держав (СНД) систему оборони та зафіксувати у доктрині ставлення держави до НАТО.

Позицію С. Остроущенко та її однодумців засуджували в НРУ. Зокрема, М. Поровський вказував, що цей документ не може бути іншим, оскільки саме під кожне із положень Воєнної доктрини мала розроблятися концепція, а вже під концепцію – конкретна програма. Крім цього, депутат звертав увагу, що в нових геополітичних умовах Україні слід було відмовитись від існуючого досі

орієнтування фронту «на Захід», що діяло в СРСР. Натомість, М. Поровський стверджував, що за східним кордоном України відбуваються збройні конфлікти, які у майбутньому можуть перейти в локальну війну. У цьому випадку депутат відверто вказував на Росію, яка тримала біля кордону з Україною потужне угруповання військ, до якого входили Кантемирівська танкова дивізія, Таманська танкова дивізія, укомплектована за штатом «А» окрема дивізія «Дон», загально-військова та повітряна армії. «Росія вважається дружньою державою, але не можна легковажити і тим, що розвиток там політичних подій може привести до влади людей типу Жириновського або Бабуріна», – заявляв М. Поровський [69, арк. 102].

Зважаючи на ріст суспільно-політичної напруженості, не всі парламентарі виступали за належне фінансування військової галузі, а навпаки, ставили під сумнів необхідність великих витрат на військо. Зокрема, під час парламентського засідання 3 лютого 1993 р. заступник голови Комісії Верховної Ради України у питаннях законодавства і законності А. Ткачук зазначав, що на підприємствах вітчизняного ОПК у 1993 р. фігурував «три-, чотириденний робочий тиждень, відпустки працівників без утримання, величезна картотека, припинення житлового будівництва, найнижча в промисловості заробітна плата і головне – майже повна відсутність перспектив поліпшення». Політик заявляв, що попри численні заяви парламент так і не спромігся розглянути законопроект про конверсію – скорочення випуску озброєнь оборонною промисловістю, можливо також переорієнтацію індустрії на виробництво цивільної продукції.

Депутати також вказували на те, що замкнутого циклу виготовлення озброєнь, особливо сучасних, в Україні майже не було, а тому слід визначити базові підприємства, які зберігають свій профіль як оборонні, підприємства, які без структурної перебудови з частковою модернізацією своєї продукції можуть виготовляти її для народного господарства, та підприємства, які підлягають повній конверсії [70, арк. 84]. Політики «лівого табору» апелювали до необхідності збереження потужного військово-промислового комплексу, що існував в СРСР і залишився на території України. Також вони не втрачали нагоди звинувачувати представників націонал-патріотичних партій та вище керівництво

держави за стан армії та ВПК. Зокрема, стурбованість від імені КПУ висловлював депутат В. Михайлюк, який вважав, що об'єднання Військово-повітряних сил і Військ протиповітряної оборони могло призвести до знищення Військ протиповітряної оборони. Натомість він пропонував здійснити об'єднання як таке, однак при цьому Війська повітряної оборони об'єднати у вид Збройних Сил, а не у рід Збройних Сил [297].

У комплексі політичних дискусій щодо будівництва ЗС України, що розгорнулися у першій половині 1990-х років, заслуговують на увагу парламентські дебати щодо призову військовослужбовців. Оскільки станом на 1993 р. два призови звільнялися одночасно – 141 тис. осіб, перед державою поставало гостре питання недобору призовників, оскільки вдавалося набрати тільки 55,3 тис. осіб [299]. Як доповідав парламентарям віце-прем'єр-міністр України з питань військово-промислового комплексу В. Шмаров, станом на 1 жовтня 1993 р. Збройні Сили були укомплектовані сержантами і солдатами строкової служби на 82%, Національна гвардія – на 76%, Прикордонні війська – на 96%, війська внутрішньої конвойної охорони – на 84% і Цивільної оборони – на 92% [292]. З огляду на те, що забезпечити ЗС України достатньою кількістю призовників на практиці виявилось проблематично, парламентарі зійшлися на думці про доцільність зниження чисельності армії, яка, однак, повинна була відбуватись поступово задля виходу на той баланс, ту пропорційність, коли чисельність призовників буде достатньою для укомплектування армії [292]. За словами віце-прем'єра, в тогочасних умовах військової повинності станом на 1994 р. укомплектувати армію можна було лише на приблизно 56%.

Водночас уже у 1993 р. депутати почали ставити під сумнів необхідність загальної військової повинності та можливість укомплектування її за контрактом попри те, що на рівні Кабінету Міністрів України було визнано, що охочих служити за контрактом мало [294]. Це питання «визріло» під час обговорення особливостей призову до армії. Народні депутати, які свого часу працювали в освітній сфері, зазначали, що загальний військовий обов'язок негативно впливав на стан загального інтелектуального рівня у країні. Натомість у Кабміні

пропонували тимчасово скасувати деякі відстрочки від призову громадян на строкову військову службу і встановити дворічний термін військової служби, а також підвищити відповідальність призовників, батьків, керівників підприємств і установ за порушення законодавства. Що стосується контрактної форми служби, то вказувалось на те, що вона поки що не набула значного поширення (1700 осіб), а також була невігідною державному бюджету, оскільки коштувала 250 млрд карбованців на рік [299]. Такі кроки давали можливість добрати 67 тис. призовників і зняти тимчасово деякі пільги, що дасть можливість добрати 30 тис. призовників. Таким чином, підтримувати поповнення армії військовослужбовцями приблизно на 85% від потреби. Зрештою відповідні зміни були схвалені.

Після ухвалення Закону про Воєнну доктрину України та підписання відповідного Указу Президентом України Л. Кравчуком у 1993 р. сам Указ зазнав критики низкою політичних партій, яких обурило закріплення в доктрині позаблокового статусу України. Власне окреслена проблема перебувала у полі зору представників політичних партій упродовж 1991 – 1994 рр. Справді, на зорі незалежності співпрацю з НАТО та США у вітчизняному суспільстві і, відповідно, політикумі оцінювали неоднозначно [760]. Більшість державних діячів, політологів та політичних оглядачів висловлювали занепокоєння, оскільки кордони НАТО у перспективі могли б наблизитися до державних кордонів України [760]. Також значна частина української політичної еліти виступала за налагодження добросусідських відносин із Росією та колишніми пострадянськими республіками. На тлі цього в засобах масової інформації лунали думки, що Україна може стати «буферною державою» та опинитись між двома військово-політичними угрупованнями: з одного боку – НАТО на чолі з США, з іншого – ініційоване Росією силове угруповання, яке мало бути утворене на пострадянському просторі. Така перспектива викликала відверте занепокоєння керівництва України, про що, зокрема, заявляв Президент України Л. Кучма [634].

Українській політичній еліті, яку здебільшого формували вчорашні компартійні функціонери, до того ж потрібно було долати «психологічний шок», пов'язаний з реаліями міжнародного життя, зокрема, необхідністю радикальної

зміни ставлення до безкомпромісного противника СРСР у «холодній війні» – Заходу [851]. Поряд із цим офіційний Київ добре розумів необхідність налагодження дружніх відносин із США і країнами Західної Європи, що, беззаперечно, могло забезпечити досягнення реальної, а не ілюзорної незалежності. Такі думки були і у частини проєвропейського сегмента українського політикуму [851].

Представники цих політичних сил наполягали на тому, що Україна повинна залучитися підтримкою інших світових держав, аби не дозволити Російській Федерації втягнути її у нове союзне утворення, та стати реальною загрозою суверенітету та незалежності Української держави [406]. Вони стверджували, що розширення НАТО на Схід абсолютно не загрожує національним інтересам України [729]. Така думка обґрунтовувалась тим, нібито Росія не піде на конфліктну ситуацію з державами Альянсу, зважаючи на внутрішньополітичну та економічну ситуацію, які не дозволяли офіційному Кремлю розпочати нову гонку озброєнь [934]. Водночас Україна намагалася отримати значну підтримку з боку західних держав та фінансових ресурсів країн Заходу, передусім США, і контрольованих цією країною міжнародних економічних організацій. А ці питання були тісно пов'язані із процесом «ядерного роззброєння» України [934].

Де-факто на початку 1990-х років в українському політикумі існувало два погляди на те, якими мають бути міжнародні гарантії безпеки для України [687]. Перший – розглядав можливість входження України до складу європейських та євроатлантичних структур і блоків; другий – передбачав підписання колективного документа, яким ядерні держави гарантували безпеку України [485]. У Верховній Раді нерідко лунали голоси депутатів (здебільшого рухівців В. Чорновола, Л. Лук'яненка, С. Хмари та В. Толубка) про передчасність відмови України від ядерного статусу [485]. Для української нації, яка провела століття під іноземним пануванням, наявність власних незалежних збройних сил була значною спокуюсою. Як заявляв свого часу радник Міністра оборони України К. Морозова В. Лазоркін: «Чи може Україна стати гарантом стабільності і миру в Європі, маючи слабку армію і не маючи могутньої зброї?» [1002, Р. 21].

У жовтні 1992 р. під час обговорення проекту Воєнної доктрини України у голови Міноборони К. Морозова депутат від НРУ П. Осадчук прямо запитував, чи не зможе Російська Федерація використати проти України її ж стратегічне озброєння, яке було вивезене до Росії. Інші депутати, зокрема В. Панченко, пропонували вимагати, щоб процес ядерного роззброєння Україна проводила не одна, а з іншими ядерними державами [305]. Рухівець М. Поровський вказував, що використання ракетного комплексу неможливе без системи ядерного попередження. Про це він писав у статті «Україна та її оборонна політика», опублікованій у «Народній армії». Депутат переконував, що для виведення ЗС України на належний рівень обороноздатності Україні була необхідна система раннього попередження [305].

На думку депутата від НРУ С. Хмари, ліквідація ядерної зброї і набуття повного без'ядерного статусу Україною мали настати лише після надання їй надійних гарантій безпеки з боку ядерних держав [305]. На сам період ядерного роззброєння Україна мала взяти під повний контроль ядерну зброю, розміщену на її території. При цьому політик допускав навіть спільний міжнародний контроль над ядерним арсеналом і переконував, що Україна може собі дозволити фінансово володіти невеликим ядерним арсеналом [305]. С. Хмара переконував, що не володіючи ядерним потенціалом, принаймні щонайменшим, Україна не могла мати тієї сили стримування, яку виконує ядерна зброя [680, С. 78]. «Якщо цього не буде, то нам потрібно мати колосальну армію, яку ми не можемо собі дозволити через наші економічні умови», – стверджував він, зазначаючи, що не потрібно створювати ядерні сили, а слід скорочувати уже наявні, згідно із договором, укладеним колишнім СРСР із США [680, С. 78].

Участь українських політичних сил у процесі ядерного роззброєння України знайшла своє відображення в ухваленій у квітні 1993 р. Воєнній доктрині України [981]. У цьому документі Україна проголосила себе власницею ядерної зброї, що залишилась на її території після розпаду СРСР. Також було задекларовано, що скорочення та знищення ядерної зброї, яка розташована на її території, Україна пов'язує з адекватними діями інших ядерних держав та надання ними і світовим

співтовариством надійних гарантій її безпеки. Зрештою, вкотре було зазначено, що Україна «...має намір у майбутньому стати без'ядерною державою» [107, С. 2].

Говорячи про ратифікацію Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь та про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної на засіданні ВРУ 3 червня 1993 р., Міністр закордонних справ України А. Зленко запевнив депутатів, що національним інтересам України відповідатиме ратифікація обох документів та приєднання нашої держави до обох договорів [756]. За його словами, жодне інше політичне питання не привертало до себе стільки уваги з боку керівництва і народу України, як ядерне роззброєння. Зважаючи на те, що контроль над ядерним озброєнням не належав Україні, голова МЗС ретранслявав думку фахівців про те, що Україна не може вважатися ядерною державою [756].

Позиція Кабінету Міністрів України та й взагалі тактика на переговорах з іноземними партнерами була розцінена низкою народних депутатів не інакше, як «капітуляційна». Найбільше обурення висловлювали діячі національно-патріотичних сил [756]. В агітації з боку голови МЗС, що суперечила національним інтересам України, А. Зленка звинуватив рухівець С. Хмара, який нагадав Міністру про можливу відповідальність за його дії. Соратник С. Хмари по партії І. Заяць звертав увагу, що на той момент фактично не існувало одного документа, який би гарантував нам національну безпеку чи забезпечував яку-небудь компенсацію для України, а отже, зовнішніх умов для ратифікації договору не було. Інший «рухівець» М. Горинь вказував на відповідальність депутатів за зміцнення сусідньої ядерної держави [756].

Член Комісії Верховної Ради України з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин рухівець С. Семенець стверджував, що влада довільно трактує Декларацію про державний суверенітет, замінюючи поняття «позбутися ядерної зброї в майбутньому» на «негайно» [756]. Слід зазначити, що у той же час національно-патріотичні сили розуміли, що Україна перебуває під шаленим зовнішньополітичним пресингом з боку США та Росії, про що, зокрема, наголошував депутат від Української республіканської партії В. Колінець [756].

Втім, як уже зазначалося, не усі депутати виступали проти ядерного роззброєння, а навпаки, критикували позицію «рухівців» та їхніх прихильників [756]. Зокрема депутат КПУ С. Острущенко заявляла, що націонал-патріоти намагаються «принести в жертву власний народ заради ілюзії «ядерної націонал-могутності». При цьому вона пропонувала сформувати національну безпеку в рамках СНД [756]. Підтримували позицію МЗС та А. Зленка депутати від парламентської групи «За соціальну справедливість» О. Тарасенко та О. Панасовський, які, щоправда наполягали на вирішенні проблеми ядерного роззброєння поряд із вирішенням чорнобильських проблем [968].

Існували і цілком неймовірні пропозиції, як-от озвучена комуністом В. Макеєнком пропозиція віддати ядерні об'єкти України в оренду світовому співтовариству з кінцевою метою їхньої ліквідації, або цілком наївна пропозиція депутата В. Хижняка, який вимагав початку паралельного з Україною роззброєння інших держав [310]. Серед іншого, депутатів турбувала можливість оформлення Україною права власності на ядерну зброю, яка перебувала на її території, а також вже була вивезена до Росії; чи могла Україна самостійно обслуговувати ядерну зброю?; які міжнародні гарантії вона отримувала у випадку відмови від ядерної зброї?; яка офіційна позиція Росії в участі в колективному договорі?; які кроки робить держава для збереження ядерної зброї та наскільки реальними є озвучені цифри в десятки мільярдів доларів, потрібних для її обслуговування?; у чому така поспішність у виконанні роззброєння та хто керує ядерними об'єктами, розташованими на території України? [756].

Цікаво, що під час цього засідання прозвучали положення, що у майбутньому фактично сформували зміст сумнозвісного Будапештського меморандуму [241]. Озвучив їх заступник Голови Верховної Ради України В. Дурдинець, який висловив переконання, що договори слід ратифікувати у випадку, якщо Росія та США не будуть застосовувати ядерну зброю проти України, не будуть використовувати проти неї звичайні збройні сили або погрозу силою, будуть утримуватися від економічного тиску для вирішення будь-яких спірних питань і, нарешті, поважати територіальну цілісність і недоторканність кордонів України [310].

Проблема відмови України від ядерної зброї як складової стратегічного роду військ ЗС України перебувала на порядку денному діяльності парламентських політичних сил практично впродовж усієї першої половини 1990-х років [310]. У дискусіях політиків та політичних експертів лунали різні, інколи кардинально протилежні думки щодо доцільності збереження стратегічних збройних сил у складі ЗС України, повноцінної відмови від неї і навіть цілковитої відмови світових держав від ядерної зброї [310].

Український політикум мав різне бачення перспектив розвитку військового будівництва в державі та її відносин із світовими державами [981]. У комплексі військового будівництва в Україні найбільшої ваги набули питання скорочення українського війська, формування Військово-Морських Сил на базі Чорноморського флоту СРСР, проблеми ядерного роззброєння та співпраці України з міжнародними силовими блоками в рамках НАТО та ООН [981]. Фактично після остаточного розвалу Радянського Союзу впродовж перших п'яти років незалежності Україна виявилася чи не єдиною серед колишніх республік, яка надзвичайно різнобічно і повно, швидко та послідовно намагалася вирішити військове питання [981]. Однак на практиці реформування військової сфери політичними силами не досягло своєї мети через недостатнє фінансування, формування ЗС України із розрізнених частин угруповання, без відповідних структур управління, збіг формування ЗС України з процесом розбудови держави в умовах економічної кризи, неможливість глибокого реформування без докорінної зміни усієї військово-політичної сфери [981].

У контексті ядерного роззброєння наростала інша проблема – відносини з Росією. Низка представників політичних сил, що здебільшого належали до націонал-демократичного табору, відкрито заявляли про те, що нова російська влада не зможе відмовитися від імперської політики та від України. За їхніми словами, в таких умовах першочерговим завданням новоутвореної держави мало стати будівництво боєздатної армії, встановлення державного суверенітету над усією територією, нейтралізація та ліквідація потенційних джерел нестабільності, що могли становити загрозу для національної безпеки України [716].

Однією з таких потенційних небезпек був дислокований у Криму Чорноморський флот СРСР, військове командування якого з пересторогою поставилося до пропозиції Президента Л. Кравчука взяти участь у розбудові ЗС України [406]. Важко не погодитись із твердженням депутатів від Народної Ради, які заявляли, що розміщені на території УРСР Збройні сили СРСР були останньою структурою, яка утримувала Радянський Союз від остаточного розкладу. Також вони застерігали, що в умовах бездіяльності парламенту військові формування на території республіки могли перейти у підпорядкування РРФСР [406].

Зокрема рухівець М. Поровський стверджував: «...якщо Україна прагне не паперової, не декларованої незалежності... Збройним Силам України повинні бути передані всі без винятку військові частини, дислоковані на її території, у тому числі війська стратегічної оборони, озброєні ядерною зброєю, і Чорноморський флот» [303]. Депутати пропонували зміцнити обороноздатність держави за рахунок сучасних видів озброєння, а Міноборони пропонувалося негайно запропонувати офіцерам, які служать на території України, визначитися із громадянством України. Про це говорилося в контексті імовірної російської агресії щодо України [303].

Інший член Народної Ради, рухівець І. Деркач вказував, що нова російська влада веде політичну гру проти України, намагаючись розставити на ключові державні посади у військах лояльних до Москви людей, як-от призначення командувача Чорноморським військово-морським флотом, яке не обговорювалося з Україною, чи спроба призначити генерала Казачкіна командувачем повітряною армією Прикарпатського військового округу [303]. Зауважимо, що з такою думкою не погоджувались представники від військових, які у досліджуваній період були частими завсідниками парламентських засідань, а дехто з них був обраний народним депутатом [303].

З огляду на небажання декількох республік брати участь у підписанні нового союзного договору Москва ініціювала утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка начебто мала пом'якшити процес розвалу СРСР [939]. Ставлення України до СНД характеризує зміст Постанови ВРУ від 2 липня 1993 «Про

основні напрями зовнішньої політики України», в які акцентується увага на тому, що «Участь України в СНД відкриває можливість для вирішення на міжнародно-правових засадах питань, пов'язаних з правонаступництвом колишнього СРСР» [157]. Українські парламентарі у своїй більшості підтримували курс на економічне співробітництво країни та Росії в рамках СНД, однак не бажали створювати новий військово-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. Запропонований Росією варіант об'єднаних збройних сил був гостро розкритикований Народним Рухом України, представники якого заявляли, що для підписання такого договору потрібно б було спочатку запитувати дозволу у громадян України, чи хочуть вони, щоб їхні діти служили в єдиних збройних силах з об'єднаним командуванням [302].

В угоді щодо створення СНД йшлося про збереження та утримання загального військово-стратегічного простору під єдиним командуванням, що відповідало прагненням Міністерства оборони тепер уже колишнього СРСР [406]. Однак, беручи до уваги положення «Декларації про державний суверенітет», під час ратифікації цього документа український парламент під натиском депутатів з Народної Ради вніс до нього принципові поправки. Зокрема, з'явилося наступне формулювання: «Держави – члени Співдружності реформують розміщені на їхній території угруповання збройних сил колишнього Союзу РСР і, створюючи на їх базі власні сили, співпрацюватимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки» [406].

Загалом позицію націонал-патріотичних партій, як не дивно, влучно сформулював у травні 1993 р. Президент Л. Кравчук під час доповіді про становище України і програми внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності Президента і Уряду України: «Ми за те, щоб СНД існувала, ми за те, щоб СНД розвивалася в рамках економічних відносин, але ми не можемо підтримати політичну та військову інтеграцію і наднаціональні інститути, які будуть створюватися, тому що це загрожує суверенітету України» [300].

Схвалюючи утворення СНД, голова комісії у закордонних справах Верховної Ради України Д. Павличко зауважив: «Для України СНД – це той баран, який під

своїм животом виніс мудрого Одиссея з печери людинопожирача» [785, С. 1]. Розпад СРСР Д. Павличко розглядав як появу історичного шансу повернутися в Європу після багатовікових поневірянь українського народу в задушливих обіймах Російської імперії. «Головна небезпека українській державній незалежності, – наголошував він, – може прийти тільки з Росії» [997, С. 145–147; 784, С. 1]. Однак в цих умовах чинник Чорноморського флоту, як влучно висловився український історик Я. Дашкевич, залишався «багнетом» у руках Росії щодо України [580, С. 3].

Націонал-патріотичні партії українського парламенту наполягали на формуванні на базі Чорноморського флоту СРСР Військово-Морських Сил України [241]. Попри заяви Л. Кравчука про те, що «Україна матиме флот у складі своїх Збройних сил» у тій кількості, який їй потрібний для достатнього та надійного захисту морських рубежів суверенної держави», впродовж тривалого часу жодних кроків для формування ВМС України здійснено не було. Цілком імовірно, що тут далось взнаки переконання новообраного Президента в проходженні імперської хвороби у ситуації щодо Чорноморського флоту, про що він заявляв у ВРУ в січні 1992 р. [306]. Натомість такі політичні сили, як НРУ та УРП, добре розуміли російську позицію не лише в утворенні СНД, а й у процесі поділу військової спадщини СРСР та встановлення міждержавних відносин [306].

НРУ у своїх програмних документах наголошував, що Україна у своїй політиці щодо Російської Федерації повинна була керуватися виключно національними інтересами, обумовленими геополітичним становищем, економічними, історичними культурними традиціями та реаліями. НРУ вказував на те, що Україна повинна зробити рішучий крок на шляху до європейської та трансатлантичної інтеграції, а також припинити участь в роботі структур СНД, віддавши перевагу посиленню двосторонніх відносин з країнами Співдружності. Українська Республіканська партія констатувала негативний вплив Росії на політичний розвиток України [334, С. 30–32].

Зокрема, III з'їзд УРП, на якому обговорювалось політичне становище в Україні, констатував, що на процес державотворення в Україні негативно впливає ряд зовнішніх та внутрішніх факторів. До зовнішніх УРП відносила «вперті і послідовні намагання проімперських сил Росії перетворити СНД у нову

організаційну форму панування Москви над колись поневоленими народами» [334. С. 30–32]. УРП вказувала, що така політика РФ щодо України проявляється у висуненні територіальних претензій, у підтримці сепаратистських елементів у Криму та на Півдні України, у розпалюванні та підігріванні шовіністичних амбіцій щодо Чорноморського флоту, в організації економічно-фінансового та інформаційно-пропагандистського тиску [47, арк. 15].

В умовах активізації російської діяльності в Криму активну позицію стосовно проблеми поділу Чорноморського флоту СРСР зайняли представники націонал-патріотичних організацій. Найпомітнішим серед них був НРУ. Зокрема, на Великій Раді Руху 25 січня 1992 р. було ухвалено звернення до керівників держав – членів Ради Безпеки ООН [48, арк. 58]. У ньому НРУ пропонував відкласти на 6 місяців розгляд питання про затвердження Росії постійним членом Ради Безпеки ООН у зв'язку з тим, що Російська Федерація, яка бере під своє підпорядкування майно, армію і фінанси колишнього СРСР, фактично оголошує економічну блокаду Україні та висуває Україні територіальні претензії [71, арк. 25]. Як пізніше згадував В. Чорновіл, «та могло би бути інакше, якби на початку дев'яносто другого року, коли ми всі збройні сили забирали собі, треба було забрати Чорноморський флот. І тоді, до речі, адмірал, який командував Чорноморським флотом, схилився до того, якби він був призначений міністром Військово-морських сил України. Ну і що? І треба було призначити, а через якийсь час зняти. Тоді був період розгубленості. Ми забрали всю армію, яка була на нашій території. Треба було забирати й Чорноморський флот» [605, С. 71].

Тож він не плекав ілюзій, що в керівництві Російської Федерації всі дуже люблять Україну і дуже раді її незалежності Так думати було б наївно. Він відкрито заявляв, що президент Російської Федерації Б. Єльцин, як і низка інших чільних російських політиків, зокрема Геннадій Зюганов, Олександр Лебідь, які балотувалися у 1996 р. на посади президента Росії, «отруєні імперіалізмом» [960, С. 1]. У своєму виступі в Центрі стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні 25 лютого 1993 р. В. Чорновіл заявив про те, що російська влада взяла курс на відновлення російської імперії [422, С. 73].

На засіданні ВРУ 8 квітня 1992 р., обговорюючи стан будівництва ЗС України, народні депутати у свої виступах звертали особливу увагу на російський чинник у цьому процесі [312]. Причиною згадки про Росію став скандальний візит до Криму віце-президента Росії О. Руцького, який супроводжувався розпалюванням з боку російського політика міжнародної ворожнечі, зазіханням на територіальну цілісність України, зневажанням її Конституції і законів [312]. Представники національно-демократичних сил О. Шевченко, В. Червоний, І. Заєць, Л. Скорик, С. Хмара навіть вимагали проведення закритого засідання парламенту, на якому в світлі останніх подій мали обговорюватись питання зміцнення обороноздатності держави [312]. За їхніми словами, це стосувалося не тільки Чорноморського флоту, але загалом державного суверенітету України. Складність ситуації полягала також і в тому, що в ухваленій напередодні візиту О. Руцького до Криму Заяві Президії українського парламенту щодо Чорноморського флоту йшлося, що Україна, «маючи право на успадкування своєї частки від усього Військово-Морського Флоту колишнього СРСР, претендує лише на ту її частину Чорноморського флоту, яка приписана в її портах, що є значно менше від вкладу України у Військово-Морські Сили колишнього Союзу» [429. 1992. 7 квітня].

Натомість окремі депутати, зокрема Л. Табурянський, стверджували, що насправді «...з Росією нам нема чого ділити...» і пропонували зосередитись на вирішенні внутрішніх проблем [312]. Крім того, на думку депутата В. Черненка, існували політичні сили, яким кортіло зіштовхнути Росію та Україну до сварки. Представник фракції «Нова Україна», директор Криворізького цементно-гірничого комбінату М. Рябченко взагалі називав пропозиції до обговорення загрози національній безпеці «передчасними та небезпечними». При цьому політик апелював до помилок, яких припустився парламент у перші роки формування ЗС України [312]. Депутат пропонував сформувати погоджувальну комісію на рівні президентів України та Росії, а самим головам МЗС визначитись стосовно поділу майна СРСР. Той же М. Рябченко, який виступав від імені фракції «Нова Україна», виступав за доцільність парламентського обговорення про включення ЗС України до складу стратегічних військ СНД. Схожі думки висловлював інший депутат, директор

орендного підприємства «Луганський машинобудівний завод імені Пархоменка» А. Ягоферов, який пропонував Верховній Раді не втручатися у події та залишити це у компетенції Президента [312].

Говорячи про стан проведення воєнної політики України та реалізації законодавчих актів з питань військової сфери, голова Міноборони К. Морозов заявляв, що ситуація щодо Чорноморського флоту та зрив планомірного будівництва Україною власних Збройних Сил з боку керівництва СНД змушували вітчизняне Міноборони постійно відтягувати значні сили для вирішення непередбачених завдань. Міністр наголошував, що Україна не претендує на весь Чорноморський флот і поважає права інших держав теж мати частину цього флоту [312].

Депутатів цікавили практичні кроки Міноборони у напрямі виведення іноземних кораблів з території України, як виконується Указ Президента України про підпорядкування всього Чорноморського флоту Міністерству оборони України. Крім того, лунали навіть пропозиції (депутат А. Мостиський) висловити претензії на українську частку в складі Тихоокеанського і Північного, і Балтійського флотів. Президент Л. Кравчук запевняв, що Україна дотримується взятих на себе зобов'язань. «Україна як держава і Президент України жодної цієї угоди не порушили. Сьогодні угоди, що стосуються Чорноморського флоту, інших проблем, порушує одна держава. І ім'я цієї державі – Росія» [312], – заявляв Л. Кравчук.

У таких умовах фракція НРУ в парламенті виступила із заявою, в якій розкритикувала бездіяльність вищих органів виконавчої влади, ініціювала звернутися до Організації Об'єднаних Націй із проханням розглянути питання про агресивні дії Росії щодо України в Раді Безпеки ООН. Крім того, «рухівці» звернулися до військових моряків ЧФ із закликом підтримати і виконати Указ Президента України, Постанову Президії Верховної Ради «Про створення Військово-Морських Сил України» [312]. «Немає ніякої СНД і ніяких Збройних Сил СНД, є насправді військові формування, які потихеньку підпадають під юрисдикцію Росії», – заявляв М. Косів. Член фракції Конгресу національно-демократичних сил О. Влох пов'язував грабунок армії із відсутністю з боку Уряду конкретних дій щодо виконання закону «Про державний кордон» [312].

Один із провідних діячів Руху В. Чорновіл у контексті розгляду питання про розподіл військової спадщини СРСР порушував питання повернення на Батьківщину тих українців, які проходили військову службу за кордоном. «Ми підписуємо контракти на службу з офіцерами, які відмовилися прийняти присягу на вірність Україні, і в той же час тисячі, навіть десятки тисяч заяв від офіцерів-українців з Росії і інших республік, які хочуть повернутися на Батьківщину і служити їй вірою і правдою / а це будуть «найвідданіші офіцери, можна не сумніватися/ залишаються поза увагою» [312], – заявляв В. Чорновіл.

Фракція НРУ зазначала також нерішучість Кабміну та Президента у проведенні цілеспрямованої воєнної політики щодо захисту державних інтересів України. «Нерішучість керівника делегації Верховної Ради України в Криму Дурдинця, який був зобов'язаний забезпечити прийняття Чорноморського флоту під юрисдикцію України та не наполегливість Президента Леоніда Кравчука у справі зміщення з посади адмірала Касатонова призвели до різкого загострення протистояння з Росією і можуть призвести до критичного для України розвитку подій», – йшлося в заяві. «Рухівці» вимагали від МЗС звернутися до ООН з проханням розглянути питання про агресивні дії Росії щодо України в Раді Безпеки ООН, оголосити адмірала Касатонова персоною нон-грата і видворити його за межі України [312].

Питання розподілу Чорноморського флоту у взаєминах із Росією підіймалось також під час обговорення проекту Воєнної доктрини в парламенті у жовтні 1992 р. Тоді, коментуючи ситуацію стосовно флоту, Міністр оборони України В. Морозов стверджував, що можливість військового зіткнення із Російською Федерацією – «це крайність», а головним політичним та військовим завданням держави насправді є: «щоб до кінця цього перехідного періоду мати свій флот і не мати чужих флотів на території нашої держави» [305]. Однак застереження з боку офіційних органів виконавчої влади не могли переконати представників НРУ в загрозі з боку РФ для національної безпеки. НРУ розглядали «антидержавну» активізацію проросійських сил на території Криму.

Аналізуючи прийняття документа про державну самостійність Криму, «рухівці» звинувачували у цій ситуації не лише Росію, але й бездіяльність центральних органів влади України. За словами депутатів від політичної сили, найбільшу загрозу для національної безпеки становили наявні на території півострова російські військові формування. В заяві Малої Ради з приводу ситуації в Криму та ЧФ від 26 червня 1993 р. [666, С. 126-127] НРУ звинуватив президента у закулісних переговорах з Росією з поступками на її користь і створенням небезпечного прецеденту виникнення російської власності та дислокації російських збройних сил на території України, що відкриває шлях до посилення сепаратистських тенденцій в інших регіонах держави. Абсолютно неприйнятним НРУ вважав допущення подвійного громадянства військовослужбовців і цивільних осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей. На засіданні керівного органу Руху було ухвалено низку документів [666, С. 126-127].

Зокрема, у «Заяві Великої Ради Руху з приводу розвитку українсько-російських відносин» висловлювалось негативне ставлення до міжнародного економічного комітету, «нульового варіанта» розподілу боргів та активів СРСР, підкреслювалось, що військово-політичні угоди про об'єднану систему проти-повітряної оборони та розподіл Чорноморського флоту безпосередньо суперечать Актові про державну незалежність України та Декларації про державний суверенітет. У заяві говорилось: «Велика Рада Народного Руху України попереджає Президента, уряд та Верховну Раду, що політичний курс на узалежнення України від будь-яких держав, на визнання і договірне закріплення її другорядної ролі у міжнародних стосунках, на включення України у сферу неоколоніалістського курсу Росії, яка вперто демонструє світові прагнення до відновлення імперії, викличе рішучий спротив демократичних і патріотичних сил в Україні» [666, С. 126-127]. «Такий курс поставить під сумнів консолідацію реформаторських сил українського суспільства і здійснення програми економічних і політичних реформ» [952, С. 3].

Під час виступу в парламенті 1 червня 1993 р. Прем'єр-міністр Л. Кучма заявив, що слід навчитися господарювати, враховуючи зовнішньополітичні

обставини, а також, що Росія б за жодних умов не залишила Україні Чорноморський флот та Севастопольську базу. А тому оптимальним виходом було укладення договору з РФ, за яким вона б платила за користування військово-морською базою, як це практикується іншими державами. «Це реальність. Так за цю реальність треба з Росії брати гроші, а не вкладати свої. Нехай вони платять за користування військово-морською базою, як платять американці Філіппінам чи багатьом іншим. Нехай Міністерство закордонних справ з'ясує, скільки коштують у світі такого типу бази, і необхідно укласти угоду з Росією. А то ідеологічні марення нам дуже дорого коштуватимуть» [293], – заявив Л. Кучма.

Уже в липні, реагуючи на постанову Верховної Ради Російської Федерації про статус міста Севастополя, народні депутати звернули свою увагу на посилення військової присутності Росії на українському півострові [295]. Було запропоновано заборонити перебування на території Криму військ Російської Федерації, зокрема 126-ї дивізії берегової оборони і 81-ї бригади морської піхоти, на озброєнні якої є 122 танки. Так «рухівці», зокрема С. Хмара, заявляли, що передусім загрозу для нацбезпеки становили українські чиновники, які вели відкриту антидержавницьку діяльність. «Рухівці» пропонували Верховній Раді звернутися до РФ з вимогою виведення військ з Криму [295]. Досить красномовно описав позицію НРУ в той час депутат з Івано-Франківщини В. Шлемко, який вказував на необхідність виправлення парламентом помилки та постанови про утворення Республіки Крим, а також розпустити Верховну Раду Криму. У Криму необхідно ввести надзвичайний стан і направити туди додаткові військові частини [295].

Домовленості щодо Чорноморського флоту обурили громадськість. Зокрема НРУ в заяві «З приводу домовленості між президентами України і Росії по Чорноморському флоту та ядерній зброї України» від 1 вересня 1993 р. висловив рішучий протест діям Президента щодо продажу Росії половини Чорноморського флоту і надання в оренду берегової інфраструктури для обслуговування флоту, що, на думку лідерів НРУ, спрямовано проти національних інтересів України. Зокрема, на засіданні 22 вересня «рухивець» М. Швайка озвучив ключові вимоги НРУ: денонсування протоколів Кримської угоди щодо передачі або продажу

Українського Чорноморського флоту і його берегової інфраструктури; переглянути статус України як без'ядерної держави; заявити про вихід України із СНД; вступити в переговори з Росією при міжнародному посередництві про виведення з українських територіальних вод російського флоту і російських військ з українського узбережжя Чорного моря; демілітаризувати Крим, домогтися перетворення Чорного моря в море миру і співпраці. У подальшій діяльності питання розбудови ЗС України в контексті врегулювання ситуації стосовно Чорноморського флоту та відносин з Російською Федерацією відійшло дещо на задній план діяльності українських політичних сил [302].

Таким чином, зі зламом системи біполярного світу серед низки нових незалежних держав своє місце на політичній мапі світу посіла і Україна. Проблеми розбудови власної армії вирішувалися українськими політиками інтуїтивно, паралельно із будівництвом інших державних інститутів як таких. Соціально-економічні труднощі перших років незалежності на тлі загальної напруженості в системі міжнародної безпеки супроводжувалися потужним зовнішньополітичним тиском з боку ядерних держав, які вимагали від України проведення ядерного роззброєння. Налагодження міждержавних відносин із колишньою союзною метрополією – Російською Федерацією стало однією із найскладніших проблем України у першій половині 1990-х років. Особливо проблематичною була ситуація щодо процесу розподілу Чорноморського флоту СРСР, на який Росія оголосила одноосібні права, а Україна планувала використати як основу для будівництва вітчизняних ВМС.

РОЗДІЛ 4

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (1994 – 2005 рр.)

4.1. Будівництво та розвиток Збройних Сил України: реалії, тенденції

Після дострокових президентських виборів (1994 р.), другим Президентом України обрано Л. Кучму, який продовжив сумбурні реформи свого попередника. «Портрет Леоніда Кучми, звичайно, не може бути однокольоровим чи чорно-білим. Він прийшов в 90-ті, коли увесь колишній СРСР перебував у глибокій депресії та складно уявити де життя було трохи кращим, а де гіршим», – зазначали українські учені [735]. Ейфорія перших років незалежності, тогочасного романтизму державотворців та сподівань на швидке «входження» України до Європи і, відповідно, забезпечення пристойного рівня життя для населення, у другій половині 1990-х років змінилися наріканнями на те, що минулі роки – це час втрачених можливостей, період суцільної кризи економіки, політики і моралі. На жаль, у цих умовах усі кризові явища, які існували в державі, відчула на собі й українська армія.

Даючи оцінку стану воєнної безпеки України (1997 р.) на підставі визначення найбільш важливих інтересів України у воєнній сфері, характеру загроз та їхнього ступеню впливу на весь пакет інтересів держави, військові фахівці стверджували, що в розбудові та реформуванні військової галузі найбільшу небезпеку становили відсутність визначеної воєнної та воєнно-технічної політики, адекватної концепції військового будівництва. Поряд із проведенням необґрунтованих реформ в армії на їхню думку відбувалося безсистемне визначення кількісного складу військово-службовців [761, С. 14]. На цьому фоні спостерігався відтік з Воєнної організації молодших офіцерів, які не бажали залишатися в армії за мізерну платню. Відсутність фахового обґрунтування витрат на оборону, яке б враховувало реальні економічні можливості держави та геополітичні реалії призвели до

зниження рівня технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин. Не менш важливими були прорахунки, зволікання та упущення в реалізації організаційних, науково-методологічних і правових аспектів [761, С. 14]. Що стосується зовнішніх загроз, то серед них фахівці відзначали загострення міжетнічних та міжконфесійних протиріч та їхню активізацію ззовні, наявність іноземних військових формувань на території України, висунення територіальних претензій до України, заяви та акції, що дискредитували внутрішню та зовнішню політику України [648, С. 4–6]. У своїй сукупності усі перелічені чинники становили загрозу національній безпеці та інтересам держави і не дозволяли забезпечувати їхню комплексну реалізацію.

Не відповідав тогочасним вимогам рівень боєготовності військ, стан мобілізаційних резервів, технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин, ступінь укомплектування їх особовим складом. Тому пріоритетними напрями реформування військової сфери у державі були названі підвищення рівня воєнної безпеки України, реформування воєнної науки і розробка першочергових заходів щодо нейтралізації найбільш небезпечних загроз національним інтересам [648, С. 6]. Не зважаючи на перестороги з боку військових фахівців, оцінку воєнно-політичної ситуації, яка склалася станом на 1998 р. у світі та навколо України, а також невтішний прогноз перспектив її розвитку в найближчому часі, тодішній Міністр оборони України генерал-полковник О. Кузьмук стверджував, що розв'язання повномасштабної війни проти України з боку будь-якої держави чи коаліції держав було малоймовірним. Водночас він зазначав, що Україна як самостійна незалежна держава виходитиме з того, що ЗС України ще тривалий час залишатимуться «необхідним атрибутом її державності і важливим засобом її інтересів» [674, С. 4].

У досліджуваній період поетапно зазнавала змін структура ЗС України. Так згідно із Указом Президента України у складі Збройних Сил України сформовано командування Сухопутних військ України, якому підпорядковуються органи управління та війська військових округів (1996 р.). З причин відсутності належної нормативно-правової бази та добре обґрунтованих теоретичних положень щодо

створення нового виду Збройних Сил України, у тому ж році процес об'єднання ВПС та Військ ППО було призупинено. Згодом, 21 січня 1997 р. Президента України були затверджені Положення «Про Міністерство оборони України» та «Про Генеральний штаб Збройних Сил України» [520]. Значно розширилися Повноваження Генерального штабу Збройних Сил України на здійснення планування оборони держави і оперативного управління. Відтепер Генеральний штаб Збройних Сил України отримав право на здійснення контролю за виконанням завдань з організації оборони держави усіма військовими формуваннями України. Були суттєво уточнені повноваження Міністерства оборони [520].

З 1998 р. запроваджена нова система військово-адміністративного розподілу території України. Замість військових округів було утворено оперативні командування. Функціонально вони стали оперативно-стратегічними об'єднаннями, призначеними для виконання як у мирний, так і у воєнний час оперативних, мобілізаційних завдань і завдань територіальної оборони у встановлених для них межах, а також технічного, тилового, медичного та інших видів забезпечення військ (сил), що знаходяться на їх територіях, незалежно від відомчої підпорядкованості [520]. З метою подальшого удосконалення та підвищення ефективності системи управління Збройними Силами України Президента України введено посади головнокомандувачів видів Збройних Сил України (2001 р.). У 2004 – 2005 рр. здійснено перехід Збройних Сил з чотиривидової на тривидову структуру шляхом створення на базі ВПС і Військ ППО єдиного виду Збройних Сил – Повітряних Сил у складі трьох повітряних командувань («Захід», «Південь», «Центр») і тактичної групи «Крим» [520].

У 1994 р. закінчилося міждержавне переміщення військових кадрів (у 1991–1994 рр. з України в інші держави було переведено близько 12 тис. офіцерів і прапорщиків, понад 33 тис. повернулося на Батьківщину, у тому числі 27 982 офіцери) [520]. Надалі фактично на державному рівні було проголошено про те, що Україна поступово відмовиться від загального призову на військову службу та бере курс на створення професійної армії. Цілком очевидно, що, реалізуючи курс на поступову заміну призову службою в професійній армії за контрактом,

голова держави, а за його поданням і парламент України ухвалював рішення, спрямовані на зменшення чисельності ЗС України. Для прикладу, Постановою ВРУ від 22 грудня 1998 р. була затверджена чисельність ЗС України: станом на 31 грудня 1998 р. – 320 тис. військовослужбовців і 100 тис. працівників; на 31 грудня 1999 р. – 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. працівників [520].

Звісно, скорочення чисельності ЗС України відбувалося на тлі економічної кризи. Як зауважував під час наукового семінару «Збройні сили, суспільство, держава», що відбувався 22–23 червня 2000 р. у Києві, начальник Головного управління економіки Міноборони В. Мунтіян, падіння ВВП та скорочення частки бюджетних видатків на оборону відбувалося швидшими темпами, ніж скорочення чисельності українського війська. А тому утворився розрив між наявним оборонним потенціалом та існуючим рівнем витрат на оборону. За його словами, виходячи з фінансових можливостей, Україна станом на 2000 р. могла забезпечити армію лише на 52% від кількості необхідних коштів [743, С. 15]. На жаль, окреслена тенденція зберігалася й надалі.

Отже, за рахунок розформування деяких частин, удосконалення організаційно-штатної структури чисельність Збройних Сил України станом наприкінці 1995 року було скорочено до 400 тис. осіб [520]. Загальна динаміка чисельності ЗС України після введення в дію «Державної програми будівництва і розвитку Збройних сил України на період до 2005 р.» наступна: 1998 р. – 420 000 осіб, у тому числі 320 000 військовослужбовців; 1999 р. – 400 000 осіб, у тому числі 310 000 військовослужбовців; 2000 р. – 400 000 осіб, у тому числі 310 000 військовослужбовців; 2001 р. – 400 000 осіб, у тому числі 310 000 військовослужбовців; 2002 р. – 394 750 осіб, у тому числі 307 500 військовослужбовців; 2003 р. – 390 000 осіб, у тому числі 305 000 військовослужбовців; 2004 р. – 285 000 осіб, у тому числі 210 000 військовослужбовців [956]. «В результаті продовження заходів необґрунтованого скорочення чисельності збройних сил, розпочався процес системного зниження рівня боєздатності ЗС України», – резюмували експерти [881].

Період президентства Л. Кучми для військовослужбовців ознаменувався уведенням в дію «Державної програми будівництва і розвитку Збройних сил України на період до 2005 р.». Після ухвалення у січні 1997 р. цієї Програми «планування та проведення організаційно-штатної роботи почалось відбуватися відповідно до її основних положень і в певній мірі набуло цілеспрямованого та планового характеру. Його основним завданням було доведення штатної чисельності ЗС України до встановлених показників, а також створення мобільних сил і передових сил оборони (прикриття державного кордону), а також оптимізації організаційно-штатних структур існуючих органів управління, об'єднань, з'єднань та військових частин [881]. Під час розпочатої роботи з оптимізації структури та чисельності Української армії було досягнуто підвищення укомплектованості основного бойового складу, що створювало умови для проведення планової бойової підготовки, підвищення рівня бойової та мобілізаційної готовності військ (сил). Виконання спланованих заходів будівництва та розвитку ЗС України згідно із програмою пропонувалося впродовж 9 років, під час трьох етапів: перший етап – 1997–1998 рр.; другий – 1999–2000 рр.; третій – 2001–2005 рр. [109].

Зазначимо, що у Концепції (основах державної політики) національної безпеки України 1997 р. було зроблено спробу об'єднати всі державні військові формування в єдину структуру – Воєнну організацію держави. Спроба виявилась невдалою – ВОД створено не було. Не вдалося це здійснити і на основі Закону України «Про основи національної безпеки України» 2003 року. Результат аналогічний: військові формування розвиваються розрізнено, єдиного керівництва не існує, функції та завдання ВОД одержали тільки загальне визначення на кшталт «захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз» [598].

На Першому етапі було заплановано ухвалити нові та внести зміни і доповнення до вже існуючих законодавчих і нормативних актів з військових питань. Пропонувалось уточнити завдання ЗС України згідно із законодавчими актами про оборону держави, прийняти Державну програму будівництва і розвитку озброєння та військової техніки Збройних сил України, здійснити перехід до

єдиної системи технічного забезпечення усіх військових формувань; створити єдину систему тилового забезпечення усіх військових формувань; виконати заходи, передбачені Концепцією економічної та господарської діяльності ЗС України в сучасних умовах, яка затверджена Указом голови держави; узгодити потреби Збройних Сил України та інших військових формувань на території держави з кількістю військово-навчальних закладів, удосконаливши їхню організаційно-штатну структуру [598].

На Другому етапі було передбачено продовжити перехід органів управління, з'єднань, частин та установ на нову організаційно-штатну структуру; відпрацювати та втілити в життя принципово нові системи: підготовки військ; комплектування ЗС України особовим складом; оперативного, технічного, тилового та інших видів забезпечення військ [598].

На Третьому етапі мало розпочатись поступове переоснащення військ більш сучасними зразками озброєння та військової техніки. Крім цього, Міноборони мало розробити та реалізувати на практиці сучасні методи підготовки військ і ефективні способи їх застосування; продовжити створення єдиної автоматизованої системи управління ЗС України; продовжити удосконалення єдиної для Збройних Сил та інших військових формувань системи ремонту, модернізації, розробки, замовлень та закупівлі озброєння і військової техніки. Виконання цих заходів було сплановане таким чином, що основна частина з них мала бути проведена вже на Першому та Другому етапах протягом чотирьох років [598].

Будівництво та розвиток ЗС України здійснювалося за такими основними напрямками: розробка та вдосконалення законодавчої і нормативно-правової бази з питань оборони та військового будівництва; створення мобільних та боєздатних Збройних Сил, спроможних виконати покладені на них завдання в мирний та воєнний час; розробка сучасних форм та способів застосування Збройних Сил та їх видів, родів військ, спеціальних військ, враховуючи загрозу, яка може виникнути для України та окремих напрямках чи в деяких регіонах; створення ефективної системи державного керівництва воєнною сферою, Збройними Силами та управління військами; оснащення ЗС України сучасними зразками озброєння та

військової техніки; вдосконалення порядку комплектування Збройних Сил, організації проходження військової служби, навчання і підготовки офіцерських кадрів; організація та здійснення всебічного забезпечення військ (сил) з метою створення нормальних умов для діяльності особового складу; ефективний контроль за втратами матеріальних і технічних засобів; створення ефективної системи військової освіти та науки; перехід на принципово нові форми організації і здійснення оперативного, технічного, тилового та інших видів забезпечення; збереження та накопичення непорушних запасів і мобілізаційних резервів, утримання їх в оптимально необхідних розмірах; організація і проведення оперативної, бойової, мобілізаційної та морально-психологічної підготовки військ (сил) [598].

Ініціатори реформи планували впровадження в практику дійових форм та методів виховної роботи з метою підтримання військової дисципліни в такому стані, який забезпечить виконання поставлених перед армією завдань як мирного, так і воєнного часу. Також мала бути розроблена та реалізована державна ідеологія військової служби з посиленням патріотичного виховання військовослужбовців у дусі готовності до захисту суверенітету та територіальної цілісності держави, задля підвищення престижу військової служби. Зрештою, увага приділялася і соціальному захисту військовослужбовців: гарантоване державою соціально-правове забезпечення військових ЗС України та членів їхніх сімей [598].

У будівництві та розвитку Збройних Сил України пріоритетними було визначено збалансованість будівництва та розвитку ЗС України, наукове супроводження заходів, які запроваджуються; підвищення ролі Сухопутних військ та Військово-Повітряних сил як основи бойової могутності ЗС України, Військ проти-повітряної оборони як головної структури, що виконує завдання захисту повітряного простору України; підвищення рівня бойової та мобілізаційної готовності. Також передбачалось приведення термінів готовності з'єднань, частин і установ у відповідність до їх укомплектованості особовим складом, озброєнням, військовою технікою, матеріальними і технічними засобами, особливостей дислокації та бойового призначення, вдосконалення організаційно-штатної структури військ

(сил), підвищення питомої ваги бойових з'єднань їх частин, оптимізація їхніх структур при одночасному скороченні проміжних, дублюючих органів управління, частин та установ забезпечення; розробка і використання нових форм і засобів оперативного і бойового застосування військ (сил); розвиток військ (сил), які призначені для стримування агресії, сил та засобів розвідки, радіоелектронної боротьби, протиповітряної оборони, мобільних сил та інших військ, здатних до переміщення в стислі строки, розгортання та ведення бойових дій у будь-якому напрямку (регіоні), де може виникнути загроза державі; розвиток, виробництво та закупівля сучасного озброєння і військової техніки, яка має найбільшу вогневу могутність, ефективність, мобільність та високоточність; вдосконалення систем: управління військами (силами) і зброєю: оперативної, бойової та мобілізаційної підготовки військ (сил); морально-психологічної підготовки та виховної роботи з особовим складом; технічного і тилового забезпечення [674, С. 6–8]. Самі ж Збройні Сили України склалися з чотирьох видів: Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили, Війська протиповітряної оборони, Військово-Морські Сили, а також Озброєння та Тил Збройних Сил України і спеціальні війська [674, С. 6–8].

Практична реалізація накреслених у Програмі завдань розпочалась одразу ж після її затвердження Указом Президента України. Також розпочато роботу над удосконаленням таких законодавчих актів України, як Закон України «Про оборону України», «Про Збройні сили України»; створення Закону «Про загальну структуру і чисельність Збройних сил України»; «Про військовий обов'язок і військову службу», які були покликані полегшити та унормувати конструктивне будівництво і розвиток Збройних Сил.

Зважаючи на соціально-економічну кризу, низку змін на безпековій карті світу, «Державна програма будівництва і розвитку ЗС України» (1997 р.) потребувала перегляду та корегування, що відбулося у 1999 р. Передусім, така необхідність пояснювалася характеристикою і результатами бойових дій на Балканах і Кавказі. Глибокий аналіз застосування різних видів військових сил у веденні бойових дій, тактики проведення військових операцій, використання різних видів зброї та бойової техніки показали, що теорія і практика ведення

бойових дій постійно розвивається і удосконалюється, а тому вимагає постійного керування державною політикою у галузі оборони і національної безпеки та внесення змін у програмні документи щодо будівництва армії. На цьому, зокрема, наголосив у листопаді 1999 р. Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Л. Кучма, який, щоправда, вказував вже на початок вирішальної стадії в процесі реформування ЗС України.

Необхідність перебудови армії впливала, насамперед, із першорядної ролі обороноздатності країни, у забезпеченні та зміцненні її суверенітету, місця ЗС України у системі силових структур та державних інституцій. Зрештою, після копіткої й наполегливої роботи представників законодавчої та виконавчої влади, авторитетних науково-дослідних центрів Л. Кучма своїм Указом від 28 липня 2000 р. затвердив «Державну програму реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р.» [520]. У цьому документі предметно були визначені функції українського війська, окреслено роль і місце видів ЗС України, оперативних командувань, родів військ і спеціальних військ. Також було задекларовано необхідність здійснення серйозних змін в структурі війська, і найголовніше, було запропоновано здійснювати перехід до професійної армії. Цей документ надав процесу військового будівництва більш цілеспрямованого характеру, чітко окреслив його пріоритетні напрямки та завдання, а головне гармонізував в єдиний комплекс будівництво ЗС України із загальним процесом державотворення [710, С. 12].

Також заплановано зміни в структурах видів Збройних Сил, родів військ і спеціальних військ, зокрема перехід на бригадно-батальйонну організацію. Як очікувалось, це створювало умови для ліквідації проміжних ланок системи управління військами та дозволяло значно підвищити її ефективність. Передбачалось, що за аналогією, яка існувала в більшості провідних країн світу, діяльність органів управління Збройних сил України поділятиметься на два чітко визначені напрями – воєнно-політичний та оперативний. Реформування та розвиток Збройних Сил України пов'язувався з поступовим переходом до професійної армії, що мало супроводжуватись розвитком озброєння і військової техніки,

їхньої модернізації зі збільшенням ресурсу її експлуатації на 10–15 років та підвищенням бойових можливостей. [975, С. 5]. Однак, як визнавав Міністр оборони України О. Кузьмук, існуюча Державна програма не могла претендувати на абсолютну досконалість. Причину допущених недоліків О. Кузьмук вбачав у тому, що на момент розробки цього документа фахівцям не вдалося передбачити економічного розвитку держави, а також спрогнозувати істотні зміни військово-політичної ситуації в Європі. Саме тому Міноборони працювало над пропозиціями щодо уточнення основних положень програми впродовж Третього етапу її реалізації у 2001–2005 рр. [674, С. 4].

Задекларований перехід до професійної армії передбачав відмову в майбутньому від загального військового обов'язку і переходу до комплектування Збройних Сил виключно на добровільній основі. Першим етапом у цьому процесі повинно було стати укомплектування на контрактній основі посад сержантів, а потім солдат. Слід зазначити, що наприкінці 1998 – початку 1999 р. службу за контрактом в ЗС України проходили майже 34 тисячі військовослужбовців, що становило 22% від чисельності солдатів та сержантів за списком [109]. Про стратегію переходу ЗС України повністю на професійну основу у 2015 р. на зустрічі з представниками засобів масової інформації 1 грудня 1999 р. заявив Міністр оборони України О. Кузьмук [109].

На розвиток Збройних Сил України значно впливала співпраця нашої держави із НАТО. На початку 1990-х років діалог Україна – НАТО виник у руслі налагодження співпраці, розвитку діалогу, консультацій, співробітництва і партнерства між Альянсом та новими незалежними державами, що утворились на місці колишнього СРСР. З боку НАТО Україна знайшла розуміння на своє прагнення забезпечити свою державну незалежність та територіальну цілісність від зазіхань інших пострадянських республік, посилити національну безпеку, використати досвід і допомогу держав-членів Організації Північноатлантичного договору в реформуванні оборонної та інших пов'язаних з нею сфер. Саме в 1991 р. після приєднання України до Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) було започатковано офіційні відносини між НАТО і Україною. Щоправда

діалог на рівні РПАС мав суттєві обмеження щодо механізму реалізації завдань військово-політичного курсу НАТО на євроатлантичному просторі та мав переважно політичний характер [709].

Практичним механізмом реалізації здобутків НАТО у взаємодії із державами Східної Європи стала Програма «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Для України участь в ній розпочалася з підписання Рамкового договору у 1994 р. Наша держава сподівалася використати досвід і скористатися допомогою керівних структур Альянсу, держав-членів і країн-партнерів у реформуванні та розвитку Збройних Сил України. За допомогою НАТО передбачалося вдосконалити механізми соціального захисту солдатів та офіцерів, підготовку військових контингентів та інфраструктури України для взаємодії з підрозділами НАТО під час проведення спільних миротворчих, пошукових і рятувальних операцій. ПЗМ також відкривало Збройним Силам шлях до безпосередньої співпраці з підрозділами НАТО, адже крім політичних цілей програма передбачала також і військові заходи [1019].

Процес приєднання України до ПЗМ загалом відображав тодішні політичні процеси, що відбувалися у вітчизняному політикумі [76, арк. 38-39]. Уряд та профільні відомства держави вивчали доцільність участі України в ПЗМ на підставі розпорядження голови держави від 6 січня 1994 р. Кабмін, якому належала першість у коригуванні зовнішньополітичного курсу держави та її участі в європейських структурах підготував Проект концепції співробітництва з НАТО в рамках програми ПЗМ [77, арк. 12–15]. Як стверджував у своєму листі до Президента Л. Кравчука віце-прем'єр України В. Шмаров, Україна була зацікавлена в створенні дійової системи загальноєвропейської безпеки та розглядала НАТО як основну організацію, здатну забезпечити необхідний рівень стабільності і безпеки на континенті. «Партнерство заради миру» ж, за його словами, було «попереднім етапом в процесі інтеграції та формою співробітництва в напрямі поступового виконання вимог, які необхідні для зближення з НАТО, і можливого набуття статусу члена Альянсу, що відповідає нашим національним інтересам» [79, арк. 154].

Попри окремі організаційні прорахунки військово-співробітництво між Міністерством оборони України та НАТО набиравало обертів. Фактично з 1994 р. розпочалась практична участь України в заходах ПЗМ, а також спільні навчання під егідою НАТО [6, арк. 228; 11 арк. 75], а починаючи з 1995 р. наша держава співпрацювала з Північноатлантичним альянсом в рамках ПЗМ на підставі Індивідуальної програми партнерства. Зрештою, тісна співпраця посприяла підписанню «Хартії про особливе партнерство» [218] – основоположного документа, підписаного 9 липня 1997 р., на підставі якого базувалися відносини співробітництва України, зокрема її Збройних Сил, та Альянсу [880]. На його основі були напрацьовані різноманітні форми взаємодії з НАТО у найважливіших сферах (Комісія Україна – НАТО, місія України при НАТО, офіс зв'язку НАТО в Україні, Державні програми співробітництва України з НАТО, а також використання візитів на високому рівні, консультацій, переговорів, симпозіумів, семінарів, досліджень, діяльності робочих груп ті ін.) [880].

На тлі задекларованих намірів України інтегруватися до Європи та структур Альянсу процес євроатлантичної інтеграції та налагодження ефективної взаємодії між українськими військовими та їхніми колегами з НАТО постійно гальмувався внаслідок політичної боротьби як всередині країни, так і за її межами [890, С. 24]. Зрештою для більшості політичних сил, навіть найпалкіших прихильників євроінтеграції, було цілком очевидним те, що вступ України до НАТО був гіпотетичним і мав характер віддаленої перспективи передусім через стан української армії, яка не відповідає стандартам Альянсу. При цьому наводилися приклади сусідніх з Україною держав, які долали значні труднощі на шляху інтеграції до НАТО. Зокрема, як заявляв тодішній голова Міноборони України О. Кузьмук: спроби багатьох держав ЦСЄ та держав Прибалтики стати повноцінними членами Альянсу слід було розглядати як реальну перспективу, на перешкоді реалізації якої стояли передусім «чималі гроші, які потрібно було вкласти державам для того, щоб стандартизувати під вимоги НАТО управління, озброєння, техніку, структури, бойову підготовку своїх побратимів» [674, С. 5]. Міністр оборони України також стверджував, що в умовах позитивних змін у

контексті розвитку світового співробітництва, активізації процесу роззброєння, зниження рівня воєнного протистояння, а також співвідношення бойових потенціалів сусідніх без'ядерних держав, слід було зробити висновок, що для реалізації концепції оборонного стримування Україна повинна мати «відносно невелику але повністю укомплектовану, добре навчену, оснащену сучасним озброєнням армію. Така армія, за його словами, була потрібна не лише для війни, але й насамперед для забезпечення національних інтересів держави, надання вагомості її мирному зовнішньополітичному курсу [674, С. 5].

Практичні можливості взаємодії ЗС України та підрозділів НАТО виникли після рішення парламенту про направлення українського миротворчого контингенту до Косово для участі в міжнародній миротворчій операції [8, арк. 19]. З огляду на дедалі більшу активність України у сферах миротворчої діяльності та колективної безпеки на Європейському континенті, окремим завданням ЗС України станом на 2000 р. вважалося формування і підготовка спеціальних контингентів військ для забезпечення участі України у відповідних миротворчих операціях [975, С. 6].

Показовим за інтенсивністю взаємодії ЗС України з військовими державами – учасницями Альянсу став 2000 р., коли в рамках відносин з Альянсом велика увага була приділена розвитку регіональної співпраці зокрема в рамках функціонування українсько-польського миротворчого батальйону, формування українсько-румунсько-угорсько-словацького інженерного батальйону та спільного військово-морського з'єднання на Чорному морі «БЛЕКСІФОР» за участю 6-ти країн регіону [78, арк. 112]. Загалом тільки у 2001 р. українські військовослужбовці взяли участь у 12-ти спільних багатонаціональних навчаннях у рамках ПЗМ. Частина з цих навчань проведена на території України з використанням військової інфраструктури ЗС України [836, С. 69].

Напередодні, у березні 2000 р., парламент України ратифікував Угоду про статус військ, яка дозволяла військовим НАТО тренуватись в Україні на підставі домовленостей та запрошень і, найголовніше, без візових та митних формальностей [93, арк. 45]. Водночас попри затвердження Радою національної безпеки та оборони України 30 травня 2000 р. Державної програми розвитку

Збройних Сил, у якій кінцевою метою було окреслено перехід українського війська на європейські стандарти та організацію, в т.ч. заміна дивізійно-полкової структури на бригадно-батальйонну, комплекс питань, що стосувалися переоснащення українського війська залишився фактично поза увагою українських політичних сил. Втім, це не означало, що співробітництво у військовій сфері між Україною та НАТО перебувало у стагнації. Швидше навпаки, Комісія Україна – НАТО на початку 2000-х років розгорнула небачену активність: кожного року здійснювалося до 500 заходів, спрямованих на розвиток взаємовідносин з Альянсом [970, С. 55].

Зокрема, 4-5 липня 2001 р. відбувся візит до України Генерального секретаря НАТО Д. Робертсона, який обговорював з Л. Кучмою проблеми поглиблення співробітництва. 1 березня 2002 р. Прем'єр-міністр України А. Кінах взяв участь у спеціальному засіданні комісії Україна – НАТО у Брюсселі, присвяченому боротьбі з тероризмом. У травні 2002 р. Рада національної безпеки та оборони прийняла Стратегію щодо НАТО, у якій був зафіксований намір України стати повноправним членом Альянсу. Коментуючи документ, міністр закордонних справ А. Зленко пояснював цей намір уряду зміною характеру Альянсу, зближенням НАТО з Росією і необхідністю консолідувати зусилля провідних держав на боротьбі зі світовим тероризмом [617, С. 2]. У жовтні 2002 р. у Варшаві розпочала роботу міжнародна науково-практична конференція на тему «Розширення Європейського Союзу і НАТО – перспектива України», а вже у листопаді цього ж року важливим форматом розширення відносин з Альянсом стало прийняття Плану дій Україна – НАТО.

Однак «касетний скандал» зупинив подальші військово-політичні інтеграційні проекти Української держави. Згодом, у листопаді-грудні 2004 р. в Україні відбулися події, які за словами відомого американського дослідника З. Бжезинського, засвідчили про «масовий вилив прагнень до змін, вибух самосвідомості, що зачепив значні частини українського суспільства» [471, С. 4]. Як засвідчили дані моніторингу Інституту соціології НАН України «осінньо-зимові події 2004 р. мали справді великий розмах: учасником революції визначив

себе кожен п'ятий (20,8 %) українець [857, С. 62]. В умовах Помаранчевої революції прихильні до В. Ющенка політичні сили одним із численних лозунгів, що лунали в ті дні, обрали «армія з народом». І дійсно, у тодішнього Президента Л. Кучми вистачило політичної мудрості не застосовувати військові частини проти учасників масових мітингів. Тим самим Україні вдалось уникнути протистояння ЗС України з громадянським суспільством, що у перспективі позитивно вплинуло на розвиток української армії.

Розглянувши співпрацю ЗС України із структурами НАТО важливо наголосити на військово-політичних аспектах співпраці нашої держави із Російською Федерацією. Передусім наголосимо, що російські спроби розв'язати конфлікт з Україною стосовно Криму в першій половині 1990-х років були невдалими. З одного боку це слід пов'язувати із рішучістю українського керівництва, яке не дало втягнути себе в чергове наддержавне утворення – СНД, що фактично дублювало СРСР, а також зуміло загасити вогнище кримського сепаратизму, яке інтенсивно підтримувалося Росією. З іншого боку – Росія й сама переживала політичну нестабільність, спровоковану початком Першої Чеченської війни та низкою політичних криз, спричинених протистоянням російських політичних еліт [1009].

Попри те, що розподіл та базування Чорноморського флоту в українському Криму були врегульовані низкою угод, підписаних у 1992–1994 рр., в українському політикумі розуміли, що російський політичний істеблішмент не відмовився від зазіхань на суверенітет України і був готовий до використання нестабільності на півострові. А тому загострення ситуації стосовно Чорноморського флоту РФ, який базувався на території Севастополя, залишалось тільки «справою часу» [987].

Попри взаємне запевнення про наміри врегулювати міждержавні суперечки щодо Чорноморського флоту та об'єктів берегової інфраструктури, на практиці ситуація залишалась неврегульованою до середини 1990-х років. Зручним важелем впливу на Україну з боку Росії стало протистояння стосовно розподілу державної власності, а також рухомого складу флоту, який за оцінками міжнародних експертів, станом на початок 1992 р. коштував приблизно 80 млрд доларів США. Довготривалі та складні переговори були завершені лише 28 травня 1997 р., коли

голови урядів України і РФ підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, про параметри розподілу флоту і взаєморозрахунки, пов'язані з перебуванням російського флоту на території українського Криму [97, арк. 84]. Сторони домовились, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ до 2017 р. на правах оренди (97 млн доларів США на рік). Плавсклад був поділений порівну, але Росія викупувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії [700, С. 106].

Поділ Чорноморського флоту СРСР створив умови для укладення базового договору між Україною та Росією, який мав гарантувати непорушність кордонів України, що склалися за часів її перебування в Радянському Союзі. Це було пов'язане з тим, що від моменту прийняття Закону України «Про державний кордон» 7 листопада 1991 р. з Росією Україну розділяв лише адміністративний кордон. Узгодження питання державного кордону, що було важливим з огляду на необхідність забезпечення національної безпеки, на практиці виявилось непростим завданням. Як стверджував учасник державної делегації УРСР в 1990 р. у Москві Б. Горинь, для російської сторони було важливо зв'язати суверенну Україну з СРСР, а українська сторона вважала досягненням визнання Росією територіальної цілісності України та її кордонів [501, С. 15].

Саме в такому варіанті було прийнято договір про взаємне визнання цілісності територій і недоторканності кордонів двох союзних республік. Тоді сторони погодилися включити в договір пункт про кордони адміністративні, а не державні. В середовищі російської політичної еліти включно з колишніми дисидентами, існував консенсус щодо необхідності «повернення» України під російський контроль. Саме тому керівництво РФ будуючи відносини з Україною намагалося утриматися від визнання російсько-українського кордону державним кордоном. Російські дипломати в завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України. У надісланому до Києва в 1992 р. проекті договору Росія пропонувала у міждержавних відносинах керуватися принципами «взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності» [681, С. 661]. Росія пропонувала визнавати непорушність існуючих кордонів відповідно

до зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1975 р. [681, С. 661-662].

Однак хитрість полягала в тому, що вказаний документ фіксував непорушність кордонів СРСР та був політичним, а не правовим документом, а Україна не брала участі в його прийнятті. А непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів усередині Радянського Союзу, а отже і між державами, які виникли після його розпаду. Таку підступність визнавали і російські представники, зокрема голова комітету з питань СНД Г. Тихонов, який представляв РФ, відкрито заявляв, що Заключний акт, до якого приєдналася Україна 26 лютого 1992 р., не забороняв змінювати кордони, якщо це було зроблено за взаємною згодою [513, С. 873]. Пропозиції української сторони чітко зафіксувати взаємне визнання непорушності існуючих міждержавних кордонів та відсутність взаємних претензій були відкинуті російською делегацією, яка зізналася, що вона ускладнить проходження російсько-українського договору в Державній Думі і Раді Федерації [681, С. 661].

Все ж, 30–31 травня 1997 р. російський президент Б. Єльцин зміг здійснити свій перший державний візит в Україну з метою підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [69, арк. 39; 81. арк. 65]. Посилаючись на Статут ООН та зобов'язання по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, сторони підтвердили непорушність існуючих між ними кордонів. Щоправда, українським дипломатам не вдалося наполягти на терміні «державний кордон», обмежившись в документі терміном «кордон». Натомість українській стороні вдалося зберегти формулювання «визнають територіальну цілісність» замість запропонованого Росією нечіткого дієслова: «поважають» [501].

Попри зауваження з боку депутатів НРУ до окремих пунктів договору з Росією, ратифікація українсько-російського договору під назвою «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство» у Верховній Раді України не зустріла особливого спротиву. Натомість у Федеральних Зборах Російської Федерації вона

розтягнулася на 21 місяць [450, С. 2]. Однак, 25 грудня 1998 р. Державна Дума прийняла закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною». Слідом за нею 17 лютого 1999 р. закон був затверджений Радою Федерації Федеральних Зборів. 1 квітня 1999 р. Б. Єльцин підписав ратифікаційні грамоти договору [997, С. 145–176].

Не зважаючи на те, що з підписанням «Договору про дружбу» Україна отримала певну політичну перемогу, адже отримала юридичне визнання своїх кордонів з боку колишньої метрополії, проте на порядку денному діяльності українських політичних сил залишалось питання належного військового будівництва. Зрештою, починаючи з 2000-х років, Росія почала коригувати свою прикордонну політику стосовно України у бік її посилення. Як стверджували вітчизняні експерти начальник Штабу Прикордонних військ України П. Шишолін та начальник інформаційно-аналітичного центру С. Дмитров, Росія здійснювала заходи, спрямовані на посилення охорони морської ділянки кордону: створює мережу прикордонних застав на узбережжі Азовського моря, оптимізувала діючі пропускні пункти, посилювала контроль за переміщенням українських суден. Зацікавленість Росії у збереженні та подальшому розвитку російської військово-морської бази в Криму, як плацдарму для реалізації стратегічного завдання відродження Росії як «великої морської держави», свідчив візит президента РФ В. Путіна до Севастополя у квітні 2000 р., а його указ «Про морську діяльність Росії» підкреслював ту увагу, яку приділяло керівництво РФ зміцненню своїх позицій у Чорному та Азовському морях. Ці чинники могли стати визначальними у подальшому розвитку українсько-російських відносин. П. Шишолін та С. Дмитров вказували, що наявність у Чорному та Азовському морях (у потенційно українському секторі) нафти й газу більшого об'єму ніж у Північному та Каспійському морях могла спровокувати у майбутньому проблему, що була б складнішою, ніж розподіл Чорноморського флоту [973, С. 31-32].

З огляду на необхідність посилення рівня обороноздатності України в умовах гіпотетичної загрози з боку РФ, саме російський чинник українська політична еліта розглядала як необхідний стимул до проведення реформи в українській армії. Однак усвідомлення початку «гібридної війни» Росії проти нашої держави у

керівництва нашої держави не було, хоча й неодноразово зазначалося, що з боку Росії для України існують кілька видів потенційних загроз: ідеологічна, економічна, інформаційна, регіональна і на останньому місці – військова [744, С. 25-26].

Таким чином, упродовж 1994 – 2005 рр., зважаючи на суспільно-політичні та соціально-економічні чинники, реалізувати задекларовані у Воєнній доктрині та Програмі завдання не вдалося: важка економічна криза в державі 1993 – 1998 рр., політична криза початку 2000-х років відкинули на невизначений термін можливість переведення Збройних Сил України на професійну основу. Не вдалося також здійснити якісне забезпечення та розвиток Збройних Сил, оскільки в умовах фактичного зменшення чисельності армії втричі таке реформування не супроводжувалося глибоким науковим аналізом, а диктувалося радше економічним становищем: не відбувалось покращення забезпечення війська, а навпаки, зменшувалась його боєздатність і боєготовність. Як наслідок, будівництво Збройних Сил України на зламі ХХ – ХХІ ст. супроводжувалося значним скороченням чисельності особового складу та озброєнь.

4.2. Військова реформа: візії політичних партій

Реалізація «Державної програми будівництва і розвитку ЗС України» значно залежала від перебігу суспільно-політичних процесів в державі, зокрема президентських та парламентських виборів. Президентські вибори 1994 р. стали першими, результати яких показали початок електорального розподілу країни на умовні «Схід» і «Захід»: Л. Кучму підтримали переважно східні регіони, а Л. Кравчука – західні [986]. Цього ж року відбулися вибори до Верховної ради України. Свідченням консервативності тодішнього суспільства стала перемога на виборах 1994 р. комуністів – 90 депутатських мандатів (Рух отримав 20 місць у Верховній Раді, Селянська партія України – 18, Соціалістична – 14. Народними депутатами стали 227 осіб, котрі не належали до жодної з партій) [1010]. Наприкінці каденції Верховної Ради України ІІ скликання партійне представництво у вищому законодавчому органі країни мали 17 політичних сил [480, С. 9]. Додамо, що цікавою видалася динаміка рівня довіри населення до

політичних партій парламентської кампанії 1994 р. Згідно із даними соціологічного дослідження, яке проводилось у червні 1995 р., в необхідності побудови багатопартійної системи в Україні були впевнені 31,2% респондентів; готових довірити владу партіям та рухам лише 8% [476].

Вибори до Верховної Ради України 1998 р. відбувалися за ухваленим у 1997 р. новим Законом «Про вибори народних депутатів України» [121], який наділяв правом на висунення списків кандидатів політичні партії та блоки за пропорційною складовою змішаною виборчою системою. Така система була сприятливою для великих партій, що володіли належним організаційним потенціалом для проведення передвиборчої кампанії на загальнонаціональному рівні [236]. 30 політичних партій та блоків з-поміж 50, що існували в Україні на осінь 1997 р., були допущені до участі у виборах в парламент, які відбувалися 29 березня 1998 р. Слід зазначити, що на час проведення виборів до Верховної Ради припав початок «технологізації» виборчих кампаній в Україні. Саме в цей період почали свою діяльність так звані виборчі «штаби» політичних партій та кандидатів, які використовували досвід політичних піар-консультантів та передвиборних технологій, а також результати соціологічних досліджень.

За підсумками голосування в багатомандатному загальнодержавному окрузі на виборах до Верховної Ради III скликання депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які подолали 4-відсотковий бар'єр – п'ять центристських партій і блоків та лише три лівих. Найбільше вдалося отримати КПУ (24,7% голосів), що становило більше голосів, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого. Загалом ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи – лише 98. В цілому за підсумками парламентських виборів політичні сили отримали наступні результати за пропорційною системою: КПУ (24,6%), НРУ (9,4%), блок «За правду, за народ, за Україну!», який об'єднав Соціалістичну і Селянську партії України (8,5%), Партія зелених України (5,4%), Народно-демократична партія (5%), ВО «Громада» (4,6%), Прогресивна соціалістична партія України (4%) та Соціал-демократична партія України (об'єднана) (4%)

[544]. Загалом у багатомандатному окрузі партії лівого спрямування отримали 127 мандатів, центристські 98, з яких правоцентристи лише третину (32 депутати від НРУ). Вочевидь такі результати слід пов'язувати з тривалою економічною кризою середини 1990-х років, виразною соціально економічною структуризацією та масовим зубожінням населення.

Більшість політичних сил для отримання електоральної підтримки намагалися презентувати свої передвиборчі платформи як «пакет пропозицій», який об'єднував несуперечливі інтереси різних сегментів виборців. Тобто політичні партії у боротьбі за владу діяли за принципом «хапати всіх» [1003, Р. 177–200]. Водночас парламентські вибори 1998 р. були передусім проривом для партій центристського спрямування, оскільки в українському суспільстві в той момент існував характерний гостро виражений соціальний запит на центристські цінності. Беручи до уваги соціологічні дані про запити суспільства політичні партії використали їх в своїх програмах. Але реальна діяльність провідних політичних сил свідчить, що цінності центрризму були сприйняті ними лише як передвиборче гасло і використовувалися як метод мобілізації електорат. Проте, такі результати пом'якшувалася підсумками голосування в багатомандатному загальнодержавному окрузі, де була обрана друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. 87 з 136 обраних депутатів пізніше оголосили про свою приналежність до тієї або іншої фракції. 49 обрали статус позафракційних. Більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. При цьому до лівих не приєднався ніхто.

Розглянувши розстановку політичних сил загалом у державі та зокрема – у парламенті, необхідно проаналізувати «військове питання» у теоретичній / практичній діяльності політичних партій. Якщо на виборах до Верховної Ради України у 1994 р. політичні партії практично оминули увагою проблему реформування ЗС України, то діаметрально протилежну картину спостерігаємо на виборах 1998 р.: учасники парламентських перегонів у своїх передвиборчих програмах та політичній

діяльності чималу увагу приділили питанням функціонування української армії, та в більшій мірі безпековим аспектам діяльності України на міжнародній арені.

Поділяючи політичні партії на «ліві – центристські – праві», відзначимо, що останні, як, зрештою і центристи, виступали за налагодження співпраці з НАТО, обстоювали ідею формування боєздатних Збройних Сил, здатних у воєнний час захистити країну від агресора, натомість ліві політичні сили (комуністи, соціалісти) виступали за розширення співпраці з ОДКБ та загалом наддержавними організаціями, створення яких ініціювала Російська Федерація, а також акцентували на соціальних питаннях, критикували владу за розвал могутньої колись радянської армії.

Отже, представники лівого ідеологічного, зокрема КПУ у своїй передвиборній програмі насамперед порушувала питання соціального забезпечення українських військовослужбовців. Комуністи переконували, що у випадку проходження в парламент їхня політична сила зробить все для того, щоб українські воїни одержали «все необхідне, щоб займатися своєю нелегкою, почесною справою». Також комуністи вказували на необхідність належного забезпечення побутових умов для військовослужбовців, а також для ветеранів війни в Афганістані [429. 1998. 5 березня]. ПСПУ Н. Вітренко декларувала намір забезпечити формування Збройних Сил на принципах поєднання професійної роботи кадрового складу та солдатів строкової служби, що були призвані на підставі загального військового обов'язку. Обороздатність країни прогресивні соціалісти пропонували підвищити за рахунок переоснащення армії високоефективною зброєю, новою технікою, потужними засобами захисту в межах оборонної доктрини. ПСПУ також обіцяла, що забезпечить гарантоване отримання житла та законодавчо установлених пільг для військовослужбовців та їхніх сімей [429. 1998. 20 березня]. СДПУ(о) декларувала необхідність забезпечення надійності Збройних Сил України, реформування армії, яке б не ставило під загрозу обороноздатність країни [429. 1998. 18 березня]. У той же час СДПУ(о) фактично не згадувала про соціальні зобов'язання держави перед військовослужбовцями, вочевидь через те, що сприймалась більшістю населення як пропрезидентська партія.

Центристські політичні сили, зокрема Блок Демократичних партій – «НЕР» у своїй програмі декларував необхідність створення мобільної професійної армії, оснащеної новітнім озброєнням. Політична сила наполягала на створенні європейської та світової систем безпеки. Окрему увагу політичний блок звертав на необхідність розв'язання соціально-економічних проблем української армії. Першочерговим заходом у цьому напрямку було запропоновано врегулювати проблему забезпечення житлом військовослужбовців. Учасники блоку також стверджували, що ініціюватимуть посилення карної відповідальності за посягання на честь і гідність військовослужбовців України [429. 1998. 6 березня].

Партія захисників Вітчизни (ПЗВ) у своїй програмі вказувала, що захист національних інтересів є головним змістом державної політики. У візії політичної сили, держава мала дбати про сучасну та боєздатну армію, а також інші силові та правоохоронні органи, «служба в яких є почесною та престижною». Діячі Партії захисників Вітчизни у програмі виступали за запровадження Державної програми розвитку ЗС України, та інших силових структур, а також реорганізацію та скорочення їхньої чисельності. Ці процеси мали супроводжуватися впровадженням активних комплексних заходів, спрямованих на соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців запасу, забезпечення їх житлом та працевлаштуванням [429. 1998. 14 березня].

У баченні Партії національно-економічного розвитку (ПНЕР) України ЗС України були гарантом незалежності нашої держави, а тому військовослужбовці та члени їх сімей повинні бути соціально захищені. Саму ж нацбезпеку у політичній силі пов'язували з наданням громадянам України необхідних та гідних умов для життя та розвитку, гарантій їхніх громадянських прав, забезпечення політичної стабільності суспільства, держави і її конституційного устрою, прогресу соціально-економічного розвитку країни [429. 1998. 14 березня].

Блок «Трудова Україна», який об'єднував Українську партію справедливості, Громадянський конгрес України, Організацію ветеранів України та Українську спілку ветеранів Афганістану у своїй програмі розглядав можливість запровадження альтернативної служби в армії, поступове скорочення Збройних Сил та перехід

країни на професійну армію. Крім цього, в площині соціального захисту військовослужбовців партія висувала вимогу відновлення у повному обсязі законних пільг [429. 1998. 17 березня]. Забезпечити війська сучасним озброєнням та обладнанням закликав Народний Рух України. Поряд з ініціюванням переходу Збройних Сил України на професійну основу, політична сила декларувала намір забезпечувати соціальну підтримку військовослужбовців та надання їм житла [429. 1998. 18 березня].

У баченні партії «Реформи і порядок» метою національної безпеки був захист особистих, суспільних та державних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Цікаво, що політична сила встановлювала також терміни, за які вона збиралася реалізувати законодавчий захист інформаційного простору – протягом 120 днів. Впровадити військову реформу партія збиралася впродовж терміну своєї парламентської діяльності, хоч і не називала конкретних пунктів такої реформи та її цілей [429. 1998. 13 березня]. Партія Зелених України декларувала намір скасувати обов'язковий призов до армії. Натомість у політичній силі виступали за формування професійної армії на контрактній основі [429. 1998. 27 лютого]. На схожих засадах стосовно будівництва ЗС України виступали в соціально-ліберальному об'єднанні СЛОН. У політичній силі декларували намір реформувати армію на професійних засадах з обов'язковою програмою перепідготовки кадрів та соціальної адаптації [429. 1998. 25 лютого]. У баченні Партії Регіонального відродження сучасно озброєна, високопрофесійна, кадрова армія має бути найбільш матеріально забезпеченою частиною суспільства [429. 1998. 19 березня]. За існування контрактної армії також виступала Народно-демократична партія [429. 1998. 27 лютого].

Праворадикальна УНА-УНСО у випадку свого проходження в парламент декларувала намір забезпечити військові замовлення для держави. У політичній силі стверджували, що врятувати вітчизняний військово-промисловий комплекс можна було лише шляхом конверсії і модернізації озброєнь [429. 1998. 3 березня]. Вважаючи всіляке зміцнення національної безпеки одним з пріоритетних завдань Української держави партія «Національний Фронт» переконувала, що забезпечить проведення військової реформи, створить високопрофесійні, сучасно озброєні,

мобільні Збройні Сили, відродить вітчизняний військово-промисловий комплекс [429. 1998. 25 лютого].

Низка з перелічених політичних сил зуміли потрапити до парламенту за результатами виборів. Проте входження до парламенту зовсім не означало, що переможці виборчих перегонів виконуватимуть свої передвиборні обіцянки і почнуть розробляти та реалізовувати програми щодо реформування армії та зміцнювати обороноздатність держави. На практиці український політикум фактично опинився в умовах гострої нестачі коштів в органах виконавчої влади, зокрема в Міністерстві оборони України, що унеможливило виконання на належному рівні реформи української армії.

Напередодні виборів до Верховної Ради, що відбулися 29 березня 1998 р., політичні сили розглядали доцільність вступу України до Альянсу, а можливість цього в найближчій перспективі. Поруч з цими питаннями також обговорювалась можливість вирішення нагальних проблем, що існували в українському війську через невідповідність матеріально-технічного забезпечення ЗС України згідно зі стандартами НАТО. Однією із перших питань НАТО у своїй політичній риториці порушила Народно-демократична партія (НДП). Політична сила виступала за поступову інтеграцію України в європейське та світове співтовариство. При цьому пропонувалося брати активну участь в запобіганні збройним конфліктам, а також підтримувати трансформацію НАТО на систему колективної безпеки [429. 1998. 27 лютого].

Залишалися й ті політичні сили, які декларували необхідність дотримання позаблокового статусу України, серед них була зокрема Аграрна партія [429. 1998. 12 березня]. Натомість категорично проти встановлення будь-яких відносин із НАТО виступали представники лівого табору українського політикуму. Зокрема, напередодні виборів блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» у контексті розгляду зовнішньо-політичних питань вимагав реалізовувати зовнішню політику з точки зору забезпечення її національних інтересів. При цьому у програмі зазначався намір не допустити перетворення України в колонію, «додаток до НАТО». Політичне

об'єднання також наполягало на необхідності розвивати добросусідські, братерські економічні та політичні відносини, передусім зі слов'янським світом, Росією, Білорусією та іншими державами [429. 1998. 13 березня].

Отже, підводячи підсумок аналізу передвиборчих програм політичних партій (блоків) відзначимо, що їх позиції стосовно напрямків реформування ЗС України визначалися передусім оцінкою поточного стану справ в державі та особливостями перебігу суспільно-політичних процесів. У своїй більшості лідери партій і блоків були одностайні в критичній оцінці перебігу реформування ЗС України. Практично всі вони за виключенням поодиноких лідерів пропрезидентських політичних сил вважали, що задекларована реформа ЗС України та її перші результати не можуть розцінюватися як «плановий процес реформування». Зокрема, у блоці «Наша Україна» та КПУ їх оцінювали як «вимушений процес скорочення зі спробами реформ». Блок Юлії Тимошенко та ПЗУ характеризував зміни в армії як малокерований процес скорочення з імітацією реформ». Більш суворо оцінку було надано в Блоці Наталії Вітренко та СПУ, які характеризували ці процеси як «поступовий розвал, що набув ознак незворотного процесу».

Загалом позитивно оцінювали процес реформування Блок «За Єдину Україну!» та СДПУ(о), які станом на 2002 р. вважали, що відбувається плановий процес реформування, але за умов обмеженого (чи «відсутності планового») фінансування. Політичні сили погоджувались, що рівень бюджетних витрат на національну оборону та функціонування ЗС України був недостатнім: пропрезидентські та правоцентристські партії називали його «низьким», а за визначенням лівих та опозиційних партій і блоків він був «вкрай низьким». Достатнім рівень бюджетних витрат на оборону вважали лише в ПЗУ, що, втім, можна розглядати не як констатацію дійсного стану справ, а скоріше як вияв цілком відповідного ставлення «зелених» до мілітарних проблем і витрат взагалі.

Узагальненою оцінкою стану ЗС України можна вважати оцінку їхньої здатності надійно захистити суверенітет держави від воєнних загроз. Практично всі партії (блоки), за винятком СДПУ(о), вважали, що такої здатності ЗС України станом на 2002 р. не мали. Говорячи про перебіг військової реформи в Україні,

лідер СДПУ (о) В. Медведчук зазначав успішність першого етапу її проведення в 2001 р. За словами політика, перші результати від проведеної реформи згідно із положеннями «Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.», затвердженої 28 липня 2000 р., вказували на «правильність обраного шляху підвищення боєготовності та боєздатності ЗС України за рахунок проведення якісних перетворень у всіх сферах їх життєдіяльності». Водночас політик заявляв про необхідність якісного та належного матеріально-фінансового забезпечення реформи. За його словами, досить відчутною була потенційна неспроможність держави забезпечити реальні військові потреби на сучасному етапі та недосконалість прогнозу з цього питання, зокрема фінансові показники, попередньо закладені в Державній програмі та погоджені Кабміном. Із запланованих на реалізацію програми у 2001р. 350 млн грн виділено лише 179,2 млн грн, тобто 51,2%, а на 2002 р., було передбачено лише 254,6 млн грн (46,3% необхідної потреби). Поряд із цим лідер СДПУ (о) констатував невідповідність ЗС України сучасним умовам, попри те, що вони були укомплектовані до штатної потреби основними видами озброєння і військової техніки. Загострення проблеми політики вбачав у відсутності державної програми розвитку озброєння та військової техніки, а через недостатність державного фінансування ставив під сумнів створення в майбутньому армії, яка б відповідала сучасним вимогам.

Окрема увага приділялась партіями і соціальним проблемам. Зокрема було згадано про проблему забезпечення житлом офіцерів ЗС України. Перехід до професійної армії політик вважав можливим лише в умовах відповідного фінансування. В. Медведчук запевняв, що його політична сила після потрапляння до парламенту передусім займеться удосконаленням законодавчого поля за низкою напрямків: розробки прийняття в новій редакції Концепції (основ державної політики) національної безпеки України і як її складової – Воєнної доктрини України. Крім того, політична сила збиралася ініціювати розгляд і затвердження парламентом Програми реформування та розвитку ЗС України, забезпечення їх основними видами озброєння та військовою технікою. Пропонувалося упорядкування виділення коштів з державного бюджету

України для виконання прийнятих програм, що стосуються Збройних Сил. Чітку позицію з цього питання мав Блок «За Єдину Україну!», яка ґрунтувалася на потребі конкретизації воєнних загроз. Блок вважав, що «серед потенційних загроз для України не виключалася загроза регіональної війни із застосуванням засобів масового ураження. У такій війні Збройні Сили навряд чи вийдуть переможцями». Водночас у локальному збройному конфлікті, за оцінкою Блоку, «наша армія здатна захистити державний суверенітет».

Один із лідерів пропрезидентського виборчого блоку «За Єдину Україну» В. Литвин вважав, що існує проблема надання законодавчого статусу державним програмам, які пов'язані з реформуванням військової структури в Україні. Політик вказував на недосконалість проведення військової реформи, зазначаючи при цьому відсутність комплексного підходу до вирішення зазначеного питання з урахуванням усіх складових, обмежений інструментарій парламенту та недостатнє залучення незалежних експертів. В. Литвин стверджував, що існуючі законодавчі акти і державні програми, які визначали цілі та завдання реформи розвитку окремих військових формувань, не завжди були взаємоузгодженими. Це покладало на військові формування функції, не передбачені Конституцією України.

Зважаючи на недостатній рівень фінансування, за словами В. Литвина, Воєнна організація мала бути у стані постійного реформування та оптимізації за критерієм «забезпечення належного рівня безпеки з мінімальними витратами». Блок «За Єдину Україну» після проходження в парламент обіцяв запропонувати за необхідністю, але не рідше одного разу на чотири роки, подавати законопроект для уточнення функцій та загальної структури військових формувань держави, а також щорічно – проект закону для затвердження їх чисельності на два наступних фінансових роки, прив'язуючи зазначені показники до відповідних статей бюджету та програмних документів військової реформи. Додатками до законопроектів, які готуються та подаються урядом, мали бути: результати виконання програмних показників щодо реформування складових Воєнної організації України в поточному році та відповідні видатки; завдання щодо

реформування Воєнної організації на два наступних фінансових роки, які мають забезпечити визначені законами на цей період загальну структуру, чисельність та функції військових формувань; кошторис фінансового забезпечення реформування військових формувань на два наступних роки. Вважалося, що вони дозволять надати статус закону планам виконання державної програми військової реформи на два найближчі роки, які будуть щороку уточнюватися з урахуванням бюджетних показників. Наступним кроком у випадку необхідності мало стати внесення пропозицій щодо надання ВРУ повноважень затверджувати державну програму реформування Воєнної організації України в цілому.

Проблеми підвищення боєздатності Збройних Сил та інших військових формувань партії (блоки) мали намір вирішувати, зокрема, шляхом зміцнення цивільного контролю над ЗС України. Так не викликала заперечень доцільність публікації Урядом Білої книги «Оборонна політика України» – що безумовно сприяло б підвищенню відповідальності Уряду за стан військ, прозорості його діяльності у воєнній сфері, покращанню інформованості громадян з відповідних питань. Майже всі партії та блоки поділяли думку про те, що Верховна Рада має давати згоду на призначення на посаду міністра оборони і керівників інших силових структур, оскільки «це посилить парламентський контроль» над діяльністю цих структур. Виняток становив лише Блок «За Єдину Україну!», який вважав, що впровадження такої практики «ускладнить процедуру прийняття кадрових рішень». Всі партії і блоки, крім лівих (Блок Наталії Вітренко, КПУ), вважали доцільним призначення на посаду міністра оборони цивільної особи, оскільки «це відповідає досвіду демократичних держав». Проте, Блок «За Єдину Україну!» відсував впровадження такої практики на майбутнє, стверджуючи, що вона є «передчасною».

Судячи з представлених лідерами партій і блоків заяв, усі вони були однакові у визначенні напряму виведення ЗС України з кризового стану: скорочення чисельності війська з одночасним збільшенням його фінансування. Майже всі партії і блоки (за винятком Блоку Юлії Тимошенко та КПУ) вважали, що воєнно-політична ситуація в регіоні та світі дозволяла Україні піти на

радикальне скорочення чисельності ЗС. Рівень, до якого є доцільним скорочення, називається різний: від 250 тис. чол. («За Єдину Україну!», СПУ) до 100 тис. чол. («Наша Україна»). Більшість партій (блоків) поділяли думку про можливість скорочення терміну строкової служби призовників до 12 місяців.

Значна увага була приділена економічним та соціальним аспектам воєнної політики. Зокрема, рівень соціального забезпечення особового складу військових формувань України майже всі партії і блоки оцінюють як недостатній. Лише Блок «За Єдину Україну!» вважав, що ситуація є допустимою. Логічним було б припустити, що відзначене практично всіма лідерами недостатнє соціальне забезпечення особового складу (так само недостатнє, як відзначалося раніше, фінансове й ресурсне забезпечення ЗС та інших військових формувань) відповідним чином позначається на рівні морального духу та дисципліни військовослужбовців. Однак, відповіді лідерів не давали підстав для однозначних висновків про те, що політичні структури дійсно вбачають безпосередній зв'язок між цими складовими загальної боєготовності військ. В позиціях окремих партій (блоків) дещо несподівано поєднувалася констатація недостатності забезпечення військ з твердженням про достатній для виконання покладених на них функцій рівень морального духу та дисципліни особового складу. Подібну ситуацію можна пояснити хіба що тією обставиною, що поширення інформації про морально-психологічний стан військ, статистика правопорушень, самогубств, число загиблих у військах, підлягали в Україні неофіційній, але від цього не менш дієвій забороні. Повертаючись до проблеми соціального забезпечення військових, слід відзначити, що ця проблема порушувалася практично кожною політичною партією у її програмах, як довгострокових, так і передвиборних.

Наприкінці ХХ ст. спостерігаємо зниження активності зі створення нових політичних партій в Україні. Вочевидь давалася взнаки дія Закону «Про політичні партії», прийнятого в 2001 р., що дозволив дещо нормалізувати сферу партійного життя, виключивши з партійної системи ті утворення, які не мали належних політичних ознак або призводили до дисбалансу всієї партійно політичної сфери [963, С. 50–55]. Саме тому в політичному житті держави спостерігалася тенденція

до укрупнення політичних партій. Так через об'єднання п'яти політичних сил (Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія «Солідарність», партія «За красиву Україну!», Всеукраїнська партія пенсіонерів) була утворена Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України», яка згодом змінила назву на «Партію регіонів». Пізніше об'єдналися у політичні коаліції партії нової опозиції «Блок Юлії Тимошенко» (2001 р., з 7-ми партій різної політичної орієнтації) та «Наша Україна» (2002 р., з 10-ти партій правополітичної орієнтації, включаючи Народний Рух України) [748, С. 80]. Науково-експертне середовище часто звертало увагу на проблему збалансованості інтересів політиків та військових у процесі реформування Збройних Сил. Зокрема, неодноразово наголошувалось, що без участі політиків неможливо розв'язати це досить важливе для країни питання, а тому висловлювалися побажання плідної співпраці політиків з військовими, а також залучення засобів масової інформації для висвітлення проблем реформування війська [744].

На зламі 2000-х років спостерігалася зміна ставлення населення до політичної еліти. Зокрема, за результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, починаючи з 1998 до 2002 рр., довіра до партій в Україні істотно зросла, порівняно з попередніми даними, але кількість людей, які висловлювали довіру, була загалом доволі низькою. У 1998 р. партії мали рівень довіри на рівні 23,4%. У лютому березні 2002 р., під час виборчої кампанії до парламенту, ця цифра зросла до 32,4% [516, С. 82]. Позитивна динаміка довіри до політичних партій у цей період відображала скоріше рівень сподівань з боку виборців стосовно діяльності партій і у значному ступені визначальну роль відігравав її лідер. Промовистим було ставлення населення до лідерів політичних сил, які починали дедалі більше вирізнятися на тлі політичного загалу. На запитання моніторингу Інституту соціології НАН України «Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, котрі можуть ефективно керувати країною?» у 1994 р. ствердно відповіли 18,5% респондентів. До 1999 р. кількість позитивних відповідей не перевищувала показників 1994 р., а вже напередодні виборів 2008 р. рівень позитивних відповідей підвищився до 30,5% [516, С. 83].

Чергові парламентські вибори у березні 2002 р. відбувалися також за змішаною виборчою системою. У виборчому процесі взяли участь 33 суб'єкти 21 політична партія та 12 блоків партій, які об'єднали 42 політичні партії. Із 33 політичних сил, включених у виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному округу, 4 відсотковий виборчий поріг пододало лише 3 блоки і 3 партії. Лідером виборчих симпатій став виборчий блок «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (23,5%). КПУ отримала (19,9%), провладний блок «За Єдину Україну!» (11,7%), БЮТ (7,2%), СПУ (6,8%), СДПУ(о) (6,3%). Загалом у Верховній Раді IV скликання було представлено 28 політичних партій [963, С. 50–55]. Особливістю виборчої кампанії 2002 р. стало створення у центристському та правому спектрах українського політикуму потужних блоків партій, які претендували на домінування в українській політиці в цілому. Парламентські вибори 2002 р. виявили у розвитку партійної системи країни нові риси. В Україні сформувалася система поляризованого плюралізму, що характеризується наявністю «партії влади» та опозиційних сил, а також великою кількістю не впливових політичних партій. Як зазначає О. Нікогосян, закріпився особливий політичний розподіл партій на «пропрезидентські» і «антипрезидентські».

При цьому даний розподіл перекрив колишні ідеологічні розколи [769, С. 10]. Підтвердженням того є об'єднання лівої та правої опозиції (Громадянська ініціатива «Форум національного спасіння»), до координаційної ради якої увійшли О. Мороз (СПУ), Ю. Тимошенко та О. Турчинов («Батьківщина»), А. Матвієнко («Собор»). Водночас в умовах інтенсифікації політичної боротьби та зниження значення ідеологічних проблем у політичній агітації передвиборчий процес перетворився на змагання схожих за партійними програмами політичних сил, які по суті не мали істотних відмінностей.

На парламентських виборах 2002 р. політичні партії дещо трансформували політичні програми, які стосувалися розвитку ЗС України. Водночас зберігалася тенденція щодо розгляду питань ЗС України та національної безпеки у тісному поєднанні з зовнішньополітичними аспектами діяльності України. Цьому сприяв

поширений у суспільстві під час виборів президента 1999 р. міф про внутрішньо-національний розкол держави. Політичні партії на своїх з'їздах фактично доповнювали уже наявні виборчі програми.

У своїй більшості учасники виборчої кампанії мали цілком визначені позиції стосовно напрямів воєнної політики та військового будівництва в Україні, заходів і термінів реформування Збройних Сил. Поряд з цим дедалі більшу вагу почали відігравати лідери партій та блоків, які часто самі давали оцінку поточному стану, пріоритетам і перспективам реформування ЗС України. Незважаючи на те, що проблеми воєнної політики не перебували у числі першочергових пріоритетів політичних сил, однак, вони водночас не були і поза їх увагою. Партії та блоки декларували наміри вирішити найбільш гострі питання фінансового забезпечення військових формувань і соціального забезпечення особового складу, зміцнити цивільний контроль над ЗС України.

Проблематика стану українського війська та військової організації держави загалом посіла вагоме місце в риторичі лівих сил, які розглядали її як зручний інструмент для критики Президента Л. Кучми та для власного політичного піару. Саме тому напередодні виборів 2002 р. Комуністична партія України на чолі з П. Симоненком вкотре наполягала на необхідності забезпечення державною захисту соціальних прав військових і правоохоронців, що пов'язували зі зміцненням національної безпеки та оборони [429. 2002. 22 березня]. П. Симоненко критикував політику у сфері національної безпеки, яку проводив його конкурент на виборах 1999 р. Л. Кучма. При цьому про армію він згадував лише в контексті резонансних подій з ознаками криміналу. Апофеозом невдалої політики Л. Кучми було названо катастрофу російського літака ТУ-154, який був збитий українською ракетою над Чорним морем 4 жовтня 2001 р. Лідер КПУ запевняв, що проведені кадрові перестановки в Міноборони не вирішили «глибинних проблем» в армії. Серед найбільших проблем комуністами були названі руйнування ВПК, недостатнє фінансування озброєння та програм соціального захисту військовослужбовців і їх сімей. П. Симоненко також критикував «непродумане виведення з України ядерної зброї, знищення стратегічних видів озброєння».

КПУ декларувала намір приділити значну увагу зміцненню оборони і національної безпеки, модернізації армії, відпрацюванню ефективно діючої системи цивільного контролю за військовим відомством. Невідкладні завдання у військовій сфері комуністи виклали в підготовленому проекті закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України». У разі обрання комуністи обіцяли вимагати від керівництва держави чіткого дотримання зобов'язання позаблокової держави. Пропонувалось в терміновому порядку включити до порядку денного і розглянути питання про нейтральний статус України, а також інші питання військової політики. Задля гарантування національної безпеки та економічних можливостей країни, комуністи вбачали доцільним необхідність «оптимізувати чисельність ЗС України у напрямі їхнього скорочення» [429. 2002. 22 березня].

Очолована О. Морозом СПУ виступала за вдосконалення і навіть розроблення нової Воєнної доктрини України. У ній пропонувалося виходячи зі змісту поняття «оборона держави» представити чітке бачення можливих військових загроз; засади оптимального комплектування Воєнної організації та створення єдиного комплексу виробництва озброєнь у державі; умови поступового переходу до формування професійної армії. У візі СПУ першочерговою проблемою, що потребувала вирішення, була чисельність ЗС України, яку пропонувалося зменшити «до оптимальної». Крім цього, було запропоновано скоротити термін строкової військової служби до одного року. Як стверджував О. Мороз, Україні слід було скоротити термін строкової військової служби до одного року. Крім того, СПУ виступала за відмову від практики заробітку грошей самими військовими через торгівлю зброєю. Натомість усі витрати на утримання армії повинні були здійснюватись за рахунок державного бюджету. Не останнє місце відводилось і системі військової освіти. Як заявляв О. Мороз, СПУ подавала на розгляд Верховної Ради законопроект про скорочення терміну строкової військової служби до 12 місяців і була готова долучитися до розробки нової Воєнної доктрини держави [429. 2002. 22 березня].

«Блок Наталії Вітренко» пов'язував успішну реалізацію військової реформи в Україні зі створенням системи колективної безпеки з РФ та Білоруссю. Як

стверджувала лідерка політичної сили Н. Вітренко, така реформа мала супроводжуватися обґрунтуванням і впровадженням оптимальної структури родів військ для забезпечення виконання Воєнної доктрини та ефективного використання бюджетних коштів. Через дію спеціально розробленої та впровадженої державної програми ЗС України мали забезпечуватися найсучаснішою зброєю. Н. Вітренко запевняла, що в разі обрання її політичної сили до парламенту вона ініціюватиме прийняття нової Воєнної доктрини та програми розвитку ВПК. В рамках реформи загальної системи оплати праці, яку пропонувала політична сила, військовослужбовці мали отримувати значно більшу заробітну плату. Задля покриття передбачених законами України пільг військовослужбовцям і членам їх сімей політик пропонувала забезпечити за рахунок коштів окремої статті держбюджету.

Значну увагу питанням розбудови української армії та вирішення першочергових проблем військовослужбовців та було приділено в програмі блоку В. Ющенка «Наша Україна». Репрезентуючи політичну силу, В. Ющенко переконував, що найпершою проблемою у військовій сфері було забезпечення соціального захисту звільнених у запас кадрових військових. На його думку, їхня перекваліфікація повинна була бути організованою та проводитись за кошти держави. В. Ющенко заявляв, що лише за умови належного матеріально-технічного забезпечення, що включало в себе не лише сучасні види озброєнь і військової техніки, а й системи спостереження, засоби безпеки і комунікації, є можливим проведення військової реформи. Для цього пропонувалось проводити її в рамках широкої міжнародної кооперації та трансферу технологій, на взаємовигідних засадах. Водночас поряд із витратою коштів на озброєння та техніку слід було також фінансувати навчання військових фахівців. На думку політика, держави, які випереджали інші в плані проведення військової реформи, могли отримати додаткові переваги як в економічному плані, так і в плані національної безпеки. Це було пов'язано із вивільненням значних людських ресурсів, що давало змогу скерувати більше коштів на технічне переоснащення армії та підвищення соцзахисту військовослужбовців. За словами В. Ющенка, в Україні існувала політична проблема розбудови ЗС України, яка полягала в тому,

що поряд із збільшенням впливу військових у системі державного управління, самі військові ставали фактором ризику. Саме тому пропонувалося посилити контроль політичних інституцій за діяльністю військових, а також вивільнити війська від виконання тих функцій, які можуть виконувати цивільні структури.

Блок «Наша Україна» у випадку проходження в парламент обіцяв ініціювати публічне обговорення змін до законодавства у сфері військової реформи. Зокрема пропонувалося встановлення для військовослужбовців вищого рівня соціальних гарантій, порівняно з цивільними державними службовцями, які мають аналогічний ранг. Також ініціювалося запровадження системи, за якої міністерські посади зможуть займати лише цивільні особи (оскільки військові повинні бути поза політикою). За аналогією із державами НАТО, це мало б стосуватися і посади міністра оборони України. Крім цього, пропонувалось чітке розмежування функцій і повноважень Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил. Комплектування військ мало б відбуватися виключно на професійних засадах. Також політична сила, за словами В. Ющенка, мала намір ініціювати підпорядкування усіх військових структур (окрім структур Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ) Міністерству оборони України. Зокрема, це стосувалося відповідних структур Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від Чорнобильської катастрофи, Державного комітету у справах охорони державного кордону, Управління державної охорони.

На думку В. Ющенка, держава не могла дозволити собі розкіш в дублюванні функцій силовими структурами, а ще більше – ризик конфліктів між ними у випадку ситуацій, критичних для національної безпеки. Перелічені структури пропонувалося об'єднати в єдині Наземні війська поряд із Сухопутними військами. Їхніми основними функціями мали стати охорона державного кордону та боротьба з нелегальною міграцією; охорона об'єктів і комунікацій, життєво важливих для національної безпеки; попередження та ліквідація наслідків природних і техногенних катастроф і терористичних актів. В. Ющенко також обіцяв ініціювати створення Національної системи спостереження за повітряним і

космічним простором, яка мала бути цивільною структурою, що (одночасно з регулюванням цивільного аероруху) обслуговує за державним замовленням ті єдині Повітряні війська, які буде створено на базі нинішніх Військово-Повітряних Сил та Військ протиповітряної оборони.

За словами В. Ющенко, «Наша Україна» мала намір ініціювати створення Національної служби інформаційної безпеки (НСіБ), яка мала б моніторити та інформувати громадськість про стан національної безпеки, передачі Україною товарів військового призначення та подвійного використання, дотримання прав людини, соціального забезпечення і морального клімату у військах. Також служба мала оперативно реагувати на інформаційні диверсії проти України окремих українських інституцій та діячів, а також надавати висновки відповідним виконавчим і судовим органам щодо наявності ознак цілеспрямованого негативного впливу на суспільну свідомість, пропаганди насильства, діяльності тоталітарних сект тощо.

Блок Юлії Тимошенко на виборах 2002 р. у передвиборній програмі не звертав увагу на проблеми безпеки та функціонування армії. Однак це не завадило представникам політичної сили неодноразово висловлювати своє бачення, яке вони подавали як бачення усього блоку, щодо питань військової реформи та національної безпеки. Зокрема, А. Матвієнко вбачав, що задля проведення успішної реформи парламенту слід було необхідно розробити та затвердити Концепцію (засади) національних інтересів України, що визначатимуть інтереси у воєнній сфері, а також Засади національної стратегії відродження і розвитку України. На думку політика, це дозволяло забезпечити узгоджений підхід депутатських фракцій до формування системи національної безпеки держави, що потребувала збалансування важелів впливу з боку Верховної Ради України, Президента та Кабміну на засадах взаємодії, стримувань і противаг. Це також створювало умови для опрацювання та прийняття Закону України «Про національну безпеку України», який би регламентував повноваження і відповідальність усіх гілок державної влади за функціонування системи національної безпеки та її складової у воєнній сфері.

А. Матвієнко вказував на неможливість проведення реформи без наявності стратегії виходу України з кризи, оцінки співвідношення реальних воєнних загроз із загрозами іншого характеру та визначення коштів, які держава може виділяти на національну оборону з урахуванням потреб виконання першочергових соціальних програм – охорони здоров'я, освіти, екології тощо. Саме тому передумовою кардинального покращання ситуації у Воєнній організації, на його думку, було запровадження ефективного механізму погашення заборгованості держави перед ЗС України, іншими військовими формуваннями та повного використання можливих джерел для їх утримання без залучення зарубіжних кредитів. Цьому мали сприяти бюджетна та податкова реформи, раціональне та цільове використання коштів державного бюджету.

Політик вказував на необхідність істотного посилення впливу і відповідальності Верховної Ради за стан справ у воєнній сфері, що дозволяло б впровадити дієвий та демократичний цивільний контроль над військовими. Політик вважав, що парламент попри формування Уряду мав також затверджувати керівників силових структур. У цих умовах Прем'єр-міністр повинен був стати вищою посадовою особою, яка б відповідала за реалізацію воєнної політики держави. Саме це б дозволяло поставити під особисту відповідальність реалізацію реформи воєнної сфери. Політики констатували, що станом на 2002 р. спостерігалось просування вузьковідомчих інтересів керівництва Міністерства оборони та інших військових формувань при розробці ними проектів програм реформування підпорядкованих їм структур.

Напередодні виборів 2002 р. Партія Зелених України на чолі з В. Кононовим у сфері військової політики практично повторила ключові положення своєї політичної програми, з якою йшла на вибори в 1998 р. «Зелені» наполягали на професіоналізації ЗС України та розширенні переліку підстав проходження альтернативної військової строкової служби [429. 2002. 29 березня]. Більша увага на їхню думку повинна була бути звернена на питання національної безпеки на міжнародній арені. Говорячи про військову реформу, В. Кононов висловлював переконання, що її слід розглядати в контексті Концепції переходу Збройних Сил

(від 7 квітня 2001 р.) та проводити комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 р. За його словами, така професійна армія відповідала як інтересам держави, так і прагненням рядових українців. Контрактну службу в армії політик пов'язував з новим поколінням військової техніки, якою армія мала б бути забезпеченою під час проведення реформи. У той же час політик ставив під сумнів доцільність примусового призову юнаків до строкової служби без її продовження на добровільних контрактних засадах. На його думку, служба, «закінчення якої чекають як манни небесної», завдає моральної шкоди.

В. Кононов вказував, що збільшення бюджетного фінансування професійних ЗС України було неминучим, а отже це потребувало попереднього планування потреб коштах на перехідному етапі та на утримання армії контрактників так, щоб у 2015 р. завершити реформу. Політик допускав необхідність проведення структурних змін в армії, яке б стосувалося оптимізації родів військ, військового складу і т.ін. Професіоналізацію армії політик пов'язував з прагматичним вихованням молоді. Він пропонував замінити колишній підхід до служби в армії як почесного обов'язку на заклик: «Тільки сильні та здорові мають честь служити в Українській Армії», «Краще прослужити 10–15 років в армії, ніж кожен рік шукати роботу».

У випадку обрання «зелені» декларували намір проводити цілеспрямовану політику задля підвищення професіоналізації армії, попри антивоєнний характер самої політичної сили. В. Кононов переконував, що до того моменту поки контрактна служба ще не стала основою армійського повсякдення, його політична сила вноситиме законодавчі пропозиції щодо розширення переліку підстав проходження альтернативної військовій строкової служби. Він нагадував, що під першого терміну перебування у ВРУ тоді ще народний депутат України С. Курикін вносив проект Закону «Про зміни до проекту Закону «Про альтернативну (невійськову) службу», спрямований на забезпечення можливостей проходження альтернативної служби за сімейними обставинами, який не набрав необхідної більшості голосів. Також вони переконували, що ініціюватимуть низку

змін до бюджету для збільшення видатків на оборону, однак лише за умови, що вони витрачатимуться на військову реформу, а не на утримання застарілої військової техніки, консервацію нестатутних відносин військовослужбовців чи підвищення зарплати генералітету.

Один із лідерів Демократичної партії України – партії «Демократичний союз» В. Горбулін напередодні виборів вказував, що успішна розбудова армії та проведення її реформи неможливі без консолідованого підходу усіх політичних сил, причетних до цього процесу. Відсутність консенсусу була найбільшою проблемою, а нездатність її вирішення провокувала «десятирічне тупцювання на місці» у здійсненні військової реформи. За словами В. Горбуліна, першочерговими мали стати переосмислення і конкретизація завдань, для вирішення яких повинні були застосовуватись ЗС України. Після цього повинна була розпочатись розробка і впровадження системи демократичного цивільного контролю над військовими формуваннями з точки зору їх відповідності визначеним завданням.

В. Горбулін пропонував за аналогією із іншими державами світу видавати «Білу книгу» – тематичного щорічника, присвяченого розгляду проблем реформування армії. Він також переконував, що вирішення окреслених проблем не повинно було стати справою самих лише ЗС України, але й суспільства в цілому. Оскільки реформування будь-якої системи може відбутися лише під впливом сил, джерело яких знаходиться поза її межами, то таким джерелом мало стати політичне керівництво країни, яке було обране українськими платниками податків, за рахунок яких ЗС України і утримувались. Політик переконував, що у випадку проходження до парламенту першочерговими законодавчими ініціативами у сфері воєнної безпеки його політичної сили мали стати доопрацювання Воєнної доктрини держави (її основний критерій – чіткість визначення завдань Збройних Сил та інших військових формувань України) та прийняття Закону України «Про демократичний цивільний контроль над ЗС України та іншими військовими формуваннями України» (основна мета – запровадження дієвої і прозорої системи Взаємної відповідальності суспільства і Збройних Сил).

На його думку, вони мали перевести обговорення проблем військової реформи з площини, де реформа розглядається лише як процес (критерії «успіху» якого доволі розмиті, що безумовно влаштовує деяких його учасників), у площину, де реформа вже буде і зможе оцінюватися з точки зору відповідності бажаному результату (що дозволить здійснювати певне поточне коригування, не очікуючи бравих рапортів або гучних скандалів). Водночас перегляд доктринальних підходів до здійснення воєнної реформи, на його думку, потребував внесення певних змін та доповнень до вже існуючих законодавчих актів, що регламентують цю сферу. Нагально необхідним також були визначено ухвалення закону про забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань України, який мав визначити мінімально достатній рівень оборонних витрат на середньострокову та довгострокову перспективи, та закону про оборонно-промисловий комплекс України, що визначив би специфічність вирішення проблем цієї важливої сфери.

Проблеми національної безпеки та військової політики держави були висвітлені в передвиборній програмі виборчого блоку політичних партій Народного Руху України. Політична сила заявила, що сприятиме перетворенню України в транспортний коридор для Європи, розвиваючи можливості всіх видів транзитного транспорту через територію України і перебороти екологічну кризу в Україні, перетворивши її в зону екологічної стабільності. Для цього, на думку НРУ, необхідно було розбудувати власні Збройні Сили, армію і флот, військово-промисловий комплекс [429. 2002. 19 лютого].

Поряд із досить конкретизованим підходом до реформування армії в український парламент балотувались і політичні сили, які опосередковано згадували питання військово-оборонної галузі. Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» не мало чітко сформовано візії на проведення військової реформи в Україні. Його лідерка В. Довженко вважала, що успіх військової реформи в Україні залежав від багатьох складових, головними з яких вона називала: формування у громадян України глибокого усвідомлення того, що Збройні Сили України – невід'ємна складова нашої держави, обов'язкова структура, що має

оберігати мир і сприяти державотворенню, здійсненню наших соціально-економічних планів і програм, розширенню міжнародних контактів. У цьому розрізі особливо велику увагу було звернуто на проведення роз'яснювальної, пропагандистської та виховної роботи серед молоді. Зокрема вона вважала за доцільним проведення підготовки молоді до служби у Збройних Силах України, формування якісно нового кадрового потенціалу армії, запровадження альтернативної служби. Ключовим вважалося поступове цілеспрямоване забезпечення переходу до професійної (контрактної) служби в ЗС України з відповідною фаховою підготовкою і соціальним захистом громадян, які служать і служили в армії; відповідне ресурсне забезпечення (енергетичне, військове, економічне, інформаційне) зовнішньої політики, встановлення високого статусу України на світовому ринку озброєнь. Без забезпечення зазначених положень, на думку В. Довженко, проведення військової реформи було б неможливим.

Українська Національна Асамблея заявляла, що наявність в Україні сучасних високопрофесійних Збройних Сил є важливою передумовою забезпечення незалежності країни, її здатності проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику. Досягнути її можна, лише постійно зміцнюючи боєздатність ЗС України шляхом послідовних військово-політичних та економічних перетворень у військовому будівництві, розвитку національного ВПК експортованої спрямованості. В політичній силі вважали, що чисельність, склад і структура Збройних Сил повинні бути приведені у відповідність до забезпечення захисту національних інтересів України [429. 2002. 14 березня].

Всеукраїнська партія «Нова сила» вважала, що Україна повинна мати Збройні Сили, здатні захистити її територію та державні інтереси. У політичній силі вказували, що високотехнологічні види озброєнь витісняють традиційні арсенали зброї масового знищення, які відходять у минуле. «Нова сила» стверджувала, що Україна мала достатньо готових до серійного виробництва зразків таких озброєнь. За основу організаційної побудови армії пропонувалося взяти історичний і досвід українців. «Князі мали невелику мобільну вишколену дружину-командний резерв, а у разі агресії кожна сім'я давала до війська добре

підготовленого воїна», – йшлося в документі. «Нова сила» вказувала, що Україна повинна мати нечисельну, добре оснащену, професійну армію командний кістяк. Також пропонувалося забезпечити підготовку цивільних резервістів та законсервованій резерв військової техніки. При виникненні загрози така структура мала бути розгорнута та надати відсіч будь-якому агресорові. «Наявність такої армії є гарантією того, що жоден диктатор не ризикне захопити владу, усвідомлюючи, що вільний народ, який знає, де лежить його зброя, зможе захистити свої невід'ємні права і свободи». Партія «Нова сила» зобов'язувалася створити умови швидкої перебудови національних Збройних Сил, створення боєздатної армії-гаранта незалежності України [429. 2002. 13 березня].

У передвиборній програмі партії «Нова генерація України» містилася вимога запровадження нової доктрини національної безпеки країни, яка б відповідала сучасним вимогам інформаційного суспільства. Ці процеси мали супроводжуватися створенням професійної армії [429. 2002. 28 березня]. За посилення боєздатності української армії українська політична партія «Християнський рух». Задля цього пропонувалося об'єднання військового і фізичного виховання, введенню системи військових звань для тренерів і вихователів фізичної культури з відповідною грошовою винагородою [429. 2002. 21 лютого]. Ліберальна партія України (оновлена) у своїй програмі вказувала, що в основу військової доктрини слід покласти концепцію оборонної достатності. Водночас у партії виключали одностороннє роззброєння, виступали за створення професійної армії [429. 2002. 16 березня]. Представниця лівого табору – КІПС у своїй програмі згадувала про необхідність зміцнення авторитету армії, СБУ, міліції в народі [429. 2002. 23 лютого].

У своїй практичній діяльності політичні партії різних ідеологічних таборів неодноразово відзначали критичний стан ЗС України. Для прикладу, 12 листопада 2002 р. парламент заслухав «Інформацію Кабінету Міністрів України про хід реформування Збройних Сил України». Міністр оборони України В. Шкідченко проаналізував перебіг реалізації заходів, визначених Державною програмою реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року, доповів, зокрема, про здійснення структурної перебудови Збройних Сил України

згідно із вимогами адміністративної реформи [264]. Зазначено, що відповідно до спеціально розробленої Концепції реформування органів військового управління ЗС України на період до 2010 року закладаються умови для підвищення технічного рівня управлінських структур, для спрямованості перебудови Збройних Сил за функціональним принципом – Передових та Основних сил оборони і Стратегічних резервів [264].

Зі співдоповіддю виступив голова парламентського Комітету з питань національної безпеки і оборони Г. Крючков, який наголосив, передусім, на тому, що здійснювані заходи щодо реформування і розвитку Збройних Сил України не повною мірою забезпечують вирішення головного завдання – створення мобільних, оптимальних за чисельністю, озброєних сучасною технікою і професійно підготовлених, всебічно забезпечених і не занадто обтяжливих для суспільства Збройних Сил, здатних виконувати конституційний обов'язок – захист суверенітету і територіальної цілісності України, її недоторканність, відсіч можливого агресору. «Протягом останніх років, – констатував співдоповідач, – на оборону спрямовується бюджетних асигнувань менше половини від мінімальних потреб. До того ж, і вони виділяються не в повному обсязі...» [264].

Г. Крючков зауважив, що небезпечних масштабів набуває деградація військово-технічного потенціалу, оскільки армія практично не одержує нових зразків бойової техніки і озброєння, хоча більша частина їх видів вичерпала технічний ресурс, що в найближчі 3-5 років може призвести до втрати Збройними Силами боєздатності. Він відзначив, що подібна тенденція – неприпустима, оскільки вітчизняні науковці, конструктори, проєктанти, колективи підприємств оборонно-промислового комплексу здатні створювати і виробляти найсучасніші літаки, бронетанкове, ракетно-артилерійське, навігаційне та інше озброєння, високоточну зброю, засоби протиповітряної оборони, управління і зв'язку [264].

Народні депутати України О. Гінзбург, В. Пузаков, М. Шершун, Ю. Кармазін, І. Герасимов, Б. Андресюк, О. Кузьмук, А. Доманський, Д. Рудковський неодноразово зазначали, що стан, в якому опинилися Збройні Сили України, є вкрай незадовільним. Урядові вказувалося на необхідність

радикально змінити ставлення до ЗС України відповідно до вимог Конституції України стосовно забезпечення обороноздатності і національної безпеки, соціального захисту громадян, які перебувають на службі в армії та в інших військових формуваннях [264].

Вказувалось на необхідність переглянути і подати на затвердження Президента України уточнені програми реформування і розвитку Збройних Сил і всієї Воєнної організації держави з врахуванням кардинальних змін, що відбуваються в політичній обстановці, нових викликів і загроз, реального стану ЗС України, необхідності забезпечення надійного захисту національних інтересів України, її безпеки і обороноздатності, маючи на увазі уточнити структуру, чисельність Збройних Сил та інших військових формувань, терміни їх скорочення, переходу на контрактну систему комплектування. Пропонувалось у зв'язку з цим внести відповідні корективи в проект Держбюджету на 2003 рік, прискорити затвердження Державної програми розвитку озброєнь і військової техніки, а також розроблення Мобілізаційного плану України, вжити інших необхідних заходів для поліпшення стану Збройних Сил [264].

Серед знакових подій у військово-політичній сфері того періоду – парламентські слухання «Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи», які відбувалися 18 листопада 2003 р. [112], під час яких міністр закордонних справ України К. Грищенко вказував, що пріоритетним, стратегічним напрямом розвитку державної політики залишався євроінтеграційний напрям, а саме налагодження співпраці з ЄС та НАТО, що дозволяло б створення надійної смуги миру, стабільності і безпеки навколо України, зміцнення її позицій у регіоні, а отже, і збільшення ваги на міжнародній арені. Водночас міністр наполягав на вирішенні в «дусі добросусідства» низки наявних проблем у відносинах з РФ після підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство та визначення правових засад розміщення на території України Чорноморського флоту РФ. Тут міністр мав на увазі конфлікт стосовно острова Коса Тузла.

Голова Комітету Верховної Ради України у закордонних справах Т. Сташевський зазначав, що до кінця 1990-х років українська зовнішня політика базувалася на моделі багатовекторного розвитку зовнішніх зносин, що давало підстави для серйозної критики та звинувачень у невизначеності й непослідовності нашої зовнішньополітичної поведінки. Голова Комітету Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції від «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» Б. Тарасюк вказував, що після референдуму 2000 р. у відносинах України з Заходом почалися проблеми, а сама держава почала відходити від євроатлантичної інтеграції, віддавши перевагу «східному крену». Причину цього політик вбачав у тому, що виконавча влада намагалася підпорядкувати собі дві інші гілки влади – законодавчу і судову, відбувся наступ на парламентаризм, крім того, шельмування парламенту, авторитарні тенденції всередині країни, наступ на свободу слова, запровадження цензури, цинічне запровадження практики адмінресурсу. За його словами, фракція «Наша Україна» виступала за послідовне втілення в життя зовнішньополітичного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію, за розвиток стосунків з Російською Федерацією, іншими сусідами та іншими країнами світу та наполягала на поданні членства в ЄС та НАТО.

Депутат від СДПУ(о) І. Шурма вказував на необхідність врахування у реалізації зовнішньої політики соціально-економічних проблем, зокрема зміцнення енергетичної незалежності держави, в тому числі шляхом визнання її транзитного статусу та рівноправної участі в системі євразійських енергетичних комунікацій. Політик переконував, що принципово важливими для зовнішньої політики держави також є активна участь у формуванні системи європейської безпеки на засадах рівності її учасників та визнання інтересів безпеки всіх країн, незалежно від членства у військових та військово-політичних угрупованнях. У цьому плані найбільш бажаним для України варіантом мала б стати система, побудована на основі діючих інституцій та форм співробітництва шляхом: укладення зобов'язуючих угод та посилення політичних компонентів у діяльності структур європейської безпеки; забезпечення участі країни в процесах

європейської інтеграції; І. Рішняк (фракція Аграрної партії України) констатував, що зовнішньоекономічний аспект сучасної політичної ситуації в Україні обумовлюється наявністю і впливом трьох потужних факторів: фінансова залежність країни від західних міжнародних організацій; енергетична залежність від Росії та країн СНД; зацікавленість у просуванні української зброї на міжнародні ринки. Водночас він висловлював невдоволення «диктуванням» умов зовнішньої політики України з боку МВФ, НАТО та США. Депутат О. Білоус від блоку Юлії Тимошенко пропонував розробити і запровадити механізми залучення третіх сторін до розв'язання конфліктних проблем України з агресивними сусідами. Соціаліст І. Бокий стверджував, що конфлікт стосовно Тузли – яскраве підтвердження згубності такої політики, переведення нашої державної незалежності в повну залежність від стратегічних партнерів.

Лідер КПУ П. Симоненко переконував, що уся зовнішньополітична діяльність України відбувається за вказівкою з боку США, МВФ, Світового банку та олігархічних кіл Росії. Своєю чергою, на думку П. Симоненка, західні партнери не виконували взятих на себе зобов'язань, зокрема у виведенні з експлуатації Чорнобильської атомної електростанції. Неefективна зовнішня політика призвела до катастрофічного скорочення кількості кваліфікованих робітників, спеціалістів у військово-промисловому комплексі: з 1,5 мільйона до 185 тисяч. Лідер КПУ також пов'язував критичний стан ЗС України з відмовою влади від курсу на перетворення України на нейтральну позаблокову державу. П. Симоненко переконував, що лише п'ята частина громадян України підтримувала вступу України до НАТО, а більшість не підтримувала такого кроку, як і була проти направлення до Іраку наших військовослужбовців. Комуніст вбачав небезпеку в проведенні операцій з урегулювання кризових надзвичайних ситуацій і конфліктів та навчання під проводом НАТО на території України, оскільки це, на його думку, могло призвести до «втягування України в можливі авантюри» Альянсу. Очільник КПУ наголошував, що його фракція наполягає на терміновому поверненні військового контингенту з Іраку. За його словами, курс українських властей спрямований передусім на перетворення України на підконтрольну

Сполученим Штатам і НАТО територію, на державу якщо не ворожу, то в будь-якому разі не дружню сусідній Росії [112].

27 січня 2004 р. Парламентський Комітет з питань національної безпеки і оборони затвердив план роботи на період п'ятої сесії Верховної Ради України [791]. Народні депутати планували опрацювати ряд законопроектів про внесення змін до Законів України: «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (нова редакція); до деяких законів України (щодо проведення небезпечних заходів в присутності населення) (друге читання); «Про збройні Сили України» (щодо переходу до тривидового складу Збройних Сил України); «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав» (щодо відкликання підрозділів Збройних Сил України з інших держав); «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»; «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання»; «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» (щодо умов комплектування миротворчих контингентів); до деяких законів України (щодо нормативно-правового забезпечення охорони державної таємниці); з питань ратифікації міждержавних та міжурядових угод, з питань соціального і правового захисту військовослужбовців; їх пенсійного забезпечення, будівництва житла для військовослужбовців. Планом роботи Комітету також передбачена підготовка ряду проектів постанов [791].

Водночас 18 травня 2004 р. П. Симоненко поінформував про те, що фракція КПУ наполягає на включенні до порядку денного засідання Верховної Ради України питання про термінове виведення українського миротворчого контингенту з Іраку. П. Симоненка підтримала народний депутат Валентина Семенюк, яка озвучила позицію фракції СПУ про розгляд цього питання [280]. Народний депутат О. Мороз (СПУ) запропонував прийняти звернення Верховної Ради України до Ради Безпеки ООН, в якому висловити стурбованість загостренням протистояння між військовими угрупованнями та коаліційними силами в Республіці Ірак, а також закликати всі сторони конфлікту до найшвидшого припинення воєнних дій, відновлення і підтримання миру із

залученням миротворчих багатонаціональних сил під егідою ООН та відновлення економіки Республіки Ірак за допомогою зусиль міжнародного співтовариства. Однак, звернення Верховної Ради України до Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, членів Ради Безпеки ООН щодо ситуації в Республіці Ірак не було підтримано [280].

15 червня 2004 р. Верховною Радою України розглянуто законопроект про реформування Збройних Сил України (друге читання). Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони Г. Крючков поінформував, що до проекту було внесено 68 зауважень і пропозицій, враховано повністю 24, частково з уточненням редакції – 19. Комітет запропонував у зв'язку з тим, що Президент вніс проект закону про встановлення нової чисельності Збройних Сил, який не був прийнятий, вилучити ці положення, а також вилучити положення про перехід до тривидової структури. Цей закон прийнятий, хоча він практично зараз не може бути реалізований, оскільки не встановлена нова чисельність Збройних Сил. У зв'язку з цим Комітет вніс пропозицію щодо нової назви законопроекту: «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та членів їхніх сімей». За словами Г. Крючкова, Комітет при доопрацюванні врахував пропозиції, що дозволило суттєво посилити соціальні гарантії для військовослужбовців, які звільняються зі Збройних Сил у зв'язку з реформуванням. Пропозицію про нову назву законопроекту народні депутати підтримали 381 голосом, а сам закон в цілому 386-ма голосами [277].

Згодом, 22 червня 2004 р. у парламенті про загрози національній безпеці у воєнній сфері доповідав Міністр оборони України Є. Марчук. Він зазначив, що вперше за роки незалежності в минулому році оборонний бюджет був профінансований на 100 % від запланованого [284]. Завершуючи свій виступ, Євген Марчук наголосив на тому, що уряд уперше за року незалежності підійшов системно до вирішення проблем у сфері оборони. Це дозволило на підставі створеної законодавчої бази здійснити довгострокове планування з урахуванням

завдань, що стоять перед Воєнною організацією держави та її економічними можливості [284].

Від профільного Комітету з питань національної безпеки і оборони співдоповідав Голова Комітету Г. Крючков, який висловив глибоку стурбованість народних депутатів надзвичайно важливим напрямком державного будівництва. «Ми дійшли критичної межі, стоїмо перед вибором: або рішуче і радикально змінимо ситуацію, або, керуючись популістськими мотивами, передвиборними міркуваннями, залишимо все так, як склалося і приречемо наші Збройні сили на незворотну деградацію» [284].

Голова Комітету зазначив, що насамперед потрібно негайно прийняти закон про чисельність Збройних Сил, Державній комісії з реформування і розвитку Збройних Сил невідкладно визначитись з перспективами розвитку Збройних Сил і всієї Воєнної організації держави, уряду забезпечити в повному обсязі фінансування програм реформування Збройних Сил, визначені законом соціальні гарантії військовослужбовців, заходів із збереження в пожежовибухобезпечному стані та утилізації боєприпасів, вирішення долі сотень військових містечок, військового майна, яке вивільняється. Кабінету Міністрів запропоновано ґрунтовно зайнятися проблемами оборонно-промислового комплексу, не допустити його остаточного знищення, визначитись з порядком і конкретними строками усунення соціальної несправедливості, кричущих диспропорцій в розмірах пенсійного забезпечення військовослужбовців залежно від часу виходу їх на пенсію [284].

Чергова гостра дискусія при обговоренні проекту Закону про чисельність Збройних Сил України на 2006 – 2011 роки у стінах парламенту виникла 22 грудня 2005 р. (доповідав Міністр оборони України А. Гриценко). Він зазначив, що уряд зробив висновки з прийняття попереднього закону на 2005 рік, який був ухвалений тільки у березні поточного року і завчасно вносить законопроект одразу на шість років [283]. Проведені розрахунки чисельності базуються на положеннях Державної програми розвитку Збройних Сил України на цей же період, яка затверджена урядом України.

Міністр також наголосив, що цим законопроектом пропонується поставити крапку на тому радикальному не завжди обґрунтованому скороченні, яке йшло протягом останніх років. Згідно із законом, який прийняла Верховна Рада, в поточному році скорочена чисельність ЗС на 40 тис, у 2004 р. – понад 70 тис. На період наступних 6 років припиняється масоване скорочення. Фактично середній показник скорочення чисельності на наступні 6 років становитиме приблизно 16 тисяч на рік [283].

Питання скорочення Збройних Сил стало поштовхом для розмови про загальну ситуації в українській армії. Так Голова парламентського Комітету з питань національної безпеки і оборони Г. Крючков, який співдоповідав по законопроекті, повідомив про рішення очолюваного ним Комітету затвердити чисельність ЗС тільки на один (2005 р.) рік. Він повідомив, що народні депутати не ознайомлені із Державною програмою розвитку Збройних Сил на наступні п'ять років, на затвердження Верховної Ради вона не подана, хоча Закон про демократичний цивільний контроль вимагає цього [283].

Народні депутати у виступах також критикували як сам законопроект, так і політику держави щодо Збройних Сил. Вони наголошували на тому, що поки не буде змінено ставлення до цих проблем з боку Президента і уряду, нічого в країні відносно оборони не буде зроблено. Для розв'язання проблем Збройних Сил пропонувалося сформувавши бюджет включно до бойової одиниці – полку, ліквідувати комерціалізацію ЗС, особливо наголошувалося на розв'язанні гострої кадрової проблеми. Щодо розглянутого законопроекту, то депутати пропонували проголосувати тільки за скорочення чисельності на один рік, бо на цьому ґрунтуються бюджетні витрати. У підсумку, за основу і в цілому було прийнято закон про чисельність Збройних Сил України такого змісту: «Затвердити чисельність Збройних Сил України станом на 30 грудня 2006 року у кількості до 221 тисячі чоловік, в тому числі 165 тисяч військовослужбовців» [283].

17 березня 2005 р. Міністр оборони України А. Гриценко доповів про два законопроекти, які стосувалися реформування української армії – про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік і про внесення змін до статті 23 Закону

України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (щодо строків військової служби). Перший законопроект передбачав, що станом на 30 грудня буде встановлена гранична чисельність Збройних Сил на рівні 245 тис. осіб, у тому числі 180 тис. – це військовослужбовці і 65 тис. – цивільні [278].

У своїй доповіді Міністр поставив риторичне питання: чи можна не скорочувати армію? І сам відповів на це запитання: «Не можна, тому що, не вдасться на належному рівні утримувати армію!». А. Гриценко відзначив, що законопроектом конкретно пропонується скоротити Управління Північного оперативного командування, управління двох авіаційних корпусів, двох корпусів сил повітряної оборони, двадцять три бойові частини, вісімнадцять частин забезпечення, тридцять п'ять баз і складів, вісімдесят інших підрозділів забезпечення і різних установ. Планувалося також звільнити 134 військових містечка, укрупнити військові комісаріати і значною мірою реструктуризувати військові навчальні заклади особливо у цивільних університетах [278].

Під час обговорення народні депутати в основному підтримали прийняття цих законопроектів. Хоча і прозвучали окремі висловлювання проти, оскільки, на думку деяких народних депутатів, це послабить обороноздатність держави, яка на відміну від інших держав з меншим військом, які членами організації колективної безпеки, має сама дбати про свою безпеку. У підсумку обидва закони були прийняті за основу переважною кількістю голосів народних депутатів, зокрема, 352 голоси «за» – за закон про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік і 367 – за закон про внесення змін до статті 23 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (щодо строків військової служби) [278].

Особливу увагу варто приділити зовнішньополітичним аспектам досліджуваних процесів. Щодо військово-політичної співпраці з Росією, чи не найповніше вона представлена у програмах лівих політичних партій та Партії Зелених України. Політична сила, захищаючи ідеали позаблокового статусу держави та неучасті України в діяльності різних військово-політичних блоків, в тому числі за головуванням Росії, заявляла, що виступає проти розміщення іноземних військ на території України. Цікаво, що «зелені» при цьому не вказували, що мова йде саме про Чорноморський флот РФ.

Натомість у передвиборній програмі політичної сили містився пункт де йшлося про намір докласти всіх зусиль для перетворення з Чорноморського регіону на демілітаризовану зону. У ній пропонувалось створити низку центрів туризму та відпочинку, «не гірших, ніж у Болгарії чи Туреччині» [429. 2002. 29 березня]. Втім лідер партії В. Кононов неодноразово запевняв, що «зелені» проти постійного розміщення іноземних військ на території України, а тому його політична сила буде категорично проти продовження перебування флоту Російської Федерації на території України. При цьому він стверджував, що якщо в Севастополі продовжуватиметься постійне забруднення акваторії та берегу Чорного моря через базування російського флоту, то партія амбітно залишала за собою право ініціювати перегляд та навіть денонсацію раніше підписаних угод [429. 2002. 29 березня].

Блок політичних партій «Руський блок», згадуючи про Чорноморський флот РФ, називав його частиною загальної спадщини, «що дісталася нам в результаті спільних зусиль наших предків». Блок виступав за збереження бази флоту в Севастополі як фактора стабільності в усьому Чорноморському регіоні, а також проти «штучного протиставлення європейського вибору України вектора її зближення з Росією». Блок політичних партій «Руський блок» заявляв, що РФ, як і Україна, є органічною складовою частиною Європи, повноправним членом Ради Європи, інших загальноєвропейських структур безпеки і співробітництва [429. 2002. 23 березня]. З вимогою визнати Росію і Білорусь стратегічними партнерами України йшов на вибори інший проросійський блок – Блок Наталії Вітренко. Політична сила вимагала утворення міждержавного союзу «Україна-Білорусь-Росія», а також формування системи колективної безпеки [429. 2002. 5 березня]. Відповідно, у політичних заявах партія виступала за збереження російської присутності на Кримському півострові.

На першочерговості формування тісної взаємодії з Росією та Білоруссю та іншими державами СНД у міжнародній політиці наполягала Комуністична партія України (оновлена) [429. 2002. 2 березня]. Натомість, КПУ на чолі з П. Симоненком у партійній програмі вказувала на необхідність підпорядкування

зовнішньої політики національним інтересам України, розширення співробітництва з країнами СНД, найближчими сусідами, іншими державами світу. Комуністи вказували, що Росія і Білорусь є економічними партнерами, політичними союзниками та історичними побратимами, в союзі з якими має бути і Україна. Спільно з ними пропонувалося також зміцнювати національну безпеку і оборону [429. 2002. 22 лютого].

Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість» у питаннях міжнародної політики виступало прихильником тісних стосунків з «нашими природними історичними союзниками-сусідами: Росією, Білоруссю, Молдовою аж до взаємовигідних союзницьких відносин». Водночас політична сила не відкидала можливої інтеграції до Європи, хоча і зазначала, що вона можлива лише спільно із іншими пострадянськими державами [429. 2002. 2 березня].

Попри досягнуті домовленості з Росією загострення двосторонніх стосунків відбулося в 2003 р., коли РФ в односторонньому порядку вирішила побудувати дамбу, яка мала з'єднати Краснодарський край РФ з Тузлою. На тлі неоднозначних заяв з боку російських високопосадовців Верховна Рада 22 жовтня 2003 р. вирішила звернутися за допомогою до ООН та НАТО, якщо Росія продовжить будівництво дамби. Також парламентарі ВРУ ухвалили Постанови «Про усунення загрози територіальній цілісності України», що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» [199], а також «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла» [201].

Щодо співпраці України з НАТО, то у другій половині 1990-х – першій половині 2000-х років політичні партії та їхні лідери розглядали питання співпраці з НАТО виключно у контексті національної безпеки України. Вочевидь це було пов'язане з тим, що військова співпраця з НАТО була спрямована на виконання двох ключових завдань, а саме: сприяння заходам військової реформи в Україні, через вивчення та впровадження позитивного досвіду Альянсу для розвитку ЗС України та ВПК; досягнення оперативної, технічної та адміністративної сумісності з військовими формуваннями Альянсу з метою ефективної

взаємодії під час міжнародної миротворчої діяльності. Саме тому питання взаємин з НАТО та співпраці українських військовослужбовців з членами Альянсу увійшло до передвиборної риторики українських політичних партій.

Напередодні березневих виборів до Верховної Ради 2002 р. серед зовнішньополітичних питань проблема відносин з НАТО та іншими військово-політичними блоками залишалася головною. Аналіз партійних програм політичних сил дозволяє стверджувати, що серед них чітко виокремився ідеологічний поділ у ставленні щодо співпраці з НАТО. До першої умовної групи можна віднести прихильників співпраці та зрештою вступу України до НАТО (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок «За Єдину Україну!», Блок Юлії Тимошенко та СДПУ(о)). До другої групи відносимо усі ті політичні сили, які були проти такої співпраці (Блок Наталії Вітренко і КПУ). Крім того, останні виступали за поглиблення співпраці у безпековій сфері з Росією у рамках так званого Ташкентського договору (ТД). Були і ті (ПЗУ та СПУ), хто вимагав закріплення за Україною позаблокового статусу. Зауважимо, що якщо прихильники входження України до складу НАТО реально оцінювали історичні обставини та можливості держави відносили можливий вступ до категорії «на перспективу», то серед прихильників поглиблення співпраці у рамках Ташкентського договору лунали вимоги зробити це «негайно». При цьому вони апелювали до того, що Збройні Сили України та збройні сили країн СНД були створені на базі колись єдиної Радянської Армії. Попри тривалий період часу після розпаду СРСР вони досі мали схожий стан, а тому принаймні з технічного боку проблеми такого приєднання практично не існувало.

Серед прихильників курсу на набуття членства України в НАТО не було єдності в питанні його термінів та передумов. Так Блок Юлії Тимошенко та Соціал-демократична партія України (об'єднана) вважали, що Україна може приєднатися до Альянсу вже через 5–10 років незважаючи на його можливі трансформації. Блок «Наша Україна» передбачав приєднання лише «після трансформування НАТО в структуру ОБСЄ», а така позиція потребувала роз'яснення, адже, наскільки відомо, подібне трансформування не дебатовалося, обговорювалася проблема визначення місця та ролі НАТО в новій системі

євроатлантичної безпеки. Не називав конкретних термінів вступу України до НАТО також передвиборчий Блок «За Єдину Україну». Такий підхід політики пояснювали тим, що «строк приєднання буде визначатися станом економіки держави, вирішенням соціальних проблем Збройних сил, усвідомленням усім суспільством необхідності вступу до Альянсу». Поряд з цим в політичній силі декларували, що виступають за участь України в міжнародній коаліції боротьби з тероризмом, формування міжнародної системи захисту демократичних цінностей, активне протистояння екстремізму та нетерпимості [429. 2002. 23 березня].

Народний Рух України вважав за доцільне заявити про свою готовність в майбутньому вступити в НАТО і рішенням Верховної Ради заявити про вихід із СНД і Міжпарламентської асамблеї. «Рухівці» вказували, що необхідно розвивати рівноправні взаємовідносини з країнами СНД на основі тільки двосторонніх зв'язків і не допустити входження України в будь-які військові й інші структури, які становлять собі за мету фактичну домінанту Росії над іншими членами цих структур. Натомість «ядерні гарантії», надані Україні з боку ядерних держав, в НРУ вважали недостатніми. Відтак, держава повинна добиватися їх посилення і визнання факту необхідності надання військової допомоги Україні з боку США та НАТО в разі агресії проти Української держави [429. 2002. 19 лютого].

Про свою рішучу незгоду з інтеграцію України та її Збройних Сил у систему Альянсу заявляли проросійські політичні сили. Зокрема, блок політичних партій «Руський блок» розглядав НАТО як «зброя тиску США», в тому числі і на європейські країни, і вимагав негайного згорання військово-політичного співробітництва з НАТО.

На законодавчому закріпленні відмови від інтеграції в НАТО вимагала партія КПРС. У передвиборній програмі комуністи стверджували, що у разі свого проходження до парламенту домагатимуться прийняття законів: Про неучасть України у війнах, у НАТО, про єдину оборону СНД, Про ратифікацію договору «Про приєднання України до Договору «Про Союзу Державу (між Росією і Білоруссю), про Союзний договір держав на території СРСР» [429. 2002. 23 лютого]. Проти співпраці з НАТО у питаннях безпеки виступав виборчий блок «ЗУБР» (За

Україну, Білорусію, Росію). Натомість політична сила вважала доцільним сприяння захисту геополітичних інтересів України, Білорусі та Російської Федерації через створення оновленої системи колективної безпеки [429. 2002. 16 лютого].

Традиційну антинатовську риторику продовжували такі політичні сили, як Блок Наталії Вітренко, Комуністична партія України (оновлена), СПУ та інші ліві партії. Головний комуніст країни П. Симоненко стверджував, що перебування на території України під виглядом навчань військових підрозділів іноземних держав, що входять до блоку НАТО різко знижувало оборонний потенціал і ресурси нашої держави. У таких умовах П. Симоненко вважав необхідною військову реформу, в основу якої, на його думку, слід було покласти «національні інтереси, зміцнення обороноздатності і безпеки держави, захист мирної праці людей». Політик вказував, що українська армія повинна бути зорієнтованою на завдання оборони та захист кордонів. П. Симоненко критикував військову реформу уряду та Президента, оскільки вважав, що вона розглядається головним чином у контексті активізації входження України до НАТО, тобто переходу на західну модель формування армії (у т.ч. перехід до професійної армії) і стандарти озброєння [429. 2002. 22 лютого].

У традиційній для комуністів манері П. Симоненко стверджував, що в межах НАТО західні «стратегічні партнери» розглядали українських солдатів виключно як «гарматне м'ясо». За його словами, НАТО було рудиментом «холодної війни», який активно використовували для реалізації жандармських функцій. Як приклад наводилася «агресія проти Югославії, розпалювання ворожнечі на Близькому Сході, масовані килимові бомбардування Афганістану під прикриттям боротьби з тероризмом». Надання Президентом Л. Кучмою згоди на використання повітряного простору над територією України військовим силами США і НАТО було названо «авантюрою стосовно долі власного народу». «Годі бути слухняним і запопадливим «козачком» заокеанських панів», – часто повторював П. Симоненко [429. 2002. 22 лютого].

Політик згадував також фразу: «хто не годуватиме свою армію, той годуватиме чужу», вказуючи на необхідність виділення на фінансування військових потреб у розмірі не менш ніж 3% ВВП. Значна увага була приділена також зближенню у сфері безпеки і оборони України з Росією, Білоруссю та іншими країнами СНД. П. Симоненко вказував, що «проведене 10 років тому «розлучення», як підтвердило життя, нікому не пішло на користь». Політик вважав помилковою ідею посередництва України між Заходом і Сходом (Росією, СНД), оскільки інтеграційний процес між ЄС і російським геостратегічним простором зводив до мінімуму значення України як якогось «моста» чи «сполучної ланки». Це також різко знижувало відповідні претензії України, в т.ч. оформлені у вигляді «надуманих буферних утворень типу ГУУАМ». «Україна, подобається це декому, чи не подобається, просто приречена на політичне, економічне і військове співробітництво з Росією, Білоруссю та іншими країнами СНД», – стверджував П. Симоненко [429. 2002. 22 лютого].

Низка політичних сил, серед яких була Партія зелених України [429. 2002. 29 березня] виступали проти вступу України до військово-політичних блоків. У традиційній для європейських «зелених» манері політична сила декларувала повну заборону всіх видів зброї масового знищення та заборону торгівлі зброєю. Натомість «зелені» виступали за надання Україні постійного місця неядерного члена Ради безпеки ООН, що б супроводжувалося проголошенням України зоною, вільною від ядерної зброї [429. 2002. 29 березня]. Виборчий блок політичних партій Української партії та Всеукраїнської партії міжнародного порозуміння «Новий Світ» ішов на вибори з гаслом запобігання та «відвернення загибелі ваших дітей та онуків у Чечні та інших гарячих точках». За умови проходження в парламент представники політичної сили обіцяли голосувати проти будь-яких форм «смертельно небезпечного для нас», як висловлювались у програмі, союзу з Росією, «слов'янського» союзу та інших об'єднань, за вихід України зі складу СНД. Також «Новий Світ» переконував, що «перебування України в цій міжнародній структурі призведе в кінцевому результаті до реставрації «оновленого» центру, в якому місце і роль України та її народу відоме з недалекої історичної ретроспективи» [429. 2002. 21 березня].

Політична партія Українська Національна Асамблея вбачала найважливішим завданням у сфері національної безпеки та оборони послідовне і ефективно забезпечення захисту національних інтересів України, створення сприятливих умов для розвитку держави і суспільства. Головна мета такої політики є захист суверенітету і успішний розвиток країни. Україна перейме на себе роль всесвітнього миротворця. На противагу існуючій в світі концепції протистояння цивілізацій, Україна запровадить концепцію діалогу цивілізацій, стане місцем і центром такого діалогу [429. 2002. 14 березня].

Підтримка української інтеграції в Європу, в тому числі інтенсифікації співпраці Збройних Сил України з НАТО прозвучала на відкритих парламентських слуханнях, які відбулися в Києві 23 жовтня 2002 р. Постановою Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» (№ 233 від 21 листопада 2002 р.) народні депутати висловилися за інтенсифікацію процесу підготовки України до членства в Альянсі. У документі зазначалося, що Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської системи безпеки, підтримує процес її розширення та визнає кінцевою метою євроінтеграційної політики вступ держави до Альянсу [508].

Як засвідчили подальші події, основні дискусії щодо шляхів та механізмів реформування армії розгорнулися у сесійній залі Верховної Ради України. Оцінюючи рівень професійної підготовки ЗС України та інших військових формувань, партії та політичні блоки були одностайними лише стосовно Внутрішніх військ МВС, рівень професійної підготовки яких вони визнали достатнім. Стосовно самих Збройних Сил України та інших військових формувань думки респондентів розділилися, що свідчить про наявність у політичному середовищі певних сумнівів у достатньому рівні професійної підготовки формувань, зорієнтованих на захист держави від зовнішніх загроз.

Отже, позиції політичних партій (блоків) стосовно напрямків реформування ЗС України визначалися передусім їхньою оцінкою поточного стану справ в державі та особливостями перебігу суспільно-політичних процесів. У своїй

більшості лідери партій і блоків були одностайними в критичній оцінці перебігу реформування ЗС України. Практично всі вони, за винятком поодиноких лідерів пропрезидентських політичних сил, вважали, що задекларована реформа ЗС України та її перші результати не можуть розцінюватися як «плановий процес реформування». Партії (блоки) практично були одностайні (знову ж таки – за винятком лівих) у підтримці переходу до формування Збройних Сил на професійних засадах. При цьому «Наша Україна» та ПЗУ вважали такий перехід можливим вже через 3–5 років; інші лідери демонстрували більш стриману позицію, відносячи його на віддалену перспективу: від 5–7 років (СПУ) до 10–15 років («За Єдину Україну!» та Блок Юлії Тимошенко).

Таким чином, у другій половині 1990-х років українська армія розвивалась згідно із затвердженою «Державною програмою реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.», яка в умовах недофінансування та нових геополітичних викликів безпеки була переглянута фактично через рік після свого затвердження. Українські політичні партії розглядали питання Збройних сил у контексті наявних суспільно-політичних умов, вказуючи на необхідність створення професійної армії на контрактній основі, що згодом отримало своє вираження у низці законодавчих ініціатив. Водночас чимала увага була приділена необхідності забезпечення соціального захисту для військовослужбовців. Однак, на практиці, політичні сили не зайшли далі декларативних заяв. Незважаючи на те, що проблеми воєнної політики не є серед першочергових пріоритетів політичних структур, але вони водночас не були і поза їх увагою. Партії та блоки декларували наміри вирішити найбільш гострі питання фінансового забезпечення військових формувань і соціального забезпечення особового складу, зміцнити цивільний контроль над ЗС України. Вони мали для цього певні програмні напрацювання, законодавчі ініціативи та, що теж важливо, були готові запропонувати кадри, здатні очолити не лише профільні комітети Парламенту, але й відповідні структури виконавчої влади.

Українські політичні партії починаючи з проголошення державної незалежності України у 1991 р. у своїй діяльності під час розгляду комплексу силових

питань звертали увагу на взаємини України із Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Зважаючи на те, що НАТО була найбільш успішною воєнно-політичною організацією в новітній світовій історії, співпраця України з Альянсом дозволяла молодій державі отримати надійну опору у сфері безпеки і оборони, запозичити передовий досвід світових держав та реформувати вітчизняні Збройні Сили згідно із останніми напрацюваннями в галузі військового мистецтва. Це добре розуміли українські політики, які намагалися використати чинник «за і проти» співпраці України з НАТО у своїй політичній діяльності.

Досвід воєнно-політичної співпраці Збройних Сил України з військовими частинами Організації Північноатлантичного договору у період з 1997 по 2004 р. засвідчив значну допомогу Альянсу процесу становлення молоді незалежної держави. Українські політичні сили розглядали взаємодію Збройних Сил України та НАТО лише у контексті реалізації зовнішньополітичних орієнтирів України на міжнародній арені. Водночас чимала увага була приділена реформуванню української армії на зразок військових формувань, якими володіли держави – учасниці Альянсу. Співпраця України та НАТО в заходах ПЗМ дозволила наблизити певні сили і засоби Збройних Сил України до стандартів провідних країн світу, запровадити демократичний контроль над збройними силами та набути взаємосумісності з військовими формуваннями НАТО. Значну роль відіграла активна миротворча діяльність України та участь її військових у різноманітних миротворчих операціях під егідою ООН та НАТО. Водночас відсутність базового консенсусу в гілках української влади щодо зовнішньополітичних орієнтирів України на міжнародній арені, непослідовність, а інколи і невизначеність вітчизняного політикуму в ухваленні, а керівництва держави – в реалізації принципових рішень у сфері військового будівництва не дозволяли провести повноцінного реформування Збройних Сил України згідно зі стандартами НАТО.

РОЗДІЛ 5

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ У БЕЗПЕКОВІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (2005 – 2010 рр.)

5.1. Наростання деструктивних процесів у військах (силах): причини, наслідки, заходи протидії

Після подій Помаранчевої революції та перемоги В. Ющенка на президентських виборах український політикум, отримав потужний євроінтеграційний імпульс для активізації зусиль в напрямку розробки та ухвалення рішень, що стосувалися євроінтеграції держави. У цьому контексті актуальними залишалися питання національної безпеки та належного функціонування армії. Зважаючи на те, що євроінтеграція передбачала поглиблення взаємин з НАТО, український політичний істеблїшмент почав приділяти більше уваги питанням реформування армії згідно із світовими стандартами. Осторонь цих процесів певний час залишалися ті політичні сили, які традиційно виступали за тісні взаємини з Російською Федерацією.

Визначальним у цей період для не тільки для ЗС України, але й загалом для українського суспільства стало підписання Коаліційної угоди у Верховній Раді України V скликання 2006 р. («Наша Україна», БЮТ, СПУ), яка у своєму змісті вона чимало уваги приділяла майбутній політиці держави у різних сферах суспільного життя: економічній, зовнішньополітичній, безпековій. Чималу увагу в Коаліційній угоді депутатських фракцій було приділено питанням національної безпеки та зовнішньої політики. Вочевидь це було викликане тим, що після Помаранчевої революції 2004 р. у суспільстві зберігався певний кредит довіри до нової влади стосовно задекларованого під час подій Майдану 2003 – 2004 рр. курсу на європейську інтеграцію України та зміцнення її геополітичного становища. Зауважимо, що бути втіленими в життя положенням Коаліції депутатських фракцій не судилося. «Коаліціада-2006», яка закінчилась розколом серед «помаранчевої коаліції» (БЮТ, «Наша Україна», СПУ), сприяла утворенню «антикризової коаліції» в складі Партії регіонів, СПУ, КПУ та призначення В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра України.

Геополітичним імперативом для України був орієнтаційний аспект як визначальна домінанта подальшого розвитку, адже добитися рішучого повороту від відпрацьованих у попередні роки принципів багатовекторної політики Україна не змогла. В Коаліційній угоді було зафіксовано необхідність удосконалення інституційно-правового та інформаційного забезпечення зовнішньої політики України. На тлі активізації та поглиблення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України члени Коаліції ставили за мету подолати наявні конфлікти з Росією та налагодити повноцінне партнерство між Україною та РФ на основі взаємної вигоди та прагматизму. Поряд з цим було згадано про необхідність створення умов для розбудови реального стратегічного партнерства із США [380]. Що стосується внутрішніх аспектів безпекового будівництва, то Коаліція домовилася забезпечити системність в реформуванні українського війська. Невеликі за чисельністю Збройні Сили мали стати сучасними, укомплектованими професіоналами, які оснащені новітніми зразками озброєнь і військової техніки та готові до участі у спільних діях у складі Міжнародних багатонаціональних сил [380]. Дуже важливим з точки зору забезпечення національної безпеки є положення про пріоритетність забезпечення системності у реформуванні сектору безпеки України. На цьому напрямку планувалося провести Комплексний огляд сектору безпеки і сформувати модель сектору безпеки – 2011, адекватної викликам, ризикам і загрозам; визначити шляхи та відповідне ресурсне забезпечення планових перетворень. Вказувалося на доцільність забезпечити чіткість реформування правоохоронної системи з іншими органами сектору безпеки, передусім визначивши єдиний центр вироблення політики реформування.

Пропонувалося вдосконалити систему стратегічного планування і прогнозування, а також інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності вищих органів державної влади, перш за все за умов виникнення кризових ситуацій. Зокрема, шляхом запровадження дієвих механізмів координації діяльності розвідувальних і контррозвідувальних органів, постановки питань Службі безпеки, Службі зовнішньої розвідки, розвідувальним органам Міністерства оборони України та Державної прикордонної служби України, підвищити ефективність їх діяльності.

Наступний крок у проведенні реформи сектору безпеки – створення Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації. Мета цієї служби – посилення захисту інформаційних ресурсів України. Продовжити розвиток Національної системи конфіденційного зв'язку. Планувалося продовжити реформування Державної прикордонної служби за моделлю правоохоронного органу спеціального призначення. При цьому необхідно було передбачити необхідні ресурси для розбудови інфраструктури забезпечення режиму кордону України, насамперед, облаштування ділянок кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Молдовою відповідно до стандартів ЄС [829, С. 33-34].

Зрозумілим виглядає пріоритет «створення невеликих за чисельністю, сучасних Збройних Сил, укомплектованих професіоналами, всебічно забезпечених, оснащених новітніми зразками озброєнь і військової техніки, готових до застосування, в т. ч. до спільних дій у складі міжнародних багатонаціональних сил». В основному зосереджується увага на таких питаннях: 1) адаптація структури та функцій Збройних Сил до сучасних геополітичних і воєнних викликів; 2) професіоналізація Збройних Сил, переведення їх на контрактний спосіб комплектування; 3) технічна модернізація Збройних Сил, виведення їх якісних параметрів на рівень сучасних вимог; 4) реструктуризація господарчого комплексу Збройних Сил і підвищення його ефективності [829, С. 33-34].

Досягнути успіху у вирішенні першого питання можна було за рахунок перегляду та конкретизації вірогідних конфліктних ситуацій, визначення потрібних сил і засобів; надання пріоритету розвитку Об'єднаних сил швидкого реагування; поступового виводу решти складових Збройних Сил на потрібні кількісні і якісні параметри; переходу з 2006 р. на триступеневу систему оперативного управління (Генеральний штаб – Об'єднане оперативне командування – міжнародне угруповання), переводу до 2008 р. органів управління військами на нову організаційно-штатну структуру. По другому питанні планувалося підвищити ефективність бойової підготовки військ, максимально наблизивши її до реальних умов бойової ситуації; скоротити систему підготовки військових кадрів, але підвищити її ефективність; поступово скоротити призовний контингент та до 2010 р. перевести

Збройні Сили на контрактні засади; створити необхідні умови продовження служби контрактниками [380].

Щоб Збройні Сили могли забезпечити гідний захист від воєнних загроз, вони повинні бути оснащені найновішими досягненнями науки і техніки. У напрямі технічної модернізації Збройних Сил, виведення їх якісних параметрів на рівень сучасних умов передбачалося збільшити в оборонному бюджеті витрати на модернізацію та придбання нових озброєнь і військової техніки; покращити наукову підготовку їх розвитку; відмовитися від широкомасштабних проектів розвитку озброєнь і військової техніки, визначити чіткі пріоритети і концентрувати на них сили і увагу. Крім цього, намічалось використання офсетних схем закупівлі озброєнь у іноземних постачальників на умовах, які задовольняють потреби Збройних Сил та розвиток вітчизняної бази оборонної промисловості. Планувалося підвищення ефективності системи технічного забезпечення з метою подовження строків придатності існуючих озброєнь і прискорення темпів реалізації та утилізації надлишкових озброєнь, техніки, ракет і боєприпасів, підвищення економічної ефективності цих процесів.

З метою реструктуризації господарчого комплексу Збройних Сил і підвищення його ефективності ставилося питання про збільшення бюджетних надходжень від реалізації надлишкових військових об'єктів і майна, зменшення витрат на утримання інфраструктури; забезпечення рентабельності створених у Міністерстві оборони профільних виробничих корпорацій; перехід на організацію системи логістики Збройних Сил за територіальним принципом; проведення спеціалізації (за номенклатурою матеріальних засобів) та укрупнення постачальних органів забезпечення. Підкреслювалася важливість переведення на комерційну основу придбання ресурсів і надання послуг для Збройних Сил з передачею окремих функцій матеріально-технічного забезпечення невійськовим структурам [380].

Наведені факти свідчать про те, що в Коаліційні угоді депутатських фракцій у Верховній Раді України V скликання значна увага була приділена комплексу питань, що стосувалися зовнішньої політики держави та її діяльності в оборонній сфері. Зовнішньополітична діяльність держави була заснована на принципах

поваги до міжнародного права та паритету в міждержавних відносинах. Підписанти Коаліційної угоди декларували намір євроінтеграції Україні зі збереженням тісних партнерських взаємин із Росією. Натомість у безпековому вимірі існував консенсус про необхідність створення в Україні невеликих за чисельністю, сучасних Збройних Сил, які б відповідали сучасним геополітичним і воєнним викликам, були професійними та формувалися на контрактній основі. Водночас національна безпека України розглядалося українським політикумом в тісному взаємозв'язку із процесами євроінтеграції України та поглиблення її взаємин із державами ЄС та НАТО.

У Коаліційній Угоді було запропоновано удосконалити роботу інституційних структур, які забезпечують реалізацію зовнішньої політики. Поряд із вдосконаленням координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх відносин учасники Коаліції домовлялися припинити практику нескоординованих заяв із зовнішніх питань з боку керівників виконавчих структур, завершити відповідні кадрові призначення, визначити механізм координації діяльності дипломатичних радників. З огляду на те, що відповідні ініціативи потребували нормативно-правового забезпечення, проект Закону «Про основні напрямки зовнішньої політики та зовнішньополітичної діяльності України» пропонувалося внести як першочерговий на розгляд парламенту. У ньому мали бути оновлені формулювання національних інтересів України, що мали врахувати сучасні світові реалії та потреби внутрішнього розвитку, визначити засади зовнішньої політики на новому етапі, а також окреслити систему функцій і механізмів здійснення зовнішньої політики [380]. З метою розробки забезпечення прозорості дій у реалізації ключових зовнішніх пріоритетів у взаємодії з РФ та США було вирішено ухвалити нову редакцію «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу». У ній пропонувалося врахувати результати реалізації Плану дій Україна-ЄС та уже здійснені внутрішніх інституційно-структурні зміни. Тема «європейського вибору» неодноразово звучала у риторичі різних політичних сил, їхніх лідерів, голів урядів та президентів. З різним ступенем акцентуації поряд з цивілізаційним відокремленням від Росії/СРСР містився наголос про «окремішність» українців та росіян.

Незважаючи на проєвропейську ідеологію української влади та підтримку в суспільстві вона не мала жодного втілення в реальних економічних та політичних практиках, залишаючись виключно на рівні ідеї. Важливим пріоритетом зовнішньої політики та політики безпеки було визначено сприяння активізації і поглибленню процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. Зокрема, було передбачено ухвалити комплекс урядових заходів з виконання Плану дій Україна – ЄС на 2006 р., у якому мали бути враховані наявні змістові та структурні недоліки попередніх заходів. Також вважалося доцільним щоквартально розміщувати звіт про результати виконання Плану дій Україна – ЄС на інформаційних ресурсах Кабміну та регулярно проводити громадські слухання стосовно перебігу реалізації Плану дій Україна – ЄС. Задля зосередження зусиль на реалізації галузевих угод і програм з ЄС передбачалося завершити процедуру вступу України до СОТ, переглянути спільне дослідження економічних передумов ухвалення Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС та ініціювати переговорний процес зі створення ЗВТ з ЄС [380].

У досліджуваній період загальна структура Збройних Сил складалася з Генерального штабу, трьох видів Збройних Сил (Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили) та об'єднань, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій, що не належать до видів Збройних Сил [242]. У 2006 р. практично завершено розподіл повноважень між Міністерством оборони та Генеральним штабом, запроваджені структурні зміни в центральному апараті Міністерства оборони та в Генеральному штабі, продовжувалася оптимізація системи оперативного управління військами (силами). У результаті розподілу повноважень, Міністерство оборони: реалізує державну політику у сфері оборони; здійснює воєнно-політичне та адміністративне управління Збройними Силами; визначає засади їх будівництва та напрями розвитку. Генеральний штаб: здійснює стратегічне планування застосування Збройних Сил та інших військових формувань; розробляє і здійснює заходи оборонного планування; здійснює оперативне управління Збройними Силами [242].

Наприкінці 2005 р. встановлена гранична чисельність Збройних Сил на рівні 245 тис. осіб, у тому числі 180 тис. чол. – це військовослужбовці і 65 тис. – цивільні. Натомість у березні 2005 р. штат ЗС України складав 285 тис. осіб, у тому числі 210 тис. військових і 75 тис. цивільних. Із 40 тис. пропонованих до скорочення 30 тис. мали бути військові, 10 тис. – це цивільні працівники Збройних Сил [520]. За словами А. Гриценка, таке радикальне скорочення армії загрожувало невиконанням вимог законодавства щодо соціального захисту військових. «...частину з них викинемо просто з армії. А я хотів би, щоб люди, які звільняються навіть в ході заходів реформування покидали армію з доброю душею і хорошим настроєм і бажали своїм дітям потім служити в армії, а не проклинали нас», – заявляв під час виступу А. Гриценко. Міністр також розповідав, що останніми роками ЗС України скорочували за рахунок бойових частин, що створило ситуацію своєрідного «рубезу», після якого подальше скорочення бойових частин було б абсолютно недоцільним і вже впливало б на обороноздатність». Водночас старі системи технічного тилового забезпечення були визнані надто затратними [287]. Загалом, скорочення структурних підрозділів і чисельності Збройних Сил було здійснене в межах показників, визначених Державною програмою розвитку Збройних Сил: у цілому, скорочено 24 тис. осіб, зокрема: у Сухопутних військах – 8 500 (одна бригада, три полки, 12 окремих батальйонів), у Повітряних Силах – 7 500 (близько 30 підрозділів); у Військово-Морських Силах скорочено 2 500 осіб [242].

При вирішенні питання про чисельність ЗС України Г. Крючков звертав увагу на те, що Українська держава за своїм економічним потенціалом була неспроможна утримувати велику армію. «Вимога Закону про оборону (щодо виділення з державного бюджету не менше 3% від внутрішнього валового продукту) жодного року у нас не виконувалось. Фактично ці видатки не перевищували 1,5–1,6% від внутрішнього валового продукту і становили 50, максимум 60% від мінімально необхідних потреб Збройних сил», – заявляв депутат. За його словами, за всі роки існування армія не одержала жодного нового виду чи системи озброєнь, і вже в 2005 р. 80% бойової техніки і озброєнь мали

вичерпати свій ресурс. Депутат також звертав увагу на низький рівень фінансування ЗС України, оскільки Україна зі своїм населенням витратила на оборону в рази менше коштів (1 мільярд 100 мільйонів доларів) за Чехію, Польщу, Румунію, які мали не лише менше населення, але й меншу чисельність армій. «В розрахунку на одного військовослужбовця оборонні видатки становлять у нас приблизно 4 тисячі доларів, тоді як у Румунії 15 тисяч, Литві – 23 тисячі, Польщі – 31 тисячу, Чехії – 33, Словаччині – 35,5, Естонії – 40,8, Латвія – 46, Албанія – 50 тис. доларів. Я не кажу про Німеччину, Францію, Великобританію. Це взагалі і, ми туди не доросли далеко, далеко» [287], – зазначав Г. Крючков.

Власне чиновники відповідно до проекту Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» пропонували скоротити термін строкової військової служби у ЗС України і в інших військових формуваннях з 18 до 12 місяців. Для тих юнаків, які мали вищу освіту – до 9 місяців. У Військово-Морських Силах та в морському компоненті інших силових структур – служба на рівні 18 місяців. А. Гриценко переконував, що армія станом на 2005 р. була готова до переходу на такий скорочений термін служби, оскільки такий перехід готувався ще за часів міністра О. Кузьмука. Міністр пропонував залишити два призови до ЗС України, які б мали здійснюватися протягом 3 місяців, а також заявляв, що орієнтовно з 2008 р. було заплановано здійснювати призов 1 раз на рік. Таким чином, в армії мала бути вирішена проблема такого ганебного явища, як «дідівщина» [287].

Нове керівництво держави отримало у спадок від попередників катастрофічний стан ЗС України. У березні 2005 р. голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони Г. Крючков під час внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» був змушений визнати невтішні перспективи вітчизняного сектору безпеки та оборони, а також загальний рівень державного фінансування Збройних Сил України. Він вказував, що оборона країни – чи не єдина сфера, де в процесі перегляду основного фінансового документа держави, бюджетні призначення зменшуються, при чому

по таких найважливіших напрямках, як підготовка Об'єднаних сил швидкого реагування, розробка, закупівля та утримання озброєння і військової техніки, збереження озброєнь на військових базах, арсеналах і складах, утилізація боєприпасів, твердого ракетного палива, міжконтинентальних балістичних ракет, будівництва та придбання житла для військовослужбовців [287].

За його словами, «враховуючи і без того тяжке, плачевне становище Збройних Сил... оборонний бюджет, який усі ці роки був бюджетом виживання, може стати фактично бюджетом розвалу і знищення вітчизняних Збройних Сил. Це стосується і оборонно-промислового комплексу». Голова парламентського Комітету з питань національної безпеки та оборони вказував, що не забезпечувалося належне бюджетне забезпечення, навіть, найважливіших, стратегічних заходів, передбачених затвердженою державною програмою розвитку озброєння та військової техніки на період до 2015 р. «Це не тільки негативно позначиться на обороноздатності України, а й спричиниться до стагнації цілих сегментів оборонної промисловості і навіть до безповоротної втрати багатьох високих технологій» [287], – переконував Г. Крючков. Додамо, що середнє грошове забезпечення військовослужбовця становило у 2006 р. 732 грн, що, за невеликим винятком, було нижчим від середньої заробітної плати в регіонах їх дислокації та позбавляло військовослужбовця можливості наймати житло за власний кошт і утримувати хоча б одного члена сім'ї на рівні мінімального споживчого кошика [242].

Для прикладу, у 2009 р., як і у попередні роки, обсяг фінансування Збройних Сил не відповідав не тільки нормативній, а й мінімальній потребі, та не враховував існуючого рівня інфляції. Враховуючи фінансову кризу та економічну ситуацію в країні, Міноборони було визначено мінімально необхідний рівень видатків у сумі 17,5 млрд грн, що дозволяло забезпечити належну життєдіяльність військ та виконання заходів з бойової підготовки військ (сил) [242]. В Міноборони зазначали, що виділення видатків на оборону в обсягах менше 1% ВВП є небезпечним для оборонної системи держави, особливо це стосувалося високотехнологічних видів Збройних Сил: Повітряних Сил та Військово-Морських Сил, для відновлення боєздатності яких потрібен значний час, навіть за

умови належного фінансування у майбутньому [242]. Попри реалізацію Державної програми розвитку Збройних Сил України в складних умовах фінансово-економічної кризи ЗС України не припинили роботи із вдосконалення усіх аспектів своєї діяльності. У Міноборони переконували, що вони є боекватним військовим формуванням і спроможні забезпечити адекватне реагування на можливі загрози у воєнній сфері [242].

Загалом до 2011 року було прийнято на озброєння 112 одиниць новітньої військової техніки та модернізованих зразків озброєнь. Закуплено більше 1300 основних зразків нових і модернізованих ОВТ та більше 7 тисяч одиниць іншого військового майна. Із баз, арсеналів та складів було утилізовано більше 161 тонн боєприпасів та близько 7 тонн компонентів ракетного палива. У рамках вивільнення ЗС від невластних функцій 100% військових частин було переведено на нову систему харчування з залучення структур підприємницької діяльності [245]. Водночас зауважимо, що у період з 1 березня 2005р. по 2014 р. через дії міністрів оборони Збройні Сили втратили 232 вертольоти, 832 танки, 714 ББТ, 4930 одиниць автомобільної техніки, 570,85 млн одиниць боєприпасів. Найбільших збитків було завдано керівництвом Міноборони у періоди 4 лютого 2005 – 18 грудня 2007, 18 лютого 2007 – 5 червня 2009, а також 8 лютого 2012 – 24 грудень 2012 р. [602].

У період президентства В. Ющенка у сфері законодавчого, нормативно-правового забезпечення національної безпеки, Уряд України спільно з парламентом ухвалив низку важливих рішень та постанов, які сприяли гармонізації українського законодавства з світовими нормативно-правовими актами в галузях протидії тероризму, а також військово-технічного та військово-політичного співробітництва. Про це, зокрема, свідчила ухвалена у 2005 р. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006 – 2011 рр.[178]. Однак зауважимо, що станом на 2005 рік ні Стратегії національної безпеки України, ні інших документів, які б визначали стратегічні напрями воєнної безпеки та військового будівництва (в тому числі й процедуру реформування ЗС України) прийнято не було [598].

Згідно із Державною програмою планувалося вдосконалити функціональні структури ЗС України. Малося на меті покращити їх якісні характеристики, досягнути відповідності бойового та чисельного складу до бойових можливостей реальних та потенційних загроз. Для цього ЗС було поділено на об'єднані сили швидкого реагування та основні сили оборони, де сили швидкого реагування – це сили бойової готовності, які здатні виконувати поставлені задачі без доукомплектування та розгортатися у короткі строки. В свою чергу, вони діляться на сили негайного реагування та сили швидкого реагування. Основні сили оборони – це сили мобілізаційної готовності, вони можуть бути приведені у бойову готовність після доукомплектації та мобілізації. Основні сили оборони поділяються на сили нарощування та сили стабілізації. До систем забезпечення життєдіяльності ЗС України було вирішено віднести бази, центри, арсенали та склади матеріально-технічного забезпечення [598].

Забезпечити готовність функціональних структур до виконання покладених завдань планувалося шляхом: приведення повної відповідності ОСШР до структур НАТО; будування структур військових частин та з'єднань за модульним принципом, з можливістю створення на їх основі бригадних та батальйонних груп; приведення ОСШР та ОСО до визначених стандартів; збільшення у процентному відношенні військових з'єднань, що перебувають у стані постійної бойової готовності та зменшення кількості структур логістики, навчальних закладів, організацій та установ, а також частин забезпечення; виведення із складу ЗС складів та установ забезпечення і переведення їх до складу Об'єднаних сил забезпечення [598].

У сфері підготовки війська передбачалося: до кінця 2007 року розробити та впровадити нову систему мобілізаційної та бойової готовності, підготовки військ, скориставшись новою базою з нормативно-правових, навчально-організаційних і методичних питань; до кінця 2011 року сконцентрувати матеріальні та фінансові ресурси для забезпечення пріоритетної підготовки військових частин і підрозділів в повному обсязі та за призначенням; до кінця 2011 року збалансувати кількість полігонів, створити спеціалізовані видові центри, збільшити обсяг, тривалість і

масштаби проведення спільних заходів ЗС України та членів країн НАТО; узгодити систему підготовки війська згідно із актуальними соціально-економічними, військово-технічними показниками держави; забезпечити впровадження стандартів, прийнятих у провідних військових країн світу [598].

Велика кількість застарілого озброєння, що знаходилося на балансі ЗС України, потребувала значної кількості коштів, які б могли йти на закупівлю нової сучасної техніки та екіпіровки. Саме тому було прийнято рішення провести значне скорочення матеріального забезпечення армії. Зокрема комплексної утилізації зазнали: 5% ракет, 12% боєприпасів для реактивної артилерії, 28% боєприпасів наземної артилерії до 152 мм, 25% танкових боєприпасів, 2% компонентів ракетного палива [598]. На заміну застарілим зразкам озброєння було заплановано приділяти більшу увагу оснащенню армії засобами управління, радіоелектронної боротьби, розвідки, авіації, протиповітряної оборони, забезпечити можливості щодо перекидання та десантування військ (сил), високоточної зброї, реформування морської авіації та введення до бойового складу нових та модернізованих кораблів і катерів [598].

Державної програмою передбачалося утримання ЗС на боєздатному рівні, модернізація та продовження терміну дії наявного озброєння, а також закупівля нових видів техніки та боєприпасів. Окреме питання приділялося утилізації надлишкових боєприпасів та засобів боротьби. Пріоритетами в оснащенні ЗС України було відзначено розвиток засобів управління, розвідки, радіоелектронної боротьби, авіації, протиповітряної оборони, високоточної зброї, забезпечення можливостей щодо перекидання та десантування військ (сил), реформування морської авіації та введення до бойового складу нових та модернізованих кораблів і катерів [598].

Загалом, за період 2006 – 2011 рр. Державна програма була профінансована на суму 55,5 млрд грн, що становили 75,6% від запланованих потреб [245]. Недофінансованість програми не аби як вплинула на її виконання. На практиці виявилось, що за час виконання програми якісні показники ЗС дедалі більше відставали від змін у сфері оборони, обумовлених швидким розвитком систем

колективної безпеки та інформаційних технологій, а також виявилася не відповідність прогнозів та реальних економічних показників держави. Крім того, під час виконання реформи змінився інтеграційним напрям розвитку війська. Україна вирішила відмовитися від інтеграції в НАТО, та затвердила свій позаблоковий статус [74, арк. 112–115]. У зв'язку з цим було здійснено корегування програми. Було призупинено переформатування командувань видів у штаби видів Збройних Сил, Командування сил підтримки в Об'єднання сил забезпечення та розформування управлінь оперативних командувань. Було розформовано Об'єднане оперативне командування, оскільки позаблоковий статус вимагав концентрації війська на вирішення кризових ситуацій власними силами. Натомість було створено нові міжвидові органи військового управління: оперативні командування «Південь» та «Захід» [245].

Відповідно до Указу Президента України від 1 лютого 2007 року «Про затвердження Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України» розпочалося впровадження служби у військовому резерві Збройних Сил України. Принагідно додамо, що у 2009 р. розширено коло осіб, які мали право вступу на військову службу за контрактом. За результатами реалізації Концепції кадрової політики у Збройних Силах України з 1 січня 2010 року запроваджено систему кадрового менеджменту централізованого типу, спрямовану на забезпечення потреб військ (сил) в особовому складі, сприяння кожній особі в індивідуальному розвитку та можливості реалізації її потенціалу, бачення кожним військовослужбовцем перспективи свого кар'єрного зростання. Створено 25 територіальних центрів комплектування військовослужбовцями служби за контрактом [520].

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій Президентом України В. Ющенком 12 лютого 2007 р., було поставлено завдання формування навколо України безпечного міжнародного середовища, зміцнення систем колективної безпеки на європейському та трансатлантичному просторах, розвитку взаємин та кооперації у глобальному й регіональному вимірах; захисту та підтримки українських громадян та їхніх інтересів за кордоном [196]. Незважаючи на це

впродовж 2007 р. уряд В. Януковича та «антикризова коаліція» у Верховній Раді неодноразово намагалися змінити євроатлантичний та європейський інтеграційний курс України на проросійський [593]. Однією з таких спроб була спроба прийняти проект Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України», поданий Кабінетом Міністрів України, в якому було знято положення про набуття членства України в НАТО та ЄС. Натомість в якості мети була задекларована повномасштабна участь в ЄП. Такі проросійські орієнтації уряду та більшості у Верховній Раді, утвореної Партією регіонів, СПУ та КПУ, призвели до втрати Україною темпів європейської та євроатлантичної інтеграції [593].

Як результат, інтенсивний діалог з НАТО виявився не завершеним, а цільовий план Україна – НАТО на 2007 р. було затверджено тільки у червні 2007 р. [96, арк. 220]. Втім навіть в цих умовах відбулося виконання близько 100 заходів ЦП Україна – НАТО, що було включене в реалізацію пріоритетних завдань Державної програми розвитку ЗС України [836, С. 71]. Крім цього, Україна залишалась єдиною з країн-партнерів, яка брала участь у всіх операціях під егідою Альянсу. Окрім відсутності єдності у вищій політичній верхівці стосовно перспектив членства в НАТО фактично до 2010 р. найбільш суттєвими проблемами на шляху реформування ЗС України за принципами НАТО, окрім спротиву з боку офіційного українського керівництва, залишалися недосконалі законодавча база України та недостатнє фінансування української армії [96, арк. 220]. Відмова від євроатлантичних перспектив та намагання реалізувати російськоцентричну модель зовнішньої політики на практиці означала не лише завершення від євроатлантичної інтеграції, але й від регіонального лідерства, від участі України в ГУАМ та інших «економічних і політичних угрупованнях Середньої Азії та Закавказзя, метою яких є конкуренція з Росією». Така політика призвела до значного послаблення позицій України в Чорноморському регіоні, а також втрати позитивного міжнародного іміджу країни [229, С. 57-58].

Розглядаючи зовнішньополітичні та військові аспекти досліджуваних процесів, зазначимо, що у 2005–2010 рр. зросли масштаби проведених міжнародних навчань ЗС України, найбільшими з яких були: «Чисте небо – 2006»,

«Артерія – 2007», «Морський вузол – 2008», «Рішуча дія», «Взаємодія – 2010». [98, арк. 251]. Загалом, у 2005 – 2007 рр. курс на євроінтеграцію розглядався як процес поширення на її територію зони стабільності та безпеки в Європі, стимул для прискореного розвитку з орієнтацією на європейські стандарти, адже, як влучно зауважувала українська дослідниця Л. Чекаленко: «Українська держава використовує досвід країн-сусідів новообраних учасників НАТО і Європейського Союзу для торування свого власного шляху до європейської інтеграції» [952]. Перший крок на шляху до безпеки – інтенсифікація політики євроатлантичної інтеграції з опорою на внутрішню підтримку. У рамках цього питання пропонувалося створити спільну програму Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України, з інформуванням населення по даному питанню, з широким залученням до цієї роботи громадських регіональних організацій. Оскільки гарантом безпеки є сильна боєздатна армія, тому з метою зміцнення обороноздатності Збройних Сил України на рівні європейських стандартів видавалася доцільною їх участь у спільних багатонаціональних навчаннях, у т. ч. на території України [239, С. 78].

Вважалося необхідним забезпечити адаптацію методів і нормативів діяльності Державної прикордонної служби України до європейських стандартів і поступове перетворення Прикордонних військ на прикордонну поліцію. Ставилося питання ефективного використання спільних проектів і технічної допомоги для здійснення модернізації матеріальної бази митних і прикордонних органів (служб) з метою наближення їх до європейських стандартів, вимог міжнародних ініціатив у сферах боротьби з тероризмом і нерозповсюдження ЗМУ. Далі планувалося ратифікувати Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО на Атлантиці та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі про використання стратегічної транспортної авіації України в операціях під егідою НАТО. [239, С. 78]

Другий крок у вирішенні зовнішньополітичних питань безпеки полягав у пошуку шляхів поглиблення співробітництва Україна – НАТО, адже активна участь у спільних (Україна – Росія – ЄС – НАТО) проектах дозволяла

підтримувати глобальну та регіональну безпеку, зокрема: антитероризм, міграція, контроль над озброєннями та їх нерозповсюдження [100, арк. 18–23]. Було наголошено на важливості поточних, спільних з НАТО та ЄС проектів з утилізації стрілецької зброї, легких озброєнь, мін, ракет і боєприпасів і забезпечення їх високої результативності. Планувалося провести, в рамках участі в Конференції національних керівників з питань озброєнь НАТО, комплексний огляд оборонно-промислового комплексу України та підготувати пропозиції стосовно залучення українських підприємств та організацій до спільних (у т. ч. у форматі Україна – Росія – ЄС – НАТО) науково-технічних проектів [239, С. 78].

Ще один крок на шляху вирішення питань зовнішньополітичної безпеки – активізація участі в міжнародних організаціях. Виокремлено, насамперед доцільність брати активну участь у регіональних організаціях (ОЧЕС, ГУАМ) [239, С. 78]. І в рамках цього ж питання виступити з ініціативою розробки Кодексу поведінки, який би охоплював діяльність усіх режимів експортного контролю. Одне з найважливіших питань зовнішньополітичної безпеки – миротворча діяльність, адже Україна часто виступала як значний контрибутор військового і цивільного персоналу до операцій ООН з підтримання миру, а українські представництва були розкидані по усьому світові. У коаліційній угоді було звернено увагу на те, що Україні потрібно усвідомлювати «існуючі та перспективні геополітичні тенденції розподілу сил на світовій арені», тому необхідно «уникати участі в міжнародних військових операціях втручання та концентрувати зусилля на участі в операціях з підтримки миру та програмах допомоги розвитку». Проводячи миротворчу політику, Україна повинна була врегулювати конфлікт на території СНД (Придністров'я, Грузія, Азербайджан); брати участь у миротворчих операціях і програмах допомоги розвитку під егідою ООН, ОБСЄ, ЄС; надавати військово-технічну допомогу країнам–членам НАТО у проведенні ними миротворчих операцій [239, С. 79].

Таким чином, пройшовши у парламент, політичні партії Верховної Ради України V скликання намагалися ухвалити низку політичних рішень, що стосувалися будівництва ЗС України. Навіть після створення у Верховній Раді України

про європейської коаліції, слід визнати, що добитися рішучого повороту від відпрацьованих у попередні роки принципів багатовекторної політики Україна не змогла [512, С. 9–24]. Натомість у безпековому вимірі існував консенсус про необхідність створення в Україні невеликих за чисельністю, сучасних Збройних Сил, які б відповідали сучасним геополітичним і воєнним викликам, були професійними та формувалися на контрактній основі. Водночас національна безпека України розглядалося українським політикумом в тісному взаємозв'язку із процесами євроінтеграції України та поглиблення її взаємин із державами ЄС та НАТО.

5.2. Розвиток Збройних Сил України: роль політичних партій у процесі обговорення / ухвалення воєнно-політичних рішень

Вибори Президента України у 2004 р. яскраво засвідчили поступове зростання впливу парламентських політичних партій на суспільно-політичний розвиток країни [726, С. 180–190]. Політична реформа, пов'язана з трансформацією України в парламентсько-президентську республіку поряд із запровадженням пропорційної системи виборів до вищого законодавчого органу держави зробили пріоритетною стратегію активного партійного будівництва у державі. Політичний кліваж, що утворився під час президентських виборів 2004 р., спонукав різні групи впливу переважно східноукраїнських політичних та економічних еліт до кооперації у вигляді дисциплінованих партій навколо донецького ядра [233, С. 9]. Водночас така форма конституційного устрою дозволяла окремо взятій політичній силі наслідуючи власні політичні інтереси маневрувати в політичному полі за допомогою традиційної практики розділеного правління – протистояння між президентом та парламентом [233, С. 9].

Зміцнення політичної ваги Верховної Ради України за рахунок президентських повноважень під час затвердження складу Кабінету Міністрів України, а також певний контроль над його діяльністю, закріпили вплив парламентарів на роботу виконавчої гілки влади [819]. Цікаво, що в 2005 р. довіра населення до політичних лідерів була на рівні 50,5%. Цілком імовірно, що це було пов'язане із обранням В. Ющенка на посаду голови держави, а також вірою

населення в можливість швидких демократичних змін в державі. Однак, уже в наступному 2006 р. кількість симпатиків влади впала до 42,7%, що, вочевидь, було викликане розчаруваннями діями лідерів Помаранчевої революції на вищих політичних посадах [516, С. 85]. Соціологічні опитування продемонстрували, що лише незначна частина суспільства вірила в те, що партії служать інтересам виборців, а не відстоюють інтереси партійних лідерів, фінансових та бізнесових структур, які за ними стоять [516, С. 85].

Все ж значний вотум довіри виборців за підсумками голосування до Верховної ради V скликання (2006 р.) отримали Партія регіонів (186 мандатів), Блок політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» (129), Народний союз «Наша Україна» (81), Соціалістична партія України (33), Комуністична партія України (21) [780]. Для порівняння: у 2002 р. з 33 партій і блоків до парламенту потрапило шість (при 4% виборчому бар'єрі), а в 1998 р. – вісім політичних сил. Тобто у вітчизняному політичному житті відбувалося укрупнення гравців, а менші партії фактично опинялися на маргінесі політичного життя. Поряд з цим, починаючи з 1 січня 2006 р., Україна жила в умовах парламентсько-президентської форми правління, що суттєво посилювало роль парламентарів в ухваленні державних рішень та закріплювало право за Коаліцією депутатських фракцій на формування Кабінету Міністрів України [516, С. 85].

Аналіз партійних та передвиборних програм напередодні чергових виборів до парламенту, що відбулися 26 березня 2006 р., засвідчив, що розуміння важливості функціонування Збройних Сил як важливого компонента національної безпеки держави у візії політичних сил пройшло еволюцію в порівнянні з попередніми роками. Дедалі більша кількість партій та рухів у своїх програмах зверталися до проблем соціального захисту військовослужбовців, а також проблем національної безпеки. На виборах до парламенту політичні партії продемонстрували різноманіття підходів не лише до імовірного вирішення проблем військовослужбовців, але й розкрили своє бачення перспектив розвитку Военної організації держави, участі українських солдатів та офіцерів у

міжнародних операціях з підтримки миру, а також перспектив військово-політичного співробітництва України у складі міжнародних силових блоків та систем колективної безпеки.

Так президентський Блок «Наша Україна» виступив на виборах із гаслом «Армії – професійність!» [318, С. 4]. У політичній силі переконували, що в Україні до 2010 р. буде сформовано професійну армію за контрактною системою. А українські військовослужбовці отримають гідну платню та належні соціальні гарантії. Це дозволить Збройним Силам відновити свої дух та міць. А українська армія отримає сучасні озброєння та техніку. Амбітним було гасло політичної сили покінчити до 2010 р. з чергою військовослужбовців на житло [318, С. 4].

Опозиційна Партія регіонів, яка здобула перемогу на виборах, у своїй програмі не оминула питання функціонування ЗС України як компонента національної безпеки. Політична сила декларувала створення високопрофесійної армії, військово-технічного забезпечення якої здійснювалося б переважно вітчизняною промисловістю, забезпечити захист інтересів військовослужбовців та їхніх родин [363, С. 4]. Українські комуністи (КПУ) декларували недопустимість «втягування України до агресивного блоку НАТО» [345, С. 4]. На зовнішньополітичній арені комуністи виступали за зміцнення дружніх зв'язків з Російською Федерацією, Білоруссю та іншими країнами СНД, наповнення реальним змістом Угоди про Єдиний Економічний Простір. Крім цього, представники КПУ переконували, що зуміють забезпечити надійний рівень обороноздатності країни, її безпеки, а також зуміють створити захисникам Вітчизни належні умови для виконання конституційних обов'язків і гідного життя їхніх сімей [345, С. 4].

Чималу увагу ЗС України присвятила у своїй програмі Партія Патріотичних Сил України, яка заявляла, що першочерговим завданням армії є забезпечення безпеки нації та захисту особи від зовнішнього та внутрішнього посягання на її життєві цінності та національні інтереси [360, С. 4]. У баченні політичної сили поняття «воїн», «офіцер» повинні були ще більше закріпити цінності, що символізували відданість, любов та священну жертвність в ім'я Вітчизни,

постійну готовність захистити честь нації [360, С. 4]. У цьому випадку на державу покладался обов'язок створити всі умови і забезпечити свою армію сучасними технічними засобами, а воїна-захисника належними соціальними гарантіями. Реформа армії мала полягати насамперед у підсиленні її боєздатності, а не в бездумному скороченні кадрового та технічного ресурсу. Ключовим завданням у цьому напрямку було надання військовослужбовцям і членам їх сімей житла та гідного пенсійного забезпечення [360, С. 4]. Схожа риторика була і в Народному блоці Литвина, який переконував виборців у твердому намірі провести реформу в Збройних Силах України з поверненням суспільного престижу і статусу професії захисника Вітчизни [347, С.4].

Всеукраїнське об'єднання «Свобода» оминуло увагою питання функціонування Збройних Сил, натомість зосередило свою увагу на важливості боротьби із ворожою пропагандою [333, С. 4]. Зокрема, особливе місце належало захисту національного інформаційного простору задля якого доцільним було позбавлення ліцензій ЗМІ, які порушують мовне законодавство, принижують національну гідність українців, поширюють дезінформацію або проводять антиукраїнську пропаганду [333, С. 4]. Громадянський блок «ПОРА-ПРП» наполягав на активізації міжнародної співпраці органів правопорядку та правосуддя задля запобігання проникненню в Україну елементів міжнародного тероризму [575, С. 5]. Саме тому блок виступав за включення України в міжнародні та регіональні структури безпеки, що, за визначенням політичної сили, довели свою ефективність [575, С. 5].

На важливості професійного та боєздатного війська наполягали в своїй програмі члени Українського Народного Блоку Костенка і Плюща [393, С. 4]. Для цього пропонувалося встановити витрати на оборону на рівні не менше 2% внутрішнього валового продукту. Держава повинна гарантувати гідний статус та соціальний захист українським військовослужбовцям, а вітчизняний ВПК мав випускати конкурентоспроможну військову техніку [393, С. 4]. Народний Рух України за єдність вимагав встановлення десятилітнього мораторію на всі рішення, які призводять до входження України у структури з наднаціональними

органами управління [348, С. 4]. Крім того, політична сила вважала доцільним активізувати участь України в діяльності Організації з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ), а також у Раді Європи, оскільки це було дійсно конструктивна загальноєвропейська стратегія на період найближчих 10 – 15 років [348, С. 4].

Серед політичних сил, яким не вдалося подолати 4-відсотковий бар'єр, була партія «Нова Сила», яка йшла на вибори з ініціативою прийняття нової Воєнної доктрини. Унікаючи конкретики партія стверджувала, що ухвалення запропонованої її членами доктрини могло стати запорукою національної безпеки держави на найближчі 50 років. Серед іншого «Нова Сила» обстоювала ідею позаблокового статусу, розвитку оборонної промисловості та «реального соціального захисту військовослужбовців та їх сімей» [352, С. 4]. «Нова Сила» опиралася на положення Будапештського меморандуму 1994 р. і наполягала на контролі з боку України стану дотримання державами-гарантами взятих на себе обов'язків [352, С. 4].

Політичний блок «Влада народу» у своїй передвиборній програмі декларував, що надійним щитом держави є професійна і боєздатна армія [378, С. 5]. Політична сила пропонувала забезпечити національну безпеку України як шляхом включення її в міжнародну систему колективної безпеки і співробітництва, так і підтримки на належному рівні власного військового потенціалу. У «Владі народу» вважали, що «селянсько-робітничче» військо, під яким розуміли ЗС України, слід було реформувати, замінивши озброєною професійною армією. При цьому повне матеріально-технічне забезпечення мало гарантуватися державою [378, С. 5].

Партія зелених України, якій на виборах 2006 р. вперше не вдалося потрапити до парламенту, у традиційній для себе манері виступала за законодавче закріплення нейтралітету держави, оскільки будь-яке військово-політичне блокування розглядалося як чинник небезпеки [358, С. 5]. «Зелені» виступали проти силового вирішення суперечностей в міжнародних відносинах і внутрішніх проблем окремих держав. Водночас політична сила продовжувала наполягати на необхідності створення якісної та професійної армії в Україні [358, С. 5]. Схожу

риторику мала Партія честі, яка декларувала необхідність підвищення рівня обороноздатності ЗС України через перехід України на вільнонайману, високопрофесійну армію на контрактній основі. Також у програмі партії згадувалась необхідність соціального захисту військовослужбовців [366, С. 4].

Блок Юрія Кармазіна виступав за зміцнення обороноздатності шляхом модернізації оборонно-промислового комплексу, відновлення його функціонування і забезпечення вітчизняних підприємств державними замовленнями [323, С. 5]. Увага була приділена також необхідності забезпечення належного рівня соціального захисту військовослужбовців та їх родин, в тому числі високим рівнем заробітної плати, гідними житловими умовами впродовж трьох років та безкоштовною медичною допомогою [323, С. 5]. У програмі виборчого блоку політичних партій «Виборчий блок «Євген Марчук – «Єдність» особливе місце посідав комплекс силових питань [321, С. 5]. Політична сила вказувала на необхідність формування на «професійній основі» ЗС України, а також реформування та вдосконалення державних інституцій, що забезпечують національну безпеку. Об'єднання політичних сил обіцяло впровадити законодавчо врегульовану систему пільг для військовослужбовців та забезпечити їх житлом. Також партії збиралися зробити дієвими механізми підконтрольності та звітності силових структур перед народом [321, С. 5].

На необхідності соціального захисту і допомоги для військовослужбовців наполягали в Партії соціального захисту [365, С. 4]. Для цього необхідно було ухвалити спеціальну державну програму щодо надання житла військово-службовцям, що також мало певною мірою вирішити проблеми військових пенсіонерів. Політики також пропонували, що звільнені у запас військово-службовці «можуть і повинні застосувати свої знання і досвід на благо суспільства». З цією метою пропонувалось створити військові союзи (організацій) в містах і районах, які мали допомогти звільненим у запас офіцерам знайти «гідну їх кваліфікації роботу і адаптуватися до цивільного життя». Партія також вважала, що підвищити авторитет армії можна б було створенням військово-спортивних організацій, що готуватимуть молодих людей до служби в Збройних

Силах [365, С. 4]. На комплексі зовнішньополітичних питань зупинили свою увагу члени партії «Відродження». Політична сила, яка відстоювала принципи активної участі у системах міжнародного співробітництва і безпеки, стверджувала, що працюватиме над гармонізацією відносин з Росією, США та ЄС, які в називалися «головними стратегічними партнерами» [353, С. 5].

У своїй передвиборчій програмі «Блок Лазаренка», що складався з політичних партій Всеукраїнське об'єднання «Громада», «Соціал-Демократичний Союз», Соціал-демократичної партії України», вимагав скасування обов'язкової військової повинності для юнаків, перш за все дітей селян та робітників. Крім цього, пропонувалося перевести службу у Збройних Силах виключно на контрактну основу [525, С. 5]. Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти пов'язував національну безпеку держави із безпекою та захистом інтересів окремого громадянина [317, С. 5]. Для цього слід було проводити своєчасне виявлення і нейтралізацію реальних та ймовірних загроз національним інтересам. Політична сила вимагала чіткого окреслення національних інтересів, що включали б в себе матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності народу. Крім цього, забезпечення основних напрямків національної безпеки ставили у пряму залежність від вмілого поєднання механізмів державного управління та контролю з боку громадян [317, С. 5].

Безпека держави як пріоритет державної політики була визначена у програмі партії «Європейська столиця» [355, С. 5]. Відтак, це потребувало зміцнення спроможності армії до захисту держави в умовах ведення сучасних війн, а також завершення переведення служби в армії на контрактну основу. Політична сила наполягала на необхідності укріплення соціальних складових державної безпеки – якості кадрів та соціального захисту військовослужбовців, якості довкілля, якості інфраструктур, а самі сили правопорядку слід було підготувати до боротьби з тероризмом [355, С. 5]. Схожу позицію заявляв Блок Патріоти України, який декларував намір проводити курс формування сучасних професійних Збройних Сил України, що мали гарантувати національну безпеку держави [320, С. 5].

Питання ЗС України в контексті забезпечення національної безпеки порушувала у своїй програмі Українська Консервативна Партія. Політична сила виступала за розробку нової оборонної доктрини України, а також попередження розвитку імовірних загроз та викликів для національної безпеки. Українське військо мало бути створене на професійно-добровільній. Цей процес мав супроводжуватися розвитком військово-патріотичного навчання у закладах освіти усіх рівнів. Цікавим було положення і про відновлення ядерного статусу України [392, С. 5]. Задля забезпечення національної безпеки у політичній силі наполягали на завершенні демаркації державного кордону України. УКП виступала проти подальшого зміцнення військово-технічної залежності ЗС України від ВПК інших країн, а тому окрема увага мала бути приділена створенню ефективного національного воєнно-промислового комплексу. Збройні сили мали брати участь у військових діях за межами України лише у випадках, якщо це відповідало національним інтересам [392, С. 5].

У передвиборній програмі партії «Віче» йшлося, що національна безпека може бути забезпечена тільки шляхом докорінних змін у підході до системи правозахисних органів, спеціальних служб і армії. Водночас до того часу, поки не будуть реформовані ці органи, вони становитимуть підвищену небезпеку як для громадян, так і для держави в цілому [354, С. 4]. Всеукраїнська партія народної довіри головним національним пріоритетом визначала захист національних економічних інтересів у всіх сферах по всьому світу. Росія та країни ЄС для України були визначені як стратегічно важливі партнери, а сама зовнішньополітична діяльність мала реалізовуватись на засадах мирних рівноправних стосунків з усіма державами [331, С. 5]. Партія Пенсіонерів України у передвиборній програмі виступала за те, що військово-промисловий комплекс, який «будували всією країною» залишався під контролем держави при цьому підвищуючи свою конкурентоспроможність, технологічну незалежність та самодостатність [361, С. 4]. Було також запропоновано розвивати військово-промислову кооперацію з тими країнами, які поважають національні інтереси України, її суверенітет та незалежність [361, С. 4].

У програмі виборчого блоку «Держава – Трудовий Союз» стверджувалося, що Українська армія, а не НАТО є гарантом незалежності України [326, С. 5]. Саме тому першочерговим завданням було визначено забезпечення соціального захисту офіцера та його сім'ї, забезпечення їх житлом. Крім цього, кожному військовослужбовцю професійної армії, як декларували в політичній силі, мала бути передбачена достойна оплата військової служби та умови для професійного росту. Для військовослужбовців та членів їх сімей пропонувалося повернути пільги. Політична сила вказувала, що ініціюватиме в українському парламенті прийняття законодавчих актів щодо створення для дітей військовослужбовців, особливо у віддалених і закритих гарнізонах, належних умов для духовного та культурного розвитку, здобуття вищої освіти. Для дружин військовослужбовців пропонувалося забезпечити правом на працю за фахом, із запровадженням відповідних законодавчих пільг у разі неможливості працевлаштування [326, С. 5].

Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» Прогресивної соціалістичної партії України та Партії «Русько-Український Союз» (РУСЬ) розглядав проблеми національної безпеки у контексті зовнішньополітичної діяльності України [319, С. 4]. Налагодження відносин з НАТО та, відповідно, погіршення взаємин із РФ та Білоруссю, як вважали в політичній силі, спричинило крах оборонної промисловості країни, наукових шкіл, що працювали на ВПК. Натомість ЗС України у випадку входження України до НАТО мали перетворитися на недієздатну структуру, що «обслуговує війська Альянсу», а українські матері «будуть отримувати цинкові гроби з гарячих точок планети». Пропонувалося створити спільно з РФ та Білоруссю систему колективної безпеки в рамках якої ЗС України отримували б сучасну військову техніку, держава забезпечила гідне утримання і соціальні гарантії для військових пенсіонерів [319, С. 4].

На схожих позиціях перебував «Опозиційний блок Не Так!», який поєднував в собі представників Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє», Політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Центр», Республіканської партії України». Як і в Блоці Н. Вітренко, в «Опозиційному блоці Не Так!» категорично відкидали

можливість співпраці із західними партнерами, лякаючи при цьому руйнуванням вітчизняного ВПК, зупинки пов'язаних з цим наукових досліджень та перетворення України на ворога Росії [374, С. 4].

Політична партія з досить красномовною назвою Партія політики Путіна вказувала на пріоритет захисту національних інтересів, який, як вважалося, дозволяє правильно формувати геополітичну стратегію, обирати гідних довгострокових союзників, брати участь в інтеграційних процесах там, де це вигідно, але не там, де це нав'язується силою зброї або світової громадської думки. А тому Україна мала запропонувати світові свою альтернативу, свій євразійський проект справедливого гармонійного світоустрою, який передбачає невторчання у внутрішні справи незалежних держав, відмову від незаконного застосування сили та економічного диктату» [362, С. 4]. Зважаючи на нестабільну ситуації в світі, в політичній силі виступали за постійне якісне вдосконалення Збройних Сил із застосування передових технологій, відсутніх у країнах НАТО [362, С. 4].

Виборчий блок політичних партій «За Союз» – Виборчий блок політичних партій Партії «Союз», Партії «Соціалістична Україна», Слов'янської партії, Політичної партії «Вітчизна» декларував необхідність тісної співпраці з Росією. У цьому контексті рішуче відкидалася співпраця з НАТО, зміцнення дружби з Росією та Білоруссю, зміцнення міжнародної системи колективної безпеки при збереженні нейтралітету України, формування професійних і шанованих в суспільстві Збройні Сили України. Політичний блок переконував, що українські військові ніколи не будуть відряджатись в гарячі точки планети [327, С. 4].

Розглядаючи практичну діяльність політичних партій, насамперед представлених у парламенті, звернемо увагу на парламентське слухання «Про стан забезпечення житлом та іншими гарантіями соціального захисту військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» [191], що відбулося 8 лютого 2006 р. У більшості своїх виступів депутати Верховної Ради України звинувачували Кабінет Міністрів України в ігноруванні проблем військовослужбовців та недофінансуванні

оборонного сектору. Про це, зокрема, заявляв очільник Комітету парламенту з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності В. Мойсик. За його словами, більшість законодавчих ініціатив народних депутатів та представників громадськості були нереалізовані саме через ігнорування з боку Кабміну та Президента України. В. Мойсик також переконував, що існуюча комплексна програма забезпечення житлом військовослужбовців, що брала свій початок в 1999 р. та зазнала деяких змін в 2004 р. була абсолютно неефективною, через величезні зловживання в цій галузі [191].

Про корупцію в сфері говорили й інші депутати, зокрема головуючий на засіданні спікер ВРУ, депутат від КПУ А. Мартинюк. За його словами, така ситуація негативно впливала на стан державного забезпечення соціального захисту військовослужбовців. Натомість його колега по партії П. Цибенко, який також очолював Комітету ВРУ у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів звинувачував в існуванні проблеми із соціальним забезпеченням військовослужбовців Президента України та керівників силових відомств. Депутат В. Осіпенко, який очолював Всеукраїнську спілку безквартирних офіцерів, стверджував, що з 1996 р. в Києві проблема забезпечення житлом військовослужбовців залишалася невирішеною, а держава продовжувала їх ігнорувати. У своєму виступі нардеп наголошував, що це все відбувалося попри обіцянки втрутитись з боку чиновників з Адміністрації Президента України [191].

Деякі депутати виступаючи в парламенті розповідаючи про корупцію та зловживання в сфері соціального захисту військовослужбовців та забезпечення їх житлом наводили конкретні приклади. Зокрема, нардеп від «Нашої України» С. Жижко заявляв, що побудовані для безквартирних військовослужбовців квартири, на які держава витратила 4,2 млн гривень, були передані в користування співробітникам оборонного відомства, які на обліку не перебували та були забезпечені житлом. Певна кількість із такого житла дісталась взагалі не військовослужбовцям. З метою уникнення такої практики, а також задля забезпечення прозорості механізму продажу військових містечок та об'єктів нерухомого майна Міноборони інший депутат від «Нашої України» В. Калестин пропонував запровадити практику публічного оголошення тендерів [191].

Про махінації органів державної влади із житлом для військовослужбовців говорили також представники СДПУ(о). Зокрема депутат від фракції І. Шурма вказував, що влада лише піарилась на видачі житла військовим, хоч на практиці реальних квартир військові не отримували. Як приклад, депутат розповів про наявність службових підроблень з боку органів місцевої влади, зокрема у м. Львові, де через підробку документів військовослужбовці взагалі не мали права на отримання житла. Він також озвучив думку щодо необхідності перевірки Рахунковою палатою даних щодо отримання житла в 2005 р. [191]. На численні корупційні дії з боку Міноборони України під час продажу земель вказував у своєму виступі голова підкомітету Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування В. Бондаренко (партія «Реформи і порядок», блок «ПОРА–ПРП»). Депутат заявляв, що активними учасниками такого «розбазарювання» земель у Києві була Київська міська влада. Водночас В. Бондаренко скаржився, що попри його звернення винні не були покарані [191].

Не зважаючи на критику представники Кабінету Міністрів України намагалися вказувати і на якісь позитивні моменти у державному забезпеченні житлом військовослужбовців. Зокрема, виступаючи перед парламентарями перший заступник міністра економіки А. Максюта вказав на той факт, що з моменту відновлення державної незалежності та створення Збройних Сил України для її силових структур, серед яких була і армія, загалом було придбано та побудовано майже 112 800 квартир загальною площею понад 7 млн квадратних метрів [191]. Його підтримав перший заступник голови Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони, депутат від СДПУ(о) Б. Андресюк. За його словами, після численних зусиль депутатам вдалося з 1 січня 2006 р. усунути диспропорцію в пенсійному забезпеченні військовослужбовців. Однак про успіхи в інших галузях говорити не доводилося, а наявність великої кількості звільнених військовослужбовців, які перебували без житла потребували від влади вжиття надзвичайних заходів. Політик вбачав одним із виходів в зарахуванні на особистий рахунок військовослужбовця-контрактника певної суми коштів, для того, щоб після 15 р. служби він міг придбати собі житло. Б. Андресюк вказував,

що в таких умовах військові містечка, які перебували на балансі Міністерства оборони України, стають і об'єктом купівлі-продажу комерційними структурами. За його словами, державі слід було надати гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільнялися зі ЗС України на тлі їхньої реорганізації, приділивши особливу увагу якості медичних послуг [191].

Виступи урядовців та очільників профільних комітетів дозволяли повертати обговорення проблем військовослужбовців у конструктивне русло, яке полягало не тільки в критиці існуючої ситуації та перекладанні усієї відповідальності на Кабінет Міністрів, але й окреслювало можливі шляхи виходу із ситуації, що склалася. Зокрема, виступаючи на слуханнях голова Спілки офіцерів України В. Білоус запропонував Кабінету Міністрів України розробити порядок надання позик для військовослужбовців, які прослужили в армії понад 20 років. Для цього він пропонував врахувати досвід Фонду молодіжного будівництва. Крім того, В. Білоусом було запропоновано передбачити можливість відкриття військовослужбовцем депозиту, на якому щороку мали «накопичуватись» три квадратних метри житлової площі. Було запропоновано заборонити зміну статусу та практику переведення житла у службове спеціально визначеної за штатом площі службового житла. Також було запропоновано запровадити практику надання житла для військовослужбовців на умовах фінансування 50 на 50. В. Білоус звертав увагу на необхідність посилення державної підтримки військовослужбовців, передусім у сфері соціального захисту на випадок травматизму під час військової служби. За його словами, СОУ наполягала на дотриманні українського законодавства, що стосувалося прав військових, а також покращення системи їхнього медичного забезпечення. Його колега, член проводу СОУ І. Пилипчук поряд із зазначеним вказував, що усі вільні площі військових містечок варто передати в розпорядження місцевих рад, які, своєю чергою, повинні гарантувати Міноборони, що військовослужбовці отримають не менше 20% від збудованого на цих ділянках житла [191].

Представниця КПУ М. Маркуш пропонувала створити фонд службового житла, з якого мало б здійснюватися забезпечення військовослужбовців житлом

під час проходження ними військової служби. Для цього потрібно було розпочати будівництво, в якому окремо взяте міністерство чи відомство Міноборони виступало б замовником. Крім того, було запропоновано проводити реконструкцію та переобладнання казармено-житлового фонду та інших будівель, що вивільняються у військових містечках після організаційних заходів, які проводяться у ЗС України [191]. Натомість депутатка від блоку «За Єдину Україну!» Л. Супрун переконувала у доцільності застосування іноземного досвіду при вирішенні проблеми надання соцзахисту військовослужбовців через передачу житла. На її думку, для цього вистачало б п'яти років за умови ухвалення відповідних законопроектів [191]. Ще один депутат ВРУ від фракції БЮТ А. Шкіль пропонував заселити відставними офіцерами ЗС України військові містечка в Криму.

Голова підкомітету Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони «рухівець» С. Давимука висловлював думку, що прискорити вирішення житлової проблеми могла б практика надання безоплатних субсидій, позик за рахунок бюджетних коштів і довгострокових банківських кредитів на придбання житла. По суті, пропонувалося запровадити ринок іпотеки для військовослужбовців, що дозволяло їм придбати квартиру у власність у будь-який час не чекаючи закінчення терміну служби і здійснивши перший мінімальний внесок [191]. Схожа позиція була і в іншій представниці «Нашої України» Л. Усаченко. Народна депутатка наполягала на необхідності розробки конверсійних і житлових програм. Участь у них, на її думку, могли б взяти благодійні та громадські організації, комерційні структури. Поряд із впровадженням програми сприяння з боку держави Л. Усаченко пропонувала вдосконалити механізм надання безвідсоткових або пільгових кредитів на будівництво та придбання житла. За її словами, державі слід було забезпечити житлом членів сімей загиблих військовослужбовців та тих, хто пропав безвісти, осіб, звільнених у запас або відставку [191].

Проблему невизначеності параметрів грошового забезпечення, що створювало потребу у впорядкуванні системи грошового забезпечення військовослужбовців ЗС України, порушив у своєму виступі заступник голови

Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності С. Сінченко (БЮТ). За його словами, неврегульованість цього питання служила причиною звільнення кадрових офіцерів ЗС України через недофінансування. С. Сінченко вказував на те, що з-поміж 85 тис. усіх військовослужбовців, які очікували житла від держави, близько 28 тис. перебували в черзі понад 10 р. А ще 5 тис. офіцерів і прапорщиків ЗС України було щонайменше 60 років. С. Сінченко вказував на суперечливу тенденцію: попри зростання рівня фінансування проектів з придбання житла, його кількість з року в рік зменшувалась. За словами народного депутата, вітчизняне оборонне відомство фактично за безцінь списувало з свого балансу та передавало у приватні руки престижні земельні ділянки, а також різноманітні будівлі. При цьому він навів наступний приклад: Міноборони у 2004 р. обміняло 25 гектарів землі й нерухомості в Печерському районі Києва на 393 квартири в місті Харкові. Однак, після підписання усіх документів стало відомо, що вказане житло вже продане іншим людям. Як наслідок військовослужбовці залишилися ні з чим [191].

Парламентські слухання засвідчили, що більшість парламентарів солідарні в тому, що вирішення проблем військовослужбовців належало до компетенції Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади. Адже жоден із виступаючих фактично не говорив про недостатню кількість законів, які регламентують ці питання. Попри необхідність внесення незначних правок парламентарі погоджувалися, що в Україні створена достатня законодавча база для вирішення цього питання, а наявні претензії слід скеровувати до виконавчої влади, яка неефективно їх виконувала. Учасники парламентських слухань у своїх рекомендаціях наголосили, що в Україні питання забезпечення житлом та іншими гарантіями військовослужбовців та осіб, прирівняних до них, було однією з найскладніших соціальних проблем. Рекомендації слухань скеровувались у профільні комітети ВРУ для підготовки проектів та прийняття в першочерговому порядку законів України про забезпечення житлом та іншими гарантіями соціального захисту військовослужбовців, про надання житлових позик військовослужбовцям, особам начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ та деяким іншим категоріям [191].

Парламентарі також рекомендували комітетам прискорити внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Житлового кодексу України та забезпечення першочергового розгляду відповідних законодавчих ініціатив з метою створення цілісної законодавчої системи з питань житлового законодавства. Низку доручень було передбачено і для Кабміну. Зокрема, йому було доручено опрацювати механізми випуску цільових облігацій внутрішньої державної позики, кредитування військовослужбовців та осіб, прирівняних до них, забезпечення фінансами на придбання житла. Запровадити механізми будівництва та придбання житла, житлових позик і виділення земельних ділянок під будівництво [191].

Значні дискусії у політичному середовищі викликав проект Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». На невтішній ситуації в ЗС України акцентували увагу представники від Української народної партії. Депутат Г. Манчуленко, який також був секретарем Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони, закликав ухвалити зміни до держбюджету в тому числі і видатків на фінансування національної оборони, бо без цього «теж будемо мати сумну картину у Збройних Силах України» [288]. Водночас депутат звертав увагу на те, що фактично не була озвучена кінцева мета скорочення чисельності ЗС України, оскільки озвученої цифри в 200 тис. військовослужбовців, за його словами, не могли пояснити та аргументувати ні військові експерти, ні воєнне відомство, ні воєнна наука. Такий настрій підходу до реформування армії наводив депутата на проведення певних історичних паралелей часів Української Народної Республіки. «Армії не треба, буде народна міліція. До чого це привело, всі ми чудово знаємо...», – заявляв депутат і наголошував, що слід визначити головні акценти при проведенні реформи [288]. Інший депутат з фракції Народної партії В. Кафарський навпаки вказував на позитивні зміни в реформуванні армії. Зокрема, за його словами, працювати над новою редакцією закону про загальний військовий обов'язок і військову службу розпочали ще в 1999 р., однак лише в 2005 р. «почалися роботи в цьому плані» [288]. Натомість Б. Беспалий з «Нашої України» порушував питання гендерної політики в ЗС України [288].

Виступаючи перед парламентарями член СДПУ(о) С. Гавриш звертав увагу, що з огляду на нейтралітет Україні слід було будувати таку модель армії, яка була б не тільки високоефективною у бойовому відношенні, а виконувала свою функцію із захисту національної безпеки країни та була пролонгована на майбутнє. За його словами, «80% молодих людей в Україні не призивалися в армію, що означало, що ми ввели специфічний соціальний і фінансовий податок на молодь, на п'яту частину молоді, яка несе відповідальність, охороняючи Україну» [288]. Натомість, депутат І. Заєць з фракції Української народної партії заявляв, що в ситуації скорочення ЗС України та відсутності участі України в системах колективної безпеки, депутатам слід було порушувати питання членства в НАТО. Таким входженням у систему колективної безпеки Україна на тлі скорочення ЗС України могла б компенсувати загрози для обороноздатності через зменшення чисельності війська. Депутат висловлював думку, що процес скорочення ЗС України треба розглядати на тлі інших проблем, зокрема входження до НАТО, зокрема переоснащення ЗС України та інші: питання чіткої структури ЗС України, соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням [288]. Ще один депутат із фракції Української народної партії В. Черняк заявляв, що об'єктивним критерієм скорочення Збройних Сил повинна бути їх адекватність загрозам і викликам. Армія мала стати мобільною, високотехнічною, нечисленною, але боездатною. Крім того, вирішення потребувало питання гармонізації ЗС України в напрямі узгодження посадових співвідношень. Вирішення цих питань дозволяло зрозуміти, яка чисельність і яка якість Збройних Сил потрібна Україні [287].

19 вересня 2006 р., приступивши до розгляду питань порядку денного, народні депутати України обговорили проект закону про чисельність Збройних Сил України на 2007 – 2011 роки, який вніс на розгляд Президент України (доповідав Міністр оборони України А. Гриценко). Законопроектом пропонувалося затвердити параметри чисельності Збройних Сил: 2007 – 200 тис. осіб; 2008 р. – 183 тис. осіб; 2009 р. – 165 тис. осіб; 2010 – 147 тис. осіб; 2011 р. – 143 тис. осіб [268]. Міністр оборони обґрунтував розраховані показники,

значивши, що характерною рисою цього періоду п'ять років стала відмова від подальшого обвального скорочення чисельності. «Нам потрібно привести Збройні Сили у відповідність до тих завдань, які потрібно їм виконувати і підняти їх загальний рівень, рівень бойової підготовки, рівень оснащення», – підкреслив міністр [268].

Під час обговорення народні депутати висловлювалися за необхідність пов'язати питання чисельності Збройних Сил з усіма аспектами національної безпеки України. Водночас вони висловлювали за «встановлення тієї межі, поза яку не можна йти». Промовці звинуватили розробників законопроекту у фрагментарному підході до найскладнішого і важливого для України питання, яке призведе до втрати Збройних Сил України [268].

Верховна Рада прийняла в цілому закон про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік. Ним передбачається затвердити чисельність Збройних Сил України станом на 30 грудня 2007 року у кількості до 200 тис. осіб, у тому числі 152 тис. військовослужбовців. Законом доручалося Кабінету Міністрів, Міністерству оборони при скороченні Збройних Сил України обов'язково застосовувати дію Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та членів їхніх сімей» [268].

Згодом, 15 листопада 2006 р. Верховна Рада України розглядала звіт Міністра оборони України А. Гриценка про виконання покладених на міністерство завдань у реалізацію державної політики у сфері національної безпеки і оборони. Рішення про заслуховування міністра Верховна Рада прийняла на одному з попередніх пленарних засідань. Міністр доповів народним депутатам про ті завдання, які стояли перед міністерством і які воно має чітко виконувати. Серед успішно виконаних завдань А. Гриценко згадав про документ під назвою «Стратегічний замисел застосування Збройних Сил» (у документі визначені конкретні завдання, які повинні виконувати частини і з'єднання Збройних Сил за сімома типовими ситуаціями). Міністр оборони також поінформував народних депутатів про ще один важливий напрямок – бойову підготовку Збройних Сил.

Він відзначив, що Міністерство відмовилося від проведення штучних, надуманих військових навчань. А. Гриценко відкинув звинувачення, які прозвучали на його адресу від представників КПУ, зокрема, у його прихильності до вступу України в НАТО, у корупції, яка існує у міністерстві та Збройних Силах [267].

Питання соціального забезпечення військовослужбовців розглядалося у стінах Верховної Ради України 12 грудня 2006 р. у рамках Дня Уряду. З питання, винесеного на День Уряду, одну з доповідей зробив заступник Міністра оборони В. Бойко. Він доповів про вжиті заходи щодо грошового і пенсійного забезпечення, охорони здоров'я та забезпечення житлом військовослужбовців [275]. Представники депутатських фракцій, які озвучили позиції фракції, висловили думки з обговореного питання. Так представник фракції СПУ висловив думку, що у такій відповідальній справі як забезпечення житлом – «не настане ладу до того часу, поки не буде організовано дієвого державного та громадянського контролю за всім комплексом проблем» [275]. Фракція СПУ запропонувала відповідним виконавчим органам розробити нову Національну програму забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей, яка б відповідала вимогам часу, враховувала положення прийнятих останніми роками нормативно-правових документів, а головне – надавала військовослужбовцю реальні можливості остаточно вирішити своє житлове питання [275].

Для розробки такої ефективної програми соціалісти вважали, що слід провести повну і об'єктивну інвентаризацію руху коштів від продажу та обміну державного військового майна, забезпечити першочергове прийняття Закону України про надання житлових позик військовослужбовцям, особам начальницького та рядового складу внутрішніх справ та деяким іншим особам (реєстр. №8485), який дозволив би за участю органів місцевого самоврядування забезпечити дотримання державних гарантій щодо надання житла особовому складу та пенсіонерам правоохоронних органів [275].

Фракція «Наша Україна» запропонувала внести до проекту постанови такі пропозиції: Кабінету Міністрів до 1 липня відпрацювати новий варіант комплексної програми забезпечення житлом всіх військовослужбовців з урахуванням прийнятих

за останні роки нормативно-правових документів та міжнародного досвіду європейських країн; при доопрацюванні Державного бюджету на 2007 рік знайти додаткові джерела асигнувань для будівництва і придбання житла; не передавати функції головного розпорядника держбюджетних коштів від Міноборони до Міністерства будівництва; внести зміни до Державного бюджету України на 2007; завершити документальну передачу та переоформлення функцій замовника з Міністерства оборони на Міністерство будівництва, а з 2008 року передати всі функції Міністерству будівництва [275]. За підсумками обговорення Верховна Рада ухвалила за основу проект постанови, якою роботу Кабінету Міністрів щодо виконання Рекомендацій парламентських слухань «Про стан забезпечення житлом та іншими гарантіями соціального захисту військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» визнала недостатньою [275].

Додамо, що зважаючи на те, що 2005 р. в державі був проголошеним Роком ветеранів [153], активну кампанію з критики влади проводили представники КПУ. У більшості своїх виступів члени політичної сили говорили про відсутність соціального захисту як ветеранів війни, так і ветеранів Збройних Сил. Зокрема, депутат В. Пузаков з КПУ заявляв, що ветерани Збройних Сил перебувають у нужденному становищі [289]. Інколи позиція комуністів виливалися в організацію різних мітингів, як-от організований на чолі з членом фракції КПУ О. Масенком мітинг у Полтаві [289]. Комуністи критикували Воєнну доктрину (була підписана в 2000 р.). Зокрема депутати від КПУ переконували, що вона підписана не в інтересах народу України і не в інтересах Збройних Сил України [290]. Намагаючись показати єдність з іншими пострадянськими республіками, комуністи пропонували навіть проводити військові паради. Зокрема, на цьому наполягав лідер КПУ П. Симоненко, який вважав доречним проведення спільно з РФ та Білоруссю спільного військового параду з нагоди Дня перемоги 9 травня [290].

Комуністи стверджували, що в українських громадян немає гордості за збройні сили, а навпаки виникає почуття сорому, що ми дожилися до такого становища. За словами О. Масенка, як такої і як потрібно в Україні армії немає і не потрібно,

оскільки «вже нема, що завойовувать». Водночас відсутність армії, на його думку, негативно впливало на геополітичну позицію України. У традиційній манері депутат від КПУ вказував, що насправді влада виношувала ідею «стати на коліна і вступити в НАТО». Депутат вбачав, що підтримка центристськими партіями ідеї вступу до НАТО була зрадою їхніх «попередників УПА, ОУН, бандерівців, які воювали проти німців і радянської армії тільки за Україну, за інтереси українського народу», а сучасні політичні сили намагаються стати «на коліна» перед тими, «хто весь час виношував намір завоювати нашу землю, перетворити на рабів наш народ». Депутат у виступі також загадував «військовий талант Жукова, Ватутіна, Конєва, Рокосовського, Василевського і інших», на які слід було рівнятися і сучасних ЗС України [290]. Не залишались поза увагою і соціальні питання з боку «лівих». Зокрема, члени СПУ порушували питання виплат за загиблих в мирний час військовослужбовців. Вони наводили приклад Росії та інших держав, пропонуючи виплачувати ще одну пенсію батькам загиблих [290]. А члени КПУ порушували питання пенсійних виплат колишнім військовослужбовцям [290].

Внутрішньополітична криза в Україні сягнула своєї кульмінаційної стадії на початку 2007 р. та не дала можливості політичним партіям продемонструвати на практиці виконання своїх передвиборних програм у сфері забезпечення національної безпеки та реформування Збройних Сил України. Спробою її розв'язання стало рішення голови держави В. Ющенка від 2 квітня 2007 р. розпустити Верховну Раду України та провести позачергові парламентські вибори [135]. Цікаво, що перебіг розв'язання кризи 2007 р. вплинув на перерозподіл владних повноважень між основними гілками державної влади: якщо на її початку основна влада в державі перебувала в руках Кабінету Міністрів та парламентської більшості, то вже по завершенні кризи основні владні повноваження перейшли до Президента України, як переможця в цьому політичному конфлікті. Відповідно до нового перерозподілу владних повноважень змінився і баланс впливу цих гілок державної влади на зовнішню політику. Так на початку кризи, у березні 2007 р. майже 91,5% опитаних експертів вважали, що уряд В. Януковича спричиняє

найбільший вплив на політику України. Другу сходинку в рейтингу впливовості на зовнішню політику займали фінансово-промислові групи східних регіонів України, інтереси яких перш за все захищав уряд В. Януковича. Їм віддавали перевагу 51% опитаних експертів. Відповідно і вплив Верховної Ради України був досить значним (40,4%) [229, С. 24-25].

Отже, за результатами виборів, у Верховній Раді України VI скликання були представлені наступні політичні сили: Партія регіонів (175 мандатів), Блок Юлії Тимошенко (156), «Наша Україна – Народна Самооборона» (72), Комуністична партія України (27), Блок Литвина (20) [387]. Учасники передвиборної боротьби включили питання функціонування ЗС України та політики державної безпеки до своїх передвиборних та партійних програм.

Не зважаючи на невеликий період часу між виборами низка політичних сил знайшли можливість ввести певні зміни до своїх програм. Зокрема, Партія регіонів розглянула питання функціонування ЗС України в окремому розділі своєї програми з гаслом: «Українській армії – гідну перспективу!» [364, С. 5]. У політичній партії стверджували, що перехід до професійної армії забезпечить її технічну оснащеність та високу боєздатність, спроможність гідно відповідати на виклики часу, зокрема протистояти загрозам тероризму. Регіонали, як називали членів політичної сили в ЗМІ, переконували, що зуміють підвищити соціальну захищеність військовослужбовців, і вже з 2008 р. втричі збільшиться виплата курсантам та солдатам строкової служби: а грошове утримання молодших офіцерів буде не нижче 2 тис. гривень на місяць [364, С. 5]. Партія регіонів наполягала на необхідності створення мережі «суворовських» і «нахімовських» училищ для підготовки перспективного кадрового резерву Збройних Сил України, що мало стати «основою ефективної системи військово-патріотичного виховання, яка формуватиме патріотизм та відданість Вітчизні» [364, С. 5].

Партнери Партії регіонів по парламентській Коаліції політичних партій – представники КПУ, як і в попередні роки, робили наголос на загрозі для України з боку НАТО. Саме тому, поруч із забезпеченням належного соціального забезпечення військовослужбовців та формування боєздатної армії, які були можливі

лише за умови кооперації з Росією та іншими державами СНД, політична сила виступала «проти реалізації планів включення України до військових структур НАТО, перетворення її на буфер, санітарний кордон між західними державами та Росією» [344].

Позицію Блоку «Наша Україна – Народна самооборона» з деяких питань безпекової політики характеризують основні тренди передвиборчої програми: створення зони вільної торгівлі та спрощення візового режиму з ЄС; зменшення енергетичної залежності країни через впровадження нових технологій, диверсифікацію імпорту енергоносіїв, використання альтернативних джерел енергії; захист української ідентичності – української мови і культури, формування єдиного інформаційного простору країни тощо [316, С. 5].

У своїй передвиборній програмі Блок Юлії Тимошенко звернув увагу на необхідність визначення чітких національних пріоритетів та їхнього захисту на всіх рівнях. У БЮТ декларували, що зовнішня політика повинна здійснюватися в «ім'я своєї нації, на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси» [322]. Колишні партнери БЮТ по «помаранчевій коаліції» – представники блоку «Наша Україна – Народна самооборона» у своїй передвиборній програмі ставили амбітну ціль: створити до 2010 р. на базі ЗС України професійну армію, забезпечену сучасною зброєю, насамперед вітчизняного виробництва [322]. У порівнянні з попередніми виборами до парламенту не зазнала істотних змін програма Блоку Литвина. Щоправда, у ній був зроблений більший наголос на необхідності забезпечення державного нейтралітету [322].

Заслужують на увагу і програми тих політичних сил, які не потрапили в парламент, але містили низку положень, що стосувалися розвитку армії та формування національної безпеки. І хоча політичні сили не потрапили до парламенту, запропоновані ними ініціативи містили в собі тенденції, які існували в частині українського суспільства. Зокрема, Соціалістична партія України, яка вперше за багато років не потрапила до парламенту робила акцент на необхідності забезпечення захисту інтересів ветеранів, чорнобильців, інвалідів,

учасників воєн, дітей війни [388, С. 4]. Соціальний захист для перелічених категорій обіцяла і Прогресивна соціалістична партія України, яка засуджувала будь які прояви дискримінації військових пенсіонерів. Поряд із захистом їхніх прав, політична сила виступала за поповнення ЗС України сучасною технікою та наданням військовослужбовцям та правоохоронцям гідних соціальних гарантій. Натомість існуюча державна політика щодо армії піддавалась гострій критиці [386, С. 5]. Схожу політичну риторику мала і Комуністична партія України (оновлена) [343, С. 4].

Виборчий блок «Блок партії пенсіонерів України» – Партії Пенсіонерів України та Партії Захисту Пенсіонерів України у своїй програмі виступав за збереження Військово-промислового комплексу під контролем держави, підвищення його конкурентоспроможності, технологічної незалежності та самодостатності. У баченні політичного блоку військова співпраця і військово-промислова кооперація мали розвиватися з тими країнами, які поважають національні інтереси України, її суверенітет та незалежність. Крім того, пропонувалось створити сприятливі умови інтеграції України в європейські структури при одночасному інтенсивному розвитку взаємовигідних економічних та культурних зв'язків з сусідніми країнами, приділяючи особливу увагу взаєминам з Росією [325, С. 4]. Низка політичних сил, зокрема Партія Зелених України [359], ВО «Свобода» [330], «Християнський Блок» виступали за захист національних інтересів України, професійну добре оснащену сучасну армію, співробітництво із країнами світу і Європи на паритетних засадах [397, С. 4]. Натомість у програмі Українського народного блоку було задекларовано намір домагатися нової концепції національної безпеки та оборони країни з врахуванням нових зовнішніх загроз. Крім цього, новий зовнішньополітичний курс держави мав бути заснований на засадах україноцентризму [394, С. 4]. Фактично усі учасники передвиборних перегонів погоджувались з тим, що Україні слід створити невеликі за чисельністю, сучасні Збройні Сили, які б відповідали геополітичним і воєнним викликам, були професійними та формувалися на контрактній основі. Водночас національна безпека України розглядалося українським політикумом в тісному

взаємозв'язку із процесами євроінтеграції України та поглиблення її взаємин із державами ЄС та НАТО.

Політичний Блок Литвина продовжував вказувати на необхідність здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів та активного нейтралітету. Питання вступу України до міжнародних організацій, у візії політичної сили мало вирішуватися лише за результатами всеукраїнських референдумів [379, С. 4]. Всеукраїнська партія народної довіри у передвиборній програмі виступала за формування незалежної геополітичної стратегії [332, С. 4]. Росія та країни ЄС були визначені як стратегічно важливі партнери. Крім цього, в політичній силі вказували, що позаблоковий статус України та активний нейтралітет дозволить легше та безпечніше вирішувати економічні та політичні завдання у світовому співтоваристві [332, С. 4].

Члени виборчого блоку Л. Супрун Український регіональний актив – Виборчий блок Народно-демократично і партії, Демократичної партії України, Республіканської Християнської партії у передвиборній програмі вказували, що наполягатимуть на внесенні до Конституції положення про неприєднання держави до будь-яких військових блоків, включення України до складу Ради Безпеки ООН як країни, що добровільно відмовилася від ядерно і зброї. Члени блоку також декларували, що Україна має співпрацювати з міжнародними організаціями заради миру, зміцнення колективної безпеки [395, С. 5]. Схожа політична риторика була і в членів «Християнського Блоку», які виступали за захист національних інтересів України, професійну добре оснащену сучасну армію, співробітництво із країнами світу і Європи на паритетних засадах, а також за збереження нейтралітету України [397, С. 4].

Виборчий блок політичних партій «Кучма» (Конституція – Україна – Честь – Мир – Антифашизм), який являв собою виборчий блок політичних партій Партії «Союз», політичної партії «Всеукраїнське об'єднання «Центр», виступав за прагматичну зовнішню політику та дипломатію українських інтересів, нейтралітет [328, С. 5]. На переконання учасників політичного блоку Україна мала стати своєрідним мостом між Заходом і Сходом, а не кордоном. На думку

членів політичної сили, професійна армія дозволяла офіційному Києву відмовитись від потреби обирати між різними військово-політичними блоками з метою посилення обороноздатності. Натомість, у майбутньому геополітична вісь Москва – Київ – Берлін могла стати «становим хребтом нової Європи» [328, С. 5].

У програмі виборчого блоку «Держава – Трудовий Союз» стверджувалося, що Українська армія, а не НАТО є гарантом незалежності України [315, С. 5]. Саме тому першочерговим завданням було визначено забезпечення соціального захисту офіцера та його сім'ї, забезпечення їх житлом. Крім цього, кожному військовослужбовцю професійної армії, як декларували в політичній силі, мала бути передбачена достойна оплата військової служби та умови для професійного росту. Для військовослужбовців та членів їх сімей пропонувалося повернути пільги [315, С. 5]. Політична сила вказувала, що ініціюватиме в українському парламенті прийняття законодавчих актів щодо створення для дітей військовослужбовців, особливо у віддалених і закритих гарнізонах, належних умов для духовного та культурного розвитку, здобуття вищої освіти. Дружин військовослужбовців пропонувалося забезпечити правом на працю за фахом, із запровадженням відповідних законодавчих пільг у разі неможливості працевлаштування [315, С. 5].

Дострокові парламентські вибори певною мірою дозволили вивести країну з політичної кризи, однак гострота протистояння між політичними силами залишалась досить високою. Окреслену тенденцію яскраво демонструють дебати депутатів над блоком питань, які стосувалися військово-політичної сфери. Як виняток, доволі виважено проходило обговорення питання чисельності ЗС. Зокрема, 12 лютого 2008 р. народні депутати України розглянули проект закону про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік (доповідач – Начальник Генерального Штабу Збройних Сил України С. Кириченко). Він зазначив, що проектом передбачено встановити чисельність Збройних Сил України наприкінці 2008 року у кількості 191 тисяча, в тому числі 148 тисяч військовослужбовців. За його словами, скорочення чисельності Збройних Сил у 2008 р. буде складати 9 тис. осіб, у тому числі одна тисяча військовослужбовців і вісім тисяч працівників

Збройних сил України. Доповідач повідомив, що ці показники чисельності відрізняються від показників Державної програми розвитку Збройних сил України на 2006-2011 роки [261].

С. Кириченко відзначив, що потреба скасувати темпи скорочення чисельності Збройних сил в основному пов'язана з недофінансуванням заходів державної програми протягом перших двох років її виконання і недофінансування у межах 5 мільярдів гривень. Це не дозволило провести утилізацію 101 тис. тонн ракет і боєприпасів, розформувати 14 арсеналів баз і складів, впровадити у планові терміни автоматизовану систему управління Збройних Сил, звільнити Збройні сили від виконання невластивих функцій охорони, оборони і передати ті функції цивільним структурам [261].

Голова профільного Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко у своєму виступі назвав роботу над законопроектом «добрим прикладом співпраці між Президентом як Верховним головнокомандувачем Збройних сил України і Верховною Радою». Він висловив жаль з приводу того, що під час прийняття закону «Про Державний бюджет України на 2008 рік» у ньому були скасовані соціальні гарантії військовослужбовцям, які будуть звільнені». У підсумку, Верховна Рада ухвалила Закон України «Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік» у першому читанні і в цілому (243 голоси «за») [261].

Водночас згідно із законопроектом поданим народними депутатами А. Гриценком, О. Кузьмуком, М. Петруко на розгляд Верховної Ради України 2 квітня 2008 р., пропонувалося запровадити у Збройних Силах України та Військово-Морських Силах нові військові звання – «бригадний генерал» і «капітан-командор» для посад командирів бригад, керівників структурних підрозділів Генерального штабу Збройних Сил України, командувань видів Збройних Сил України, основних факультетів вищих військових навчальних закладів видів Збройних Сил України, навчальних центрів видів Збройних Сил України [759].

Голова Комітету А. Гриценко зазначив: «Метою прийняття закону є забезпечення більш чіткої градації категорій військових звань старшого офіцерського складу, яка в умовах розвитку ефективної системи управління та функціональних структур військ (сил), сприяла б реалізації основних напрямів кадрової політики у Збройних Силах України, спрямованих на досягнення якісно нового рівня кадрового забезпечення в умовах повного їх переходу на комплектування військовослужбовцями за контрактом» [759]. За його словами, «запровадження нових військових звань «бригадний генерал» («капітан-командор») буде сприяти розвитку у офіцерів стійкої мотивації до військової служби, баченню перспективи свого кар'єрного росту та підняттю престижу військової служби в цілому» [759]. Проектом також пропонувалося запровадити норми, відповідно до яких право на прийняття на військову службу за контрактом набудуть громадяни призовного віку, які мають повну загальну середню освіту і не проходили строкової військової служби [759].

3 червня 2008 р. парламентарії розглянули законопроект про внесення змін до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» (щодо градації категорій військових звань старшого офіцерського складу). Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко повідомив, що проектом пропонується ввести два додаткових звання старшого офіцерського складу: «бригадний генерал» для Збройних Сил України і «капітан-командор» для Військово-Морських Сил України. Проектом також пропонувалося розширити перелік категорій громадян, які можуть бути прийняті за контрактом на військову службу на посади рядового, сержантського і старшинського складу за рахунок осіб, які мають повну середню освіту. Цю пропозицію доповідач обґрунтував скороченням призовного контингенту і запланованим скасуванням призову на строкову військову службу. Обговорення проекту було коротким. Більшість народних депутатів висловилися на підтримку документа. Верховна Рада ухвалила законопроект за основу 367-ма голосами [285].

Щодо зовнішньополітичного вектора розвитку України, то наша держава продовжила залишатися у буферній зоні зі збереженням усіх загрозливих

тенденцій, які викликала її геополітична невизначеність. Однією з таких тенденцій було посилення внутрішньополітичної нестабільності та загострення внутрішньополітичних протиріч між президентською гілкою влади, з одного боку, та урядом і парламентом – з іншого. У ситуації політичного протистояння кожна з політичних сил не гребувала використанням впливу іноземних держав для посилення власних позицій в безкомпромісній гострій політичній боротьбі за владу в країні. Різна геополітична орієнтація ворогуючих політичних таборів тільки посилювала регіональні розбіжності між південно-східною та західною і центральною частинами України [229, С. 53-54].

Проблеми забезпечення національної безпеки України та розбудови її Збройних Сил у 2005–2009 рр. як і в попередні роки розглядалися у тісному взаємозв'язку з зовнішньополітичними орієнтирами України на міжнародній арені. Пересічний виборець дедалі частіше виділяв для ідентифікації політичної сили за принципом «свої/чужі» низку ключових критеріїв. Одним із них було ставлення конкретної політичної сили до євроінтеграції України, членства в НАТО та співпраці з Російською Федерацією. Крім того, зважаючи на інтенсивну діяльність України із розгортання співпраці з НАТО та її участь у миротворчих операціях під егідою ООН (за період з 1992 по 2014 рр. Україна взяла участь у 26 миротворчих місіях, з яких 16 відбулось під егідою ООН, 6 – під контролем НАТО, 2 – ОБСЄ), на порядку денному дедалі частіше поставало питання участі України в міжнародних силових блоках. Звісно, такий запит суспільства не міг залишитися поза увагою українських політиків, які у своїх програмах обов'язково зазначали свої геополітичні вподобання.

Звичайно, першість у антинатовській риторичі традиційно посідали комуністи. Зокрема, Компартія України ініціювала створення у Верховній Раді міжфракційної депутатської групи «Анти-НАТО». КПУ закликає всіх депутатів, що «відстоюють суверенітет, позаблоковий статус та територіальну цілісність» держави, приєднатися до ініціативи комуністів. Варто передбачити, що ініціатива може мати неабиякий (за кількістю) успіх. Адже найбільша у Верховній Раді фракція Партії регіонів налаштована проти НАТО. Точніше, проти участі в цій

структурі України. Так само, як і комуністи, регіонали декларували це у своїй передвиборчій програмі [854]. Поряд з цим, лідери політичної сили вказували, що перспективи військового співробітництва України з іншими державами є досить примарними, оскільки стан українського війська був незадовільним, а його покращити, за висновками КПУ, можна було лише у військовій кооперації з РФ. «Армія не виконує завдання, яке поставлене перед нею. Тобто достатньої обороноздатності вона не забезпечує. Тому що Військово-Морських Сил в Україні немає, як і Військово-повітряних. Також відсутні ракетний комплекс та протиракетна оборона. Навіть проект «Морський старт» канув в літ. А головне – це голодний солдат, не забезпечена підтримкою держави сім'я офіцера. Сьогодні немає майбутнього у військових містечок і не мають перспектив хлопці, які отримують вищу військову освіту», – переконував П. Симоненко [856].

Активну критику комуністи розгорнули стосовно вже діючих програм партнерства України з НАТО, зокрема Плану дій щодо членства України в НАТО. Лідер КПУ П. Симоненко переконував, що ПДЧ – це програма практично вступу України до НАТО, оскільки вона містила своєю кінцевою метою вступ України до НАТО. Політик апелював до «думки чотирьох мільйонів громадян України, які ... висловили своє бажання провести терміново референдум». За його словами, «Центральна виборча комісія визнала, що все відповідно до закону зроблено. Є воля народу на підставі конституції провести референдум за народною ініціативою». Натомість, за словами П. Симоненка, голова держави В. Ющенко зволікав з цим. «Він просто не поважає народ України. Хто зараз заважає провести референдум? І тоді у кожного буде душа спокійна. Які б політичні сили не прийшли, вони виконували б волю народу. Бо сьогодні одні політичні сили прийшли, вони так само бачать на меті вступ України до НАТО, а завтра будуть інші політичні сили. Вони відмовляться від цього. І Україна постійно між молотом і кувалдою. І не маючи, так скажімо, чіткого, зрозумілого для свого в першу чергу суспільства, для Європи і для світу основні напрямки стратегії свого розвитку, вона постійно ускладнює ситуацію внутрішню і зовнішню. Тобто, я ще раз хочу наголосити, тут не треба гратися в якісь питання, а треба чітко

виконувати те, що вимагає народ України. Народ висловив свою точку зору і він бажає провести референдум» [898], – спекулював лідер комуністів.

Його риторику підтримували й інші знані члени КПУ, зокрема, перший заступник Голови Верховної Ради України А. Мартинюк під час візиту в Чернівецьку область влітку 2007 р. порушував питання європейського вибору України, її вступу до ЄС, СОТ та НАТО, українсько-російських стосунків, трудової еміграції, створення необхідних умов для розвитку національних мов і культур в Україні, збереження єдності та цілісності незалежної української держави. Говорячи про зовнішньополітичну складову, А. Мартинюк підкреслював, що за 16 років незалежності значно виріс міжнародний авторитет України, що ще раз продемонструвала літня сесія Парламентської асамблеї ОБСЄ у липні 2007 р., що проходила на базі Верховної Ради України. Торкаючись перспектив вступу України до Європейського Союзу, СОТ та НАТО, Перший заступник Голови Верховної Ради України наголосив: «Розвиваючи міжнародні політичні, економічні зв'язки та військове співробітництво, потрібно дбати насамперед про національні інтереси країни, а не виконувати чиєсь політичне замовлення». За його словами, «адже вище керівництво держави в особі Президента та його найближчого оточення фактично силоміць тягне Україну до НАТО (відомо, що цю ідею підтримують лише 15–20% населення країни), в той же час відмовляючись від уже усталених, перевірених часом зв'язків в рамках Єдиного економічного простору з Росією та іншими країнами СНД. Така політика може завести Україну в глухий кут» [993].

Однак не лише комуністи виступали проти євроатлантичної інтеграції України. Активну участь у цьому процесі почали брали і представники Партії регіонів. Зокрема, заступник голови Комітету ВРУ у закордонних справах Л. Кожара переконував, що у своїй діяльності політична сила, яку він представляв, не відмовлялася від задекларованих у передвиборній програмі ідей співробітництва з усіма державами світу [898]. «Я хочу сказати, що ми не відступаємо від тих програмних сил, які заявлені в тому числі і в програмі «Партія Регіонів». І також хочу додати, що дійсно, в свій час «Партія Регіонів» голосувала

за закон «Про основу національної безпеки» [898]. «Партія Регіонів», до речі, також брала участь в голосуванні по введенню українських збройних сил в Ірак. «Партія Регіонів» виступає за всебічне розширення співробітництва з НАТО, але «Партія Регіонів» виступає проти негайного членства в НАТО. І я зараз скажу, чому. Нам сьогодні намагаються довести, що нібито НАТО – це, як Міжнародний валютний фонд або демократичний клуб, де тільки дають гроші і вчать жити демократично. Це зовсім не так. І я тут погоджуюся з Петром Миколайовичем (Симоненком – А.Т.), коли мова йде про те, що народ України нам кажуть, що нібито не знає, що таке НАТО. Народ України знає» [898].

Слід зауважити, що українські парламентарі порушуючи питання інтеграції членства України в ЄС та НАТО переслідували передусім макроекономічні цілі: їхньою метою було скасування низки міжнародних обтяжень, що були накладені на Україну ще з часу її перебування у складі СРСР. З цим була пов'язана і активна міжнародна діяльність українських парламентарів після подій Помаранчевої революції, що мала місце в Україні на зламі 2004 – 2005 рр. Зокрема, депутати Верховної Ради України намагалися налагодити повноцінні відносини із американськими законотворцями. Яскравим свідченням цього став телеміст між депутатами ВРУ та американськими сенаторами, що відбувся на початку 2005 р. [992]. Учасниками заходу від української сторони були народні депутати України Б. Губський (фракція партії «Єдина Україна»), А. Шкіль (фракція БЮТ), Ю. Павленко (фракція «Наша Україна»), О. Малиновський (фракція Соціалістичної партії України), С. Бичков (група «Центр»), В. Макеєнко (фракція «Регіони України»), В. Акоюн (фракція Аграрної партії) та керівник депутатської групи з міжпарламентських зв'язків з США С. Осика, від американської – конгресмен М. Каптур (демократка, конгресмен від штату Огайо, голова ради Україна – США), Д. Слаттері (керівник асоціації колишніх конгресменів, 40 членів якої були спостерігачами на виборах Президента України), конгресмен А. Шіфф (штат Каліфорнія), а також посол України в США М. Резник та Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні Дж. Гербст [992].

Українські парламентарі говорили про європейський вибір України як про dokonаний факт, який має в Україні якщо не 90% підтримки, то принаймні

абсолютну більшість. Зокрема, керівник депутатської групи з міжпарламентських зв'язків з США С. Осика нагадував, що наприкінці минулого року світ спостерігав безпрецедентні вибори Президента в Україні. Він зазначив: «Український народ, зробивши свій вибір, довів, що базовою цінністю для нього є демократія і свобода». А це, на його переконання, дає підстави розраховувати на якісно новий період у відносинах України і США. Водночас він висловив переконання, що Україна і США мають достатньо інституцій для співпраці, але необхідно, щоб вони почали працювати з більшою швидкістю і конкретикою. Водночас, порушуючи питання необхідності поглиблення співробітництва зі США на шляху вступу України до ЄС та НАТО зазначалося, що без вирішення питань про скасування поправки Джексона-Венніка (поправки Конгресу США, що діяла з 1974 р. і встановлювала певні торговельні обмеження щодо держав, які мають обмеження еміграційних прав) і надання нашій державі статусу країни з ринковою економікою неможливий поступ України до євроатлантичних структур. Зокрема народний депутат Ю. Павленко стверджував, що негайне скасування поправки Джексона-Венніка було б першим якісним сигналом про готовність США будувати рівні партнерські відносини з новим урядом України [992].

Водночас у самому парламенті України питання євроатлантичної інтеграції України, її воєнних зовнішньополітичних пріоритетів та перспектив членства у міжнародних військових блоках залишалося предметом гострих політичних дискусій. Одним із прикладів може служити приклад політичних дебатів, що розгорнувся в парламенті стосовно проекту закону про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО з питань трансформації та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях та навчаннях НАТО, який перед депутатами представляв Міністр оборони України А. Гриценко. Його виступ викликав у народних депутатів чимало запитань, що у своїй більшості стосувалися побоювань, що українські військові можуть бути використані союзниками НАТО для вирішення якихось окремих, завдань, що не входили до національних інтересів України [267].

Відповідаючи на побоювання народних депутатів, А. Гриценко, зокрема, запевнив депутатів у тому, що українська авіація у воєнних діях не буде використовуватися, а мова не йшла про іншу, ніж транспортну авіацію. «Мова не йде ні про винищувачі, ні про бомбардувальники, ні про вертольоти армійської авіації – це питання не є предметом цього Меморандуму», – стверджував А. Гриценко. За його словами, у цьому документі було записано, що в кожному окремому випадку Україна приймає сама рішення, чи надавати свою транспортну авіацію чи не надавати. Якщо питання буде політично чутливим, якщо якась операція НАТО не є в інтересах України, то відповідно буде відмова в наданні транспортної авіації. До того ж, зазначив Міністр оборони, використання українських літаків принесе вагомий економічний прибуток державі [266].

Попри те, що ратифікацію Меморандуму підтримав Комітет у закордонних справах, Комітет з питань національної оборони і безпеки (з умовою: обов'язково вказати, що в кожному конкретному випадку застосування української авіації повинно дотримуватись процедури, встановленої нашим законодавством), більшість народних депутатів, які виступили під час обговорення, висловилися проти його ратифікації, а саме його обговорення стало заполітизованим. У підсумку законопроект не набрав необхідної кількості голосів для ратифікації і був відхилений [269]. Крім того, у подальшій своїй роботі народні депутати не підтримали ідеї повернення до розгляду цього питання, а тому законопроекти про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО з питань трансформації та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях та вченнях НАТО і про ратифікацію Рамкової Угоди між Україною та Європейським інвестиційним банком не набрали голосів для розгляду [266].

Відзначимо, що поодинокі випадки проти державної військової політики на зовнішньополітичній арені звучали з початку 2005 р. Зокрема, у традиційній для себе манері критикували будь-які ознаки євроінтеграції представники КПУ. Зокрема, депутат О. Масенко стверджував, що і та доктрина, підписана новим

Президентом, була «підписана не в інтересах народу України і не в інтересах Збройних Сил України» [290]. Натомість вже у другій половині 2005 р. в парламенті політичні сили, що були опозиційними до Президента В. Ющенка дедалі частіше озвучували свою позицію проти заявленого курсу на євроатлантичну інтеграцію, передусім у її безпековому вимірі. Зокрема, у жовтні 2005 р. дві фракції парламенту – СДПУ(о) і «Регіони України» навіть зупинили його засідання для виголошення заяви, у якій декларували свою незгоду з офіційною політикою голови держави. Зокрема, народний депутат В. Заєць від імені фракції СДПУ(о) висловився проти вступу України до НАТО, оскільки, за його словами, фракція вбачала в цьому «серйозну небезпеку для держави і не вважає, що НАТО і США є гарантом колективної безпеки у світі». За словами В. Зайця, СДПУ(о) ініціювала проведення Всеукраїнського референдуму з питань вступу України до НАТО та Єдиного економічного простору.

Натомість, беручи слово традиційно проєвропейські політичні сили НРУ і УНП заявили про наявність в українському парламенті політичних сил, які намагаються зірвати рух України до Європи. Зокрема, народний депутат Іван Заєць заявив, що фракції, від яких він виступає, виступають проти ініціатив СДПУ(о) і Регіонів України, які перешкоджають інтеграції України в НАТО і ЄС [286]. Не останню роль в цьому процесі відіграла і Російська Федерація: зокрема, 19 грудня, розпочало роботу Шосте засідання Міжпарламентської комісії зі співробітництва Федеральних Зборів Російської Федерації і Верховної Ради України, в якому взяла участь парламентська делегація на чолі з Першим заступником Голови Верховної Ради України, комуністом А. Мартинюком. Головним питанням порядку денного, яке звучало як «Про розвиток стратегічного партнерства між Російською Федерацією і Україною», було розгляд спільної політики України і Росії у відношенні до НАТО, а також розвиток Єдиного економічного простору, позиції України і Росії щодо вступу до СОТ [314].

Бачення політичних партій стосовно перспектив міжнародного співробітництва спостерігалось під час розгляду питань про допуск підрозділів Збройних Сил інших держав на територію України в 2005 році для участі у багатонаціональних

військових навчаннях [291]. На думку депутатів з «Нашої України», світова спільнота загалом високо оцінювала ступінь військової готовності ЗС України, їхню участь в різних міжнародних операціях, де Україна приймає участь. Що піднімало авторитет держави Україна у світовому співтоваристві. Схожа позиція була і депутатів з Блоку Юлії Тимошенко. Зокрема, представник Української республіканської партії «Собор» Л. Лук'яненко заявляв, що при тому фінансуванні, яке мають ЗС України, українська армія не може бути боездатною. Саме тому парламентарям слід було підняти фінансування. Зважаючи на відсутність належного фінансування, участь України у міжнародних військових навчаннях, на його думку, була мінімумом, який «необхідний для того, щоби наші Збройні сили більш-менш орієнтувалися на стан збройних сил в інших державах, на їхнє озброєння, познайомитися, причому це знайомство із збройними силами інших держав відбувається у мінімальній кількості, тобто така кількість збройних сил із іноземних держав, які беруть участь у наших навчаннях вона не може завдати ні великої шкоди нашій екології, ні якоїсь іншої великої шкоди» [291].

Представники КПУ заявляли, що українців хвилювало не проведення навчань збройних сил інших держав на нашій території, а економічні проблеми. Зважаючи на «катастрофічне зниження рівня життя народу, ця проблема хвилює 70 відсотків громадян України, несвоєчасна виплата заробітної плати – теж 70 відсотків пересічних громадян, стан економіки в цілому – 57 відсотків, проблеми працевлаштування, безробіття – 56 відсотків. Тому натовську програму «Партнерство заради миру» 78 відсотків українців вважають непотрібною», – переконували в політичній силі. Натомість там вважали, що спільні військові навчання аж ніяк не підсилять боездатності ЗС України, а навпаки, підривають боездатність армії та авторитет її серед народу України. Крім того, комуністи спекулювали на питаннях витрат на участь у цих заходах [291].

Значна увага зовнішньополітичним орієнтирам України з перспективою її європейської та євроатлантичної інтеграції була приділена учасниками «помаранчевої коаліції» під час формування парламентської Коаліції партій Верховної Ради України V скликання. Однак на фоні активізації російських сил та

конфлікту всередині «помаранчевої команди» посилилась політична незгода із проведенням військових навчань під егідою НАТО в Україні. Ініційовані КПУ, ПСПУ та Партією регіонів протести в Феодосії проти присутності НАТО на території Криму активно підтримувалися російськими спецслужбами в Україні і, відповідно, місцевими проросійськими організаціями. В таких умовах українські парламентарі зібравшись на позачергове засідання ВРУ 7 червня 2006 р. так і не змогли надати дозвіл на перебування військових підрозділів країн–членів НАТО на території України, формально через те, що у порядку денному це питання було відсутнє [273], а тому вже 12 червня американські військовослужбовці залишили територію України. Недопущення Верховною Радою України на територію країни підрозділів іноземних військ для участі в міжнародних навчаннях в цілому призвело до зниження рівня боєготовності української армії і флоту, а також взаємосумісності з підрозділами НАТО.

Українські парламентарі з «антикризової коаліції» намагалися дотримуватись ще виробленої у період президентства Л. Кучми політики «багатовекторності», використовуючи при цьому нібито запити суспільства, що негативно ставилося до перспектив співпраці з НАТО. Зокрема, голова Верховної Ради України О. Мороз торкаючись взаємин із НАТО стверджував, що Україна готові виконувати зобов'язання, передбачені Планом дій Україна – НАТО, враховуючи суспільну думку, яка, за його словами, «поки що негативна щодо Альянсу». Спікер парламенту також вказував на необхідність проведення роз'яснювальної роботи серед населення щодо програм НАТО у сфері боротьби з міжнародним тероризмом, запобігання незаконному обігу наркотичних речовин, зброї, торгівлі людьми. При цьому він зазначив, що Верховна Рада України одним із перших своїх рішень після обрання Прем'єр-міністра дозволила проведення на території України навчань за участю іноземних військових підрозділів. Представник Державного департаменту США Д. Фрід, говорячи про відносини Україна – НАТО, витримав дипломатичну ввічливість, зазначивши: «Це виключно питання України, якими будуть її стосунки з НАТО. В українському суспільстві немає консенсусу щодо цього питання. Ми б хотіли, щоб стосунки України з НАТО були в інтересах України, щоб Україна почувала себе комфортно» [539].

Зміна балансу сил у парламенті засвідчила, що Україна знову перебуває на перехресті геополітичного вибору з переважним проросійським креном. Зокрема попри протести представників фракцій «Наша Україна» і БЮТ депутати включили до порядку денного і розглянули проект постанови щодо позиції Прем'єр-міністра України на засіданні Комісії Україна – НАТО, ініційований народними депутатами з фракцій Партії регіонів, СПУ і КПУ. Проект, який представляв народний депутат Є. Кушнар'єв, пропонував Верховній Раді підтримати позицію Прем'єр-міністра України В. Януковича, виголошену у Брюсселі 14 вересня 2006 р. під час засідання Комісії Україна – НАТО щодо взаємовигідної співпраці Україна – НАТО. Подальші конкретні дії щодо вступу України до НАТО вирішувати тільки з урахуванням волі Українського народу. Ним було запропоновано Кабінету Міністрів України послідовно та активно проводити курс на забезпечення в Україні верховенства права, зміцнення демократії, політичного плюралізму та ринкової економіки, дотримання прав людини та прав осіб, що належать до національних меншин, які поділяються країнами європейської спільноти; сприяти поширенню об'єктивної інформації щодо ролі НАТО в сучасному світі та напрямків його реформування для поліпшення обопільної обізнаності [268].

Проектом постанови також пропонувалося доручити комітетам Верховної Ради України у закордонних справах та з питань національної безпеки та оборони до 1 листопада 2006 р. підготувати і внести на розгляд Верховної Ради України проект закону, який визначатиме особливості вступу України до військових (військово-політичних) союзів. Є.Кушнар'єв пояснив, що ініціатива народних депутатів щодо політичної підтримки позицій Прем'єр-міністра, який на цю посаду рекомендований саме коаліцією більшості, який як керівник уряду несе політичну відповідальність перед нашою коаліцією, є правом депутатів підтримувати позицію, як і висловлювати іншу точку зору до такої позиції [268]. Варто зауважити, що не лише традиційні антинатовські сили в парламенті активно долучилися до гальмування процесу євроінтеграції. Негласну підтримку вони отримали від низки політичних діячів, які раніше себе позиціонували як

прихильники європейського вибору України. Зокрема, свідченням цього є В. Литвин, який, даючи оцінку поточній політико-економічній ситуації в країні та торкаючись відносин з Російською Федерацією, зазначав, що в Україні «існують полярні точки зору на наші стосунки з Росією від тотальних підозр до заподливого ставлення». У зв'язку з цим В. Литвин висловлював переконання, що «нам необхідна солідна серйозна розмова» про дальший розвиток двосторонніх відносин. Говорячи про перспективи вступу України до НАТО, В. Литвин висловився за співпрацю з усіма міжнародними організаціями, «де можуть вирішуватись і відстоюватись наші питання». За його словами, «найкраща пропаганда НАТО» залучення можливостей Альянсу для розв'язання внутрішніх проблем України, наприклад, екологічних [540].

Попри те, що твердження В. Литвина про обережність політиків перед виборами висловлювань щодо НАТО перед виборами має право на певну політичну правдивість, все ж, слід констатувати, що низка політиків навпаки намагалися зробити питання партнерства України з Альянсом та перспектив міжнародного військового співробітництва у центр своїх політичних програм. Зокрема, як зазначала журналістка Т. Силіна, П. Симоненко виставляв на виборах на посаду голови держави «повний подарунковий набір». «Тут вам і «негайний перегляд зовнішньополітичного курсу», і осуд «спроб втягнути Україну в НАТО», і «практична» реалізація ідеї єдиного економічного простору, і «відмежування людей від націоналістичного своєвладдя», і «створення міжнародного газотранспортного консорціуму», і «формування спільних військово-морських підрозділів» після 2017 р. і т.ін., і т.п.» [853], – зазначала Т. Силіна. Лідер КПУ у передвиборчій програмі критикував Л. Кучму та В. Ющенка за те, що вони начебто намагалися насильно «затягнути» Україну в НАТО, ігноруючи потреби вітчизняних військовиків та оборонно-промислового комплексу, які перебували у незадовільному стані. «Демонстративно було взято курс на форсування співробітництва зі США. Кучма продовжив тягти Україну «за вуха» у НАТО. У липні 1997 р. Україна підписує Хартію про особливе співробітництво з НАТО й офіційно декларує своє бажання вступити до цієї агресивної мілітаристської організації. Попутно остаточно роззброюється і знищується українська армія. У період до

1999 р. вона цілком позбулася стратегічної авіації, втратила флот, відмовилася від модернізації всіх видів сухопутних озброєнь» [855], – йшлося у програмі.

Політик обіцяв кардинально змінити зовнішню політику України та забезпечити її головними пріоритетами: «законодавче забезпечення й міжнародно-правове закріплення нейтрального, позаблокового статусу України, відмова від втягування її в НАТО; активна підтримка ідей сформування нової структури загальноєвропейської і євроатлантичної безпеки, яка ґрунтується на відмові від конфронтаційного мислення і блокових підходів; відновлення і всебічний розвиток братніх взаємовигідних відносин з стратегічними союзниками – Російською Федерацією та країнами СНД. Важливим кроком у цьому напрямі буде входження України в Єдиний економічний простір з Росією, Білорусією й Казахстаном. Активна політика на всіх напрямках – в національних інтересах України» [324].

Про початок активної переорієнтації України на зовнішньополітичній арені щодо членства в НАТО та перспектив євроатлантичної інтеграції можна говорити починаючи з 2009 р. Тоді у Брюсселі відбулася презентація книги «Заявка на самогубство: навіщо Україні НАТО?» англійською мовою. У презентації взяли участь три з її п'ятьох авторів: депутат двох скликань Верховної Ради України Г. Крючков, народні депутати Д. Табачник та С. Гриневецький. Іншими співавторами книги стали депутат П. Симоненко та академік НАН України П. Толочко. Вочевидь, що місце проведення такого заходу було обране не випадково, а сама політична риторика, яка була озвучена авторами книги, свідчила про початок нового етапу у відносинах України з європейськими партнерами не лише у військовому, але й передусім в політичному плані. Зокрема, багаторічний очільник парламентського Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючков стверджував, що «в ситуації, що склалася, інтересам України найбільше відповідає збереження позаблокового статусу». За словами Д. Табачника, «книга спрямована на те, щоб розповісти і українському, і європейському суспільству, що відбувається в Україні». Цілком очевидно, що не відповідали дійсності слова Г. Крюčkova про те, що позиція авторів книги «не сходить до критики НАТО». Екснардеп переконував,

що книга є конструктивна, а самі автори намагалися обґрунтувати, яка система безпеки нам потрібна Україні [494].

Водночас однобічній переорієнтації України на російськоцентричну модель співпраці протистояли представники колишньої «помаранчевої коаліції», що залишилися в політичних силах БЮТ та Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ–НС). Зокрема, лідер фракції Блоку НУ – НС В. Кириленко нагадував виборцям, що представники «Антикризової коаліції» використовували питання НАТО виключно в спекулятивних цілях, намагаючись отримати від нього якомога більше політичних дивідендів та переслідуючи власні політичні цілі. «Я хочу нагадати виборцям, що вони заблокували парламент тоді, коли ми, коаліційна більшість впритул наблизилась до, по-перше, скасування депутатської недоторканності, по-друге, скасування депутатських пільг. Всі люди повинні знати, що НАТО для них лише привід» [898], – стверджував політик.

Народний депутат України від БЮТ С. Соболев рекомендував політичним опонентам дотримуватись чітко встановленого політичного курсу та не спекулювати на проблемі НАТО. «Сьогодні є проблема НАТО, завтра буде якась інша проблема. А відповідь ключова – треба приймати те, що ви в тому числі обіцяли на виборах і те, що ви казали, проголосували в залі навіть. Проголосуйте і далі будемо вирішувати будь-які питання. Вносьте зміни в закон. Немає питань. Ми не будемо це блокувати, як ви це блокували. Будь ласка, змінюйте статті, відповідні конституції, якщо у вас є така кількість голосів. Тому я вважаю, що відповідь лежить на поверхні. Питання не НАТО, а питання блокування тих ключових рішень, які стосуються і економічної стратегії, і інших питань» [898].

На значному досвіді взаємодії між Україною і НАТО наголошував «рухівець» Б. Тарасюк, багаторічний голова МЗС України. Розглядаючи співпрацю з НАТО в 2002 – 2008 рр., він висловлював переконання, що цей період характеризується «безперечним прогресом як у здійсненні необхідних внутрішніх трансформацій в нашій країні, так і в її взаємовідносинах з Північноатлантичним альянсом». Окрім того, на засіданні акцентувалась увага на позитивних результатах у досягненні низки цілей Плану дій Україна–НАТО,

передусім, щодо «зміцнення демократичних і виборчих інституцій, забезпеченні свобод, реформуванні збройних сил та зміцненні цивільного демократичного контролю над ними, зростанні авторитету України як донора безпеки». На його думку, новим інструментом взаємодії між Україною і НАТО стали щорічні національні програми, «виконання яких приведе Україну до набуття критеріїв членства в Організації Північноатлантичного договору». За підсумками семінару планується надати експертну оцінку стану виконання Плану дій Україна–НАТО та ухвалити рекомендації щодо удосконалення механізму співпраці [924].

У таких умовах цікавою є діяльність Комітету з питань національної безпеки і оборони протягом VI сесії ВРУ. Як видається, у цей період комітет зосереджував зусилля на законодавчому забезпеченні діяльності Збройних Сил України, служб та управлінь силового сектору безпеки держави. Зокрема, станом на середину 2010 р. на 9 засіданнях Комітету, які відбулися за цей період, було розглянуто 36 питань, опрацьовано 30 законопроектів, з яких прийнято Верховною Радою в цілому 7 законів і 2 постанови, у першому читанні – 6. Зокрема, за поданням Комітету прийняті Верховною Радою закони: «Про внесення змін до деяких законів України (щодо приведення у відповідність до чинного законодавства)»; «Про внесення змін до статті 9 Закону «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях»; «Про внесення змін до Закону «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання»; «Про внесення змін до Закону «Про державне оборонне замовлення»; «Про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на території України у 2010 р. для участі у багатонаціональних військових навчаннях»; «Про внесення змін до Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (щодо доведення мобілізаційних завдань (замовлень); «Про внесення змін до Закону «Про державну таємницю». Комітетом надано 32 попередніх висновків на законопроекти, які є предметом відання інших парламентських комітетів. Зважаючи на розвиток геополітичної ситуації в світі, а також зміни характеру реальних і потенційних загроз національній безпеці України, Комітет звернувся до обраного в лютому 2010 р. Президента України В. Януковича з пропозиціями щодо здійснення скоординованих дій голови держави, Верховної

Ради та Кабінету Міністрів України у розв'язанні проблем, пов'язаних з реформуванням базових підприємств, організацій та установ в основних галузях оборонної промисловості ракетно-космічній, авіабудівній, бронетанкобудівній, військовому кораблебудуванні з метою створення на їх основі потужних вертикально інтегрованих науково-виробничих структур; зі збереженням і утилізацією боєприпасів, непридатних для подальшого зберігання, в тому числі рідинних компонентів ракетного палива типу «меланж», твердого ракетного палива міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 з тим, щоб відвернути можливі аварії та катастрофи; з не вирішенням Україною пріоритетних питань формування державної політики в забезпеченні енергетичної безпеки, в нестворенні необхідних умов для інвестування капітальних вкладень в національну газотранспортну систему з метою її модернізації, що за останній період призвело до активізації створення альтернативних маршрутів постачання газу до Європейського Союзу; з подальшим співробітництвом між Україною і Румунією у зв'язку з рішенням Міжнародного суду ООН в Гаазі у справі про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних прав України і Румунії (щодо острова Зміїний) стосовно перспектив розробки морських надр на тих структурах, які знаходяться з обох боків роздільної лінії, визначеної судом. У комітеті також наголошували, що впродовж шостої сесії приділяли постійну увагу питанням соціального захисту військовослужбовців, військовослужбовців, які звільнилися з військової служби у запас або відставку, та членам їх сімей. За ініціативою членів Комітету було розроблено проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань військової служби, соціального захисту військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей (реєстр. № 2478), прийнятий Верховною Радою за основу. За цей час у Комітеті опрацьовано 1083 документів і листів, 151 звернень громадян [642].

Таким чином, у досліджуваний період (2005 – 2010 рр.) український політикум здійснив своєрідне переорієнтування у військовій політиці на зовнішньо-політичній арені: починаючи з курсу на євроінтеграцію, що була задекларована Президентом В. Ющенком після подій Помаранчевої революції, український політикум зробив окремі кроки на шляху налагодження політичної співпраці

України з НАТО та європейськими партнерами передусім у військово-політичній сфері. Водночас політична криза, спричинена розвалом «помаранчевої коаліції», викликала ситуацію, коли у державі з проєвропейським президентом ухвалення законодавчих ініціатив, а також виконавча гілка влади перебували під фактичним контролем проросійських політичних сил – Партії регіонів та КПУ. Після невеликого періоду геополітичного лавірування Україна поступово переорієнтувалася з євроатлантичного курсу на політику державного нейтралітету, яку активно підтримувала Російська Федерація. На практиці це означало подальшу політичну та економічну залежність офіційного Києва від Москви. Водночас голоси низки політичних сил, які попереджали про небезпеку такого політичного розвороту – БЮТ та НУ–НС, залишалися не почутими. Зрештою, використання проросійської та антинатовської риторики допомогло лідеру Партії регіонів В. Януковичу здобути перемогу на виборах Президента у 2010 р., що лише посилює російськоцентричність української зовнішньої політики у безпековій сфері.

РОЗДІЛ 6

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ПОВЕРНЕННЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ ПОЗАБЛОКОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (2010 – 2014 рр.)

6.1. Стан Збройних Сил України: бойовий потенціал, структурні, кадрові зміни

Десятиліття відвертого ігнорування проблем армії, недостатнє фінансування військового будівництва, непродуманість реформ у сфері розвитку Збройних Сил України стали причиною того, що станом на 2010 р. в Україні фактично не залишилось військових формувань, здатних виконувати на належному рівні поставлені на них завдання [493]. Після перемоги на президентських виборах (2010 р.) В. Януковича, продовжувалося реформування Збройних Сил України, яке на практиці зводилося до розвалу армії. Саме у цей час у сфері військового будівництва України та розвитку її армії відбуваються активні зміни, які, як виявилось пізніше, мали на меті послабити обороноздатність держави. В один із найскладніших етапів функціонування ЗС України оборонне відомство України очолювали В. Іващенко (5 червня 2009 р. – 11 березня 2010 р.), М. Єжель (11 березня 2010 р. – 8 лютого 2012 р.), Д. Саламатін (8 лютого 2012 р. – 24 грудня 2012 р.), П. Лебедєв (24 грудня 2012 р. – 27 лютого 2014 р.).

У досліджуваний період продовжувалися проби формування професійних Збройних Сил, створювалися певні умови для формування необхідного кадрового потенціалу військ (сил). Структура Збройних Сил станом на 2010 р. не зазнала значних змін. Усі пріоритетні напрями оновлення озброєння та військової техніки (ОВТ), що визначені Державною програмою розвитку озброєнь та військової техніки до 2015 р., продовжували розвиватися у межах обсягів фінансування державного оборонного замовлення на 2009 р. Збройні Сили України оснащувалися сучасними та перспективними зразками ОВТ на базі новітніх технологій. Однак за темпами поставок ОВТ у війська (сили) є значне відставання від світових нормативів їх планового оновлення [243, С. 27]. Структурні зміни у Збройних Силах спрямовувалися на оптимізацію їх складу та чисельності для забезпечення

якісного виконання завдань за призначенням в особливий період відповідно до Стратегічного замислу застосування Збройних Сил. У 2009 р. через обмежене фінансування заходів з розвитку озброєння та військової техніки (на чверть менше ніж у 2008 р.) головна увага Міністерства оборони була зосереджена на модернізації, ремонті та продовженні ресурсу наявних у військах (силах) ОВТ [243, С. 28].

Особливого значення у 2010 – 2014 рр. набуває чисельність особового складу ЗС України. Проведені заходи з удосконалення системи військової освіти, запровадження багаторівневої системи підготовки сержантського складу, активізації процесу та форм залучення громадян на військову службу дозволили утримати чисельність військовослужбовців за контрактом на рівні попередніх років. На жаль, низький рівень конкурентоспроможності військової служби на ринку праці, був пов'язаний з недостатнім рівнем грошового забезпечення та недостатнім дотриманням стандартів соціального захисту військовослужбовців, стримував темпи професіоналізації ЗС України [243, С. 50]. У цих умовах Міністерство оборони України і Генеральний штаб основою для виходу з кризової ситуації декларували «нарощування процесу скорочення бойового й чисельного складу ЗС та можливості усе більше виділяти коштів на ОВТ і підготовку ОС, які з'являться у зв'язку з цим».

У межах передбачуваної реформи керівництво держави розраховувало у 2010 р. мати у Збройних Силах 240–250 тис. осіб. Водночас у Державній програмі розвитку Збройних Сил України на 2006 – 2011 рр. встановлено менші обсяги і темпи скорочення чисельності української армії. Нова схема скорочення передбачала вихід у 2011 р. на чисельність ОС у 143 тис. осіб, яка чинним на той час Міністром оборони називалася «оптимальною». У вересні 2012 р. запроваджено трирівневу систему комплектування військовослужбовцями за контрактом (районний військовий комісаріат – обласний військовий комісаріат – військова частина) із чітким розмежуванням функцій і повноважень з питань організації роботи із залучення громадян для проходження військової служби за контрактом. У результаті в системі комплектування військовослужбовцями за

контрактом зникли проміжні ланцюги та дублювання функцій під час відбору громадян України на військову службу за контрактом [243, С. 32]. У жовтні 2012 р. Президентом України затверджено Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил [160]. Загалом у 2012 р. служба у військовому резерві впроваджувалася у 40 органах військового управління та військових частинах, що були включені до перспективного складу Збройних Сил.

Справді, наприкінці 2012 р. чисельність Збройних сил України становила до 184 тис. осіб, у тому числі – до 139 тис. військовослужбовців. В армії продовжився процес «оптимізації» всіх ланок військового управління, що на практиці виявився звичайним скороченням особового складу армії [160]. У цей період в Сухопутних військах розформовано територіальне управління «Північ» та змінено організаційно-штатну структуру механізованих бригад. У Військово-Морських Силах було розформовано Центр морських операцій. Високомобільні десантні було війська виведено з підпорядкування командуванню Сухопутних військ і включено до складу військ, безпосередньо підпорядкованих Генеральному штабу [520]. У таких умовах, вже наприкінці 2013 року чисельність Збройних Сил України становила 165,5 тис. осіб, у тому числі – 120,9 тис. військовослужбовців [847]. Певна стагнація у процесі державного будівництва, відсутність чітко окреслених зовнішньополітичних орієнтирів внесли свій відбиток і на всю сферу військового будівництва [847]. Як йшлося на парламентських слуханнях 2012 р. про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України, стан українського війська став певним підсумком помилкових рішень та накопичених проблем, в т.ч. і за увесь період незалежності країни.

На початку 2014 р. чисельність Збройних Сил становила 165,5 тис. осіб, у тому числі – 120,9 тис. військовослужбовців. Крім того, поза чисельністю Збройних Сил перебувають на утриманні до 2,4 тис. осіб, які проходять службу у військовому резерві. Скорочено 16,8 тис. посад, у тому числі майже 14 тис. військовослужбовців [247, С. 11]. У 2013 р. продовжено реорганізацію системи

управління Збройними Силами, яка орієнтована на забезпечення функціонування міжвидових угруповань військ (сил). Незважаючи на обмежене фінансування тривало виконання державних цільових оборонних програм, вдосконалено механізм управління життєвого циклу озброєння та військової техніки. Міжвидова підготовка стала основою навчання військ (сил). Разом з тим через обмежене ресурсне забезпечення Збройні Сили не досягли запланованих показників їх польового вишколу [247, С. 20].

Через мінімальне ресурсне забезпечення 2010 – 2014 рр. не стали роками подальшого розвитку і вдосконалення українського війська: оборонний бюджет у цей період становив близько 1% від ВВП. При цьому закладена у Державну програму розвитку Збройних Сил України частка бюджету на утримання ОС складала понад 60% (у середньому), а необхідна сума фінансового забезпечення ДП ЗС, більша за 70 млрд грн, могла бути забезпечена лише за умови щорічного виділення 2% ВВП протягом шести років. Натомість практика фінансування оборонного відомства не давала її розробникам таких підстав. Ще нереальніше виглядала надія на фінансування в обсязі 3% ВВП, на яку військові розраховували для переведення армії на контрактну основу (у рамках цієї ж програми). Тобто, фінансово-економічне обґрунтування ДП ЗС вже відступало від прогностичних показників витрат з держбюджету – від економічних можливостей держави [240]. Нестача коштів суттєво вплинула на темпи виконання основних заходів Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр. Проте, як запевняли в Міноборони, державі вдалося уникнути поширення деструктивних процесів у військах (силах) та зберегти потенціал для продовження реформ у наступні роки [243, С. 11].

З метою створення передумов подальшого розвитку Збройних Сил у середньостроковій та довгостроковій перспективі 2010 р. було визначено Роком стабілізації ситуації у Збройних Силах України. На підставі положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2010 р.» та Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2010 р. розроблено комплекс заходів зі стабілізації ситуації в армії на 2010 р. [243, С. 12]. Пріоритетним

напрямом модернізації та оновлення ОВТ була авіаційна техніка та засоби протиповітряної оборони, які в мирний час використовувалися для охорони повітряного простору держави та прикриття особливо важливих об'єктів промисловості. Одним з головних напрямів було також відновлення справності бойового корабельного складу Військово-Морських Сил, що обумовлено його критичним станом. Планово здійснювалася модернізація та закупівля бронетанкової техніки. Результатом проведеної протягом року роботи було відновлення близько 3 тис. зразків ОВТ, що впливало на бойову готовність військ (сил), у тому числі: 26 літаків різного типу, 11 вертольотів; 12 кораблів, катерів та суден забезпечення; 120 зразків ракетно-артилерійського озброєння; 41 зразок бронетанкового озброєння та техніки; 298 одиниць автомобільної техніки; продовжено ресурс двох ЗРК С-300ПС [243, С. 14].

У 2010 р. зберігалася тенденція останніх років стосовно неврахування у Державному бюджеті України реальних потреб Збройних Сил, а також встановлення такого рівня надходжень спеціального фонду, якого неможливо досягти через законодавчу неврегульованість питань щодо реалізації надлишкових об'єктів та майна Міністерства оборони. Нормативна потреба фінансування Збройних Сил на 2010 р. становила 30 938,1 млн грн (потреба для розвитку Збройних Сил). Враховуючи економічне становище держави, Міністерством оборони було визначено мінімально-необхідну потребу – 19 853,4 млн грн. Державним бюджетом України на 2010 р. Міністерству оборони було передбачено 12 477,1 млн грн (1,15% від ВВП), із них загальний фонд становив 9052,8 млн грн (73% видатків), спеціальний фонд – 2 664 млн грн (21%), стабілізаційний фонд – 760,3 млн грн (6%). Фактично надійшло 10 533,6 млн грн (0,97% від ВВП) або 84,4% річних призначень, що становило лише 53% від мінімальної потреби, з них: із загального фонду – 9052,8 млн грн (100% надходжень), зі спеціального – 819,6 млн грн (30,8%), стабілізаційного – 661,2 млн грн (87%). За плановими показниками недофінансовано 1 943,5 млн грн (15,6%) [243, С. 21]. У держбюджеті України на 2012 р. Міністерству оборони були передбачені асигнування в сумі 16374,3 млн грн (1,09% від валового внутрішнього продукту) [243, С. 11], а в

2013 р. – 15 281,2 млн грн (0,97% від валового внутрішнього продукту), у тому числі за загальним фондом 14 300,1 млн грн (93,6% видатків), за спеціальним – 981,1 млн грн (6,4%). У 2013 р. вперше за останні роки на потреби оборони були передбачені видатки менше 1% ВВП, що не дозволило в повному обсязі забезпечити ресурсні потреби Збройних Сил [243, С. 6].

Станом на 2010 р. не було завершено оптимізацію системи управління збройних Сил та створено Єдину автоматизовану системи управління. Також не вдалося реалізувати встановлені показники оновлення озброєння та військової техніки. За роки виконання Державної програми модернізовано лише 8 (14,4%) бойових літаків з 55 запланованих, не виконано заходи з оновлення 21 та закупівлі одного зенітно-ракетного комплексу С-300, двох літаків АН-70 та 14 радіолокаційних станцій «Пелікан». Залишався низьким рівень справності більшості літаків (24%), вертольотів (36%), кораблів і суден забезпечення (7%). Не було виконано плани комплексної утилізації. Обсяги надлишкових, не приданих до подальшого використання ракет, боєприпасів та їх складових, рідких компонентів ракетного палива, які утилізовано, становили чверть від загальних об'ємів; не забезпечено військовослужбовців необхідною кількістю житла [243, С. 11]. Слід зазначити, що виклики, які стояли перед державою в безпековій сфері, добре розуміли в науково-експертному середовищі [586]. Зокрема, в аналітичній доповіді «Проблеми і напрями розвитку Збройних сил України в сучасних умовах» зазначено незадовільний тривалий стан ЗС України, а також невиконання Державної програми розвитку української армії, термін дії якої закінчувався у 2011 р. Водночас відбувався процес подальшої деградації армії [235, С. 2].

Як резюмували фахівці Національного фонду стратегічних досліджень (НСІД), у 2013 р. ЗС України перебували у довготривалому стані глибокої кризи. Крім цього, вони вказували, що армія з 2012 р. перебувала поза рамками системи оборонного планування, тобто в режимі ручного управління. Водночас із затвердженням нової Воєнної доктрини воєнно-політичне керівництво держави взяло на себе відповідальність за те, що збройна агресія, у результаті якої може виникнути локальна або регіональна війна проти України, у середньостроковій

перспективі малоймовірна. Промовистим є той факт, що коли Президент В. Янукович наказав використати підрозділи ЗС України для розгону учасників масових протестів на Майдані Незалежності в Києві, то начальник Генерального штабу України адмірал Ю. Ільїн, намагаючись реалізувати план із використання ЗС України для придушення протестів учасників Революції Гідності, з'ясував, що фактично немає ким командувати [714]. Цей чинник зрештою став однією із ключових причин втечі В. Януковича до Росії.

Законодавче регулювання розвитку ЗС України характеризувалося завуальованою спробою Партії регіонів нівелювати західноєвропейський вектор розвитку нашої держави та звести її статус до позаблокового [528, С. 334–338]. Відзначимо, що 1 липня 2010 р. було оприлюднено новий Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», в якому нашій державі було повернуто позаблоковий статус [136], що передбачало зокрема повноправну участь України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства в Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими державами СНД та світу [244, С. 9]. Законом конкретизовано порядок застосування Збройних Сил, зокрема лише у випадках актів збройної агресії проти України, інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів; боротьби з міжнародним тероризмом та піратством; інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [244, С. 9].

Початок президентства В. Януковича ознаменувався, на наш погляд, ще одним серйозним геополітичним прорахунком України у сфері національної безпеки: 21 квітня 2010 р. підписано «Харківські угоди», які продовжували термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі з 2017 до 2042 р. [903]. Згідно із досягнутими домовленостями передбачалось їхнє автоматичне продовження на 5 років, якщо будь-яка сторона не висловлювала заперечення та встановлювалася досить символічна орендна плата [903]. І хоча такий крок голови держави зустрів обурення з боку опозиційних політичних сил, що проводили проєвропейську риторику, це не завадило ратифікувати «Харківські угоди» в

Верховній Раді України [903]. Партія регіонів заручившись підтримкою лівих проросійських сил парламенту зуміла домогтися ратифікації даних угод 27 квітня 2010 р. [563]. Загалом, Верховна Рада України VI скликання, починаючи з 2010 р., коли Президентом було обрано В. Януковича та до завершення своєї каденції у грудні 2012 р., ухвалила чимало суперечливих рішень, що стосувалися будівництва та розвитку ЗС України [573]. У червні 2012 р. з ініціативи В. Януковича було повернуто стару редакцію Воєнної доктрини, яка містила у собі формулювання про «оборонну достатність» та «позаблоковість» [187].

З метою урахування оновлених засад оборонної політики та результатів оборонного огляду в Україні за рішенням Ради національної безпеки і оборони розроблялася нова Державна комплексна програма реформування і розвитку Збройних Сил України на 2011 – 2015 рр. [177]. Нова програма передбачала перехід на контрактну армію вже від 2014 р. і суттєве скорочення особового складу армії. У жовтні 2013 р. В. Янукович підписав указ про останній призов та перехід на формування Збройних сил на контрактній основі. Як стверджував кадровий військовий ЗС України П. Костюк, «впродовж тривалого часу, розбудовуючи армію, у нас відбувалася підміна поняття контрактного принципу комплектування особовим складом поняттям професійної армії. А це не одне і те саме» [651]. У Міноборони стверджували, що відбувалася планова оптимізація співвідношення між кількістю бойових частин та частин забезпечення, а також приведення чисельного складу Збройних Силу відповідність з потребами, визначеними у Стратегічному плані їх застосування. У 2010 р. було запроваджено ефективні механізми військово-технічного співробітництва в оборонній галузі, що дає можливість здійснювати модернізацію та відновлення озброєння і військової техніки всієї номенклатури Збройних Сил [244, С.28].

У червні 2012 р. Указом Президента України була затверджена нова Воєнна доктрина України, що стала основою для формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту національних інтересів у воєнній сфері, забезпечення оборонного планування в державі, реформування та розвитку Збройних Сил, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу. У розвиток положень Воєнної доктрини

України розроблено Стратегічний оборонний бюлетень України, який став концептуальним документом реформування і розвитку Збройних Сил, інших складових сил оборони на довгострокову перспективу [244, С. 9]. У цьому документі було сформульовано основні напрями і принципи реалізації політики у сфері оборони України, пріоритети зовнішньополітичної діяльності держави в контексті гарантування воєнної безпеки, проведено аналіз стану сил безпеки і оборони відповідно до визначених завдань за сценаріями застосування армії та запропоновано стратегію трансформації сил безпеки і оборони.

На підставі Стратегічного оборонного бюлетеня України Указом Президента України затверджена Концепція реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. (Концепція реформування і розвитку), яка визначала основні шляхи реформування і розвитку українського війська. Головною метою військової реформи було проголошено «створення в короткі строки якісно нових Збройних Сил європейського типу, професійних та мобільних, добре оснащених та підготовлених, спроможних адекватно реагувати на сучасні загрози національній безпеці у воєнній сфері» [244, С. 9]. З цією метою, у рамках формування перспективної структури ЗС України в 2012 р. було розпочато реорганізацію діяльності органів військового управління. Головною умовою цієї діяльності було залишення у складі ЗС України частин і підрозділів, що є носіями бойового потенціалу військ (сил) [246, С. 12].

Згідно із Концепцією реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. реформування української армії було зведене насамперед до скорочення спектра завдань ЗС України структур і чисельності Міністерства оборони України та армії, передачі надлишкових військових об'єктів, майна, землі в комунальну або приватну власність [148]. Такі реформи автори цієї Концепції обґрунтовували необхідністю досягнення відповідності оборонних витрат реальним бюджетним можливостям; потребою призупинення комплектування армії через призов; важливістю оптимізації структур оборонних витрат (50% – утримання особового складу, 30% – розвиток озброєння, 20% – підготовка військ); підвищенням соціальних стандартів життя військовослужбовців [148].

Очевидно, що такі плани були радше спрощеними підходами ніж реальними та виваженими кроками до вирішення складних завдань. Непродумане скорочення чисельності війська створювало додаткове навантаження на державний бюджет, а невиконання соціальних зобов'язань з боку держави не тільки провокувало серйозне невдоволення серед звільнених військовослужбовців, але й створювало нездорову атмосферу в військових колективах [246, С. 12].

Зважаючи на складну внутрішньополітичну ситуацію в Україні та розвал ЗС України, Російська Федерація у лютому 2014 р. розпочала безпрецедентну в новітній історії України операцію з окупації з анексії частини її території. В умовах прихованої агресії РФ проти України в Криму наша держава позбулась свого майже 18-тисячного контингенту на півострові, оскільки більшість із кадрових військових зрадили присязі на вірність Батьківщині в обмін на посади та привілеї в лавах армії країни-агресора [496]. Цікаво, що у подальшому кар'єра у зрадників не склалася, а надвисокі заробітні надбавки були скасовані [622].

На початок проведення Антитерористичної операції (АТО) на Сході України підрозділи Збройних сил України не мали достатньої кількості озброєння і техніки, особовий склад був слабо підготовлений [517]. Як зазначав голова Міністерства оборони України С. Полторак, на початку російської агресії «до бойових дій були готові лише 5–6 тисяч військових, та жодного резерву не було» [814]. Наявне модернізоване та нове озброєння, що отримували підрозділи Збройних сил в одиничних екземплярах, не впливало на боєздатність частин і підрозділів. Завдання по захисту України виконувалися завдяки самопожертві та героїзму воїнів. У перший період АТО велику допомогу підрозділам Збройних сил надали добровольчі батальйони. Одночасно із збільшенням угруповання військ (сил) в окремих районах Донецької та Луганської областей здійснювався перехід системи матеріально-технічного забезпечення Збройних Сил, побудованої за територіальним принципом, на функціонування в умовах проведення антитерористичної операції [612]. На етапі розгортання системи матеріально-технічного забезпечення вирішення значної частини проблем Збройних Сил взяв на себе волонтерський рух, який став показовим виявом громадської самоорганізації та

набув небачених масштабів. В умовах розбалансування системи державного управління, браку ресурсних можливостей та зовнішньої агресії волонтери виконували функції держави із забезпечення силових структур та постраждалих громадян під час збройного протистояння [612].

Упродовж 2010 – 2014 рр. співробітництво України та ЄСу сфері військового співробітництва проходило в рамках розширення формату військово-політичного діалогу між воєнно-політичним керівництвом України та Військовим комітетом і Секретаріатом Ради ЄС [244, С. 56]. Наша держава продовжила конструктивне партнерство з НАТО, спрямоване на вирішення пріоритетних завдань розвитку Збройних Сил, забезпечення стабільності і безпеки у світі, а також готовність брати участь у такій діяльності та у зв'язку з цим на розвиток належного рівня взаємосумісності підрозділів Збройних Сил з військовими структурами країн – членів НАТО [244, С. 57].

У 2010 р. розширено участь України в Програмі НАТО з обміну даними про повітряну обстановку [83, арк. 202]. У травні 2010 р. укладено Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством оборони України, Генеральним штабом Збройних Сил Турецької Республіки та Штабом Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо обміну даними про повітряну обстановку. Іншим форматом співробітництва між Україною і НАТО стала участь Збройних Сил в процесі планування та оцінки сил у рамках міжнародної програми «Партнерство заради миру» [77, арк. 187]. Основні зусилля Міністерства оборони та Генерального штабу були зосереджені на підготовці визначених сил і засобів до взаємодії зі збройними силами держав–членів ЄС та НАТО в миротворчих, пошуково-рятувальних і гуманітарних операціях. У 2010 р. було збережено формат участі Збройних Сил в операціях НАТО [244, С. 57–58]. Також наша держава розглядала співробітництво з організацією Співдружності Незалежних Держав як важливий напрям зовнішньої політики на теренах пострадянського простору. Враховуючи статус України як спостерігача, підсумкові документи засідань не підписувалися [244, С. 59].

У рамках реалізації Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО у 2011 р. Міністерство оборони брало участь у виконанні 217 заходів. Упродовж року були задіяні всі механізми військового співробітництва з НАТО. У рамках діяльності Комісії з питань партнерства України проведено три засідання робочої групи з питань оборони та військових питань, під час яких обговорювалися практичні питання порядку денного подальшого партнерства з НАТО. Дієва допомога в реформуванні Збройних Сил надавалася в рамках проведення засідань Спільного координаційного комітету за участю іноземних радників при Міністерстві оборони та Генеральному штабі. Збройні Сили взяли участь у чотирьох міжнародних операціях під проводом НАТО, зокрема, Багато-національних силах у Косово (KFOR); Тренувальній місії НАТО в Іраку, яка на підставі рішення Північноатлантичної ради у грудні 2011 р. завершила свою діяльність; Антитерористичній операції в Середземному морі «Активні зусилля»; Міжнародних силах сприяння безпеці в Афганістані. Водночас тривала підготовка підрозділів Військово-Морських Сил до участі в антипіратській операції «Океанський щит» [103, арк. 134]. У «Білій книзі...» зазначено, що «Партнерство України та НАТО не втратило своєї цілеспрямованості щодо проведення реформ в оборонній сфері, зменшення наслідків військової діяльності та забезпечення спільного внеску в гарантування миру і стабільності в Європі та світі» [244, С. 60].

Зазначимо, що у 2012 р. тривав активний воєнно-політичний діалог на найвищому, високому та експертному рівнях у рамках міжнародних та національних механізмів співробітництва України з НАТО. Військове керівництво нашої держави резюмувало, що завдяки співпраці підвищено рівень виконання заходів Річної національної програми Україна–НАТО у 2012 р. з 78% (2011 р.) до 82%. У 2012 р. розширено формат співробітництва між Україною та Співдружністю Незалежних Держав у військовій сфері [105, арк. 167–168]. Традиційними стали засідання Ради міністрів оборони Співдружності Незалежних Держав (РМО СНД) та проведення двосторонніх зустрічей (консультацій) з питань військового та військово-технічного співробітництва з міністрами оборони держав – учасниць СНД. Суттєво активізувалася робота представників Міністерства оборони та

Генерального штабу у рамках координаційних комітетів з питань протиповітряної оборони, топографічних служб та керівних органів по роботі з особовим складом (виховної роботи) при РМО СНД, а також участь у конференціях та семінарах [244, С. 52, 54]. Надалі військово-політична співпраця між Україною та Росією продовжувала зростати на тлі формалізації відносин із НАТО.

Таким чином, починаючи з 2010 р. через наявність значної підтримки в парламенті Кабінет Міністрів України мав можливість реалізовувати будь-які заходи в рамках реформування ЗС України. За підтримки Партії регіонів Україна відмовилася від курсу на євроінтеграцію передусім у безпековому вимірі, а запропоновані Урядом заходи щодо реформування армії на практиці лише сприяли її остаточному занепаду [520]. Такий стан речей розуміли низка українських політиків та політичних партій, які неодноразово озвучували своє занепокоєння через знищення армії. Крім того, існувало чимало проектів та програм, розроблених військовими фахівцями з так званих опозиційних партій, які, як видається, мали цілковиту слухність і застосування яких могло зменшити, а то й взагалі припинити стагнаційні процеси в українському війську. Однак на тлі широкого загалу їхні голоси «губилися» і фактично не впливали на перебіг знищення української армії.

6.2. Зовнішні та внутрішні воєнні загрози: внесок політичних партій у формування складових Воєнної організації держави

Зміни, що відбулися на політичній арені України після президентських виборів 2010 р., перемогу на яких отримав В. Янукович, демонстрували поступове згортання демократичних реформ у країні. Політичне життя України супроводжувалося суперечливими явищами у партійній системі: поряд із наявністю великої кількості політичних партій (станом на 2012 р. їхня кількість перевищила 200 [254]) в Україні формувалася партійна система з домінантною партією [233, С. 3], якою була пропрезидентська Партія регіонів. Крім того, повернення України до Конституції в редакції 1996 р. призвело до розбалансування системи стримувань і противаг гілок державної влади. Це вплинуло на сферу національної

безпеки і оборони, передусім у сфері будівництва Збройних Сил, оскільки український парламент втратив важливі механізми для здійснення контролю над цією сферою.

Питання національної безпеки (НАТО – Україна – Росія) та зовнішньополітичного вибору у 2010 – 2014 рр. фактично перетворилося на розмінну монету в боротьбі за владу між політичними силами різного ідеологічного спектра. Передвиборні гасла та законодавча ініціатива політичних сил наочно продемонструвала, що український політикум під час виборчих кампаній вирішував власні тактичні питання, використовуючи для цього навіть таке життєво важливе питання для існування держави як політика державної безпеки та військового будівництва [230]. Крім того, спроби встановлення авторитарної держави на чолі з В. Януковичем, наявність у парламенті яскраво вираженої пропрезидентської більшості і поряд з цим відсутність реального змісту щодо розбудови українського війська та компонентів національної безпеки в програмах інших політичних сил фактично нівелювали значення Верховної Ради в ухваленні необхідних законодавчих ініціатив для забезпечення належного функціонування системи національної безпеки держави [185]. В кінцевому результаті – це стало однією з причин фактичної відсутності належної відповіді на початок російської агресії проти України.

Найбільшу політичну вагу та вплив на формування державної політики безпеки та процеси військового будівництва у державі, починаючи з 2007 р., мала Партія регіонів. Ключовим змістом їхньої візії у сфері будівництва Збройних Сил та системи національної безпеки була позаблоковість України, яку вони визначали як єдину надійну гарантію безпеки українських громадян [455, С. 135]. Підтримка участі України у всіх геополітичних проектах Кремля не заважала політичній силі активно декларувати прагнення євроінтеграції та здобуття асоційованого членства в Євросоюзі. Тут регіонали здебільшого говорили про економічну, а не політичну площину такого членства, оскільки вказували, що таке асоційоване членство в ЄС мало супроводжуватись зняттям візових бар'єрів та формуванням зони вільної торгівлі [455, С. 135]. У рамках також оновленої

політики «багатовекторності» було запропоновано нарощувати економічне співробітництво України з іншими державами в рамках СНД.

Стратегічними для України, як і в період президенства Л. Кучми, фактично визнавались усі держави, з яких були виділені Росія, США, Китай, пропагувалась реалізація конкурентних переваг країни для отримання права на проведення спортивних та культурних заходів європейського і світового рівнів. В цілому програма партії у зовнішньополітичному безпековому вимірі нагадувала положення Закону України «Про основи національної безпеки України» від 2003 р., який вказував на ключову ціль держави на міжнародній арені, а саме «забезпечення повноправної участі в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки...» [155].

Регіонали продовжували слідувати традиційній для них лівоцентричній традиції, використовуючи проросійську риторичку на тлі загального декларування євроінтеграційного курсу. Втім політичній силі не вдалося запропонувати нових підходів до формування державної політики національної безпеки. Після обрання Президентом В. Янукович у лютому 2010 р. заявив, що має намір запропонувати Верховній Раді свою концепцію зовнішньої політики України, яка б ґрунтувалася на принципі мирного співіснування та позаблокового статусу для України. Зважаючи на це, політична коаліція Партії регіонів та КПУ зуміла ухвалити Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. [136], яким було закріплено принцип позаблоковості, що означав неучасть України у будь-яких військово-політичних союзах, зокрема відмову від інтеграції до НАТО [136].

Партія регіонів де-факто відповідно до результатів парламентських виборів 2007 р., визначала базові напрями розвитку ЗС України, про що, зокрема свідчить парламентська діяльність фракції. Зокрема, 18 травня 2010 р. народні депутати України включили до порядку денного сесії законопроект про схвалення рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на території України у 2010 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях [281]. Міністр оборони України М. Єжель зазначив, що під час багатонаціональних навчань на території України у 2010 році збройні сили

виконують 18% річних планів бойової підготовки. Під час цих навчань будуть виконуватися навчальні бойові завдання з виходами кораблів в море, польотами авіації та водінням бойової техніки. Це сприятиме підвищенню бойової готовності та боєздатності Збройних Сил України. «Навчання дадуть змогу підвищити рівень взаємосумісності з підрозділами Збройних Сил країн-партнерів та дадуть можливість обмінятися досвідом щодо прийняття рішень, втілення новітніх технологій та форм застосування сил миротворчих операцій», – резюмував доповідач [281].

Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко зазначив, що Комітет рекомендував Верховній Раді схвалити рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на території України у 2010 році для участі у багатонаціональних військових навчаннях. Він зазначив, що протягом останніх п'яти років два роки Україна не брала участі у багатонаціональних військових навчаннях з причин, які мали політичний характер. За його словами, це сильно нашкодило іміджу України. Голова Комітету водночас наголосив, що участь підрозділів Збройних Сил України у таких навчаннях є чи не єдиною можливістю підтримувати їх боєздатність. Парламентарії під час обговорення підтримали законопроект. Проти прийняття законопроекту висловилися представники фракції КПУ [281].

12 січня 2011 р. парламент розглядав проект закону про внесення змін до Закону «Про Збройні Сили України» (щодо забезпечення належного рівня фінансування). Доповідач (один із авторів законопроекту) І. Заєць запропонував передбачити на законодавчому рівні обсяг фінансування Збройних Сил України не менше 2% від валового внутрішнього продукту. Аргументом для такої законодавчої ініціативи, за словами народного депутата, стало те, що реальне фінансування Збройних Сил України впродовж останніх років здійснюється в межах від 30 до 50 відсотків від нормативу, визначеного Державною програмою розвитку Збройних Сил України, тобто практично фінансування ЗС України здійснювалося на рівні, меншому від 1% ВВП [265].

І. Заєць зазначив: «Як свідчить загальносвітова практика, зниження витрат на фінансування Збройних Сил менше 1% від ВВП призводить до незворотного

руйнування армії. Спроби окремих вищих посадових осіб держави переконати суспільство і самих військових, що такий стан фінансування армії зумовлений економічною кризою, не є переконливим. Криза не відбилася на рівні фінансування СБУ, Міністерства внутрішніх справ і інших силових структур. Такий низький рівень фінансування Збройних Сил приводить до стрімкого зменшення кількості військових частин, готових до виконання завдань навіть у мирний час, до зупинки робіт з модернізації озброєнь і переозброєння Збройних Сил» [265].

Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко повідомив про рішення Комітету – рекомендувати Верховній Раді прийняти законопроект за основу. «Люди розуміють, що відбувається в армії. Тому «так далі жити не можна». І те, що зараз виділили армії, це фактично бюджет руйнації», – відзначив він. Проте, за результатами голосування законопроект був відхилений [265].

Згодом, 12 травня 2011 р. парламентарії обговорили включений на ранковому засіданні проект закону про чисельність Збройних Сил України на 2011 рік. Перший заступник Міністра оборони В. Можаровський доповів, що цим законопроектом пропонується затвердити чисельність Збройних Сил України станом на 31 грудня 2011 р. в кількості до 192 000 осіб, у тому числі до 144 000 військовослужбовців. Доповідач зазначив, що чисельність Збройних Сил України визначено з урахуванням їх сучасного стану, складної економічної ситуації та обмежених можливостей держави щодо ресурсного забезпечення Збройних Сил України. В. Можаровський також повідомив, що загальна чисельність Збройних Сил України протягом 2011 року зменшиться на 7 897 осіб, у т.ч. військовослужбовців – 6 174 [276].

Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко рекомендував парламенту направити законопроект на доопрацювання. Члени Комітету ухвалили таке рішення з огляду на суттєві зауваження, зокрема, одним з них було те, що скорочення чисельності Збройних Сил України не може здійснюватися без чіткого обґрунтування і його доцільності, і самої чисельності Збройних Сил, запропонованої у законопроекті. На думку членів Комітету, небезпечним є відсутність на сьогоднішній день програмних документів, що

визначали б стратегічне бачення і планування розвитку Збройних Сил України, в тому числі щодо скорочення чи, навпаки, збільшення їх чисельності, яке підтверджувалося б конкретними розрахунками. Верховна Рада прийняла в цілому законопроект про чисельність Збройних Сил України на 2011 рік 249-ма голосами [276].

6 вересня 2011 р. Верховна Рада України розглядала Проект закону про внесення змін до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» (щодо виконання військового обов'язку). Перший заступник міністра оборони В. Можаровський повідомив, що цим проектом пропонується запровадити новий вид військової служби – військова служба за призовом в особливий період, що дозволить на законодавчому рівні визначити статус громадян, які відповідно до чинного законодавства будуть призвані на військову службу в разі оголошення мобілізації (крім цільової) або введення воєнного стану [272].

Проектом передбачалося здійснити переатестацію військовозобов'язаних, які мають класні чини працівників прокуратури України, для присвоєння військових звань у разі їх прийняття на військову службу, уточнити початок проходження військової служби для громадян, призваних на строкову військову службу та встановити граничний термін прибуття до районного (міського) військового комісаріату звільнених з військової служби громадян для взяття їх на військовий облік. Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко повідомив, що Комітет рекомендує Верховній Раді прийняти законопроект за основу. Парламентарії підтримали рішення профільного комітету 277-ма голосами [272].

В. Можаровський доповів ще один урядовий законопроект – про внесення змін до Закону «Про Збройні Сили України» (щодо застосування зброї в мирний час). За його словами, проект розроблено з метою законодавчого забезпечення спроможності Збройних Сил України оперативно реагувати на існуючі та потенційні загрози національній безпеці України. Законопроектом, зокрема, передбачається розширити функції Збройних Сил України та коло випадків, у яких з'єднанням, військовим частинам і підрозділам та черговим силам Збройних

Сил України в мирний час дозволяється застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку. Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко повідомив, що Комітет рекомендує парламенту прийняти цей законопроект за основу та в цілому. Верховна Рада ухвалила законопроект в цілому 275-ма голосами [272].

20 вересня 2011 р. Верховна Рада України розглядала проект закону про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік (доповів начальник Генерального штабу Збройних Сил – Головнокомандувач Збройних Сил Г. Педченко). Він зазначив, що скорочення чисельності Збройних Сил на 8 тисяч осіб, яке пропонується цим проектом, – це результат глибокого аналізу стану Збройних Сил, оцінка ситуації і детальні розрахунки за кількома варіантами. Найбільш оптимальний з них відображено у проекті концепції реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, який після схвалення урядом знаходиться на розгляді у Президента України [282].

Г. Педченко також зазначив, що прийняття цього закону не знизить рівня соціальних гарантій військовослужбовців. «Наявність вакантних посад дозволяє розмістити практично всіх військовослужбовців, посади яких будуть скорочені. Реалізація закону буде здійснена в межах видатків Державного бюджету України на 2012 рік», – завершив він [282].

Голова Комітету з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко ознайомив присутніх із рішенням Комітету – рекомендувати Верховній Раді направити законопроект на доопрацювання. «Голосування було політичним [у комітеті – А.Т.], але обговорення було професійним. І всі депутати – представники різних фракцій єдині в тому, що так далі не можна. Чому? В армії зараз немає жодного боєдатного батальйону, в армії зараз немає жодної боєдатної ескадрильї, в армії зараз 22 тисячі вакантних посад, на які ніхто не хоче йти. І це є відображенням ставлення до армії», – зазначив А. Гриценко. Однак, прийняття законопроекту підтримали представники фракцій Партії регіонів, Блоку Литвина, депутатської групи «Реформи заради майбутнього» (Верховна Рада прийняла законопроект за основу та в цілому 256 голосів «за») [282].

Надзвичайно актуальними для суспільства та військовослужбовців виявилися парламентські слухання «Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України», які відбулися 23 травня 2012 р. [194]. Головуючий на засіданні спікер ВРУ В. Литвин констатував, що попри доконаний факт становлення ЗС України як інституту суверенної держави та ухвалення парламентарями основного масиву документів у цій сфері, постійна зміна структури армії та правоохоронних органів були негативними явищами [170]. Попри намагання держави приділити проблемі ЗС України більшу увагу, армія була лише умовно готова до виконання завдань, покладених на неї Конституцією, а сама держава була економічно не спроможна повною мірою забезпечити ефективне функціонування ЗС України в існуючій структурі та чисельності [615]. За його словами, оборонний потенціал, який дістався Україні після розпаду СРСР, був вичерпаний або залишався потенціалом переважно минулого століття [615].

Виступаючи перед парламентарями, секретар РНБО А. Ключев запевняв, що оборонне планування на той момент було одним з основних напрямів діяльності його відомства [194]. На основі нової редакції Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» від 17 листопада 2010 р., за його словами, відбувалося розроблення нової редакції Воєнної доктрини України [194]. Ключовим положенням, закладеним у доктрину, було те, що у найближчі п'ять – сім років збройна агресія проти нашої держави у формі локальної або регіональної війни є малоімовірною [194]. А тому робився висновок про наявність часу для проведення системних реформ у ЗС України та підвищення рівня їх боєздатності, насамперед за рахунок технічного переозброєння [614]. Крім цього, було оголошено, що на основі комплексної оцінки стану і готовності ЗС України та інших складових сектору безпеки та оборони розроблятиметься Державна комплексна програма реформування та розвитку ЗС України на 2012–2017 рр. [614]. Стратегічним оборонним бюлетенем України передбачалося, що до кінця 2025 р. ЗС України у взаємодії з іншими силами безпеки і оброни мають бути спроможними виконувати завдання за призначенням у повному обсязі [932].

За словами секретаря РНБО, з метою реформування ЗС України та підвищення їхньої боєздатності їхнє реформування і розвиток передбачалося здійснити в три етапи [192]. На першому етапі планувалося здійснити основні заходи реформування: оптимізацію чисельності та завершення формування особового складу армії, вивільнення їх від надлишкового майна та непритаманних функцій, укомплектування військових частин постійної готовності новим озброєнням і військовою технікою, підвищення рівня державних соціальних гарантій військовослужбовцям [192]. На другому етапі планувалося забезпечити здатність військ до адекватного реагування на загрозу прикордонного збройного конфлікту [192]. У подальшому передбачалося продовжити розвиток та нарощення боєздатності ЗС України. Також на порядку денному стояло завдання завершення реформування вітчизняного оборонно-промислового комплексу, його модернізації, впровадження новітніх технологій [194].

Чи не найбільшу увагу привернув виступ голови Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони А. Гриценка [570]. У своїй доповіді політик охарактеризував ситуацію у сфері національної безпеки та оборони як «критичну» та «на межі руйнації» [570]. Він зазначав, що після жовтня 2010 р. відбувся перерозподіл повноважень парламенту в частині впливу на ситуацію в силовому блоці, а контрольні функції парламенту були істотно обрізані [570]. Голова Комітету ВРУ заявляв, що Президент та Кабмін залишали поза увагою усі звернення, що надходили з парламенту та стосувалися розвитку силового блоку [611].

А. Гриценко заявляв: «Писали жорстко: «Ситуація в армії близька до катастрофи. Офіцерський корпус деморалізований. У нинішньому стані Збройні сили неспроможні в повному обсязі виконувати завдання навіть мирного часу». Без уваги» [194]. Голова комітету також поклав відповідальність за ситуацію в оборонні галузі на Президента та Прем'єр-міністра України [194]. За словами А. Гриценка, станом на 2012 р. в Україні склалася ситуація, що в Сухопутних військах не було жодного боєздатного батальйону, в Повітряних силах – жодної повністю боєздатної ескадрильї, у Військово-Морських Силах – жодного підрозділу кораблів, який міг би виконувати всі завдання за призначенням.

У контексті виступу секретаря РНБО А. Гриценко вказував, що немає затверджених державних програм розвитку силових структур: з 2010 р. не було нової Воєнної доктрини та Стратегії національної безпеки, а також Державної комплексної програми розвитку армії [614]. Політик закликав припинити розмови про кардинальне скорочення армії, оскільки в умовах ухваленого рішення про позаблоковість, їх, на його думку, слід було розцінювати не інакше як злочин. «Треба прийняти принципове рішення: або відмовитися від позаблоковості і шукати союзників, або шукати гроші і зміцнювати власну оборону і сферу національної безпеки», – заявляв А. Гриценко [614]. Він також наполягав на підвищенні грошового забезпечення для тих, хто служить та служив, а також посилити соціальний захист військовослужбовців [614]. Впровадження контрактної армії потребувало впровадження повноцінної бойової підготовки, збільшення грошового забезпечення на 10% за середню зарплату по країні, забезпечення службовим житлом та соціальним пакетом. Він вказував, що в країні продовжує девальвувати значущість військового звання [194].

Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач ЗС України В. Замана стверджував, що Збройним Силам станом на 2012 р. бракувало готовності до негайного реагування, а сама українська армія залишалася «фрагментом радянського війська, призначеного для масштабних війн зразка середини минулого століття» [608, С. 4–9]. Низький мотиваційний ресурс призвів до падіння престижності військової служби та некомплекту первинних офіцерських посад, а також вплинуло на якість кадрового потенціалу національного війська [194]. Через завершення терміну технічної придатності та відсутність планових закупівель більше половини озброєння потребувало модернізації і оновлення [194].

В. Замана пов'язував існуючу ситуацію з тим, що раніше реформування ЗС України відбувалося переважно за рахунок скорочення бойових частин, зокрема особового складу, який залишався в мінімальному складі при повному бойовому комплекті техніки і озброєння [194]. При цьому загальна чисельність особового складу органів управління, установ, закладів забезпечення життєдіяльності зростала [194]. Низькими залишалися і соціальні стандарти військової служби. Зважаючи на стагнації та занепад ЗС України, вони потребували радикального

реформування. А тому, на першому етапі пропонувалося провести основні заходи реформування та досягти кількісних показників перспективного обрису ЗС України шляхом позбавлення їх від усього непотрібного та формування частин постійної готовності, що станом на 2014 р. мало привести до комплектування війська виключно на контрактній основі [194].

На другому етапі, до кінця 2017 р., було запропоновано за показниками злагодженості частин, навченості особового складу, технічної готовності озброєння та соціальними стандартами військової служби наблизитися до армій європейських країн. Зрештою, передбачалося посилити кадровий потенціал, сформувати професійний сержантський склад та перейти до комплектування ЗС України виключно на контрактній основі [194]. Для цього було запропоновано підвищити мотивацію військової служби шляхом збільшення грошового забезпечення військовослужбовців, створення достатнього фонду службового житла та ін. В. Замана наголошував, що принциповою відмінністю запропонованої реформи від попередніх є опора на реальні можливості держави щодо ресурсного забезпечення. «Ми не просимо великих обсягів фінансування, а розраховуємо насамперед на власні можливості та ефективний ресурсний менеджмент», – заявляв він [194].

Під час обговорення виступу доповідачів голова підкомітету Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони від Блоку Юлії Тимошенко О. Скибінецький охарактеризував стан безпекового сектору як «стан довготривалої застійності» [194]. Він висловив думку, що сектор безпеки України залишався, можливо, найменш реформованою сферою державного управління, обходився державі дорого, хоч і це не забезпечувало його ефективного функціонування [194].

Натомість представник Партії регіонів Г. Самофалов розкритикував виступ А. Гриценка та його критику діяльності Президента та Уряду, пригадавши йому діяльність на посаді Міністра оборони [194]. При цьому він розхвалив діяльність Уряду та окреслив перспективи покращення життя військовослужбовців [194]. Крім цього, він порушив проблему реформування вітчизняного ВПК та запропонував

Кабміну спільно за НАН України затвердити Стратегію інноваційної діяльності в сфері оборонно-промислового комплексу [194]. З критикою роботи попередніх урядів виступив також Міністр оборони Д. Саламатін, який, обіцяючи підвищення заробітних плат військовим, вказував, що у порівнянні з попередніми роками ситуація в армії стабілізується і навіть стає кращою [194].

Представник від КПУ Г. Крючков критично оцінював становище Збройних Сил, сектору безпеки та оборонної промисловості. У традиційній для комуністів манері депутат дорікнув владі в тому, що попри констатацію загрозливої ситуації в армії далі обіцянок справа не заходила [194]. Такий стан речей він пов'язував з недооцінкою з боку влади важливості безпекового сектору, відсутністю системного підходу до їх реформування, непродуманим часом експериментування у цій сфері, сліпим копіюванням зарубіжного досвіду [611]. Крім того, Г. Крючков від імені КПУ заявив, що значної шкоди Збройним силам та готовності молоді служити у війську заподіяли «авантюрні популістські обіцянки скасувати призов на військову службу і перейти виключно на контрактну форму комплектування» [193]. До тяжких наслідків призвело зруйнування багатьох найсучасніших підприємств і організацій вітчизняного оборонного комплексу [193].

Під час парламентських засідань голова Ради із зовнішньої та безпекової політики В. Горбулін відзначав наявність серйозних напрацювань у галузі, що дозволяли з певним оптимізмом дивитися у майбутнє [194]. Однак, він вказував, що їх явно недостатньо, щоб перевести справу від паперів до конкретних дій. В. Горбулін звертав увагу на небезпечну тенденцію, роззброєння головної складової сектору безпеки і оборони – Збройних сил, де структуру та чисельність особового складу визначатиме існуюча кількість справного бронетанкового, ракетно-артилерійського, авіаційного, протиповітряного, морського та інших видів озброєння. В. Горбулін наполягав на необхідності забезпечення ефективного стратегічного планування заходів для здійснення паралельної та одночасної реалізації двох тісно пов'язаних між собою процесів – реформування ЗС України і трансформації оборонно-промислового комплексу [194]. Саме розгляд таких питань було запропоновано рекомендувати РНБО. При цьому він зауважував, що

вирішення складних питань розвитку оборонно-промислового комплексу лише за рахунок створення Державного концерну «Укроборонпром» поки що не дало результатів. В. Горбулін пропонував налагодити тісну співпрацю між Міністерством оборони та профільними інститутами Національної академії наук шляхом створення відповідного державного органу, в якому перетиналися б шляхи воєнно-технічної та оборонно-промислової політики [194].

Представник від Блоку Литвина С. Гриневецький звертав увагу на те, що сектор безпеки є одним з найпривабливіших з точки зору реалізації політичних та економічних інтересів потужних бізнес-груп. Не останню роль у поширенні корупції в армії відігравали непрозорі схеми державних закупівель, наявність надлишків озброєнь та устаткування, а головне – земельної власності [194]. Член Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони від Блоку Юлії Тимошенко М. Петрук заявив, що за 20 років ніхто нічого не робив для Збройних сил. Такий стан речей він пов'язував з тим, що на армію просто не виділяли достатньої кількості грошей, що було прямою прерогативою Кабінету Міністрів [194].

Присутній на слуханнях голова Спілки офіцерів України В. Білоус заявив, що з двох десятків пропозицій, які подала Спілка офіцерів до рекомендацій парламентських слухань у 2006 р., до уваги взяли лише одну [505]. За його словами, СОУ пропонувала: затвердити Воєнну доктрину, Стратегію національної безпеки України з орієнтацією на колективну безпеку з НАТО; провести департизацію Збройних сил України, інших військових формувань; розробити державну програму відродження ВПК з метою оновлення, вдосконалення техніки та озброєння на період до 2017 року; позбавити Міністерство оборони невластивих йому функцій, а саме забезпечення житлом чи видачі довідок та різних документів; для підвищення мотивації військової служби внести зміни до Закону України «Про державну службу», якими передбачити, що посади держслужбовців від голови Держадміністрації до Президента включно мають право обіймати лише особи, які служили у війську; у зв'язку із зменшенням призовного контингенту запровадити військовий податок з осіб, які не проходили

військової служби, з метою використання коштів на створення відповідних умов для проходження служби тими, хто служить; Верховній Раді визнати державним боргом витрати на забезпечення житлом військовослужбовців і протягом 7–10 років через державний бюджет погашати цей борг шляхом надання безвідсоткових кредитів для будівництва житла; відзначати День Військо-Морських Сил України 5 квітня; центром військової реформи зробити військовослужбовця; заборонити звільняти військовослужбовців без житла, пенсійного забезпечення; скорочення проводити шляхом зменшення набору до військових навчальних закладів та шляхом оптимізації військових підрозділів і частин; військовослужбовців працевлаштовувати на посади державних службовців у першу чергу; розробити новий контракт, в якому передбачити не тільки обов'язки, а й реальні права військовослужбовців та їх соціальні гарантії [505].

Голова Комітету ВРУ з питань європейської інтеграції від БЮТ Б. Тарасюк звернув увагу на запропонованому скороченні української армії до 2017 р. За його словами, воно не мало жодного стратегічного обґрунтування [651]. Б. Тарасюк заявив, що навіть приблизний математичний підрахунок співвідношення сил вказував «або на разюче невігластво наших стратегів, або ж на бездумне виконання ними безвідповідальних рішень, що мають ознаки державної зради». Політик застерігав від можливості нової активізації «заморожених конфліктів», у якому Україна повинна буде опиратися на власний військовий потенціал, який свідомо знищують. Реалізацію Концепції реформування та розвитку ЗС України на період до 2017 р. політик вважав можливою лише за умови величезних грошових витрат, що було неможливим з огляду на тодішнє економічне становище України. Крім цього, політик звертав увагу і на соціальний аспект запланованого скорочення армії, що в українських реаліях могло призвести до різкого стрибка безробіття, до загострення атмосфери у військових колективах та навіть до соціальних вибухів [194].

Рекомендації парламентських слухань констатували факт доведення до крайньої межі обороноздатності країни та боєздатності Збройних сил, а саме: відсутність законодавчої бази, яка відповідала б викликам ХХІ ст. та неприйняття основоположних документів щодо оборони, розвитку безпекового середовища та

реформування армії в умовах позаблоковості; неповага до військової науки; недостатнє фінансування оборони, що не перевищував 1% ВВП; занепад ОПК та його орієнтування на Росію та інші держави пострадянського простору, плінність кадрів та зниження професіоналізму військових [194]. Парламентарі визнавали, що у військове середовище пробралась корупція; зупинилось комплектування за контрактом; загострилась соціальна проблема військових порівняно з європейськими державами тощо. Головною проблемою серед усього комплексу питань військового будівництва стала обмеженість та невиконання завдань демократичного цивільного контролю громадою і ВРУ, відсторонення парламенту від здійснення кадрової політики, відсутність військово-патріотичного виховання молоді і військових на національно-патріотичних традиціях українського народу тощо [194].

Розмовами політиків про необхідність скорочення армії, скасування призову та її реформування супроводжувала парламентська виборча кампанія 2012 р. Її особливості були зумовлені низкою змін, викликаних ухваленим в листопаді 2011 р. Законом України «Про вибори народних депутатів» [121]. Документом передбачено, що вибори до парламенту повинні проходити за змішаною системою, участь в них можуть брати лише політичні партії, а не блоки. Обраною до ВРУ партією вважалася та політична сила, яка зуміла отримати щонайменше 5% голосів виборців, а також щонайменше провести в парламент одного кандидата за мажоритарним округом. Також згідно із законом у виборчому бюлетені вперше не передбачалося графи «проти всіх» [121]. За підсумками всенародного волевиявлення, у 2012 р. до Верховної Ради пройшли 5 партій: Партія регіонів (30%), ВО «Батьківщина» (25,5%), «УДАР» (13,9%), КПУ (13,2%), ВО «Свобода» (10,4%). В одномандатних мажоритарних округах депутатські мандати здобули: Партія регіонів (115 депутатів), на друге місце вийшли самовисуванці (44), ВО «Батьківщина» (40), ВО «Свобода» (13), «УДАР» (6), «Єдиний центр» (3), Народна партія (2), Радикальна партія О. Ляшка (1), Партія «Союз» (1) [839, С. 112].

Парламентська виборча кампанія (2012 р.) відзначалася гострою боротьбою між прихильниками європейського розвитку України та політичними партіями, які виступали за якомога швидшу інтеграцію України до складу наддержавних

утворень, ініційованих Російською Федерацією. Через це питання співпраці з НАТО, ОДКБ, чисельність Збройних Сил, їх рівень фінансування та матеріально-технічного оснащення є одними із найважливіших у політичних програмах. Практично усі політичні партії, що мали намір потрапити до парламенту, у своїх передвиборних програмах (2012 р.) порушували питання розвитку та реформування українського війська. Показово, що військову проблематику розглядали навіть ті політичні сили, які в своєму партійному складі не мали фахових військових фахівців чи експертів.

Позаблоковий статус України відстоювала КПУ. Партія в традиційній для себе манері пропонувала в якості зовнішньополітичних пріоритетів вступ до Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу та загалом участь України у всіх геополітичних проектах, ініційованих Росією. Комуністи в категоричній формі ставили вимогу припинення співпраці з МВФ, а також переглянути домовленості, досягнуті в межах СОТ [369]. На рівні Конституції України ними пропонувалося закріпити державний нейтральний та позаблоковий статус. КПУ також виступала з гаслом розроблення нової концепції оборони, яка мала відповідати «сучасним вимогам» [369]. Поряд із цим пропонувалось забезпечити переозброєння армії кращими вітчизняними зразками техніки. Перебування КПУ на боці «партії влади», тривалий період її інтегрування до владних структур та участь у роботі парламентської більшості й уряду загострили стосунки комуністів з іншими політсилами [369]. Головною метою комуністів було намагання довести не лише їхню «псевдоопозиційність», але й тотожність з «партією влади», через що і їхня боротьба з чинним режимом розцінювалася не інакше, як реваншистська [369].

Позаблоковість пропагувала і Партія регіонів. З огляду на історичну ретроспективу важко повірити, але в жовтні 2012 р. Партія регіонів йшла на парламентські вибори з гаслом здобуття асоційованого членства в Євросоюзі, створення зони вільної торгівлі, зняття візових бар'єрів між Україною та ЄС [895]. У сфері зовнішньої політики партія виступала за збереження позаблокового статусу України, в якому вбачали «гарантію безпеки кожного громадянина». Такі процеси мали супроводжуватися одночасним посиленням економічної співпраці в

рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД та реалізацією стратегічного партнерства з Росією, США та Китаєм [895].

У передвиборчій програмі Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» на відміну від «регіоналів», чітко простежувався проєвропейський зовнішньо-політичний вектор. В одному із розділів передвиборчої програми цієї сили було задекларовано пріоритет із «формування сучасної української політичної нації із європейським майбутнім» [773]. Було задекларовано також усунення кризи у відносинах з ЄС та підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС. Поруч із тим важливим вважались розвиток відносин з Росією, європейські цінності сприймалися як свої [773].

На парламентських перегонах 2012 р. ВО «Свобода», Українська Національна Асамблея (УНА), Українська платформа «Собор» та політична партія «Наша Україна» представляли правий сегмент українського політикуму. Щоправда, навіть перебуваючи в межах єдиного ідеологічного табору, візії щодо шляхів забезпечення національної безпеки серед політичних партій відрізнялися. Праворадикальні політичні сили, до яких відносились ВО «Свобода» та УНА, у своїх передвиборчих програмах не мали чітко сформованого бачення захисту національної безпеки [762]. Втім, вже під час виборів це не завадило ВО «Свобода» отримати політичні дивіденди та пройти до парламенту. Політична сила виглядала для виборців привабливіше, оскільки зуміла сформувати ідеологічний портрет для пересічного виборця [507]. Концепція ВО «Свобода» у виборчій кампанії 2012 р. полягала у принципі «дійти до кожного українця», донести до нього ідеологію партії, забезпечити захист його національних і соціальних прав [778].

«Наша Україна» виокремила у своїй передвиборчій програмі цілий розділ питанню «національної безпеки». На увагу заслуговувала пропозиція політичної сили щодо інтеграції в НАТО та ЄС, денонсації «харківських угод» та угод з Росією щодо газу [935]. Крім цього, політичні сили правого політичного спектра вважали, що членство в ЄС та НАТО забезпечить фундаментальні гарантії забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності [935]. А євроінтеграцію розцінювали як суттєвий додатковий чинник, який мав стати

запорукою успішних та прогресивних політичних та соціально-економічних реформ. Йдучи на вибори у 2012 р., партія пропонувала для зміцнення національної безпеки держави вступити Україні до Європейського Союзу та НАТО, включивши цей курс у гасло: «європейський вибір, євроатлантична безпека» [935].

Українська платформа «Собор» також звернула увагу на проблеми національної безпеки, які лежали у зовнішньополітичній площині [895]. Члени партії запевняли, що зуміють забезпечити рівність і неутручання у внутрішні справи у відносинах з усіма державами, рівноправність України у міжнародних економічних відносинах. Що стосується Росії, то члени «Собору» виступали за денонсацію Харківських та інших угод, які, на їхню думку, суперечили національним інтересам України. Гарантувати безпеку країни члени «Собору» збиралися через участь у системах європейської та євроатлантичної безпеки та фінансування ЗС України на рівні, не нижчому від 2,5% ВВП [895].

Центристські політичні сили, представлені партіями «УДАР», «Україна – вперед», Ліберальна партія, політичне об'єднання «Рідна Вітчизна», Партія Зелених України, партія «Зелена Планета» та інші політичні сили звертали увагу здебільшого на економічну, інформативну та енергетичну складові національної політики держави, які, на їхнє переконання, могли стати загрозою для України. У той же час поза увагою політиків фактично залишався цілий спектр зовнішньополітичних аспектів політики національної безпеки [665]. Зважаючи на подальшу діяльність політичних сил у парламенті, можна впевнено стверджувати, що ці пункти передвиборної агітації мали радше декларативний характер, ніж містили конкретні вказівки до дій [665].

Зокрема в політичній партії В. Кличка «Удар» пропонували забезпечити насамперед економічну безпеку. Схожу позицію займала «Україна – вперед» Н. Королевської, яка вважала, що національна безпека держави суттєво зросте в умовах покращення внутрішньої економічної ситуації в державі [370]. На думку політиків, вона могла бути забезпеченою в умовах активного державного регулювання та створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього підприємництва [370]. Було також задекларовано необхідність державної підтримки пріоритетних галузей вітчизняної економіки [665].

Партія «Нова політика» пропагувала принципівість та послідовність у відстоюванні національних інтересів. Рівноправність України в міжнародних відносинах, на думку членів політичної сили, могла бути забезпечена шляхом взаємовигідних відносин з РФ та державами СНД, розвитком стратегічного партнерства з ЄС та США [376]. Партія «Рідна Вітчизна» виступала за визнання курсу на європейську інтеграцію пріоритетним та визначальним вектором зовнішньої політики України. Цей процес мав супроводжуватися налагодженням зовнішньополітичної стратегії, яка дозволяла б Україні впливати на світові процеси та відстоювати свої національні інтереси [665].

Фактично єдиною загрозою, яка потребувала реакції, на думку Ліберальної партії України, була корупція. Певні напрацювання у сфері національної безпеки помітні також у діяльності «зелених» (Партія зелених України), які наголосили на необхідності реалізації об'єднавчої національної ідеї українського народу, що полягає у розв'язанні проблем екології. Як і в попередні роки, партія виступила проти розподілу світу на зони впливу потужних економік, транснаціональних корпорацій та військових блоків [368].

Традиційно, за збереження російської присутності в Криму виступали політичні сили традиційного російського спектра своєї ідеології. Відома своїми проросійськими поглядами партія «Руський блок» взагалі пропонувала вступити до Митного союзу, а також спільно з РФ та іншими державами пострадянського простору створити Євразійський союз [377]. Крім державної російської мови було запропоновано на державному рівні підтримку канонічного Православ'я і єдності Руської Православної Церкви [377]. Категорично було заперечене приєднання до антиросійських блоків – НАТО, Євросоюзу. Крім цього, партія боролася з міфічним «українським фашизмом» та вважала, що Чорноморський флот РФ повинен безстроково перебувати в Криму і Севастополі як гарант забезпечення миру та стабільності на чорноморсько-середземноморському театрі [377]. На виборах 2012 р. виступала за неприєднання до антиросійських блоків – НАТО, Євросоюзу. У політичній силі вказували, що «Поза єдністю з Росією – немає майбутнього!» [377].

У практичній діяльності Верховна рада України нового скликання значну увагу приділяла проблемі національної безпеки. Наприклад, 27 травня 2013 р. Комітет з питань національної безпеки і оборони рекомендував Верховній Раді прийняти за основу проект закону про внесення змін до деяких законів України з питань національної безпеки. Законопроектом передбачалося закріпити на законодавчому рівні уточнені функції і завдання Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил України, привести акти законодавства у відповідність із змінами у воєнно-політичній обстановці у світі та довкола України, а також у зовнішній та внутрішній політиці держави. З цією метою передбачається внести змін і доповнення до законів «Про оборону України», «Про правовий режим надзвичайного стану» і «Про правовий режим воєнного стану» [643].

Проектом, зокрема, пропонувалося доповнити Закон «Про оборону України» новими термінами, а саме: воєнний конфлікт – це спосіб вирішення суперечностей між державами із застосуванням воєнної сили або в разі збройного зіткнення всередині держави; збройний конфлікт – це обмежене збройне зіткнення на державному кордоні між Україною та іншою державою або збройне зіткнення всередині держави за участю не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, наслідки якого для національної безпеки України оцінюються як значні; воєнна загроза (загроза застосування воєнної сили) – це наміри або дії однієї із сторін воєнно-політичних відносин, які свідчать про готовність до застосування воєнної сили проти України» [643].

Отже, у науково-експертному середовищі станом на сьогоднішній день побутує думка, що російська агресія та її «гібридна» війна проти України сприяли формуванню зрілого українського громадянського суспільства, утворенню політичної єдності народу та єднання всіх національностей для захисту держави. Адже саме в кризових умовах здійснилися та реалізуються положення ст.ст. 17, 65 Конституції України 1996 р., якими визначено, що захист Вітчизни, її незалежності, територіальної цілісності та недоторканності стали життєвим обов'язком громадян та перетворилися на справу всього українського народу.

Перемога Революції Гідності та зміна влади суттєво підвищили рівень суспільного запиту на швидкі позитивні зміни в країні та у усіх сферах суспільно-політичного життя [621]. Втім на формування політичної системи України після лютого 2014 р. суттєво вплинула розв'язана Росією військова агресія. Українські політичні сили намагалися окреслити свої політичні програми із врахуванням цього чинника. Питання розбудови ЗС України та зміцнення обороноздатності України посіло ключове місце в тематиці і змісті партійних програм на позачергових виборах до парламенту 2014 р. «Стрижневими» темами для проєвропейських політичних сил стали: захист країни та відновлення миру. Проєвропейські партії більше акцентували увагу на забезпеченні перемоги в конфлікті, підтримці армії та інших військових формувань, учасників АТО, скасуванні позаблокового статусу та вступі до НАТО.

Водночас головними особливостями що вирізняли програми опозиційних партій, стосувалися підходів до врегулювання військового конфлікту на Сході України (вимога реалізації «мирного шляху», роззброєння добровольчих батальйонів як «незаконних збройних формувань»), заперечення люстрації, збереження позаблокового статусу. Хоча окремі з цих партій суто декларативно згадували про необхідність здійснення реформ в армії, хоча саме своєю діяльністю вони найбільше долучилися до зниження обороноздатності України. Розвиток подій у 2014 р. показав, що існує необхідність проведення докорінних змін у підходах до формування засад державної політики. Тому було скасовано позаблоковий статус України, зупинено виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних сил України на період до 2017 р., як такої, що не відповідає сучасній воєнно-політичній обстановці та не забезпечує спрямування наявних державних ресурсів на пріоритетні напрями розвитку Збройних Сил України.

РОЗДІЛ 7

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 – 2019 рр.)

7.1. Зміцнення боєздатності Збройних Сил України: теорія, практика

Революційні події в Україні восени 2014 р. призупинили процес деградації суверенної України у версії 1991 р., що досі існувала у формі її пострадянського проекту. Вони стали відповіддю на той перелом і прискорення бажаного для Кремля процесу «поглинання» України, який стався у 2008 р., коли Кремль формалізував бачення майбутнього України у складі нового Євразійського союзу. У 2013 р. такий сценарій розвитку подій став виглядати досить реальним [597]. Український вихід з пострадянського проекту і перехід до нового європейського проекту став тестом на силу та життєздатність імперської влади в Росії. А український Майдан і події Революції Гідності 2014 р. збудили фантомні болі імперії та старі страхи перед неминучими внутрішніми і глобальними змінами [597].

Десятиліття відвертого ігнорування проблем армії, недостатнє фінансування військового будівництва, непродуманість реформ у сфері розвитку Збройних Сил України стали причиною того, що станом на 2013 – 2014 рр. в Україні фактично не залишилось військових формувань Збройних Сил України, здатних виконувати на належному рівні поставлені завдання. Як резюмували фахівці Національного фонду стратегічних досліджень, в 2013 р. Збройні Сили України перебували у довготривалому стані глибокої кризи. Крім цього, вони зазначали, що армія з 2012 р. перебувала поза рамками системи оборонного планування, тобто в режимі ручного управління. Водночас із затвердженням нової Воєнної доктрини воєнно-політичне керівництво держави взяло на себе відповідальність за те, що збройна агресія, у результаті якої може виникнути локальна або регіональна війна проти України, у середньостроковій перспективі малоімовірна [235, С. 2].

Зважаючи на складну внутрішньополітичну ситуацію в Україні, Російська Федерація у лютому 2014 р. розпочала безпрецедентну в новітній історії України

операцію з окупації та анексії частини її території. В умовах прихованої агресії Росії проти України в Криму наша держава позбулась свого майже 18-тисячного контингенту на півострові, оскільки більшість із кадрових військових зрадили присязі на вірність Батьківщині в обмін на посади та привілеї в лавах армії країни-агресора [650]. Цікаво, що у подальшому кар'єра у зрадників не склалася, а надвисокі заробітні надбавки були скасовані.

Отже, починаючи з 2014 р., у Збройних Силах відбулися значні структурні перетворення, уточнено розподіл оперативних, адміністративних функцій та функцій всебічного забезпечення військ (сил) між органами військового управління всіх ланок. Наприкінці року система управління Збройними Силами включала:

- стратегічний рівень: Міністерство оборони, Генеральний штаб Збройних Сил, Тил, Озброєння, Головне управління оперативного забезпечення, Головний командний центр;

- оперативно-стратегічний рівень – командування видів, командування Високомобільних десантних військ Збройних Сил;

- оперативний рівень: управління оперативних командувань «Північ», «Південь», 8-го армійського корпусу, управління повітряних командувань Повітряних Сил;

- тактичний рівень – управління бригад, полків, баз, складів, арсеналів та інших військових частин, рівних названим [248, С. 3].

Надалі тривало удосконалення практичних механізмів щодо прийняття рішень у сфері оборони та військового будівництва: створено Воєнний кабінет Ради національної безпеки і оборони України (Воєнний кабінет), який став робочим органом Ради національної безпеки і оборони України в особливий період. Для визначення концептуальних засад, пріоритетних напрямів військово-технічної і військово-промислової політики та функціонування оборонно-промислового комплексу для забезпечення потреб Збройних Сил, інших військових формувань в озброєнні та військовій техніці створено Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу [248, С. 3]. За даними Міністерства оборони України, у 2015 р. на озброєння української армії надійшло 15 нових зразків зброї і техніки,

зокрема військово-транспортний літак АН-70, БТР4Е, БТР «Світязь», КрАз «Раптор», КрАз «Спартан». Також у вигляді допомоги від Великобританії Міні оборони отримало 55 броньовиків Saxon, від США Міні оборони – 30 автомобілів Humvee і 22 військових радари. Було розконсервовано та відремонтовано декілька тисяч одиниць військової техніки, а також відновлений військовий аеродром у Коломиї Івано-Франківської області [848].

Упродовж 2014 – 2018 рр. сформовано 18 бойових бригад, 4 полки та 9 батальйонів, крім того, кадр управління корпусу резерву та 4 кадри управлінь бригад, які поступово укомплектовуються необхідним озброєнням і технікою, 1 бригаду, 3 полки та 14 батальйонів бойового та логістичного забезпечення, окремий вузол РЕБ, 2 картографічні частини, окремий центр радіо- і радіотехнічної розвідки [995]. Започатковано практичні заходи з формування бригад територіальної оборони замість окремих загонів оборони: розроблено організаційно-штатну структуру бригади, визначені установи-формувачі, унормовано порядок формування і проведення бойового злагодження. У 2018 р. сплановано розгортання кадру управлінь цих частин. На весь особовий склад підрозділів територіальної оборони закладено в місця зберігання 100% стрілецької зброї з боєприпасами [995].

У 2017 р. проведено заходи з оптимізації системи управління угрупованнями сил і засобів, залучених до участі в Антитерористичній операції на території Донецької та Луганської областей. Здійснено перехід від трьох до двох оперативно-тактичних угруповань: ОТУ «Луганськ» і ОТУ «Донецьк». Визначено нові смуги відповідальності, оперативну побудову, порядок управління, взаємодії та всебічного забезпечення. Продовжувалося формування трьох регіональних центрів захисту інформації та кібернетичної безпеки. Модернізовано існуючі лінії прив'язки системи зв'язку Збройних Сил України шляхом будівництва волоконно-оптичних ліній зв'язку. Закуплено та надійшло у війська (сили) сучасне цифрове телекомунікаційне обладнання для нарощування спроможностей основних регіональних інформаційно-телекомунікаційних вузлів Збройних Сил України. Тривало створення Центру обробки даних Збройних Сил України [251, С. 76].

Реформування Генерального штабу та інших органів військового управління відповідно до принципів функціональної побудови органів військового управління в НАТО продовжено у 2018 р. Тоді ж введено посаду Командувача Об'єднаних сил, який реалізовував свої повноваження через Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України. Тривало планове створення єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами шляхом розгортання ефективної системи оперативного (бойового) управління, зв'язку, розвідки та спостереження (C4ISR), її інтеграція з єдиною автоматизованою інформаційною системою управління оборонними ресурсами (DRMIS). Запроваджено принцип підготовки та застосування військових частин, який передбачає їх підготовку до виконання завдань протягом п'яти місяців, подальше виконання бойових завдань в ООС протягом семи місяців та ротацію військовими частинами, що відновили боєздатність [252, С. 24].

Розглядаючи питання чисельності Збройних Сил України у 2014 – 2018 рр., зауважимо, що у перший період АТО велику допомогу підрозділам Збройних Сил надали добровольчі батальйони. Станом на березень 2014 р. Збройні Сили України могли протиставити терористам 6 тис. офіцерів і солдатів (контрактників) включно з тими, які служили в артилерії та повітряній обороні [814]. Після 1 березня 2014 р. Збройні Сили були приведені у повну бойову готовність, а 17 березня 2014 р. оголошено часткову мобілізацію в Україні. З цього часу держава почала функціонувати в умовах особливого періоду [248, С. 3]. У цьому ж році проведено три черги часткової мобілізації. У боєздатний стан приведено 159 військових частин Збройних Сил та 39 військових частин (установ) інших військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення. Для доукомплектування визначених військових частин (установ) із запасу призвано близько 110 тис. осіб та майже 6,2 тис. од. транспортних засобів національної економіки України, з них для потреб Збройних Сил – 95,4 тис. військовозобов'язаних і 5,5 одиниць техніки [248, С. 3].

Завдяки двом хвилям мобілізації кількість усіх військ (разом із ЗС України, НГУ, зведеними загонами ДПСУ, підрозділами СБУ та МВС) у зоні АТО вдалося збільшити до 35 тис. осіб. Однак у липні – серпні 2014 р. війська зазнали відчутних втрат, здебільшого пораненими, внаслідок роботи російської ствольної

та реактивної артилерії. Частини, які склалися з контрактників, а це передусім чотири бригади Високомобільних десантних військ, були не життєдіяльними, а деякі взагалі втратили боєздатність. Третя хвиля мобілізації, яка проводилася з 24 липня по 6 вересня 2014 року, дала змогу підтримати кількість військ у зоні АТО в межах 33–35 тис. осіб [902].

«Стратегічним оборонним бюлетенем» на 2015 рік передбачалась загальна чисельність ЗС України на рівні 90–100 тис. осіб (у т.ч. 70–75 тис. військово-службовців та 20–25 тис. цивільного персоналу). Одночасно планувалося виведення з бойового складу великої кількості озброєння та військової техніки та вивільнення зайвої інфраструктури [225, С. 4]. Кабмін затвердив чисельність призовників на строкову службу в жовтні – листопаді 2017 р. – 10 460 осіб. З початку 2017 р. із Збройними Силами уклали понад 26 тис. контрактів. Загалом, штатна чисельність Збройних Сил з 2013 по 2018 рр. збільшилася із 168 тис. до 255 тис. осіб [488].

Зазначимо також, що згідно з даними Міністерства оборони України станом на 21 листопада 2016 р. в АТО загинуло 2145 військовослужбовців Збройних Сил України, зокрема 691 особа з числа призваних під час часткової мобілізації. Серед загиблих – 335 офіцерів і 1807 солдатів і сержантів (старшин). При цьому загальна кількість поранених – 7091 військовослужбовець. Чисельність небойових втрат ЗС України становила 487 осіб [988]. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини, в Україні за період з 14 квітня 2014 р. до 15 лютого 2018 р. загинуло щонайменше 2523 цивільні особи (не враховуючи 298 цивільних осіб, які загинули внаслідок падіння літака рейсу МН17 17 липня 2014 р.). Кількість цивільних осіб, які зазнали поранень у зв'язку з конфліктом, оцінюється на рівні 7–9 тис. осіб [527, С. 5].

У Державному бюджеті України на 2014 р. Міністерству оборони були передбачені асигнування в сумі 27 069,3 млн грн (1,78% валового внутрішнього продукту), у тому числі за загальним фондом – 13 677,5 млн грн (50,5% видатків), за спеціальним – 1 473,6 млн грн (5,5%), за резервним – 11 918,2 млн грн (44%). Фактично надійшло 26 967,7 млн грн (1,77% ВВП) або 99,6% річних призначень. Із

них за загальним фондом – 13 677,5 млн грн (100% надходжень), за спеціальним – 1 372,0 млн грн (93,1%), за резервним – 11 918,2 млн грн (100%) [248, С. 3]. Додамо, що на етапі розгортання системи матеріально-технічного забезпечення вирішення значної частини проблем Збройних Сил взяв на себе волонтерський рух, який став показовим виявом громадської самоорганізації та набув небачених масштабів [253, С. 15]. В умовах розбалансування системи державного управління, браку ресурсних можливостей та зовнішньої агресії волонтери виконували функції держави із забезпечення силових структур та постраждалих громадян під час збройного протистояння.

Міністр оборони України С. Полторак зазначав, що фонд грошового забезпечення, затверджений для Міністерства оборони в Державному бюджеті на 2015 рік у сумі 15,4 млрд грн, дозволяв забезпечити виплату за встановленими нормами місячного грошового забезпечення військовослужбовцям і додаткових винагород учасникам АТО. Військовослужбовцям Високомобільних десантних військ та спецназу, Військово-Морських Сил, льотного та наземного складу авіації встановлено виплату щомісячної додаткової грошової винагороди обсягом 100% (іншим військовослужбовцям цю винагороду встановлено у розмірі 60%). Тож грошове забезпечення цих військовослужбовців було у середньому на 25% більше, ніж інших [405].

Виділені кошти (2015 р.) були спрямовані на: утримання Збройних Сил – 36 939,8 млн грн (74,9% загальної суми); підготовку Збройних Сил – 2084,9 млн грн (4,2% загальної суми); розвиток озброєння та військової техніки – 10 309,3 млн грн (20,9% загальної суми) [249, С. 3]. У 2016 р. у бюджеті нашої держави на потреби Збройних Сил України було закладено 46,9 млрд грн [848]. Таким чином, починаючи з 2014 р., спостерігається значне збільшення фінансування оборони та безпеки держави. Упродовж 2014 та 2015 років приріст фінансування становив 90% від попереднього року. За чотири роки, з 2013 до 2016 років, загальний бюджет сектору збільшився у чотири рази – з 14,8 млрд до 59,4 млрд грн. Таким чином, загальні видатки державного бюджету на оборону у 2016 р. досягли 8,7% від усіх видатків держави [225, С. 12].

У 2017 р. Міністерством оборони залучено для фінансування потреб національної оборони додаткові надходження у вигляді благодійних пожертв, гуманітарної та міжнародної технічної допомоги від іноземних держав у сумі 2,7 млрд грн, що сприяло перевиконанню плану за спеціальним фондом. У 2017 р. обсяг фінансування Міністерства оборони порівняно з 2016 р. збільшився на 14 100,6 млн грн або на 24%, що дало змогу забезпечити потреби Збройних Сил на мінімально необхідному рівні [251, С. 76]. У 2018 р. обсяг асигнувань, виділених Міністерству оборони, порівняно з 2017 р., збільшено на 22 857,3 млн грн, або на 31,67% при одночасному зменшенні індексу інфляції на 3,9% [251, С. 75].

За активної участі Ради волонтерів при Міністерстві оборони України, інших громадських об'єднань у 2014 р. прийняті законодавчі акти, які стосувалися реформування Збройних Сил України, реформи оборонно-промислового комплексу, оптимізації Національної гвардії України, оптимізації Служби безпеки України, статусу тимчасово окупованих і тимчасово непідконтрольних територій тощо, започатковані реформи, які кардинально змінили ситуацію щодо забезпечення житлом військовослужбовців і членів їх сімей, управління військовим нерухомим майном, продовольчого забезпечення і харчування, речового забезпечення та військової медицини [248, С. 8]. До підготовки проектів документів оборонного планування активно залучалися представники спільної робочої групи Україна – НАТО з питань військової реформи, іноземні радники Міністерства оборони та Генерального штабу, вітчизняні експерти і представники волонтерських організацій [248, С. 8].

28 лютого 2014 р. на розгляд Верховної Ради був внесений проект Постанови про звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (№ 4306). Недостатньо ефективними були також Постанова про Звернення Верховної Ради України до держав – гарантів безпеки України (№ 4390) від 11 березня 2014 р., Постанова про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй (№ 4418) від 13 березня 2014 р. [226]. Здебільшого Верховна Рада була вимушена приймати не упереджувальні, а оперативні рішення відповідно до змін воєнно-політичної обстановки.

17 березня 2014 р. були зареєстровані проект Закону про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію» (№ 4466), проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо служби у військовому резерві (№ 2591), 20 березня 2014 р. – проект Закону про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованих територіях України (№ 4473), проект Закону про окуповану територію – Автономну Республіку Крим (№ 4497), 25 березня 2014 р. зареєстровано проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення матеріально-фінансового забезпечення обороноздатності держави (№ 4491), проект Постанови про додаткові заходи щодо зміцнення обороноздатності України у зв'язку з агресією Російської Федерації (№ 4519) [226].

Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 р. «Про заходи щодо підвищення ефективності планування в секторі безпеки і оборони» зупинено виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р., затвердженої Указом Президента України від 2 вересня 2013 р. № 479, яка вже не відповідала реальним загрозам у військовій сфері. У травні 2015 р. була затверджена Стратегія національної безпеки України, а у вересні 2015 р. – нова редакція Воєнної доктрини України [226]. «Головним змістом зазначених документів є відмова від дотримання політики позаблоковості, інтеграція України до ЄС і НАТО», – зазначали у Міністерстві оборони України [249, С. 3].

Загалом у 2014 р. за результатами законопроектної та нормотворчої роботи, проведеної в Міністерстві оборони, ухвалено 8 законів України, 15 указів Президента України, 31 постанову і 20 розпоряджень Кабінету Міністрів України, які дали змогу: врегулювати правові аспекти у сфері оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності; унормувати необхідний в умовах особливого періоду та у разі залучення до проведення АТО рівень соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей; уточнити завдання Міністерства оборони, органів військового управління та вдосконалити порядок залучення Збройних Сил до проведення АТО; вдосконалити порядок забезпечення потреб Збройних Сил матеріально-технічними засобами, справними зразками озброєння та військової техніки.

Зазначимо, що з метою припинення конфлікту на території Донецької та Луганської областей України 5 вересня і 19 вересня 2014 р. були підписані Мінський протокол і Мінський меморандум. За підсумком тривалих переговорів прийнято Декларацію Президента України, Президента Французької Республіки, Президента Російської Федерації і Канцлера Федеративної Республіки Німеччина з підтримки Комплексу заходів з імплементації Мінських домовленостей [248, С. 21]. Міністерство оборони України розпочало кардинальні зміни, покликані модернізувати та зміцнити оборонне відомство. Для визначення напрямів реформ у сфері оборони проведено оборонний огляд і за його результатами підготовлено проекти основних документів оборонного планування в оновленій редакції, які мали стати основою для розроблення програм розвитку Збройних Сил України та інших складових сектору безпеки і оборони [248, С. 3].

У 2015 р. за результатами підготовлених проектів нормативно-правових актів ухвалено 21 закон України, 19 указів Президента України, 53 постанови та 48 розпоряджень Кабінету Міністрів України, що дало змогу: законодавчо визначити чисельність Збройних Сил; забезпечити підготовку та призов громадян на строкову службу; посилити відповідальність військовослужбовців за порушення військової дисципліни у Збройних Силах; удосконалити матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил, посилити співробітництво з НАТО у сферах підтримки і постачання, зв'язку та інформації; поліпшити соціальний захист громадян України, які проходять військову службу під час особливого періоду; адаптувати законодавство до норм міжнародного права щодо поводження з військовополоненими та інтернованими особами в особливий період; врегулювати питання забезпечення національного персоналу, який бере участь у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки, вогнепальною (стрілецькою) зброєю та боєприпасами; провести на території України багатонаціональні навчання за участю підрозділів збройних сил інших держав [249, С. 32].

Окремо варто зазначити затвердження у 2015 р. програми розвитку Сил спецоперацій. Сили спеціальних операцій (ССО) – один із чотирьох видів Збройних Сил України, поряд з Військово-Повітряними Силами, Військово-Морським флотом і Сухопутними військами, які призначені для виконання

широкого спектра завдань у сучасних умовах «гібридної війни». Планувалося, що ССО будуть займатися таємними операціями та нелегальною розвідкою (у тому числі і на території інших країн), створенням агентурних мереж, підготовкою до переворотів, поваленням режимів, дезорганізацією тилу, диверсіями [848]. Водночас зауважимо, що Кабінет Міністрів України не здійснив законодавчого врегулювання проблем фінансового і матеріально-технічного забезпечення діяльності Збройних Сил України, розробки та впровадження ефективної системи формування та використання бюджету для потреб Збройних Сил України, а чинний порядок призводив до численних бюджетних правопорушень та реалізації корупційних схем [225, С. 18].

6 червня 2016 р. Президент України П. Порошенко ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 р. «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», в якому прописані основні напрями реалізації воєнної політики України та розвитку сил оборони до кінця 2020 р. «Стратегічний бюлетень визначає шляхи досягнення цілей оборонної реформи, зокрема щодо збільшення спроможностей сил оборони до рівня, що дасть змогу забезпечити виконання завдань оборони держави і відновлення її територіальної цілісності, активну участь у реалізації Спільної безпекової і оборонної політики Європейського Союзу та активне співробітництво з НАТО з досягненням критеріїв, необхідних для набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору» [988]. Однак у 2016 – 2018 рр. з різних причин не виконано значної кількості визначених у СОБУ важливих завдань та заходів оборонної реформи. Зокрема це стосується питань реформування Збройних Сил України та інших складових сил оборони за принципами і стандартами НАТО, правового та соціального захисту військовослужбовців, учасників бойових дій, військових пенсіонерів і членів їхніх сімей [237].

У 2017 р. завершено формування пакета основоположних документів стратегічного й оборонного планування та запроваджено єдиний підхід до реалізації оборонної реформи на всіх рівнях державної влади, а саме: на рівні Президента України – Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України, Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, Стратегічний

оборонний бюлетень України, Державна програма розвитку Збройних Сил України на період до 2020 р.; на рівні Уряду – Середньостроковий план дій Уряду до 2020 р., Державна цільова оборонна програма розвитку озброєння та військової техніки на період до 2020 р., Державна цільова програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2021 року. За ініціативою та за безпосередньою участю Міністерства оборони України у 2017 р. було розроблено та прийнято: 3 закони України; 55 указів Президента України; 64 акти Уряду (39 постанов та 25 розпоряджень), видано 715 наказів Міністерства оборони України [251, С. 76].

У 2017 – 2018 рр. Верховна Рада України вносила численні зміни до Законів України «Про основи національної безпеки України», «Про оборону України», «Про організацію оборонного планування», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про правовий режим воєнного стану», «Про здійснення державних закупівель», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання», Кримінального процесуального кодексу України виходячи з необхідності зміцнення обороноздатності України тощо [226]. У 2018 р. Президент П. Порошенко ініціював зміни до закону про Збройні Сили України («Про внесення змін до статутів Збройних Сил України»). У жовтні того ж року Верховна Рада підтримала законопроект, затвердивши вітання «Слава Україні» – «Героям слава» в армії та Національній поліції. Також у цих структурах скасували звернення «товариш» і замінили його на «пан» / «пані» [488].

В умовах російсько-української війни Захід опинився перед складним політичним вибором: продовжувати політику обмеженого втручання і посередництва між Україною та Росією незважаючи на вичерпаний потенціал Мінських домовленостей, чи зайняти позицію більш активної протидії Москві. Самі ж відносини України з ключовими західними державами (США, Німеччиною, Францією,

Великобританією, Італією) протягом 2014 – 2018 рр. зазнали випробування в політичній, міжнародно-правовій, економічній, соціальній та військовій сферах [597, С. 14].

В інтерв'ю виданням німецької медіагрупи Funke, опублікованому 2 лютого 2017 р. газетою Berliner Morgenpost, П. Порошенко заявив, що підтримує проведення в країні референдуму, на який буде винесено питання щодо вступу до НАТО, і якщо українці проголосують «за», він докладе максимум зусиль, щоб наша країна стала повноцінним членом Північноатлантичного Альянсу [238]. При цьому Президент зазначив, якщо чотири роки тому лише 16% українців підтримували ідею вступу України до НАТО, то нині – 54% [238].

У самій Європі фактор війни на Сході України поступово трансформувався з чинника, що перешкоджав вступу до НАТО, в стимулюючий фактор для самого Альянсу, адже головним аргументом на користь інтеграції України в НАТО європейці вважають її протистояння з Росією – 40% від числа тих, хто підтримує вступ (соціологічне опитування 2017 року), 28% з них впевнені, що вступ України до НАТО посилить здатність Європи чинити опір російській агресії [257]. Російське вторгнення і окупація частини державної території України, яке на певному етапі сприймалося одним із чинників, які перешкоджають її вступу до Альянсу, відійшли на другий план [257].

Загалом пріоритетними напрямками міжнародного співробітництва у 2014–2018 рр. у воєнній сфері були: підтримання воєнно-політичного діалогу; опрацювання концептуальних документів стратегічного та оборонного планування; досягнення максимального рівня сумісності Збройних Сил України з відповідними силами держав – членів НАТО; військово-технічне співробітництво; забезпечення внеску у міжнародну безпеку. У 2015 р. зроблено дієві кроки з удосконалення нормативно-правової бази двостороннього співробітництва. Укладено 20 міжнародних договорів з 13 країнами світу, із них у сферах: оборони – 9, військових навчань – 9, військово-технічного співробітництва – 2. Водночас 6 міжнародних договорів у сфері військового співробітництва з Російською Федерацією припинено [249, С. 3]. Для реалізації обраних напрямів міжнародного співробітництва протягом 2017 р. проведено 911 заходів [251, С. 76].

З метою підвищення рівня підтримки громадськістю державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції та рівня довіри громадян України до НАТО як ключової інституції у зміцненні міжнародної безпеки 21 лютого 2017 р. главою держави була затверджена Концепція вдосконалення інформування громадськості про співробітництво України з НАТО на період 2017–2020 рр. [146]. Її реалізація мала б забезпечити якісне інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції, зокрема, шляхом роз'яснення засад, принципів, політики та діяльності НАТО, змісту і засад взаємодії України з НАТО, стану та перспектив такого співробітництва, а також ролі НАТО у зміцненні міжнародної стабільності і безпеки [82, арк. 128]. Зокрема пропонувалось проведення на постійній основі брифінгів з актуальних і поточних питань співробітництва, конференцій, круглих столів, семінарів, інформаційних заходів на тему євроатлантичної інтеграції України, днів євроатлантичного партнерства та тижнів НАТО [146].

Крім того, мало бути забезпечено функціонування тематичного веб-порталу «Україна – НАТО» та оновлення офіційних веб-сайтів органів державної влади щодо державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції. Також пропонувалася активізація співпраці з Мережею партнерства Україна – НАТО під егідою Спільної робочої групи Україна – НАТО з питань військової реформи високого рівня та започаткування відзначення щороку 9 липня річниці підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору [146]. У Концепції пропонувалось створення теле- і радіопрограм з роз'ясненням державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції, підготовка та видання підручників і навчальних посібників, аналітичних матеріалів та іншої інформаційної продукції з питань євроатлантичної інтеграції для загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, а також проведення тематичних навчань, курсів і семінарів для їхніх учнів та вихованців, слухачів професійно-технічних навчальних закладів і студентів (курсантів) вищих навчальних закладів [146]. 9 липня 2017 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України» [125], яким внесено зміни до законів України «Про основи національної безпеки України», «Про засади

внутрішньої і зовнішньої політики» та визначено стратегічний курс держави на набуття членства в Організації Північноатлантичного Договору (НАТО).

Наприкінці березня 2018 р. Президент України П. Порошенко затвердив Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік, що мала забезпечити виконання пріоритетних завдань, спрямованих на євроатлантичну інтеграцію України. Програма була структурно побудована за аналогією з типовим Планом дій щодо членства. Вона складається з п'яти розділів: політичні та економічні, оборонні/військові, ресурсні, безпекові і правові питання. Саме в першому розділі зосереджені завдання у зовнішньополітичній сфері. В якості ключових пріоритетів визначені протидія агресії Російської Федерації, захист суверенітету та незалежності України, відновлення територіальної цілісності держави в межах міжнародно визнаних кордонів, підготовка до членства в НАТО та Європейському Союзу [232].

Основними цілями партнерства у сфері стратегічних комунікацій визначені розвиток спроможностей органів державної влади у зазначеній сфері та усіх її складових на стратегічному та операційному рівнях шляхом надання консультативної і практичної підтримки; підтримка співпраці України з експертами, які мають відповідний досвід у сфері стратегічних комунікацій; сприяння розвитку в Україні культури стратегічних комунікацій на інституційному рівні, налагодження більш тісного співробітництва з неурядовими організаціями та сприяння розвитку їх спроможності здійснювати стратегічні комунікації в інтересах України; досягнення і підтримка найвищих стандартів точності та етики для забезпечення довіри до державної комунікативної політики [83, арк. 45]. Відповідно має бути створений координаційний міжвідомчий механізм інформаційних операцій; впроваджені реформи урядових комунікацій; розбудовані спроможності зі стратегічних комунікацій у сфері національної безпеки і оборони; дано поштовх розвитку публічної дипломатії; розроблена національна стратегія України у сфері стратегічних комунікацій; розроблена система підготовки фахівців у сфері стратегічних комунікацій; активізована взаємодія з державами – партнерами в інформаційній сфері [142].

Виконання Програми має особливе значення не лише для залучення і використання потенціалу та практичної і консультативно-дорадчої допомоги НАТО та держав – членів Альянсу з метою підвищення обороноздатності держави в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, але й для системного запровадження цілеспрямованих та планомірних заходів із підготовки держави до набуття членства в НАТО [206].

Провідну роль у координації діяльності, пов'язаної з виконанням завдань у сфері євроатлантичної інтеграції та підготовки України до членства в НАТО, відіграє Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції України, утворена Указом Президента України від 8 липня 2016 року № 296 [84, арк. 102]. Координація діяльності органів виконавчої влади з розроблення та здійснення заходів, спрямованих на виконання річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО, рішень Комісії Україна – НАТО, є одним із основних завдань Кабінету Міністрів України [141].

У досліджуваний період активно розвивалася співпраця в рамках восьми Трастових фондів та чотирьох програм із надання допомоги НАТО для України: Програми з розбудови доброчесності оборонних структур (Building Integrity), з професійного розвитку (Professional Development Program), з удосконалення військової освіти (DEEP) і «Наука заради миру та безпеки» (SPS). Також реалізовувався Комплексний пакет допомоги, затверджений Альянсом на Варшавському саміті 2016 р., метою якого була систематизація започаткованих ініціатив і проектів НАТО, консолідація і спрямування підтримки Україні для проведення широкомасштабних реформ шляхом покращення координації та співпраці між відповідними органами влади, збалансування ресурсів і програм [644].

Зважаючи на складну безпекову ситуацію, пов'язану з веденням «гібридної війни» Російською Федерацією проти України, основні зусилля міжнародного співробітництва у 2018 р. зосереджувалися на напрямках, що сприяли реалізації воєнної політики держави: доведення до світової спільноти достовірної інформації щодо подій, які відбуваються в зоні проведення операції Об'єднаних сил та загальної безпекової ситуації в регіоні; закріплення стратегічного курсу щодо

євроатлантичної інтеграції; виконання міжнародних зобов'язань; продовження конструктивного діалогу зі стратегічними партнерами України, державами-сусідами, зокрема щодо отримання матеріально-технічної та консультативно-дорадчої допомоги в рамках здійснення заходів оборонної реформи та протидії російській агресії на Сході України; забезпечення розвитку спроможностей Міністерства оборони та Збройних Сил щодо адекватного реагування на загрози національній безпеці у воєнній та інформаційній сферах, захисту України, її суверенітету, територіальної цілісності та непорушності (недоторканності) кордонів [252, С. 128].

Таким чином, в умовах переходу збройного протистояння на Донбасі в стан затяжного тривалого конфлікту основні зусилля Кремля зосереджувалися на підриві базових принципів української державності. «Фактично наново відродившись в умовах війни, українська армія пройшла горнило випробувань, зміцніла, набула безцінного бойового досвіду і впевненості у своїх силах та зламала загарбницькі плани озброєного до зубів ворога, – зауважував П. Порошенко. – Боездатні Збройні Сили України – це здобуток і заслуга мільйонів українців, істинних патріотів своєї держави, які щоденно роблять свій внесок у розбудову армії, вміло воюючи на передовій, тренуючись на військових полігонах та працюючи на оборонних підприємствах [940]. Задекларувавши у 2017 р. законодавчо вступ до Альянсу як зовнішньополітичний пріоритет та отримавши статус країни – аспіранта НАТО, Україна продовжила тісну співпрацю з Організацією і політичними заявами постійно підтверджувала свою непохитність в євроінтеграційних прагненнях.

7.2. Відновлення територіальної цілісності України: бачення політичних партій

Перемога Революції Гідності, втеча Президента України В. Януковича до Російської Федерації, анексія Російською Федерацією Кримського півострова, спроба В. Путіна поширити сепаратистський рух у південно-східних регіонах України – події, які першочергово визначали вектори суспільно-політичних

процесів у країні. Значну увагу у нових геополітичних умовах політичні партії приділяли розбудові Збройних Сил України та питанню зміцнення обороноздатності. Суспільний протестний рух, що призвів до подій, відомих як Революція Гідності, анексія Криму та початок збройної агресії Російської Федерації проти України, а також значних світоглядних змін у суспільстві, спричинив значне переформатування наявної партійної системи, в якій змінилися суб'єкти – політичні партії, відносини між ними, виникли нові лінії розмежування [919, С. 152].

В умовах неоголошеної війни Російської Федерації суспільно-політична ситуація в країні залишалася вкрай важкою. Про це, зокрема, говорив Голова Верховної Ради України О. Турчинов, відкривши ранкове пленарне засідання 11 березня 2014 р.: «Продовжується агресія збройних сил Російської Федерації в Криму. Під дахом російських військових пробують проводити фарс під назвою «референдум», який не має жодних правових легітимних наслідків. Але саме цей фарс використовують вороги України для того, щоб зробити злочин проти нашої держави, для того, щоб провести анексію частини її території. Україна не допустить цього» [274]. О. Турчинов повідомив, що Збройні Сили України приведені у повну бойову готовність, розпочали всеукраїнські військові навчання. «Чітко бачимо, в якому стані знаходиться наша армія, до якого стану її довела режимна команда Януковича-Азарова. Фактично ми починаємо відбудовувати Збройні сили України з нуля», – сказав він [274].

Окресленим процесам сприяли Президентські вибори 2014 р., які зафіксували нову розстановку політичних сил у країні, зокрема орієнтація на європейську інтеграцію стала «мейнстрімом» партійно-політичного середовища: всі кандидати, які посіли найвищі позиції за результатами виборів, представляли проєвропейську частину політичного спектра [919, С. 43]. Зважаючи на значний потенціал недовіри до лідерів парламентських партій, які особисто були на Майдані та брали участь у переговорах з В. Януковичем (О. Турчинов, А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок), суттєво зріс президентський рейтинг П. Порошенка [779]. Крім цього, опозиційні до нової влади політичні сили не змогли виставити єдиного кандидата через партійний розкол та ототожнення з підтримкою режиму В. Януковича.

Виборча кампанія проводилася в умовах окупації Криму Росією, збройних заворушень в областях Сходу та Півдня України, проголошення на території окремих районів Донецької та Луганської областей за підтримки російських військ «народних республік» та розгортання українською владою Антитерористичної операції на відповідних територіях. Зрештою, на виборах переміг П. Порошенко, який отримав майже 55% голосів [260]. Такий результат був зумовлений прагненням суспільства до якнайшвидшої стабілізації влади, нормалізації відносин із РФ та завершення протистояння на Донбасі та Криму [514].

Додамо, що станом на 2014 р. у суспільному дискурсі відчувався зсув громадської думки у бік підтримки європейської інтеграції, безпрецедентне розчарування в можливості розбудувувати спільні інтеграційні проекти на просторі СНД з відповідним домінуванням у них Росії [594]. Зростання частки невизначених і противників приєднання до будь-якого з союзів можна пояснити полярністю громадської думки до 2014 р. у виборі між ЄС, з одного боку, та Митним союзом – з іншого [594]. Зокрема, вже у травні 2014 р. частка прихильників Митного Союзу знизилась на 10% порівняно з 21% у травні 2013 р. До грудня 2015 р. тривало зменшення інтеграційної привабливості євразійської перспективи – до 15% [259].

Вочевидь це було зумовлено новими реаліями у двосторонніх відносинах між Україною та Росією, яка здійснила анексію Кримського півострова та розпочала воєнні дії на Сході України. Крім того, серед населення змінилося ставлення до визначення пріоритетних напрямків зовнішньої політики загалом. Зокрема відносини з країнами – членами ЄС стали очолювати перелік найбільш важливих, з точки зору населення, напрямків зовнішньої політики. У той же час, якщо коливання підтримки євроінтеграції відбувались то по висхідній, то по спадній, то паралельно з цим частка прихильників першочерговості відносин із Росією невпинно зменшувалася: від 35% у 2012 р. до 17% у квітні 2014 р. [918, С. 56]. Така зміна вказує не тільки на відмову від орієнтації на тісні відносини з РФ переважної частини колишніх прихильників цього курсу, але й дозволяє говорити про остаточне формування ядра прибічників європейського вектора зовнішньої

політики держави, що, за різними оцінками, може коливатися в межах 50% населення. Відповідно, це внесло свої корективи у політичне позиціонування українських партій та рухів [918, С. 56].

Питання перебігу АТО – одне із центральних у практичній діяльності політичних партій. У стінах парламенту відбувалися гострі дискусії стосовно розвитку подій у південно-східних областях України, можливих шляхів покращення воєнно-політичної ситуації. Для прикладу, 29 травня 2014 р. фракції «УДАР» і «Свобода» просили надати можливість для заяви. Голова засідання надав слово представникові фракції «Свобода» О. Мирному, який заявив, що фракція вимагає негайного прибуття Міністра оборони до Верховної Ради з інформацією про хід Антитерористичної операції. О. Турчинов повідомив, що зараз відбувається засідання Кабінету Міністрів і дав доручення запросити Міністра оборони на пленарне засідання [271].

Значний резонанс у суспільстві викликало підбиття терористами військово-транспортного літака Повітряних Сил Збройних Сил України ІЛ-76. 17 червня, майже одразу після цієї події, відбулося засідання Верховної Ради України. Представники пропрезидентських фракцій у виступах пропонували, зокрема, негайно розглянути питання про ведення воєнного стану в Донецькій та Луганській областях і згідно із законом привести всі підрозділи, які відповідають за проведення воєнного стану, до бойової готовності для того, щоб перекрити кордон країни, забезпечити зупинення так званого безвізового режиму; розглянути питання про зупинення військової співпраці з Російською Федерацією; негайно, адекватно до викликів часу, створити єдиний інформаційний центр у рамках Ради національної безпеки і оборони, що реагував і давав би об'єктивну інформацію стосовно подій, які відбуваються в Україні, особливо в рамках конфлікту і нерозв'язаної війни, яку оголосила Російська Федерація [279].

20 червня 2014 р. у Верховній Раді України з інформацією виступив в.о. Міністра оборони М. Коваль. Він повідомив, що отримав офіційну доповідь від начальника Генерального штабу, головнокомандувача Збройних Сил України, в якій зазначено, що війська повністю завершили оточення проблемного регіону і

відновили Державний кордон України спільно з Державною прикордонною службою і Національною гвардією [270].

Народні депутати запитали у М. Ковалю: чи готове Міністерство оборони до введення воєнного стану в Донецькій і Луганській областях? Чи зараз йде підготовка до цього? Чи готові військові генерали взяти всю повноту відповідальності для того, щоб в умовах воєнного стану проводити повноцінні армійські операції? Чому недостатньо використовується авіація, артилерія, коли виявляється скупчення терористів і російської військової техніки на території України? Чому не задіяна авіація для того, щоб знищити російські танки, які знаходяться в Луганську? На що він відповів: «Генерали Збройних Сил України несуть повну відповідальність за те, що відбувається зараз. Тому що антитерористичною операцією керують саме генерали Збройних Сил України і офіцери. Другий момент. Авіація і артилерія використовується в повному обсязі. Якщо ви назвете координати хоч одного танка, він буде негайно знищений, я вам даю слово...» [270].

На тлі російської воєнної загрози у якісно нових геополітичних умовах та за надзвичайних обставин український парламент спромігся провести у серпні 2014 р. парламентські слухання «Обороздатність України у ХХІ ст.: виклики, загрози та шляхи їх подолання», на яких було констатовано, що Росія у своїй політиці щодо України використовує нову форму протистояння у формі «гібридної війни», яка поєднує в собі інформаційно-торгівельно-енергетичну війну; воєнну агресію та окупацію; терористично-кримінальну діяльність; функції диверсійно-партизансько-громадянської війни та ін. Рекомендації слухань сформулювали широкий спектр пропозицій, трансформацій та реформувань у сфері оборони, збройних сил та сектору безпеки, які спрямовані до вимог і стандартів Альянсу.

Депутати запропонували посилити увагу до вироблення образу оновлених органів сектору безпеки і оборони, які відповідатимуть умовам і викликам ХХІ ст. Також було запропоновано працювати над досягненням особливо тісної координації розвідувальних та контррозвідувальних органів держави (Комітет з питань розвідки при Президентові), формування якісно нових Сил спеціальних операцій, які будуть здатні проводити розвідувально-диверсійно-підривну

діяльність як у глибокому тилу противника, так і на окупованих територіях; зможуть збирати і обробляти розвідінформацію; напрацьовувати єдині стратегічні рамки, вивчати особливості регіону та менталітету його жителів з метою найефективнішого (з найменшими втратами) проведення психологічних та інформаційних операцій; нетрадиційних воєнних дій; протидії тероризму; налагодженню інформаційно-роз'яснювальної роботи з цивільним населенням з метою заручення його підтримки та підтримки союзників тощо [270].

Головні кроки було визначено у: 1) зверненні до Президента та Кабміну з пропозицією вважати Рекомендації парламентських слухань 2012 р. щодо практичних заходів не виконаними. Хоч вони не втратили актуальності й сьогодні, але ніхто з посадовців не поніс відповідальності; 2) налагодженні співпраці та взаємодії державних і громадських інституцій щодо військової політики, підтримки позитивного іміджу армії, підвищення престижу військової служби; 3) оновленні Конституції України, суттєвому розширенні та обов'язковому запровадженні досвіду зарубіжних країн щодо парламентського контролю над сферою оборони і сектором безпеки та її кадровою політикою; 4) радикальному поліпшенні підготовки суспільства, молоді та фахівців до виконання ними конституційного обов'язку захисту Вітчизни, підвищенні ролі військової науки та її патріотично-виховного процесу; 5) історичній перспективі залишити першочерговим завданням країни увійти до євроатлантичної системи колективної безпеки, яка зможе надати реальну гарантію незалежності, цілісності та недоторканності держави [170]. Для України такі доленосні події поклали початок кардинального оновлення сфери оборони та національної безпеки, утворення дійсно патріотичної армії, набуття збройними силами нової якості.

Ставлення політичних партій та їх лідерів до військово-політичного блоку питань стало очевидним під час позачергових виборів до Верховної Ради України (2014 р.). На старті виборчої кампанії проєвропейська частина політичного спектра була представлена «старими» партіями (ВО «Батьківщина», «Свобода»), партіями, що були утворені внаслідок відокремлення від вже існуючих або злиття з ними («Народний фронт», «Блок Петра Порошенка»), а також партіями,

утвореними безпосередньо під час Майдану («Правий сектор»). Залишалися вільними деякі політичні ніші, на які могли претендувати нові партійні структури (лівий блок). Загалом кількість партій, що сформували списки для участі у виборах за партійними списками, склала 29 [232].

Кампанія з парламентських виборів 2014 р. дала поштовх до найбільш інтенсивних змін у функціонуванні партійної системи. Були усунуті від влади і фактично зійшли з політичної арени політичні партії, що до Майдану належали до складу пропрезидентської коаліції (Партія регіонів, КПУ). Цікаво, що навіть в умовах воєнної загрози з боку сусідньої держави відбувалося зниження ролі ідеологічної складової в програмах політичних партій. Свідченням цього стала поразка та не потрапляння до парламенту двох яскраво виражених ідеологічних партій КПУ і ВО «Свобода». Зрештою, за підсумками виборів, бар'єр для проходження у парламент подолали 6 партій: «Народний фронт» (22,14%), Блок Петра Порошенка (21,8%), Об'єднання «Самопоміч» (10,97%), «Опозиційний блок» (9,43%), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44%), ВО «Батьківщина» (5,68%) [256].

Зважаючи на особливості суспільно-політичної ситуації в державі та розгортання активних військових дій на Сході України, змістовним стрижнем кампанії стали теми: відновлення миру і захист країни; утримання економічної ситуації та боротьба з економічною кризою; здійснення реформ і реалізація європейського вибору. Також основними трендами у формуванні списків виборчих партій стало залучення «нових облич» учасників АТО, громадських активістів, волонтерів, журналістів [989]. Крім цього, залучення активістів Майдану до владних структур у період лютого–березня 2014 р. призвело до їх подальшого виходу на керівні позиції в нових політичних силах. Такий крок був схвально сприйнятий електоратом. За даними соціологічних опитувань, 68% опитаних напередодні виборів позитивно поставилися до внесення до списків громадських активістів, майже 60% командирів добровольчих батальйонів, військових учасників АТО [919].

Співпраця з громадянським суспільством, залучення найбільш активних його представників, формування партійних структур за участі громадських рухів та ініціатив стала позитивною тенденцією, що сприяла виконанню партіями їх

представницької функції [574]. Водночас реалізація цих підходів у політичному житті мала і певні негативні наслідки для парламентської діяльності політичних партій, зокрема, привнесення до парламенту радикальних і популістських підходів, певне зниження професійного рівня депутатського корпусу. Учасники виборчої кампанії звернули особливу увагу на безпекові проблеми, а також запропонували шляхи їхнього вирішення [574].

Під час виборчої кампанії 2014 р. своїм пріоритетом у сфері зовнішньої політики та забезпечення національної безпеки пропрезидентська партія «Блок Петра Порошенка» (БПП) вважала повноцінне членство України в ЄС та міжнародних силових блоках під егідою європейських держав. БПП вважав, що найефективнішим захистом від зовнішньої агресії є патріотичне об'єднання народу в боротьбі проти окупантів [955]. Водночас у політичній силі переконували, що не допустять розбрату в суспільстві та протистояння на ґрунті мови, ідеології, релігії. Політична та дипломатична боротьба за повернення тимчасово окупованого Криму і збереження територіальної цілісності України була названа пріоритетною. У політичній силі зазначали досвід попередніх двох місяців, який засвідчив, що Україна сама мусить забезпечити свою оборону за рахунок істотного збільшення витрат на модернізацію та посилення Збройних Сил та інших структур, які забезпечують захист країни від зовнішньої агресії [231]. «Часи невинного пацифізму минули. Зміцнення обороноздатності країни має стати загальнонаціональною справою, ділом всіх і кожного», – йшлося в передвиборній програмі БПП [231]. На думку політичної сили, український ВПК був здатний задовольнити більшість потреб армії і дати поштовх відродженню промислового потенціалу України на рівні високих технологій.

Значну увагу питанню національної безпеки було приділено у програмі політичної партії А. Яценюка «Народний фронт», яка вважала відновлення територіальної цілісності України, звільнення її від терористів, іноземних військ та найманців, встановлення належного контролю над державним кордоном своїм найголовнішим пріоритетом [804]. На законодавчому рівні «Народний фронт» пропонував відновити та на практиці реалізовувати стратегічний курс держави,

спрямований на євроатлантичну інтеграцію [793]. У зв'язку з цим вважалось за доцільне оновити Стратегію національної безпеки України та ухвалити нову Воєнну доктрину, в якій Росія буде чітко визначена державою-агресором. Що стосується Збройних Сил України і структур сектору безпеки і оборони, то їх пропонувалося реформувати та забезпечити новими, сучасними видами озброєнь, військового обладнання, допоміжними засобами. Це мало супроводжуватися комплексом заходів, покликаних підвищувати престижність військової служби. Крім цього, була звернена увага на необхідність будівництва та облаштування надійно укріпленого державного кордону [591].

Політична партія «Об'єднання «Самопоміч» у своїй передвиборній програмі переконувала, що обстоюватиме ефективну взаємодію парламенту, Президента та Кабміну для формування нової Воєнної доктрини [950]. З точки зору «Самопоміч», Україні слід було відмовитись від позаблокового статусу та здійснити реформу військової системи. Для цього пропонувалося формувати військовий резерв шляхом створення системи військової підготовки громадян. Поряд із запровадженням ефективного управління військово-промислового комплексу партія наполягала на виробництві та закупівлі сучасного озброєння [624]. Окрема увага була звернена і на соціальний захист військовослужбовців, прозоре та адресне забезпечення осіб, які захищали свободу українців та територіальну цілісність України, а також їхніх сімей. «Самопоміч» виступала за налагодження підтримки волонтерів, які самоорганізувалися для допомоги війську, а також загальнодержавне підвищення власної обізнаності, фізичної форми та патріотичного духу [624].

Політична партія «Опозиційний блок» у своїй політичній програмі орієнтувалася на колишній електорат Партії регіонів – населення східних та південних областей України, яке виступало швидше за налагодження повноцінних відносин із Росією, ніж за інтеграцію держави до Європи [372]. Вочевидь саме тому в його політичній програмі жодним чином не йшлося про умови, в яких проходили парламентські вибори, зокрема військову агресію РФ проти України. У політичній силі пропонували забезпечити зміцнення обороноздатності України, модернізувати армію, підвищити соціальний захист військовослужбовців та їхніх сімей,

правоохоронців, членів сімей загиблих і поранених учасників АТО. Також «Опозиційний блок» вимагав роззброїти всі незаконні воєнізовані формування, якими на той час в Україні були добровольчі батальйони [372].

У програмі Радикальної партії О. Ляшка зазначалося, що Росія хоче розвалити Україну через Східний фронт, а тому українці мають забезпечити підтримку військових для перешкодження реалізації задумів Кремля [385]. Серед іншого пропонувалась низка заходів, що стосувалися захисту цивільного населення в умовах військового вторгнення РФ. Було запропоновано утворити партизанські загони і підготувати цивільне населення до оборони великих міст. «Влада запрацює для фронту, генеральські посади займуть бойові офіцери. Пораненим та їх сім'ям держава забезпечить соціальний захист», – йшлося в програмі політичної сили, хоч і не містилося конкретики щодо кроків з реалізації цих пунктів програми. Так само не було деталізовано ще одного пункту програми, який проголошував можливість повернення ядерного статусу Україні [385].

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» у своїй передвиборній програмі під красномовною назвою «Україна переможе» вказувало на необхідність будівництва потужних Збройних Сил [367]. В умовах військової агресії з боку РФ політична сила декларувала, що Україна не має права поступитися жодною п'яддю землі, оскільки «не за це гинули наші герої». Було запропоновано організувати Ставку Верховного Головнокомандувача, через яку Президент України мав здійснювати все керівництво обороною держави. Окремо була звернена увага на наявність «некомпетентних генералів», від яких потрібно було очистити армію, тобто люструвати їх [367]. Кінцевим положенням програми «Батьківщини» було надання бійцям АТО статусу учасників бойових дій, їхнє забезпечення достойними зарплатами та пільгами, а також зняття бюрократичних перешкод у діяльності волонтерів. У комплексі зовнішньополітичних питань «Батьківщина» заявляла про необхідність повернення до «Женевського формату» переговорів з РФ, а також скасування «путінських законів», що, у баченні політичної сили, передавали РФ частину території Донбасу та амністували терористів [367].

Організація Північноатлантичного договору трактувалася «Батьківщиною» як система колективної безпеки, що може забезпечити свободу та мир для громадян, надійний захист від зазіхань з боку РФ. Саме тому стратегічною метою було визначено вступ України в НАТО, який мав супроводжуватись проведенням Всеукраїнського референдуму, проведеного у день дострокових парламентських виборів – 26 жовтня 2014 р. Крім того, у контексті євроінтеграції ВО «Батьківщина» пропонувало забезпечити переоснащення Збройних Сил України згідно із стандартами Альянсу, а також ухвалити закон про чіткий план та графік реформ для перетворення України на потенційного члена НАТО. Контроль за його виконанням слід було покласти на громадськість [367].

Детально розглядало питання національної безпеки та реформування Збройних Сил України у своїй програмі Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [382]. Політична сила декларувала намір запровадити правовий режим воєнного стану на території, де тривають бойові дії. «Свобода» вимагала призупинення дипломатичних відносин з Росією до часу припинення її агресії проти України та здійснення виплат компенсацій, а також встановити візовий режим з РФ. Нова концепція обороноздатності держави у візії політичної сили полягала в розбудові високотехнічної професійної армії та масовому народному резерві Збройних Сил України за швейцарським зразком [382]. Також мали бути сформовані загони територіальної оборони, а на всеукраїнському рівні пропонувалося запровадити систему загального військового вишколу громадян. Серед іншого пропонувалося «забезпечити покриття воєнних видатків країни за рахунок оподаткування надприбутків олігархів», а також встановити фінансування Збройних Сил України на рівні 5% від ВВП [382].

«Свобода» заявляла про наміри реорганізувати вітчизняний ВПК для першочергового оснащення армії найновішим озброєнням та вимагала заборонити будь-яку військово-технічну співпрацю з РФ. Окремий пункт програми «Свободи» стосувався проблем соціального захисту військовослужбовців та їхніх сімей, забезпечення високих соціальних гарантій для учасників АТО, в якому пропонувалося забезпечити їх пільгами у навчанні, працевлаштуванні, бізнесі, сплаті

комунальних послуг, наданням безкоштовних земельних наділів [382]. На зовнішньополітичній арені «Свобода» пропонувала вимагати від держав, які гарантували безпеку України (Будапештський меморандум 1994 р.), дієвого захисту. Укласти двосторонню угоду зі США про надання військово-технічної допомоги. Також пропонувалося визначити європейський україноцентризм стратегічним курсом країни. Спрямувати зовнішньополітичні зусилля на побудову тісної політико-економічної співдружності з країнами Балто-Чорноморської осі. Також вважалося доцільним здійснення необхідних кроків для вступу України в НАТО. На думку «Свободи», військове командування та силові структури слід було очистити від агентури Москви, зрадників і корупціонерів, а за антиукраїнську діяльність та пропаганду винних слід було позбавляти громадянства [382].

Схожу риторику мала програма партії Д. Яроша «Правий сектор», де було запропоновано запровадження воєнного стану по всій території України [384]. «Правий сектор» виступав за відновлення ядерного статусу України, хоча і не наводив конкретних кроків реалізації цього пункту своєї передвиборчої програми. Крім цього пропонувалося на державному рівні визнати факт російської агресії. В якості пріоритетного простору для реалізації української геополітичної стратегії було запропоновано Середньо-Східну Європу за діагоналлю Балтика-Закавказзя. Саме у цьому просторі, на думку представників політичної сили, були розташовані ті країни, що історично співдіяли з Україною (Швеція, Литва, Польща, Туреччина, Грузія). Щодо зовнішньополітичних орієнтирів були згадані взаємодія з НАТО та іншими структурами міжнародної безпеки, що мали запобігти зовнішнім загрозам [384].

«Правий сектор» декларував збільшення видатків на армію, її реформування і переозброєння. На державному рівні було запропоновано сприяти діяльності національно-патріотичних організацій, військово-спортивних, військово-технічних секцій, курсів та клубів [384]. Важливу роль у цьому процесі мало відігравати вивчення військової справи і підняття на належний рівень національного військово-патріотичного виховання у середніх навчальних закладах. Окрема увага була присвячена забезпеченню заходів безпеки у діяльності самих правоохоронних органів. Зокрема, політична сила пропонувала люструвати та оновити

особовий склад силових органів, знищити російську агентурну мережу на території України, ліквідувати усі прояви сепаратизму та тероризму. Політики пропонували прирівнювати корупцію у військовій сфері до особливо важких злочинів, а також суттєво посилити кримінальну відповідальність за державну зраду, дезертирство та шпигунство. У соціальній сфері пропонувалося розроблення гарантованого пакета соціального страхування для військових та членів родин загиблих під час бойових дій. Створення концепції захисту українського інформаційного простору було віднесене до одного із пріоритетів партії. Також політики наполягали на доцільності надання державного статусу Добровольчому Українському Корпусу (ДУК) [384].

Партія «Громадянська позиція» декларувала пріоритетність захисту миру та цілісності держави в умовах військових подій проти України та окупації її території [949]. Партія пропонувала побудувати трирівневу систему оборони України, яка ґрунтувалася б на професійній контрактній армії, військовому резерві постійної готовності та комплексній системі територіальної оборони. «Громадянська позиція» декларувала необхідність відновлення оборонно-промислового комплексу з опорою на власне виробництво, в кооперації з технологічно розвинутими державами. На думку політичної сили, у підсумку це мало забезпечити Збройні Сили і Національну гвардію України сучасним озброєнням. У безпековому вимірі на зовнішньополітичній арені Україні слід було встановити союзницькі відносини з США і Великою Британією на двосторонній договірній основі. Пріоритетним називався «вихід на стандарти і критерії, необхідний для вступу України до Європейського Союзу і НАТО» [949]. Політична сила також наполягала на тому, що у центрі уваги діяльності та відповідальності держави мають бути захист гідності прав і свобод громадянина згідно зі стандартами ЄС. «Громадянська позиція» також пропонувала переорієнтацію силового блоку на пріоритетний захист народу і країни від зовнішніх загроз, «а не влади – від власного народу, як було дотепер» [949].

У передвиборній програмі партії «Сильна Україна» йшлося, що мирний розвиток України неможливий без сучасної професійної армії на контрактній

основі, яка «здатна дати відсіч будь-якій зовнішній агресії» [371]. Саме тому реформу військового сектору пропонувалося проводити у декілька етапів: ухвалення нової Воєнної доктрини, яка буде відображати сучасний стан загроз і ризиків для безпеки країни; реформування структури і принципів фінансування Збройних Сил України, де пріоритетами буде висока зарплата і соціальний захист солдатів і офіцерів, впровадження сучасних типів озброєнь; створення нового мобілізаційного плану, що спирається, насамперед, на наявний кадровий резерв із співробітників правоохоронних органів. У політичній силі вважали, що створення професійної армії сприятиме працевлаштуванню громадян. «Сильна Україна» також заявляла, що зовнішня політика, національна безпека і оборона мають бути лише повноваженнями центральної влади. Право визначати межі держави має належати тільки народу України, а будь-які рішення щодо цього мають ухвалюватися на загальнонаціональному референдумі [371].

На окрему увагу заслуговують програми тих політичних сил, які не потрапили до парламенту, оскільки лідери цих сил не зникли з політичної сцени, часто беручи участь у різноманітних акціях. Також окремі політичні сили, які не подолали 5-відсоткового бар'єра, поступившись партіям, близьким за ідеологією, зберігали шанси поборотись за голоси виборців на наступних виборах. У передвиборній програмі забороненої в Україні Комуністичної партії зазначалось не лише припинення вогню, а й «відхід в небуття мілітаризації свідомості громадян, взаємної нетерпимості й ненависті, агресії й злості» [227]. КПУ стверджувала, що досягнення миру і його збереження немислимі без відновлення суверенітету та незаангажованості у царині зовнішньої політики. Крім того, міжнародний курс країни мають визначати насамперед інтереси громадян України, а не «корисливі забаганки інших держав», вважали в партії комуністів. Вони також пропагували встановлення «надійної завіси натовським задумам» [771]. Комуністи стверджували про необхідність відновлення добросусідських і братерських відносин з державами СНД, найперше з Росією, Білоруссю і Казахстаном, а також збереження єдності слов'янських народів. Не оминула політична сила тему утворених добровольчих батальйонів, які в програмі КПУ були названі як

«неофіційні збройні формування», і в категоричній формі виступала за їхню негайну ліквідацію. Першочерговими заходами, на думку КПУ, мали стати забезпечення військовослужбовців житлом, гідним рівнем життя і соціальними гарантіями, а також відновлення народної шани до захисників Вітчизни [771].

У політичній партії «Сила людей» переконували, що армія має формуватися на професійній основі виключно з патріотичних та підготовлених людей [373]. Кожен громадянин, який вирішив присвятити себе захисту держави, мав би отримати необхідні навички та засоби захисту, що відповідали найвищим стандартам і найкращим міжнародним зразкам, а також належне матеріальне забезпечення. «Сила людей» у зовнішній політиці вважала за доцільне негайну відмову України від позаблокового статусу, відновлення заходів з інтеграції в НАТО та передбачити можливість членства України в цій організації за результатами проведеного всеукраїнського референдуму [373].

Нацбезпеку із вирішенням соціальних питань пов'язувала партія «Відродження», представники якої заявляли, що у випадку проходження до парламенту першочергову увагу вони б зосередили на вирішення питань соціально вразливих верств населення, громадян з особливими потребами, ветеранів війни та праці, «афганців», «чорнобильців» [926]. Натомість «Громадянський рух України» вбачав гарантію особистої та громадської безпеки і відповідальності влади в наявності озброєного суспільства. «Кожен батько, голова родини, зобов'язаний мати особисту зброю, боронити свою родину», – йшлося у програмі політичної сили. У безпековому вимірі члени партії вважали, що Україна потребує створення сучасної, гнучкої та керованої Системи Державної Безпеки, головною метою якої є надійне забезпечення захисту території та її населення від загроз будь-якого походження. Крім цього, політична сила декларувала необхідність відновлення статусу ядерної держави для України [375].

Політична партія «5.10» Є. Балашова виступила з ініціативою формування контрактної армії та гідного фінансування міліції. У політичній силі переконували, що це може забезпечити програма «5.10», яка завдяки збільшенню щорічних надходжень до бюджету та ВВП України на рівні \$50 млрд щорічно та 2 трлн, відповідно, дозволить Україні захистити свої кордони і гідно відповісти

на агресію інших країн [772]. У програмі політичної сили також було задекларовано, що правоохоронець і солдат мають отримувати зарплатню не нижче 1000 дол. США [772]. Із настанням миру в Україні пропонувалось скасувати військову повинність та перейти на контрактну армію, що мала бути скороченою в 10 разів від існуючої, що налічувала на той час орієнтовно 157 456 осіб, у тому числі 119 166 військовослужбовців [772].

Партія «Солідарність жінок України» першочергово вимагала зупинити війну, задля чого пропонувалось «зробити все можливе і неможливе, щоб в Україні більше не пролилася жодна крапля крові» [941]. Однак конкретного механізму досягнення таких цілей у політичній силі не було запропоновано. У передвиборчій програмі Ліберальної Партії України мова йшла про ефективну зовнішню політику, метою якої було збереження цілісності країни; розвиток нових форм співробітництва з іншими країнами; розширення участі України у міжнародних організаціях і конвенціях; нормативи та стандарти яких необхідні і корисні для розвитку країни; збереження для України статусу транзитної держави, відновлення та розвиток експортних транспортних послуг; повернення Криму дипломатичними методами ведення міжнародної політики. Мало уваги проблемі забезпечення національної безпеки України було приділено у програмі політичної партії «Блок лівих сил України» [941]. У партії виступали лише за реформування та розбудову української армії, здатної забезпечити суверенітет і територіальну цілісність країни [941].

У політичній партії «Сила і честь» проголошено намір добиватися створення самодостатніх та боєздатних Збройних Сил України [852]. Крім цього, представники політичної сили виступали за забезпечення досягнення стратегічної мети – членства України в НАТО. Окремим пунктом у передвиборчій програмі йшлося про необхідність приведення до покарання усіх винних у загибелі «Небесної сотні» та учасників АТО [852]. Політична партія «Єдина країна» пропонувала створення професійної армії на контрактній основі, оснащеної сучасною зброєю, яка б була здатна захистити суверенітет України від зовнішньої агресії [595]. Це мало б супроводжуватися розвитком підприємств вітчизняного військово-промислового комплексу. Також було запропоновано популяризувати професію

військового, надавати преференції для військових для отримання вищої освіти, безвідсоткових іпотечних кредитів, кар'єрного росту та інше. На зовнішньополітичній арені було запропоновано брати участь в інтеграційних процесах, що відповідають національним інтересам України, які отримали загальнодержавну суспільну підтримку [595].

Партія «Зелена планета» Н. Земної також виступала за зміцнення обороноздатності країни та її безпеки [807]. Водночас політична сила вказувала на необхідність проведення реформи Збройних Сил України, розширення міжнародного співробітництва у сфері економіки, енергетики, безпеки та охорони навколишнього середовища. Натомість Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ» декларувало державний суверенітет і територіальну цілісність України, а також заявляло, що у сфері безпеки держава може боронити себе усіма доступними засобами [504].

У своїй програмі Партія зелених України вважала пріоритетними питаннями національної безпеки захист земельних та водних ресурсів [357]. Політична сила виступала за розвиток євроінтеграційних процесів, за активне співробітництво із країнами Чорноморського регіону, за зміцнення особливого партнерства України із Євросоюзом на засадах Угоди про Асоціацію. Водночас Партія зелених України вважала неприпустимим силове розв'язання проблем міждержавних стосунків та внутрішніх проблем, а також зазначала необхідність беззастережного дотримання норм міжнародного права [357].

Конгрес українських націоналістів (КУН) виступав за: захист територіальної цілісності України в межах існуючих кордонів; звільнення всієї території України від окупаційних російських військ і повернення тимчасово окупованого Криму під юрисдикцію Києва; посилення кримінальної відповідальності за дії, спрямовані на підрив національної безпеки України; фінансування Збройних Сил України на рівні, не нижчому ніж 2,5% ВВП; зміцнення системи початкової військової підготовки із залученням до педагогічного корпусу викладачів (здебільшого офіцерів) – українських патріотів, належне соціальне забезпечення військових. У зовнішньополітичній сфері КУН вимагав негайного приєднання

України до ЄС, відмови від «позаблоковості» та відновлення стратегічного курсу на вступ до НАТО; становлення України як регіонального лідера у Південно-Східній Європі [351]. Балтійський, чорноморський та каспійський регіони проголошувались зоною національних інтересів України. У соціальній сфері КУН ініціював призначення пожиттєвих пенсійних виплат Росією сім'ям загиблих українських громадян і пораненим під час російської агресії.

Після завершення виборчої кампанії Верховна Рада намагалася всіляко сприяти ухваленню відповідних законопроектів, які б покращили стан Збройних Сил України. Зокрема, першою спробою депутатів систематизувати політичне регулювання у сфері національної безпеки України стала коаліційна угода, укладена учасниками коаліції депутатських фракцій VIII скликання та спрямована на проведення реформ у державі і насамперед у системі національної безпеки і оборони. Учасники коаліції запевнили: «Ми підвищимо обороноздатність держави, реформуємо Збройні сили відповідно до сучасних вимог та досвіду, набутого у ході АТО, а також будемо розвивати оборонно-промисловий комплекс для максимального задоволення потреб армії та виходу на зовнішні ринки» [640].

У розділі «Реформування системи забезпечення національної безпеки і оборони» угодою передбачалось: розробка та прийняття нових редакцій Стратегії національної безпеки та Воєнної доктрини з урахуванням змін у воєнно-політичній обстановці довкола України; розроблення та внесення змін до Законів України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» та «Про основи національної безпеки України»; запровадження в державі системи стратегічного планування та прогнозування з метою запобігання загрозам національній безпеці та визначення порядку дій у кризових ситуаціях, яка б об'єднала у єдиний комплекс заходи політичного, воєнного, економічного, інформаційного та іншого характеру; реформування всієї системи мобілізаційної підготовки та мобілізації України з урахуванням особливостей збройної агресії в сучасних умовах; створення взаємоузгодженої державної системи інформаційної безпеки та розроблення і прийняття Концепції інформаційної безпеки; оптимізація структури розвідувальних органів України; розроблення та внесення змін до Закону України

«Про очищення влади» з метою встановлення окремого механізму проведення заходів з очищення влади в розвідувальних органах; встановлення мінімального рівня видатків на оборону в розмірі не менше 3% обсягу ВВП [342].

12 грудня 2014 р., у День Сухопутних військ Збройних Сил України, народні депутати заслухали Міністра оборони С. Полторака, який підбив підсумки першого року розгортання АТО. Він зазначив, що, плануючи бюджет на наступний рік, Міністерство оборони виходило з необхідності загроз, а також необхідності створення в Україні потужних, оснащених і добре підготовлених Збройних Сил. Відповідаючи на запитання, яке стосувалося диверсійно-розвідувальних груп, він позитивно висловився за створення таких груп і зазначив, що це питання буде передбачено в перспективі розвитку Збройних Сил. Також С. Полторак відповів на запитання щодо відсутності спецзв'язку у військових частинах, що дає можливість безперешкодно обстрілювати їх позиції, та про заходи Міноборони щодо встановлення закритого спецзв'язку. Він зазначив, що для створення такого виду зв'язку потрібно спочатку створити систему забезпечення таким зв'язком. За його словами, сьогодні відпрацьована програма та визначені засоби і в проекті бюджету передбачено понад 1 млрд грн для придбання цих засобів для забезпечення управління військами [263].

17 липня 2015 р. у Комітеті з питань національної безпеки і оборони відбулися слухання на тему: «Територіальна оборона України в умовах гібридної війни» [925]. У заході взяли участь народні депутати, представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій. Під час слухань обговорено питання впливу засобів та методів перебігу «гібридної війни» на національну безпеку України та організацію оборони держави; стан нормативно-правового та організаційного забезпечення виконання завдань територіальної оборони, а також пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері територіальної оборони; розвитку інституту проходження служби у військовому резерві з метою підготовки громадян України до виконання завдань територіальної оборони в адміністративно-територіальних одиницях, планомірної підготовки резервістів для комплектування Збройних Сил України та

інших військових формувань особовим складом; шляхи мотивації громадян до проходження служби у військовому резерві, а також пропозиції щодо вдосконалення питань організації проходження служби у військовому резерві. Учасники слухань також обговорили питання організаційно-правового формування національної системи сприяння Збройним Силам України та іншим військовим формуванням як складової частини оборони України. «Сучасний військово-політичний стан, у якому наша держава є об'єктом гібридної війни з боку Росії, свідчить про те, що переосмислення підходів до розуміння національної безпеки є критично важливим завданням, вирішення якого вимагає внесення відповідних змін до Конституції України, прийняття Закону «Про національну безпеку України», – наголошувалося у виступах [925].

Загалом, проаналізувавши, кому належить авторство законів, прийнятих парламентом протягом 2014 – 2017 рр., можна з'ясувати, якою є частка відповідальності різних суб'єктів законодавчої ініціативи за поточну політику. Із загальної кількості законів, прийнятих парламентом VIII скликання, 52% належить депутатам, 33% ініціював Кабмін і 15% – Президент [998]. Тому депутати не меншою мірою відповідальні за творення поточної політики та оновлення правового поля, ніж Уряд чи Президент. Крім того, за це відповідальні депутати не лише фракцій коаліції, а й інших політичних сил, якщо їхні законопроекти були підтримані та стали законами. Найбільше до ухвалених законопроектів долучилися парламентарі з фракцій «Блоку Петра Порошенка» (307) та «Народного фронту» (254). Депутати з Радикальної партії були причетними до 138 законопроектів, депутати із «Самопоміччя» – до 127, депутати з ВО «Батьківщина» – до 121, члени груп «Воля народу» – до 55, «Відродження» – до 48, депутати з фракції «Опозиційного блоку» – до 40 [802].

Таким чином, питання розбудови Збройних Сил України і зміцнення обороноздатності України посіло ключове місце в тематиці та змісті партійних програм на позачергових виборах до парламенту 2014 р. «Стрижневими» темами для проєвропейських політичних сил стали захист країни та відновлення миру. Проєвропейські партії переважно акцентували увагу на забезпеченні перемоги в

конфлікті, підтримці армії та інших військових формувань, учасників АТО, скасуванні позаблокового статусу та вступі до НАТО. Водночас головними особливостями, що вирізняли програми опозиційних партій, стосувалися підходів до врегулювання воєнного конфлікту на Сході України (вимога реалізації «мирного шляху», роззброєння добровольчих батальйонів як «незаконних збройних формувань»), заперечення люстрації, збереження позаблокового статусу. Хоча окремі з цих партій суто декларативно згадували про необхідність здійснення реформ в армії, саме вони своєю діяльністю найбільше долучилися до зниження обороноздатності України. Розвиток подій у 2014 р. показав, що існує необхідність проведення докорінних змін у підходах до формування засад державної політики. Тому було скасовано позаблоковий статус України, зупинено виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. як такої, що не відповідає сучасній воєнно-політичній обстановці та не забезпечує спрямування наявних державних ресурсів на пріоритетні напрями розвитку Збройних Сил України.

ВИСНОВКИ

У реалізації державної політики у сфері розвитку Збройних Сил України провідну роль відігравали політичні партії, що безпосередньо впливали на чисельність і структурну перебудову Збройних Сил України, стан забезпечення новітніми зразками озброєння та військової техніки, обсяги фінансування соціально-правового забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей і загалом забезпечення життєдіяльності української армії. Саме представлені у парламенті політичні сили розробляли та ухвалювали нормативну базу з питань оборони, вдосконалювали її до потреб Збройних Сил України та системи національної безпеки і оборони.

Полеміка щодо процесу становлення, розбудови та реформування Збройних Сил України з різною інтенсивністю тривала упродовж 1991 – 2018 рр. У ній брали активну участь науковці, військові та цивільні експерти, представники політичних та громадських організацій. Якщо у першій половині 1990-х років така риторика була забарвлена настроєм пострадянської пацифістської ейфорії, то вже згодом після перших глобальних і регіональних викликів у безпековій сфері перед Україною українські політичні партії та рухи заговорили про зміцнення військової безпеки держави та ролі Збройних Сил України у процесі державотворення. Водночас формування єдиної візії щодо розбудови та реформування Збройних Сил України і перспектив їхнього розвитку не існувало.

Практика державотворення довела, що Україна, як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права, з моменту відновлення державної незалежності послідовно вирішувала чимало військово-політичних завдань, які, перевищуючи внутрішньо-державні виміри, перетворились на один із ключових чинників європейської та світової безпеки. В умовах зламу біполярної системи міжнародних відносин українська політична еліта проголосила, що система безпеки і оборони країни залишається одним із найважливіших чинників існування держави, складовим елементом якого є Збройні Сили України, які, своєю чергою, залежать від динаміки розвитку державотворчих процесів і партійно-політичної кон'юнктури в країні.

У руслі державотворчих процесів на зламі 1990-х років у середовищі «неформальних» громадсько-політичних організацій, утворених національно-патріотичною частиною українського суспільства, був закладений «фундамент» концепту української армії. Пройшовши процес трансформації та політизації, він перейшов із теоретично-концептуальної площини у практичну, отримавши своє втілення в низці законодавчих ініціатив і рішень, що дисонували із радянським законодавством у військовій сфері, з боку органів державної влади західних областей Української РСР. Згодом було зупинено відправку громадян УРСР за межі республіки для проходження строкової військової служби, а в парламенті республіки було обговорено концепцію утворення Збройних Сил України, що передбачала перетворення військових угруповань Радянської армії на території України в українські збройні сили. Ключову роль у формуванні засад будівництва українського війська та формування армії за республіканським принципом відіграли члени Української Гельсінської групи, Народного Руху за перебудову, Співки офіцерів України, Організації солдатських матерів України, а також різного роду інші «неформальних товариств», що так чи інакше виступали за утвердження суверенітету України.

Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. перед керівництвом молодого держави постало питання реального захисту державного суверенітету й територіальної цілісності. Відтак, розпочалося повноцінне будівництво української армії. Оскільки власного досвіду у військовому будівництві українські політичні сили не мали, в перші роки після відновлення державної незалежності проблеми створення та розбудови українського війська, а також системи національної безпеки в цілому вирішувалися політиками інтуїтивно, паралельно із будівництвом інших державних інститутів. Було вирішено, що будівництво Збройних Сил України мало здійснюватися за принципом «розумної достатності» як за чисельністю і структурою, так і за озброєнням.

Українській політичній еліті вдалося досягнути консенсусу в питанні військового будівництва: на основі успадкованого від СРСР потужного військового утворення розпочали здійснювати будівництво Збройних Сил України. Практично

розпочалося планове скорочення і реформування Збройних Сил. Легітимізація та інституціоналізація такого надзвичайно важливого державного органу, як армія, відбулася досить швидко й без особливих ексцесів. Разом з тим був встановлений мінімальний контроль з боку законодавчої та виконавчої влади над військовою сферою.

Труднощі суспільно-політичних трансформацій в Україні у першій половині 1990-х років спонукали українську владу зосередити увагу на вирішенні поточних проблем, а не розробці та реалізації стратегічних планів. Ухвалені у першій половині 1990-х років закони України з питань правового забезпечення будівництва Збройних Сил України створили основу для початку практичного будівництва української армії. Водночас процес створення Збройних Сил України супроводжувався низкою негативних внутрішніх і зовнішніх чинників. З одного боку, давались взнаки соціально-економічні труднощі, пов'язані з розпадом Радянського Союзу, що не дозволяли Україні утримувати наявний на її території військовий контингент і спонукали до різкого скорочення числа військовослужбовців, відсутність військових кадрів, які мали б інший, крім радянського, вишкіл.

З іншого боку, Україна відчувала на собі потужний зовнішньополітичний тиск з боку ядерних держав, які пов'язували процес її входження до складу світового співтовариства з відмовою від ядерного роззброєння, що було третім за обсягами у світі. Крім того, у процесі налагодження повноцінних міждержавних відносин із Росією складним залишалося питання розподілу Чорноморського флоту СРСР, на основі якого українська влада планувала створити вітчизняні ВМС.

Визначальними рисами першої в історії України Воєнної доктрини стали оборонний характер, повна відмова від зброї масового знищення, дотримання позаблокового статусу та проголошення принципу паритетного та збалансованого скорочення всіх видів збройних сил та озброєнь у регіоні та світі виходячи з умови забезпечення оборонної достатності як засади військового будівництва кожної держави. Однак важка економічна криза в державі не дозволила реалізувати задекларовані у Воєнній доктрині принципи впродовж наступних декількох років.

У другій половині 1990-х років проблеми воєнної політики України та розбудови її Збройних Сил хоч і не були серед першочергових пріоритетів українських політичних партій та рухів, але водночас не були і поза їх увагою. Необхідність перебудови армії впливала, насамперед, із першорядної ролі обороноздатності країни, у забезпеченні та зміцненні її суверенітету, місця Збройних Сил України у системі силових структур і державних інституцій. Український політикум розглядав питання військового будівництва в країні крізь призму суспільно-політичних реалій, вказуючи при цьому, що країні потрібна високопрофесійна армія, утворена з військовослужбовців-контрактників.

Враховуючи складну економічну ситуацію в державі, ключовою у політичній риторичі була тема фінансового забезпечення Збройних Сил України, соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей. Певні програмні напрацювання у сфері військового будівництва отримали своє вираження у низці законодавчих ініціатив з боку парламентських політичних партій як центристського, так і лівого ідеологічного спрямування. Більше того, політичні сили були готові запропонувати кадри, здатні очолити не лише профільні комітети Парламенту, але й відповідні структури виконавчої влади.

На державному рівні пріоритетними напрямками реформування військової сфери були визначені підвищення рівня воєнної безпеки, реформування воєнної науки і розроблення першочергових заходів щодо нейтралізації найбільш небезпечних загроз національним інтересам. Було переглянуто функції українського війська, окреслено роль і місце видів Збройних Сил України, оперативних командувань, родів військ і спеціальних військ, задекларовано необхідність здійснення серйозних змін у структурі війська і, найголовніше, запропоновано здійснювати перехід до професійної армії. Процесу військового будівництва було надано більш цілеспрямованого характеру, окреслено пріоритетні напрями та завдання, а головне – гармонізовано у єдиний комплекс будівництво Збройних Сил України із загальним процесом державотворення.

Однак в умовах недофінансування військового сектору, геополітичних викликів, а також внутрішньополітичного протистояння всередині країни реалізувати

запропоновані програми реформування та розвитку Збройних Сил України не вдалося. Крім того, для військового сектору залишалась притаманною відсутність фахового обґрунтування витрат на оборону, яке б враховувало реальні економічні можливості держави та геополітичні реалії. Своєю чергою це призвело до зниження рівня технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин. Знижувався рівень боєготовності військ, стан мобілізаційних резервів, технічного та матеріального забезпечення з'єднань і частин, ступінь укомплектованості їх особовим складом.

Значну роль відіграла активна миротворча діяльність України та участь її військових у різноманітних миротворчих операціях під егідою ООН та НАТО. У комплексі відстоювання національних інтересів у військовій сфері на міжнародній арені та серед політичних партій і рухів України спостерігався своєрідний поділ на прихильників поглиблення військово-політичного співробітництва з Російською Федерацією, а також симпатиків участі України у діяльності НАТО. Зважаючи, що НАТО було найбільш успішним воєнно-політичним об'єднанням у новітній світовій історії, прихильники співпраці з Альянсом зазначали можливість молодій державі отримати надійну опору в сфері безпеки і оборони, реформувати вітчизняну армію згідно із останніми напрацюваннями в галузі воєнного мистецтва та убезпечити себе від будь-яких зазіхань із боку РФ. Водночас для більшості навіть найпалкіших прихильників євроінтеграції було цілком очевидно, що вступ України до НАТО був гіпотетичним і мав характер віддаленої перспективи передусім через стан української армії, що не відповідає стандартам Альянсу.

Натомість прихильники російського вектора зовнішньої політики вказували на схожість матеріально-технічної бази пострадянських держав, що, на їхнє переконання, мало суттєво полегшити процес реформування українського війська. Більше того, у співпраці з НАТО вони вбачали загрозу подальшому існуванню вітчизняного військово-промислового комплексу.

У той час як питання військового співробітництва України з РФ і НАТО лише ставало елементом передвиборної риторики політичних партій, державна політика України була спрямована на реформування Збройних Сил України за зразком

військових формувань держав – учасниць Альянсу. Водночас відсутність базового консенсусу в гілках української влади щодо зовнішньополітичних орієнтирів України на міжнародній арені, непослідовність, а інколи і невизначеність вітчизняного політикуму в ухваленні, а керівництва держави в реалізації принципових рішень у сфері військового будівництва не дозволяли провести повноцінне реформування Збройних Сил України згідно зі стандартами НАТО. Зрештою, подальші військово-політичні інтеграційні проекти з НАТО призупинив «касетний скандал» в Україні.

Зважаючи на суспільно-політичні та соціально-економічні чинники упродовж 1994 – 2005 рр., реалізувати задекларовані наміри реформування Збройних Сил України та військової сфери в Україні не вдалося: важка економічна криза в державі 1993 – 1998 рр., політична криза початку 2000-х років відкинули на невизначений термін можливість переведення армії на професійну основу. Не вдалося також здійснити якісного забезпечення та розвитку Збройних Сил України, оскільки в умовах фактичного зменшення чисельності армії втричі таке реформування не супроводжувалося глибоким науковим аналізом, а диктувалося радше економічним становищем: не відбувалось покращення забезпечення війська, а навпаки, зменшувалась його боєздатність і боєготовність.

Український політикум отримав потужний імпульс у напрямі активізації зусиль у розробці та прийнятті рішень, що стосувалися євроінтеграції держави, після подій «Помаранчевої революції» та перемоги В. Ющенка на президентських виборах. В умовах своєрідного переорієнтування українського політичного істеблішменту на західні військово-політичні блоки особливої ваги набули питання національної безпеки та належного функціонування Збройних Сил України.

Намагаючись запозичити іноземний досвід військового будівництва, пріоритетним було названо створення невеликої за чисельністю, сучасної армії, укомплектованої професіоналами, всебічно забезпеченої, оснащеної новітніми зразками озброєнь і військової техніки. Як йшлося в Коаліційній угоді депутатських фракцій «помаранчевої коаліції» (2006 р.), своєю структурою такі Збройні Сили України мали бути адаптовані структурно та функціонально до геополітичних і

воєнних викликів, переведені на контрактний спосіб комплектування та технічно модернізовані.

Питання переведення Збройних Сил України на професійну основу набуло надзвичайно важливого значення у діяльності усіх політичних сил. Це було зумовлене необхідністю збалансування завдань, структури та чисельності армії відповідно до останніх змін у воєнно-політичній обстановці та згідно з реальними фінансово-економічними можливостями держави. В українському політикумі існувало розуміння необхідності створити такі умови проходження військової служби, які б давали громадянам країни шанс робити життєвий вибір на користь захисту держави. На такий крок Україна зважилася, передусім, з урахуванням змін, які відбулися у світі. А вони наочно засвідчили те, що нечисленне, але оптимальне військо – не лише вимога часу, але й обов'язкова запорука національної безпеки держави.

Зважаючи на те, що євроінтеграція передбачала поглиблення взаємин із НАТО, український політикум почав приділяти більше уваги питанням реформування армії згідно зі світовими стандартами. Слід віддати належне, що Україна здійснила значний поступ у налагодженні політичної співпраці з НАТО та європейськими партнерами у військово-політичній сфері. Осторонь цих процесів певний час залишалися ті політичні сили, які традиційно виступали за тісні взаємини з Російською Федерацією. У той же час добитися рішучого повороту від відпрацьованих у попередні роки принципів багатовекторної політики Україна не змогла, оскільки за своїм економічним потенціалом була неспроможна утримувати велику армію. У період президентства В. Ющенка у сфері законодавчого, нормативно-правового забезпечення національної безпеки Уряд України спільно з парламентом ухвалив низку важливих рішень і постанов, які сприяли гармонізації українського законодавства зі світовими нормативно-правовими актами у сфері протидії тероризму, а також військово-технічного та військово-політичного співробітництва.

Політична криза під час «коаліціادي-2006» закінчилась розколом «помаранчевої коаліції» (БЮТ, «Наша Україна», СПУ), сприяла утворенню «антикризової

коаліції» у складі Партії регіонів, СПУ, КПУ та призначення В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. Ця політична криза, спричинена розвалом «помаранчевої коаліції», викликала ситуацію, коли у державі з проєвропейським президентом ухвалення законодавчих ініціатив, а також виконавча гілка влади перебували під фактичним контролем проросійських політичних сил. Внутрішньополітична криза в Україні не дала можливості політичним партіям продемонструвати на практиці виконання своїх передвиборних програм у сфері забезпечення національної безпеки та реформування Збройних Сил України. Водночас зміна балансу сил у парламенті засвідчила, що Україна знову перебуває на перехресті геополітичного вибору з переважним проросійським креном.

Після невеликого періоду геополітичного лавірування Україна поступово переорієнтувалася з євроатлантичного курсу на політику державного нейтралітету, яку активно підтримувала Російська Федерація. Обсяг фінансування Збройних Сил не відповідав не тільки нормативній, а й мінімальній потребі, та не враховував існуючого рівня інфляції. На практиці це означало подальшу політичну та економічну залежність офіційного Києва від Москви. Водночас голоси низки політичних сил, які попереджали про небезпеку такого політичного розвороту – БЮТ та НУ–НС, залишалися непочутими. Зрештою, використання проросійської та антинатовської риторики допомогло лідеру Партії регіонів В. Януковичу здобути перемогу на виборах Президента у 2010 р., що лише посилює російськоцентричність української зовнішньої політики у безпековій сфері.

У 2010 – 2013 рр. у сфері військового будівництва та розвитку Збройних Сил України відбувалися активні зміни, що були спрямовані на послаблення обороноздатності держави. Процес реформування Збройних Сил України після перемоги на виборах Президента України (2010 р.) В. Януковича та призначення Прем'єр-міністром України М. Азарова (2010 р.) по суті полягало у розвалі боєздатних військових частин. У цей час особливої ваги набуває чисельність особового складу Збройних Сил України. Заходи з удосконалення системи військової освіти, запровадження багаторівневої системи підготовки сержантського складу, активізації процесу та форм залучення громадян на військову службу дозволили втримати чисельність військовослужбовців за контрактом на рівні попередніх

років, хоча давались взнаки і десятиліття існування невирішених проблем в армії, спричинених недостатнім фінансуванням військової сфери.

Низький рівень конкурентоспроможності служби в армії на ринку праці був пов'язаний з недостатнім рівнем грошового забезпечення та недостатнім дотриманням стандартів соціального захисту військовослужбовців, що, відповідно, стримувало темпи професіоналізації Збройних Сил України. Попри це, основним шляхом виходу з кризової ситуації влада вважала подальше скорочення бойового і чисельного складу Збройних Сил України та виділення акумульованих грошей на оновлення озброєння та військової техніки. В армії продовжувався процес так званої «оптимізації» всіх ланок військового управління, що на практиці виявився звичайним скороченням особового складу. Мінімальне ресурсне забезпечення Збройних Сил України у розмірі близько 1% від ВВП при мінімально необхідних 3% ВВП не дозволяло повноцінно перевести армію на контрактну основу. Реформування української армії полягало насамперед у скороченні спектра завдань Збройних Сил України структур і чисельності Міністерства оборони України та Збройних Сил України, передачі надлишкових військових об'єктів, майна, землі в комунальну або приватну власність.

Законодавче регулювання розвитку Збройних Сил України відзначалося спробами Партії регіонів уряду М. Азарова та Президента України В. Януковича нівелювати євроатлантичний вектор розвитку України, що спочатку отримало своє вираження у встановленні позаблокового статусу України (2010 р.), а у подальшому – відмови від підписання Угоди про асоціацію України з ЄС (2013 р.). Крім того, Президентом України було підписано, а Верховною Радою України ратифіковано угоди про продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі з 2017 р. до 2042 р.

Загалом Верховна Рада України VI скликання, починаючи з 2010 р. та до завершення своєї каденції наприкінці 2012 р., ухвалила чимало суперечливих рішень, що стосувалися будівництва Збройних Сил України. З ініціативи В. Януковича у 2012 р. було повернуто стару редакцію Воєнної доктрини, яка містила у собі формулювання про «оборонну достатність» та «позаблоковість».

В умовах дезінтеграційних процесів у Збройних Силах України воєнно-політичне керівництво держави заявляло про малоймовірність виникнення локальної або регіональної війни проти України у середньостроковій перспективі. Сама ж армія перебувала у довготривалому стані глибокої кризи. Непродумане скорочення чисельності Збройних Сил України створювало додаткове навантаження на державний бюджет, а невиконання соціальних зобов'язань перед військовослужбовцями провокувало серйозне невдоволення серед військових, створювало несприятливу атмосферу у військових колективах.

Перемога Революції Гідності та зміна влади в Україні підвищили рівень суспільного запиту на швидкі позитивні зміни в країні та в усіх сферах суспільно-політичного життя. Однак у військовій сфері каталізатором проведення швидких та ефективних реформ стала розв'язана Росією військова агресія, що поставила під загрозу подальше існування України як суверенної держави. Враховуючи чинник російської військової загрози, проблеми розбудови Збройних Сил України та зміцнення обороноздатності України стали фактично ключовими у передвиборній риторичі політичних партій та рухів на позачергових виборах до парламенту 2014 р. Головними темами для проєвропейських політичних сил стали: захист країни та відновлення миру, акцентування уваги на забезпеченні перемоги в конфлікті, підтримці армії та інших військових формувань, учасників АТО, скасуванні позаблокового статусу та вступі до НАТО. Водночас низка політичних сил із проросійського сегмента українського політикуму поряд із суто декларативними заявами про доцільність посилення обороноздатності держави пропонували шляхом переговорів врегульовувати ситуацію, спровоковану РФ у деяких регіонах, зазначаючи виключно «внутрішній» характер військових подій на території України. Головними елементами їхньої партійної пропаганди стали вимоги реалізації «мирного шляху», роззброєння добровольчих батальйонів як «незаконних збройних формувань» поряд із збереженням позаблокового статусу. Події 2014 р. та цілковита неготовність держави до військової агресії вказали на гостру необхідність проведення докорінних змін у підходах до формування засад державної політики у сфері військового будівництва та розвитку проблеми розбудови Збройних Сил України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України

1. Ф. 1. Документи з основної діяльності.

Оп. 4.

Спр. 6974. Візит до США Міністра закордонних справ України А.М. Зленка 23–25 березня 1993 р., 38 арк.

2. Спр. 7045. Концепція національної безпеки і воєнна доктрина України. Офіційні документи і заяви з питань забезпечення національної безпеки, воєнної політики України та роззброєння, 63 арк.

3. Спр. 7067. Подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Гарантії безпеки, 68 арк.

4. Спр. 7309. Політичні питання (а). Саміт щодо безпеки та співробітництва в Європі 4–6 грудня 1994 р., Будапешт, 109 арк.

5. Спр. 9293. Ситуація в українсько-російських відносинах (переговори щодо розподілу ЧФ, питання про Севастополь). Стан в Криму, 9 арк.

6. Спр. 10413. Концепція національної безпеки і воєнна доктрина України. Офіційні документи і заяви з питань забезпечення національної безпеки, військової політики України та контролю над роззброєнням, 250 арк.

7. Спр. 600. Питання правонаступництва України щодо договорів колишнього СРСР, 70 арк.

8. Спр. 7162. Міжнародні конфлікти. Посередництво України у врегулюванні міжнародних конфліктів, 23 арк.

9. Спр. 10091. Взаємовідносини з Євросоюзом. (Галузеві концепції та Національна програма інтеграції України до ЄС), 168 арк.

10. Спр. 11957. Питання євроатлантичної безпеки, 41 арк.

Оп. 5.

11. Спр. 185/1. Співробітництво з НАТО. Том № 4, 129 арк.

12. Спр. 185/3. Засідання Комісії Україна – НАТО та РЄАП на рівні міністрів закордонних справ та оборони, 107 арк.

13. Спр. 185/4. Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП), 137 арк.

14. Спр. 11956. Співробітництво міністерств і відомств України з НАТО в рамках річного Цільового плану (поточна інформація), 11 арк.

15. Спр. 600/2. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (УПС), 92 арк.

16. Спр. 110/1. Взаємовідносини з Євросоюзом, 78 арк.

17. Спр. 110/2. Політичний діалог Україна – ЄС на найвищому рівні, 198 арк.

18. Спр. 110/3. Розширення ЄС та його наслідки для України, 168 арк.

Архів Верховної Ради України

19. **Ф. Р-1. Загальний фонд.**

Оп. 37.

Спр. 37. Інформація про делегації Верховної Ради України та групи народних депутатів України, які у 1996 році виїжджали за кордон (станом на 25 березня 1996 р.), 207 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

20. **Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.**

Оп. 32.

Спр. 2540. Пропозиції Верховної Ради СРСР про організацію підготовки і проведення першого з'їзду народних депутатів СРСР. Записки, довідки, інформації, телеграми ЦК Компартії України, його відділу організаційно-партійної та кадрової роботи, Президії Верховної Ради і Ради міністрів УРСР, трудових колективів, громадських організацій про вибори народних депутатів СРСР, відгуки трудящих про роботу Першого з'їзду народних депутатів СРСР, публікацію і обговорення проектів законів про зміни, доповнення Конституції України про вибори народних депутатів УРСР та місцевих Рад, хід виборчої кампанії до Верховної Ради України, суспільно-політичну обстановку в

республіці, характер звернень населення до Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР та з інших питань діяльності радянських органів, 208 арк.

21. Спр. 2658. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Комуністичної партії України, партійних органів, КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, про введення установчих з'їздів і конференцій НРУ за перебудову, Українського товариства «Меморіал», про несанкціоновані мітинги і збори у окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя УРСР, антирадянську діяльність емігрантських центрів, інші питання ідеологічної і масово-політичної роботи, 233 арк.

22. Спр. 2727. Листи, довідки, інформації ЦК КПУ, його відділів, партійних органів про реагування трудящих на відкритий лист ЦК КПРС комуністам України, громадсько-політичну і соціально-економічну ситуацію в республіці, реорганізацію Одеської вищої партійної школи в Одеський інститут політології і соціального управління. Довідка Інституту історії партії про «Об'єднану демократичну платформу», 189 арк.

23. Спр. 2764. Записки, інформації, листи, телеграми ЦК КПУ, його ідеологічного відділу, партійних і радянських органів, учасників партійних активів, громадських організацій, зборів громадськості, окремих громадян про перебудову системи політичного і економічного навчання, реагування населення на заяву ЦК КПУ, Президії Верховної Ради України і Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1990 р. щодо ситуації, яка склалася в західних областях УРСР, про громадсько-політичний стан в республіці, її окремих регіонах та інші питання ідеологічної роботи, 196 арк.

24. Спр. 2767. Записки, довідки, інформації, телеграми відділів ЦК КПУ, партійних, радянських органів, ЦК ЛКСМУ, громадських організацій, зборів партактивів і громадськості про тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні, проведення установчого з'їзду Української селянсько-демократичної партії, інші питання діяльності неформальних організацій, 172 арк.

25. Спр. 2907. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних органів, резолюції, звернення і заяви партійних зборів, зібрань громадськості, ветеранів про суспільно-політичне становище в республіці та діяльність опозиційних сил, про ситуацію у вугільнодобувних регіонах України, 166 арк.

26. Ф. 270. Народний Рух України

Оп. 1.

Спр. 2. Стенографічний з'їзд Установчого з'їзду НРУ 8-10 вересня 1989 р. у Києві (частково правлений маш. примірник з магнітофонної плівки). Ч. 1, 235 арк.

27. Спр.7. Декларації з'їзду до Генеральної Асамблеї ООН з питань контролю ООН за діяльністю урядів ядерних держав. Резолюції, звернення з'їзду. Звернення, резолюції трудових колективів, мітингів до з'їзду, 91 арк.

28. Спр. 6 Тексти і тези виступів делегатів на з'їзді НРУ.

29. Ф. 271. Українська Гельсінська Спілка – Українська Республіканська Партія

Оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань координаційної Ради Львівської обласної філії Української Гельсінської Спілки (06.11.1989 – 25.12.1989), 22 арк.

30. Спр. 2. Протоколи засідань Ради Львівської обласної філії Української Гельсінської спілки (01.01.1990 – 23.05.1990), 110 арк.

31. Спр. 3. Установчий з'їзд Української республіканської партії (типографський примірник), 63 арк.

32. Спр. 4. Програма Української Республіканської партії (Тези), 3 арк.

33. Спр. 5. Протоколи засідань Ради Української Республіканської партії. Виступ Секретаря УРП П. Розумного «Проблеми партійного будівництва», 24 арк.

34. Спр. 6. Протоколи засідань Проводу УРП, 5 арк.

35. Спр. 18. Протоколи, стенограма, резолюції, виступи учасників П з'їзду УРП, 265 арк.

36. Спр. 19. Протоколи засідань Ради УРП. Лист М. Гориня до Ради УРП від 22.06.1991 р., 132 арк.

Оп. 2.

37. Спр. 1. УВ-Експрес (видання Українського вісника), м. Львів, № 2. Маш. примірник, 32 арк.

38. Спр. 2. Львівські новини. Інформаційний бюлетень, орган Львівської обласної Ради УГС, № 1(3). Маш. примірник (Том 1), 72 арк.

39. Спр. 10. Голос Відродження. Видання Української гельсінської спілки, спеціальний випуск, ч. 5, 6, 8 арк.

40. Спр. 11. Вільна думка. Інформаційний бюлетень. Вид. Волинської філії УГС, 2 арк.

41. Спр. 12. Голос Відродження. Вид. Української Гельсінської спілки, ч. 2, 3(12), 9, 12 арк.

42. Спр. 14. Голос Відродження. Вид. УРП, ч. 9, 2 арк.

43. Спр. 15. Соборність. Міжрегіональний вісник УРП, ч. 4, 7, 9, 12 арк.

44. Спр. 16. Інформаційні бюлетені обласних організацій УРП, 42 арк.

45. Спр. 21. Визволення. Газета Секретаріату УРП, ч. 1-6, 10 арк.

46. Спр. 22. Львівські новини. Інформаційно-публіцистичний бюлетень, орган Ради Львівської обласної організації УРП, № 1(56), 5, 6, 8, 11, 14, 15, 17-19, 21, 26 (том 1), 157 арк.

47. Спр. 24. Інформаційні бюлетені обласних організацій УРП, 17 арк.

48. Спр. 39. Протоколи засідань Ради УРП та додатки до них.

49. Спр. 40. Протоколи засідань Проводу УРП та додатки до них.

50. Спр. 41. Протоколи засідань Секретаріату УРП.

51. Спр. 54. Тексти доповідей учасників теоретичної конференції – Ідеологія і тактика УРП.

52. Спр. 62. Текст доповіді «За Україну, за її волю» заступника голови УРП С. Хмари на III з'їзді партії.

53. **Ф. 328. Документи Соціалістичної партії України.**

Оп. 1.

Спр. 2. Протокол, Стенограма установчого з'їзду Соціалістичної партії України, 122 арк.

54. Спр. 16. Резолюції, постанови, заяви Політради СПУ, 81 арк.
55. Спр. 67. Матеріали про роботу Соціалістичної фракції у Верховній Раді України, 32 арк.

56. Ф. 332. Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань та їх представників у виборах Президента України, депутатів Верховної Ради України і місцевих рад (1994 – по теперішній час).

Оп. 1.

Спр. 28. Виборчий блок партій «Менше слів».

57. Спр. 30. Виборчий блок партій «Національний Фронт».

58. Спр. 40. Конгрес українських націоналістів.

59. Спр. 144. Політична партія «Українська національна асамблея».

Центральний державний архів вищих органів влади України

60. Ф. 5233. Адміністрація Президента України.

Оп. 2.

Спр. 101. Телеграми, послання і листи одержані на ім'я Президента України з-за кордону і відповіді на них, 237 арк.

61. Спр. 102. Доповідні записки, інформації та ініціативні листи працівників Служби на ім'я Президента України, 155 арк.

62. Спр. 104. Листування з МЗС України, 213 арк.

63. Спр. 105. Документи про відносини України з міжнародними організаціями, що не входять до системи ООН, 113 арк.

64. Спр. 106а. Матеріали про вибори Президента України, суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні (1994 р.), 76 арк.

65. Спр. 108. Доручення Президента України, документи про їх виконання, Т. 1., 68 арк.

66. Спр. 431. Документи про участь України в міжнародних організаціях та органах системи ООН, Т. 1, 126 арк.

67. Спр. 432. Документи про участь України в міжнародних організаціях та органах системи ООН, Т. 2, 116 арк.
68. Спр. 434. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики з іншими державами, Т. 1, 233 арк.
69. Спр. 435. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики з іншими державами, Т. 2, 134 арк.
70. Спр. 436. Документи щодо політичних та військово-політичних аспектів зовнішніх відносин України, Т. 1, 192 арк.
71. Спр. 436. Документи щодо політичних та військово-політичних аспектів зовнішніх відносин України, Т. 2, 181 арк.
72. Спр. 439. Документи щодо регіональних конфліктів, Т. 1, 231 арк.
73. Спр. 439. Документи щодо регіональних конфліктів, Т. 2, 167 арк.
74. Спр. 1000. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, Т. 1, 250 арк.
75. Спр. 1001. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, Т. 2, 180 арк.
76. Спр. 1002. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, Т. 3, 222 арк.
77. Спр. 1003. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, Т. 4, 222 арк.
78. Спр. 1004. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, Т. 5, 126 арк.
79. Спр. 1005. Документи щодо військово-політичних аспектів зовнішніх відносин України, Т. 1, 188 арк.
80. Спр. 1006. Документи щодо військово-політичних аспектів зовнішніх відносин України, Т. 2, 87 арк.
81. Спр. 2214. Документи до візитів глав держав в Україну, 182 арк.
82. Спр. 2220. Документи по роботі з дипломатичними представництвами України, 225 арк.
83. Спр. 2224. Документи про відносини України з НАТО та ЄС, 213 арк.

84. Спр. 2227. Документи про розвиток міжнародно-договірної практики України з іншими державами, 132 арк.

85. Спр. 2229. Тексти інтерв'ю Президента України та документи про їх підготовку, 144 арк.

86. Спр. 2051. Доручення Глави АПУ, першого помічника Президента України та документи про їх виконання, 154 арк.

87. Спр. 2052. Повідомлення для ЗМІ, Т. 1, 250 арк.

88. Спр. 2053. Повідомлення для ЗМІ, Т. 2, 250 арк.

89. Спр. 2053. Повідомлення для ЗМІ, Т. 2, 250 арк.

Галузевий державний архів Міністерства оборони України

90. **Ф. 3697. Адміністрація Міністерства оборони.**

Оп. А1П

Спр. 3697. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 221 арк.

91. Спр. 2041. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 246 арк.

92. Спр. 2042. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 251 арк.

93. Спр. 2043. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 221 арк.

94. Спр. 2044. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 248 арк.

95. Спр. 2046. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 265 арк.

96. Спр. 2050. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 249 арк.

97. Спр. 2051. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 294 арк.

98. Спр. 2052. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 295 арк.

99. Спр. 2053. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 297 арк.

100. Спр. 2054. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 260 арк.

101. Спр. 2055. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 270 арк.

102. Спр. 2056. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 173 арк.

103. Спр. 2059. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 250 арк.

104. Спр. 2060. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 257 арк.

105. Спр. 2061. Листування про військове співробітництво з зарубіжними країнами, 250 арк.

106. Спр. 5297. Копії вихідних документів за підписом Міністра оборони України до міністерств та відомств держустанов та організацій, 244 арк.

II

ЗАКОНОДАВЧІ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

107. Воєнна доктрина України. *Голос України*. 1993. 29 жовтня. С. 2–4.

108. Декларація про державний суверенітет України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 03.02.2018). Назва з екрана.

109. Державна програма будівництва і розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1237/2000> (дата звернення: 11.07.2018). Назва з екрана.

110. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (дата звернення: 03.11.2016). Назва з екрана.

111. Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки України. Київ, 1992. 618 с.

112. Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи: Парламентські слухання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl191103.htm (дата звернення: 23.05.2018). Назва з екрана.

113. Коментар МЗС України у зв'язку з порушенням Росією положень Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://chicago.mfa.gov.ua/news/26315-komentar-mzs-ukrajini-u-zvjazku-z-porushennyam-rosijeju-polozheny-dogovoru-pro-likvidaciju-raket-serednyoji-ta-menshoji-dalynosti-ukrros> (дата звернення: 18.03.2018). Назва з екрана.

114. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. Київ: «ІВА», 1996. 117 с.

115. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 3/97-ВР (із змінами і доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 10. Ст. 85.

116. Поглиблення співпраці Україна – НАТО: короткотермінові заходи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012 (дата звернення: 05.02.2017). Назва з екрана.

117. Про затвердження Змін до Положення про організацію та здійснення середньострокового та короткострокового оборонного планування в Міністерстві оборони України і Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 16 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 07.04.2018). Назва з екрана.

118. Про без'ядерний статус України: Заява Верховної Ради України від 24 жовтня 1991 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-12> (дата звернення: 017.03.2018). Назва з екрана.

119. Про без'ядерний статус України: Заява. URL: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12> (дата звернення: 18.06.2018). Назва з екрана.

120. Про боротьбу з тероризмом: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 24.03.2017). Назва з екрана.

121. Про вибори народних депутатів України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 17.09.2018). Назва з екрана.

122. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 12.08.2018). Назва з екрана.

123. Про військові формування на Україні: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12> (дата звернення: 05.04.2018). Назва з екрана.

124. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19> (дата звернення: 03.11.2018). Назва з екрана.

125. Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 30. Ст. 329.

126. Про внесення змін до Інструкції з організації і проведення навчальних зборів з військовозобов'язаними у військових частинах і установах Збройних Сил України: Наказ Міністерства оборони України від 05 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 17.09.2018). Назва з екрана.

127. Про господарську діяльність у Збройних Силах України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1076-14> (дата звернення: 12.05.2018). Назва з екрана.

128. Про державне оборонне замовлення: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-14> (дата звернення: 27.09.2018). Назва з екрана.

129. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15> (дата звернення: 16.01.2018). Назва з екрана.

130. Про Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва України з НАТО: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/292/97> (дата звернення: 08.07.2018). Назва з екрана.

131. Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98> (дата звернення: 23.12.2018). Назва з екрана.

132. Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791/2002> (дата звернення: 10.06.2018). Назва з екрана.

133. Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-12> (дата звернення: 17.09.2018). Назва з екрана.

134. Про додаткові заходи щодо набуття Україною без'ядерного статусу: Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 1992 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-12> (дата звернення: 08.05.2018). Назва з екрана.

135. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Указ Президента України № 264/2007 від 2 квітня 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20070405190057/http://www.president.gov.ua/documents/5961.html> (дата звернення: 01.12.2018). Назва з екрана.

136. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 08.09.2018). Назва з екрана.

137. Про заснування Місії України при НАТО: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1333/97> (дата звернення: 12.08.2018). Назва з екрана.

138. Про затвердження Змін до Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: Наказ Міністерства оборони України від 27 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 08.09.2018). Назва з екрана.

139. Про затвердження Змін до Положення про військово-медичну службу України: Наказ Міністерства оборони України від 26 серпня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 19.07.2018). Назва з екрана.

140. Про затвердження Зміни до Інструкції про порядок та розміри виплати винагороди військовослужбовцям Збройних Сил України за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду: Наказ Міністерства оборони України від 6 травня 2017 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 14.10.2018). Назва з екрана.

141. Про затвердження Порядку здійснення координації діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань додержання режимів на державному кордоні: Постанова Кабінету міністрів України від 18 січня 1999 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-99-%D0%BF> (дата звернення: 02.11.2017). Назва з екрана.

142. Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік: Указ Президента України № 89/2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/892018-23882> (дата звернення: 03.05.2018). Назва з екрана.

143. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98> (дата звернення: 30.07.2018). Назва з екрана.

144. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: Постанова Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19> (дата звернення: 25.08.2017). Назва з екрана.

145. Про Збройні Сили України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

146. Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43/2017> (дата звернення: 02.11.2018). Назва з екрана.

147. Про концепцію оборони і будівництва Збройних сил України: Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12> (дата звернення: 24.09.2018). Назва з екрана.

148. Про Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року: Рішення Ради національної безпеки і оборони від 29 грудня 2012 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-12> (дата звернення: 17.02.2017). Назва з екрана.

149. Про національну безпеку України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 14.05.2018). Назва з екрана.

150. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92> (дата звернення: 27.09.2018). Назва з екрана.

151. Про об'єднання громадян: Закон України. *Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій*. Київ: Четверта хвиля, 2001. С. 55–67.

152. Про оборону України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 03.04.2017). Назва з екрана.

153. Про оголошення в Україні 2005 року Роком ветеранів: Указ Президента України № 1135/2004 від 4 вересня 2004 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135/2004> (дата звернення: 09.08.2018). Назва з екрана.

154. Про оптимізацію мережі військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів: Наказ Міністерства оборони України від 15 серпня 2015 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/poslugi/viznannya-inozemnih-dokumentiv/normativno-pravova-baza> (дата звернення: 11.05.2018). Назва з екрана.

155. Про основи національної безпеки України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 18.09.2018). Назва з екрана.

156. Про Основні напрями зовнішньої політики України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата звернення: 24.01.2018). Назва з екрана.

157. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата звернення: 16.05.2018). Назва з екрана.

158. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 05.11.2018). Назва з екрана.

159. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 03.10.2017). Назва з екрана.

160. Про Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/618/2012> (дата звернення: 05.12.2017). Назва з екрана.

161. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1479-14> (дата звернення: 14.09.2018). Назва з екрана.

162. Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1518-14> (дата звернення: 23.07.2018). Назва з екрана.

163. Про правовий режим майна у Збройних Силах України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14> (дата звернення: 19.08.2018). Назва з екрана.

164. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28.06.2017). Назва з екрана.

165. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.11.2018). Назва з екрана.

166. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 23.11.2017). Назва з екрана.

167. Про проект Воєнної доктрини України: Постанова Президії Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2571-12?lang=uk> (дата звернення: 09.02.2018). Назва з екрана.

168. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.08.2018). Назва з екрана.

169. Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3624-12> (дата звернення: 05.03.2017). Назва з екрана.

170. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у ХХІ столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1639-18> (дата звернення: 09.10.2018). Назва з екрана.

171. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України: Указ Президента України № 389 від 08.06.2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/389/2012/para6#n6> (дата звернення: 15.12.2018). Назва з екрана.

172. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про нову редакцію Воєнної доктрини України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/390/2012/para5#n5> (дата звернення: 04.06.2017). Назва з екрана.

173. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 березня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/336.html> (дата звернення: 12.09.2018). Назва з екрана.

174. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення: 23.02.2018). Назва з екрана.

175. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13.09.2017 р. «Про Ставку Верховного Головнокомандувача»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/455.html> (дата звернення: 19.05.2018). Назва з екрана.

176. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 березня 2017 року «Про невідкладні додаткові заходи із протидії гібридним загрозам національній безпеці України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mbo.gov.ua/documents/441.html> (дата звернення: 08.06.2017). Назва з екрана.

177. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2010 року «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119/> (дата звернення: 18.03.2018). Назва з екрана.

178. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 2004 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/32.html?PRINT> (дата звернення: 15.09.2018). Назва з екрана.

179. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення: 27.10.2018). Назва з екрана.

180. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015?nreg> (дата звернення: 16.10.2018). Назва з екрана.

181. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 року «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин

України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)»: Указ Президента України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861/2005> (дата звернення: 13.08.2017). Назва з екрана.

182. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/962016-19836> (дата звернення: 24.09.2018). Назва з екрана.

183. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

184. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832> (дата звернення: 19.03.2018). Назва з екрана.

185. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 24.11.2018). Назва з екрана.

186. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 07.05.2018). Назва з екрана.

187. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390/2012> (дата звернення: 19.08.2018). Назва з екрана.

188. Про розвідувальні органи України: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2331-14> (дата звернення: 07.02.2018). Назва з екрана.

189. Про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 року: Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_050 (дата звернення: 04.07.2016). Назва з екрана.

190. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 08.11.2017). Назва з екрана.

191. Про стан забезпечення житлом та іншими гарантіями соціального захисту військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб: Парламентські слухання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl1080206.htm?fbclid=IwAR1pd5TituXcGfvjpC6dr8-P3U-8KU5I2qShNWmKJEqXAr57uj_2i8qJLCU (дата звернення: 26.09.2017). Назва з екрана.

192. Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України: доповідь Голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони на парламентських слуханнях. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://komnbor.rada.gov.ua/news/main_news/72617.html (дата звернення: 18.03.2018). Назва з екрана.

193. Про стан та перспективи розвитку воєнної організації та сектору безпеки України: Матеріали парламентських слухань. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://komnbor.rada.gov.ua/uploads/documents/30360.pdf> (дата звернення: 15.08.2018). Назва з екрана.

194. Про стан та перспективи розвитку воєнної організації та сектору безпеки України: Парламентські слухання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2305112.htm?fbclid=IwAR0HuBXO TIyEtSr6YfWQjISfGFNNnh-eKzziFvyOLy4Hntm9ddtnrDGy02E (дата звернення: 17.07.2018). Назва з екрана.

195. Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 13.03.2018). Назва з екрана.

196. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/105/2007> (дата звернення: 04.06.2018). Назва з екрана.

197. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007> (дата звернення: 01.04.2018). Назва з екрана.

198. Про стратегію України щодо НАТО: Рішення РНБО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archives.gov.ua/International/Strategia.pdf> (дата звернення: 11.12. 2018). Назва з екрана.

199. Про усунення загрози територіальній цілісності України», що виникла в результаті будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1234-15> (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

200. Про утворення Ради оборони України: Постанова Верховної Ради України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1658-12> (дата звернення: 19.02.2017). Назва з екрана.

201. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла: Постанова Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1235-iv> (дата звернення: 23.08.2018). Назва з екрана.

202. Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/613-14> (дата звернення: 05.11.2018). Назва з екрана.

203. Про чисельність Збройних Сил України на 2012 рік: Закон України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3742-17>.

204. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> (дата звернення: 23.04.2018). Назва з екрана.

205. Римская декларация сессии Совета НАТО о мире и сотрудничестве. Рим, 7-8 ноября 1991 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_011 (дата звернення: 23.09.2017). Назва з екрана.

206. Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/58/62/bd6cdbcf9328901d1d1d8163ae5348c6_1522256231.pdf (дата звернення: 08.05.2018). Назва з екрана.

207. Угода між державами – учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_082 (дата звернення: 07.12.2018). Назва з екрана.

208. Угода між Україною і Російською Федерацією про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на центральні передзаводські бази Російської Федерації з метою їх розукомплектування та знищення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_016 (дата звернення: 04.03.2018). Назва з екрана.

209. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020 (дата звернення: 16.10.2018). Назва з екрана.

210. Угода між Україною і Сполученими Штатами Америки щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_007 (дата звернення: 08.05.2018). Назва з екрана.

211. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046 (дата звернення: 03.12.2017). Назва з екрана.

212. Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128 (дата звернення: 30.04.2017).

213. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082 (дата звернення: 28.03.2017). Назва з екрана.

214. Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_086 (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

215. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 28.09.2018). Назва з екрана.

216. Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.): у 2-х кн. / упоряд. В. В. Будяков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 1998. Кн. 2. 496 с.

217. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002 (дата звернення: 11.10.2018). Назва з екрана.

218. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) від 9.07.1997 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002 (дата звернення: 14.03.2018). Назва з екрана.

219. Хартія Україна-США про стратегічне партнерство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140. (дата звернення 30.05.2017). Назва з екрана.

220. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_015.

221. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 409 с.

222. Щодо проходження військової служби громадянами республіки: Розпорядження Ради міністрів Української РСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-90-%D1%80> (дата звернення: 05.09.2018). Назва з екрана.

223. Bucharest Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.nato.int/cps/us/natohq/official_texts_8443.htm (дата звернення: 26.08.2018). Назва з екрана.

224. Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Prague, Czech Republic. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm (дата звернення: 27.08.2018). Назва з екрана.

III

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

Аналітичні матеріали

225. Аналіз видатків сектору оборони в Україні: 2006 – 2016 роки. Київ, 2017. 23 с.

226. Аналіз державної політики у сфері національної безпеки і оборони України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Analiz-polityky-NB-pravl-final.pdf> (дата звернення: 06.08.2018). Назва з екрана.

227. Аналіз списку КПУ на дочасних виборах 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.chesno.org/post/2003/> (дата звернення: 17.02.2018). Назва з екрана.

228. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с.

229. Зовнішня політика України – 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети: щорічник / Ред.: Г. М. Перепелиця; Ін-т зовніш. політики Дип. акад. України. Київ: Стилос, 2008. 212 с.

230. Народна законодавча ініціатива як форма безпосередньої демократії: доцільність запровадження в Україні». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1027/> (дата звернення: 08.06.2018). Назва з екрана.

231. Парламентські вибори-2014: підсумки і роздуми про майбутнє [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1415269995_file.pdf (дата звернення: 21.05.2018). Назва з екрана.

232. Парти́йна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Парти́йна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування» 16 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf – С. 9. (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

233. Парти́йна система України після парламентських виборів – 2012: аналіт. доп./ за заг. ред. О. А. Фісуна; Регіон. Філіал НІСД у м. Харкові. Харків: «Золоті сторінки», 2012. 135 с.

234. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017р. Центр Разумкова. Київ, 2017. 125 с.

235. Проблеми і напрями розвитку Збройних сил України в сучасних умовах. Аналітична доповідь. Київ : НІСД. 2013. 79 с.

236. Рагозін М. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2003_21/09_ragozin_mp.pdf (дата звернення: 06.03.2018). Назва з екрана.

237. Рекомендації щодо першочергових кроків Президента у сфері оборонної реформи. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-06/> (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

238. Україна – НАТО: стан та перспективи взаємовідносин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pologyrda.gov.ua/arhiv-novin/5184-ukrajina-nato-stan->

ta-perspektivi-vzaemovidnosin-04-09-2017.html (дата звернення: 19.10.2018). Назва з екрана.

239. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 207 с.

240. Чисельність Збройних сил України як фактор обороноздатності. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/chiselnist-zbroynikh-sil-ukraini-yak-faktor-oboronozdatnosti#_ftn4 (дата звернення: 24.04.2018).

241. Ядерне роззброєння України: висновки та перспективи на майбутнє. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gazeta.ua/blog/52578/aderne-rozzbroyennya-ukrayini-visnovki-ta-perspektivi-na-majbutnye> (дата звернення: 14.05.2018). Назва з екрана.

Статистичні матеріали

242. Біла книга – 2006: оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, 2007. 96 с.

243. Біла книга – 2009. Збройні сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2010. 96 с.

244. Біла книга – 2010. Збройні сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2011. 80 с.

245. Біла книга – 2011. Збройні сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2012. 86 с.

246. Біла книга – 2012. Збройні сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2013. 76 с.

247. Біла книга – 2013. Збройні сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2014. 76 с.

248. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2015. 85 с.

249. Біла книга – 2015. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2016. 105 с.

250. Біла книга – 2016. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2017. 113 с.

251. Біла книга – 2017. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2018. 152 с.

252. Біла книга – 2018. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2019. 172 с.

253. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2015.

254. Реєстр політичних партій України. URL:<http://www.minjust.gov.ua/> (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

255. Результати виборів до Верховної Ради УРСР 1990 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mtt.in.ua/ist-ukr_1985-1991_vybory-1990/ (дата звернення: 05.10.2018). Назва з екрана.

Соціологічні матеріали

256. До наступного парламенту потраплять дев'ять партій – опитування. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/03/19/novyna/polityka/nastupnoho-parlamentu-potraplyat-devyat-partij-opytuvannya> (дата звернення: 28.08.2018). Назва з екрана.

257. Місце України в НАТО. Матеріали опитування експертів https://dif.org.ua/uploads/pdf/1338495023_1692.pdf (дата звернення: 05.09.2018). Назва з екрана.

258. Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Ю. Н. Пахомов и др. Київ, 1993.

259. Ставлення громадян до зовнішньополітичного вектору України: регіональний розріз. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-gromadyan-do-zovnishnopolitichnogo-vektoru-ukraini-regionalniy-rozriz> (дата звернення: 13.10.2018). Назва з екрана.

260. ЦВК порахувала всі 100% округів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/vybory-2014/vybory-prezidenta/cvk-porahovala-vsi-100-byuleteniv-poroshenko-nabrav-54-7-352160.html> (дата звернення: 02.11.2018). Назва з екрана.

Стенографічні матеріали

261. Вечірнє пленарне засідання 12 лютого 2008 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/13018.html (дата звернення: 23.03.2018). Назва з екрана.

262. Доповідь президента України Л.М. Кравчука на урочистих зборах з нагоди Дня незалежності 22 серпня 1992 року. *Демократична Україна*. 1992. 27 серпня. С. 2.

263. Пленарне засідання Верховної Ради України 12 грудня 2014 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/100151.html (дата звернення: 12.05.2018). Назва з екрана.

264. Пленарне засідання Верховної Ради України 12 листопада 2002 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/1070.html (дата звернення: 04.09.2018). Назва з екрана.

265. Пленарне засідання Верховної Ради України 12 січня 2011 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/38561.html (дата звернення: 19.08.2018). Назва з екрана.

266. Пленарне засідання Верховної Ради України 14 грудня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/6197.html (дата звернення: 09.11.2018). Назва з екрана.

267. Пленарне засідання Верховної Ради України 15 листопада 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/8564.html (дата звернення: 06.05.2019). Назва з екрана.

268. Пленарне засідання Верховної Ради України 19 вересня 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/7964.html (дата звернення: 28.09.2018). Назва з екрана.

269. Пленарне засідання Верховної Ради України 2 листопада 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/5896.html (дата звернення: 03.08.2018). Назва з екрана.

270. Пленарне засідання Верховної Ради України 20 червня 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/94763.html (дата звернення: 14.06.2018). Назва з екрана.

271. Пленарне засідання Верховної Ради України 29 травня 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/93475.html (дата звернення: 25.07.2018). Назва з екрана.

272. Пленарне засідання Верховної Ради України 6 вересня 2011 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/45193.html (дата звернення: 12.03.2018). Назва з екрана.

273. Пленарне засідання Верховної Ради України 7 червня. Верховна Рада України. 7 червня 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rada.gov.ua/news/Povidomlennya/7488.html> (дата звернення: 01.06.2018). Назва з екрана.

274. Пленарне засідання Верховної Ради України 11 березня 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/89264.html (дата звернення: 21.08.2018). Назва з екрана.

275. Пленарне засідання Верховної Ради України 12 грудня 2006 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/8822.html (дата звернення: 13.02.2018). Назва з екрана.

276. Пленарне засідання Верховної Ради України 12 травня 2011 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/41142.html (дата звернення: 05.08.2018). Назва з екрана.

277. Пленарне засідання Верховної Ради України 15 червня 2004 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/2603.html (дата звернення: 12.02.2018). Назва з екрана.

278. Пленарне засідання Верховної Ради України 17 березня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/4389.html (дата звернення: 29.11.2018). Назва з екрана.

279. Пленарне засідання Верховної Ради України 17 червня 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/94395.html (дата звернення: 14.08.2018). Назва з екрана.

280. Пленарне засідання Верховної Ради України 18 травня 2004 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://iportal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/1996.html (дата звернення: 16.09.2018). Назва з екрана.

281. Пленарне засідання Верховної Ради України 18 травня 2010 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://portal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/30672.html (дата звернення: 24.03.2018). Назва з екрана.

282. Пленарне засідання Верховної Ради України 20 вересня 2011 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://portal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/44402.html (дата звернення: 06.07.2018). Назва з екрана.

283. Пленарне засідання Верховної Ради України 22 грудня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/6201.html (дата звернення: 13.06.2018). Назва з екрана.

284. Пленарне засідання Верховної Ради України 22 червня 2004 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/2655.html (дата звернення: 26.04.2018). Назва з екрана.

285. Пленарне засідання Верховної Ради України 3 червня 2008 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://portal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/14052.html (дата звернення: 04.03.2018). Назва з екрана.

286. Пленарне засідання Верховної Ради України 18 жовтня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://portal.rada.gov.ua/news/Plenarni_zasidannya/5864.html (дата звернення: 07.09.2018). Назва з екрана.

287. Стенограма засідань Верховної Ради України 17 березня 2005 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/17030507_18.htm (дата звернення: 11.04.2018). Назва з екрана.

288. Стенограма засідань Верховної Ради України 4 березня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/04030507_13.htm (дата звернення: 24.12.2018). Назва з екрана.

289. Стенограма засідань Верховної Ради України 14 січня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/6session/STENOGR/14010506_66.htm (дата звернення: 19.02.2018). Назва з екрана.

290. Стенограма засідань Верховної Ради України 1 лютого 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/7session/STENOGR/01020507_02.htm (дата звернення: 18.03.2018). Назва з екрана.

291. Стенограма засідань Верховної Ради України 2 червня 2005 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/7session/STENOGR/02060507_43.htm (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

292. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 1 листопада 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4220.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

293. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 1 червня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4861.html> (дата звернення: 23.12.2018). Назва з екрана.

294. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 11 листопада 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4221.html> (дата звернення: 12.03.2019). Назва з екрана.

295. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 14 липня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4887.html> (дата звернення: 23.08.2018). Назва з екрана.

296. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 15 жовтня 1990 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4448.html> (дата звернення: 19.04.2019). Назва з екрана.

297. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 17 лютого 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4825.html> (дата звернення: 12.03.2019). Назва з екрана.

298. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 грудня 1992 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4805.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

299. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 листопада 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4229.html> (дата звернення: 12.03.2019). Назва з екрана.

300. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 20 травня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4857.html> (дата звернення: 23.05.2019). Назва з екрана.

301. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 21 жовтня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4917.html> (дата звернення: 23.12.2018). Назва з екрана.

302. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 22 вересня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4900.html> (дата звернення: 23.03.2019). Назва з екрана.

303. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 22 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4619.html> (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

304. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4594.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

305. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 28 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4781.html> (дата звернення: 11.02.2019). Назва з екрана.

306. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 28 січня 1992 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4657.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

307. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 3 березня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4828.html> (дата звернення: 03.12.2018). Назва з екрана.

308. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 3 вересня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4596.html> (дата звернення: 23.05.2019). Назва з екрана.

309. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 3 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4441.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

310. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 3 червня 1993 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4864.html> (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

311. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 4 липня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4590.html> (дата звернення: 13.03.2019). Назва з екрана.

312. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 8 квітня 1992 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4700.html> (дата звернення: 05.02.2019). Назва з екрана.

313. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 9 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4444.html> (дата звернення: 12.04.2019). Назва з екрана.

314. Шосте засідання Міжпарламентської комісії зі співробітництва Федеральних Зборів Російської Федерації і Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/6304.html> (дата звернення: 23.04.2019). Назва з екрана.

Матеріали політичних партій, громадсько-політичних організацій

315. Блок «Держава – Трудовий Союз». Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 17 вересня. С. 5.

316. Блок «Наша Україна – Народна самооборона». Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 21 вересня. С. 5.

317. Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 10 лютого. С. 5.

318. Блок Віктора Ющенка «Наша Україна». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 23 лютого. С. 4.

319. Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» Прогресивної соціалістичної партії України та Партії «Русько-Український Союз» (РУСЬ). Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 07 березня. С. 4.

320. Блок Патріоти України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 14 березня. С. 5.

321. Блок політичних партій «Виборчий блок «Євген Марчук – «Єдність»». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 03 березня. С. 5.

322. Блок Юлії Тимошенко. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 14 вересня. С. 5.
323. Блок Юрія Кармазіна. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 23 лютого. С. 5.
324. Виборча програма лідера комуністів, кандидата у президенти Петра Симоненка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/vybory/kandydaty/peredviborna-programa-petra-simonenka.html> (дата звернення: 11.06.2018). Назва з екрана.
325. Виборчий блок «Блок партії пенсіонерів України». Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 21 вересня. С. 4.
326. Виборчий блок «Держава – Трудовий Союз». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 17 березня. С. 5.
327. Виборчий блок політичних партій «За Союз». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 24 лютого. С. 4.
328. Виборчий блок політичних партій «Кучма». Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 19 вересня. С. 5.
329. Витяг з програми «Гуманізація, національне відродження, справедливість» Української християнсько-демократичної партії. *Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)*. К.: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 20.
330. ВО «Свобода». Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 20 вересня. С. 5.
331. Всеукраїнська партія народної довіри. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 28 лютого. С. 5.
332. Всеукраїнська партія народної довіри. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 13 вересня. С. 4.
333. Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 02 березня. С. 4.
334. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / М. Кармазіна, Т. Бевз; Д. Веденєєв, П. Гай-Нижник, О. Любовець, С. Полтавець, О. Собачко, В. Яремчук. К.: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.

335. Другі всеукраїнські збори Народного Руху України 25-28 жовтня 1990 року: Документи. К., 1990. 71 с.

336. Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990–1994. Дати, події, факти. Київ: Укр. республіканська партія, 1994. 40 с.

337. Зайцев О. Українська республіканська партія: Ідеологічна та політична платформа. *Зб. аналіт. матеріалів. Громадське об'єднання «Нова хвиля»*. Львів, 1995. Вип. 2.

338. IV отчётно-выборная конференция УСВА. Доклад председателя Украинского союза ветеранов Афганистана (воинов-интернационалистов) С.В. Червонописского. *Третій Тост*. 1999. Вип. 11–12. С. 5.

339. Ідейні засади Демократичної партії України: З матеріалів Установчого з'їзду. К., 1990. 31 с.

340. Ідеологія і тактика УРП. Матеріали теоретичної конференції. К., 1991. 80 с.

341. Історія України. Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В. Короля. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.

342. Коаліційна угода. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dabi.gov.ua/docs/zak/10-Koalitsiina-uhoda.pdf> (дата звернення: 02.06.2018). Назва з екрана.

343. Комуністична партія України (оновлена). Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 12 вересня. С. 4.

344. Комуністична партія України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 12 вересня. С. 5.

345. КПУ. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 18 березня. С. 4.

346. Лук'яненко Л. Виступ в обговоренні концепції проекту Конституції України. *Народження нової ери*. Київ: «Універсальна газета», 1997. С. 103–110.

347. Народний блок Володимира Литвина. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 10 березня. С. 4.

348. Народний Рух України за єдність. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 14 березня. С. 4.

349. Народний Рух України: документи і матеріали / Народний Рух України. Секретаріат. К.: «Софія», 1993. 64 с.

350. Народний Рух України за перебудову. Програма. Статут. – К.: «Смолоскип», 1989.

351. Націоналісти. Партиїні списки, кандидати, прогноз на парламентські вибори. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/nacionalisti-partiyni-spiski-kandidati-prognoz-na-parlamentski-vibori-50026760.html> (дата звернення: 07.12.2018). Назва з екрана.

352. Нова Сила. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 7 лютого. С. 4.

353. Партія «Відродження». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 02 березня. С. 5.

354. Партія «Віче». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 16 березня. С. 4.

355. Партія «Європейська столиця». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 04 березня. С. 5.

356. Партія демократичного відродження України. Установчий з'їзд. Київ, грудень 1990. Тернопіль, 1991. 54 с.

357. Партія зелених України. Передвиборча програма на виборах 2012 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p13> (дата звернення: 27.09.2018). Назва з екрана.

358. Партія зелених України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 14 лютого. С. 5.

359. Партія Зелених України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 19 вересня. С. 4.

360. Партія Патріотичних Сил України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 17 березня. С. 4.

361. Партія Пенсіонерів України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 16 лютого. С. 4.

362. Партія політики Путіна. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 18 лютого. С. 4.

363. Партія регіонів. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 17 лютого. С. 4.
364. Партія регіонів. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 18 вересня. С. 5.
365. Партія соціального захисту. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 14 березня. С. 4.
366. Партія честі. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 14 лютого. С. 4.
367. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» «Україна переможе». URL: <https://ba.org.ua/programm/> (дата звернення: 13.07.2018). Назва з екрана.
368. Передвиборча програма «Ліберальної партії України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/peredviborna-programa-liberalnoyi-partiyi-ukrayini/> (дата звернення: 02.11.2018). Назва з екрана.
369. Передвиборча програма КПУ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/peredviborna-programa-komunistichnoyi-partiyi-ukra/> (дата звернення: 14.02.2018). Назва з екрана.
370. Передвиборча програма Партії Наталі Королевської «Україна – Вперед!». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/peredviborna-programa-partiyi-natali-korolevskoyi> (дата звернення: 21.05.2018). Назва з екрана.
371. Передвиборча програма Партії Сергія Тігіпка «Сильна Україна». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=176> (дата звернення: 18.03.2018). Назва з екрана.
372. Передвиборча програма політичної партії «Опозиційний блок» «Україна: право на майбутнє». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=199> (дата звернення: 19.07.2018). Назва з екрана.
373. Передвиборча програма політичної партії «Сила і честь». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=192> (дата звернення: 15.03.2018). Назва з екрана.

374. Політична партія «Опозиційний блок «Не Так!». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 11 березня. С. 4.

375. Політична партія Громадянський рух України. Передвиборча програма. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=177.html> (дата звернення: 07.05.2018). Назва з екрана.

376. Політична партія України «Нова політика». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p49> (дата звернення: 13.02.2018). Назва з екрана.

377. Політична партія України «Руський блок». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/vyboru2012/party/p30> (дата звернення: 15.08.2018). Назва з екрана.

378. Політичний блок «Влада народу». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 21 лютого. С. 5.

379. Політичний Блок Литвина. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 25 вересня. С. 4.

380. Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-06> (дата звернення: 24.11.2018). Назва з екрана.

381. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.

382. Програма докорінних перетворень політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Свобода» «Українська перемога». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=155> (дата звернення: 28.07.2018). Назва з екрана.

383. Програма Народного Руху України за перебудову. *Літературна Україна*. 1989. 16 лютого. С. 2.

384. Програма політичної партії «Правий сектор». «Перемога! Державність! Свобода!». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=158> (дата звернення: 18.04.2018). Назва з екрана.

385. Програма Радикальної партії Олега Ляшка «План Ляшка. Перемога України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=144> (дата звернення: 01.05.2018). Назва з екрана.

386. Прогресивна соціалістична партія України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 22 вересня. С. 5.

387. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів народних депутатів України на позачергових виборах до Верховної Ради України 30 вересня 2007 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_2007.pdf (дата звернення: 20.03.2018). (дата звернення: 16.04.2018). Назва з екрана.

388. Соціалістична партія України. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 18 вересня. С. 4.

389. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. К., 2000. 496 с.

390. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / передм. упорядк.: О. В. Гарань. К.: МП «Пам'ятки України», 1991. 191 с.

391. Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи. Нью-Йорк, 1989. 48 с.

392. Українська Консервативна Партія. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 07 березня. С. 5.

393. Український Народний Блок Костенка і Плюща. Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 17 березня. С. 4.

394. Український народний блок. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 11 вересня. С. 4.

395. Український регіональний актив. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 15 вересня. С. 5.

396. УРП. Програмні документи. К., 1991. 38 с.

397. Християнський Блок. Передвиборча програма. *Голос України*. 2007. 21 вересня. С. 4.

398. Християнсько-демократична партія України: Статут. К., Тернопіль, 1992. 13 с.

Мемуарна література

399. Відкритий лист Президенту України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://blog.liga.net/user/yukarmazin/article/27276> (дата звернення: 16.04.2018). Назва з екрана.

400. Відновити ядерний потенціал закликають провокатори або невігласи – экс-міністр ядерної безпеки Юрій Костенко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28076910.html> (дата звернення: 24.03.2017). Назва з екрана.

401. Горбулін В. Через роки, через відстані... Держава та особистість. К.: “Саміт- книга”, 2006. 306 с.

402. Зленко А. Українська зовнішня політика: від політичної реальності до політичної необхідності: виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті. К.: Преса України, 2003. 250 с.

403. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.

404. Зленко А. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті / Упор. К. Єлісеєв. К.: Преса України, 2001. 370 с.

405. Інтерв'ю Міністра оборони України Степана Полторака газеті «Урядовий кур'єр» № 128 від 17 липня 2015 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/248338484> (дата звернення: 27.12.2018). Назва з екрана.

406. Кондратенко О. Процес ядерного роззброєння і Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/3265> (дата звернення: 05.08.2017). Назва з екрана.

407. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. К.: Ярославів Вал. 2015. 464 с.

408. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К., 2002. 392 с.; іл.

409. Кравчук Леонід Макарович. Останні дні імперії... Перші роки надії: Запис бесіди С. О. Кичигіна. К.: Довіра, 1994. 230 с.

410. Крючков Г. В гуще событий. К.: Оріяни. 2004. 332 с.
411. Крючков Г. Трудные уроки: раздумья бывшего партийного работника. К.: Оріяни. 2004. 352 с.
412. Лопата А. Записки начальника Генерального штаба Вооруженных сил Украины. К.: Военная разведка, 2014. 584 с.
413. Лопата А. Час і свідомість. Записки начальника Генерального штабу Збройних сил України. К.: Воєнна розвідка. 2015. 632 с.
414. Мамчак М. Військово-морське будівництво в Україні у ХХ ст. Збірник документів. Севастополь: «Просвіта». 2013. 316 с.
415. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту. Снятин: ПрутПринт. 2007. 404 с.
416. Мороз О. Куди йдемо? Книга роздумів. К.: Злагода, 1993. 399 с.
417. Морозов К. Аналіз воєнного будівництва в Україні (1991–1995 рр.): здобутки та помилки. Актуальні проблеми воєнної реформи. Лондон–Львів. 1996. Кн. 4.
418. Плющ І. Хто ми і куди йдемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. К.: Україна, 1993. 151 с.
419. Полторак Степан: «Ми зможемо не лише протистояти в інформаційній війні, а й виграти її». Інтернет-агенство«УкрІфнорм». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2641999-mi-zmozemo-ne-lise-protistoati-v-informacijnij-vijni-a-j-vigrati-ii-poltorak.html> (дата звернення: 09.12.2017). Назва з екрана.
420. Савченко М. Анатомія неоголошеної війни. К.: Українська перспектива. 1997. 280 с.
421. Тинченко Я. Війна на Донбасі: Напрямок можливого удару. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/228971> (дата звернення: 10.03.2018). Назва з екрана.
422. Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упор. В. Чорновіл; передмова М. Мариновича. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.
423. Чорновіл В'ячеслав. Пульс української незалежності / Упор. В. Скачко. К.: Либідь. 2000. 624 с.
424. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

III

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

425. Вечерние вести. Всеукраинская общественно-политическая газета. К., 1998–2015.
426. Вечірній Київ. Громадсько-політична газета. К., 1991–2015.
427. Високий Замок. Щоденна газета. Львів, 1991–2015.
428. Газета по-українськи. Всеукраїнська суспільно-політична газета. К., 2005–2015.
429. Голос України. Газета Верховної Ради України. К., 1991–2015.
430. День. Щоденна всеукраїнська газета. К., 1996–2015.
431. Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. К., 1994–2015.
432. Киевские ведомости. Общественно-политическое издание. К., 1992–2010.
433. Киевский вестник. Всеукраинская газета. К., 1990–1998.
434. Киевский телеграф. Всеукраинская общественно-политическая еженедельная газета. К., 2000–2011.
435. Коммерсантъ Украина. Ежедневная общественно-политическая газета. К., 2005–2014.
436. Комсомольская правда в Украине. Всеукраинская ежедневная газета. – К., 1996–2010.
437. Крымская правда. Общественно-политическая газета. Симферополь, 1991–2014.
438. Народна газета. Суспільно-політична газета. К., 1992–1998.
439. Поступ. Щоденна львівська газета. Львів, 1999–2002.
440. Правда Украины. Всеукраинская общеполитическая газета. К., 1991–1995.
441. Сегодня. Ежедневная общественно-политическая газета. К., 1997–2015.
442. Сільські вісті. Всеукраїнська загальнополітична газета. К., 2000–2002.
443. Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. К., 1991–2015.

444. Українське слово. Громадсько-політичний тижневик. К., 1993–1998.
445. Факты и комментарии. Всеукраинская ежедневная газета. К., 1997–2014.
446. Post-Поступ. Суспільно-політичний часопис. Львів, 1992–1994.

IV

НАУКОВІ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ СТУДІЇ, СТАТТІ В ІНТЕРНЕТ-ЗМІ

447. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / Упоряд. і наук. ред. П. Гай-Нижник. К.: «МП Леся», 2016. 586 с.
448. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
449. Адміністративне право України: підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закл. освіти / Ю. П. Битяк [та ін] ; ред. Ю. П. Битяк; Харків: Право, 2000.
450. Акимова Г. Александр Ткаченко продемонстрировал в Москве дипломатию практического результата. *Факты*. 1999. 21 января. С. 2.
451. Актуальні питання реформування та розвитку структур безпеки і оборони України: наук.-інформ. зб. / Ред. В. Горбулін. К.: Євроатлантикінформ, 2006. 176 с.
452. Актуальні проблеми воєнної політології / За ред. В. Смолянюка. Вінниця: Нова книга, 2002. 302 с.
453. Алексієвець Л., Прийдун С. Теоретико-методологічні основи дослідження трансформації зовнішньої політики України до європейсько-атлантичного процесу (1991–2015). *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2018. Вип. 21. С. 207–2015.
454. Андрусак Т. Громадські організації в Україні: правові основи створення та діяльності. *Громадські ініціативи*. Львів, 1998. Вип. 7. С. 6–9.
455. Антонов В. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія. К.: ТАЛКОМ, 2017.
456. Антонов В. Поняття та зміст національної безпеки. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2008. Вип. 19. С. 153–161.

457. Антонов В. Система національної безпеки і оборони України *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2004. Вип. 15. С. 121–127.
458. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків: Віват, 2015. 256 с.
459. Артюшин Л., Костенко Г. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків, 2003. 175 с.
460. Афганський синдром. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://volga.lutsk.ua/view/13772/0/0/> (дата звернення: 07.12.2018). Назва з екрана.
461. Афонін Е. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. Київ: Інтерграфік, 1994. 304 с.
462. Бабкіна О. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку. Серія *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 22. С. 3-4.
463. Бадзьо Ю. Український вибір. Київ: Смолоскип, 2004. 56 с.
464. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
465. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. Львів, 1999. 192 с.
466. Баранівський В. Демократизація Збройних Сил України. К.: Центр практ. філос., 2001. 111 с.
467. Бегма В. Основи державного управління процесами формування і реалізації оборонної політики України. К.: Євроатлантикінформ, 2007. 168 с.
468. Безглузда війна ціною 15 тисяч життів (до 40-ї річниці початку війни в Афганістані). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://galychyna.if.ua/analytic/bezgluzda-viyna-tsinoyu-15-tisyach-zhittiv-do-40-yi-richnitsi-viyni-v-afganistani/> (дата звернення: 12.03.2017). Назва з екрана.
469. Белашов В. Партнерство з НАТО в багатовекторній зовнішній політиці України. *Наука і оборона*, 2000. Вип. 3. С. 14–21.
470. Белоколот О. Деякі роздуми про Будапештський меморандум та міжнародні гарантії безпеки України. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

https://dt.ua/international/deyaki-rozdumi-pro-budapeshtskiy-memorandum-ta-mizhnarodni-garantiyi-bezpeki-ukrayini-_.html (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

471. Бжезінський З. Україні – вибух самосвідомості. *День*. 2004. 4 грудня. С. 4.
472. Бжезінський З. Вибір світове панування чи світове лідерство. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 203 с.
473. Бжезінський З. Україна в геостратегічному контексті. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. 101 с.
474. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. Львів: Літопис, 2012. 168 с.
475. Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України. *Національна безпека і оборона*. 2006. Вип. 9. С. 20–38.
476. Білецький М. Політичні партії України у взаємодії зі структурами влади. Становлення владних структур в Україні 1991–1996. К.: ЗАТ «Українська прес-група», 1997. 213 с.
477. Білоус А. Політичні об'єднання України. К.: Україна, 1993. 108 с.
478. Богайчук В., Мулява В. Основні чинники військового будівництва в контексті національної безпеки України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: збірник наукових праць*. 2007. Вип. 36. С. 571–576.
479. Богатчук С.С. Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 159–165.
480. Богашева Н. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989 – 2006 роки). К.: Фоліант, 2006. 415 с.
481. Богданович В. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення. К., 2002. 323 с.
482. Богдановский В. Теперь – митинг у военкомата. *Красная звезда*. 1990. 21 февраля. С. 4.
483. Боднарчук Р., Шевцов А., Шеховцов В., Косевцов В., Бінько І. Пріоритети воєнно-технічної політики України і основні напрями її реалізації. Дніпропетровськ: НІСД, 1997. 78 с.

484. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. К.: НІПМБ, 2001. 300 с.
485. Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_2.htm (дата звернення: 03.07.2018). Назва з екрана.
486. Бойко О. Україна: від путчу до Пуці (серпень-грудень 1991 р.). Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2006. 224 с.
487. Болтарович С. Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива. *Розбудова держави*. 1992. Вип. 4. С. 12–15.
488. Бондаренко М. День Збройних сил: як змінювалася українська армія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bykvu.com/ua/mysli/den-vooruzhennyh-sil-kak-menjalas-ukrainskaja-armija/> (дата звернення: 02.04.2017). Назва з екрана.
489. Боровик В. Пора перемагати. Харків: Фоліо, 2006. 382 с.
490. Брежнева Т. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти. Дніпропетровськ: Пороги, 2003. 163 с.
491. Будкін В. У рамках особливого партнерства: Через співробітництво з НАТО – до об'єднаної Європи, ЄС. *Політика і час*. 1998. Вип. 9. С. 23–29.
492. Бучко Д. Роль Співки офіцерів України на етапі формування основ Збройних Сил України: регіональні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 16. С. 3–11.
493. В армії достатньо зброї, щоб озброїти народне ополчення, – Гриценко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/25294729.html> (дата звернення: 09.02.2018). Назва з екрана.
494. В Європі запитали «Навіщо Україні НАТО?». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/politics/_v-evropi-zapitali-quotnavischo-ukrayini-natoquot/287320 (дата звернення: 19.08.2017). Назва з екрана.
495. В обмін на ракети сподівалися отримати мир... [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://wz.lviv.ua/far-and-near/145795-v-obmin-na-rakety-spodivalysia-otrymaty-myr> (дата звернення: 14.05.2018). Назва з екрана.

496. В Україні оголосили в розшук більше 4 тисяч військових, які зрадили присязі в Криму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/10034576-v-ukrajini-ogolosili-v-rozshuk-bilshe-4-tisyach-viyskovih-yaki-zradili-prisyazi-v-krimu.html> (дата звернення: 07.12.2018). Назва з екрана.

497. Варій М. Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні. Львів: ВВП ХУ «Львівська Політехніка». 1996. 128 с.

498. Василенко В. Війна 2014 року: спроба системного аналізу. *Український тиждень*. 2014. Вип. 42. С. 27–42.

499. Василькевич М., Боренько С. Спілка офіцерів України Львівської області – 15 років від часу заснування. *За вільну Україну*. 2006. С. 3.

500. Васильчук Є. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА-УНСО). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. К.: ІВЦ «Політехніка», 2013. Вип. 3 (19). С. 16–20.

501. Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали «круглого столу» 30 квітня 1999 р. Київ, 1999. 16 с.

502. Венгер В. Основні напрями міжнародного військового співробітництва Збройних Сил України (минуле, сучасність і майбутнє). *Військо України*. 1999. С. 5 – 6.

503. Верховна Рада України: від Кравчука до Гройсмана. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://24tv.ua/verhovna_rada_ukrayini_vid_kravchuka_do_groysmana_n514211 (дата звернення: 13.09.2018). Назва з екрана.

504. Вибори 2014: «Аграрії» оголосили першу 5-ку списку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/news/4756/2014-09-12/vyborgy-2014-agrarii-obyavili-pervuuyu-5-ku-spiska.html> (дата звернення: 17.06.2018). Назва з екрана.

505. Виступ голови СОУ під час парламентських слухань. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uoun.wordpress.com/tag/> (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

506. Виступ Міністра закордонних справ України А. Зленка на засіданні РПАС на рівні міністрів закордонних справ у Стамбулі 10 червня 1994 р. *Політика і час*. 1994. № 7. С. 87.

507. Від декомунізації – до деолігархізації. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/580f15c9404ad/> (дата звернення: 18.10.2018). Назва з екрана.

508. Відносини Україна – НАТО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato> (дата звернення: 23.05.2019). Назва з екрана.

509. Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. Вип. 4. С. 55–76.

510. Віднянський С.В. Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2011. Вип. 6–7. С. 24–38.

511. Віднянський С., Мартинов А. Україна в постмодерній системі міжнародних відносин. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2001. Вип. 5. С. 140–148.

512. Віднянський С. Взаємовідносини України і Європейського Союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. Вип. 1 (20). С. 9–24.

513. Віднянський С., Мартинов А. Державотворчий процес в Україні 1991–2006. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2007. 269 с.

514. Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf (дата звернення: 02.05.2017). Назва з екрана.

515. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.

516. Вілєта О. Рівень довіри населення України до діяльності депутатів Верховної Ради I–IV скликань, політичних партій та рухів. *Український соціум*. 2007. Вип. 1. С. 45–47.

517. Вітчизна дорожча за власне життя. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/277332> (дата звернення: 11.02.2018).

518. Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. пр. К.: НІСД, 2016. 527 с.

519. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. К.: Стилос, 2002. 394 с.

520. Воєнна історія. Офіційний сайт Міністерства оборони України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html> (дата звернення: 27.09.2018). Назва з екрана.

521. Воєнно-технічна політика: проблеми формування та управління: Монографія / За заг. ред. В. Смірнова. К.: ЦНДІОВТЗСУ. 2011. 216 с.

522. Возняк Т. Стосунки Україна – ЄС: перезавантаження. Ретроспективна політологія. Епоха Ющенка. Довга прелюдія. Львів: «І», 2010. 264 с.

523. Войтенко Ю. Взаємовідносини України з Європейським Союзом: історичні нариси. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2013. Вип. 28 (2). С. 482–487.

524. Войціховський А. Співробітництво України з НАТО у миротворчій діяльності. *Право і безпека: науковий журнал*. Харків, 2009. Вип. 3. С. 24–30.

525. Всеукраїнське об'єднання «Громада», «Соціал-Демократичний Союз», «Соціал-демократична партія України». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 17 лютого. С. 5.

526. Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / За загальною ред. О. Соскіна. К.: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2008. 192 с.

527. Втрати цивільного населення внаслідок воєнного конфлікту на Сході України (2014 – 2018 рр.). Доповідь в рамках проекту «Моніторинг, документування порушень та захист прав цивільного населення, постраждалого від війни на Сході України». Київ, 2018. С. 5.

528. *Гай-Нижник П.* Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президентства В. Януковича. *Гілея*. 2018. Вип. 135. С. 334–347.

529. Гай-Нижник. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991 – 2013 рр.). *Гілея*. 2017. Вип. 117. С. 77–90.

530. Гальчинський А. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.

531. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. К.: Вид-во Т-ва «Знання» України, 1992. 47 с.

532. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. К.: Либідь, 1993. 200 с.

533. Гдичинський Б. Державний устрій України: політико-історичний аспект. Чернівці: Рута, 2007. 167 с.

534. Гібридна війна: *inverboetipraxi*: монографія / За заг. ред. Р. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 410 с.

535. Гіщинський В. Формула безпеки України в контексті переосмислення її геополітичного становища та міжнародно-правових гарантій безпеки. *Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. 2016. Вип. 39. С. 62–71.

536. Глобальна та національна безпека / За заг. ред. Г. Ситника. К.: НАДУ при Президентіві України, 2016. 784 с.

537. Глушкова Т. Проблеми комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями служби за контрактом: соціальний аспект аналізу. К.: НДЦ гуманіт. пробл. Зброй. Сил України, 2007. 172 с.

538. Голобуцький О., Кривошеєнко О., Кулик В. Вибори-98: аналіз передвиборчих блоків в Україні напередодні парламентських виборів. К., 1997. 101 с.

539. Голова Верховної Ради України О. Мороз у четвер зустрівся із Заступником Державного секретаря США Д. Фрідом. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://portal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/7994.html> (дата звернення: 12.12.2017). Назва з екрана.

540. Голова Верховної Ради України В.М. Литвин у п'ятницю відвідав з робочою поїздкою Чернівецьку область. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<https://portal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/6893.html> (дата звернення: 25.05.2018). Назва з екрана.

541. Головка В. Оборонно-промислова політика України: можливості застосування досвіду Вишеградських країн. Донецьк: ДФ НІСД, 2008. 292 с.

542. Голопатюк Л. Здобутки, проблеми, перспективи. *Україна – НАТО*. 2004. Вип. 4. С. 44 – 49.

543. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 564 с.

544. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія. К.: НАДУ, 2009.

545. Горбатенко В. Вивчення механізмів і принципів функціонування вітчизняної політичної системи. *Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Т. 2: Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень*. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

546. Горбулін В. Архітектура системи європейської безпеки: вплив на стратегію національної безпеки України і наступні кроки у подальшій інтеграції. *Стратегічна панорама: Науково-практичний журнал*. 2001. Вип. 3 – 4. С. 23 – 27.

547. Горбулін В. Виклики для нового президента. *Українська правда*. 2009. 29 грудня. С. 2.

548. Горбулін В. Внесок України у безпеку і стабільність в Європі. *НАТО рев'ю*. 1998. Вип. 2. С. 9 – 13.

549. Горбулін В. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України. *День*. 2008. Вип. 116. С. 3 – 4.

550. Горбулін В. Камо грядеши? *Дзеркало тижня. Україна*. 2013. 27 грудня. С. 3.

551. Горбулін В., Литвиненко О. Національна безпека: український вимір. Київ: Інтертехнологія, 2008. 104 с.

552. Горбулін В. Реформа Воєнної організації держави. Концептуальні підходи. *Дзеркало тижня*. 2001. Вип. 48. С. 2.

553. Горбулін В. Український фронт Четвертої світової війни. *Дзеркало тижня. Україна*. 2006. 4 серпня. С. 2.

554. Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*. 2009. 25 вересня. С. 3.

555. Горбулін В., Литвиненко О. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози. *Дзеркало тижня. Україна*. 2009. 13 листопада. С. 2.

556. Горбулін В., Литвиненко О. Політика нацбезпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді. *Стратегічна панорама: Науково-практичний журнал*. 2009 р. Вип. 2. С. 5 – 7.

557. Горбулін В., Качинський А. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. К.: НІСД, 2011. 286 с.

558. Горбулін В., Бегма В., Шемаєв В., Мокляк С., Шимов Ю., Діденко Н. Оборонна політика України на початку ХХІ ст. К.: Інтертехнологія, 2009. 103 с.

559. Горбулін В., Белов О., Литвиненко О. Національна безпека: порядок денний для України. К.: Стилос, 2009. 126 с.

560. Горбулін В., Качинський А. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. 270 с.

561. Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa (дата звернення: 14.03.2018). Назва з екрана.

562. Государственные проблемы: коммунисты анализируют и предлагают решения / Ред. П. Симоненко, В. Сиренко. Київ: Оріяни, 2001. 153 с.

563. ГПУ відкрила провадження проти Януковича за підписання «Харківських угод» з РФ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ua.112.ua/polityka/gru-vidkrila-provadhennya-proti-yanukovicha-za-pidpisannya-harkivskih-ugod-z-rf-dzherelo-133352.html> (дата звернення: 05.012.2017).

564. Гречанінов В. «Партнерство заради миру» як загальноєвропейська перспектива. *Урядовий кур'єр*, 1995. 25 травня. С. 2.

565. Гречанінов В. Відсутність знань, що породжує міфи. *Атлантична панорама*, 2006. Вип. 2. С. 23–25.

566. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. 312 с.
567. Гриценко А. Проблеми воєнної політики в передвиборчих програмах політичних партій. *Національна безпека і оборона*. 2002. Вип. 1 (25). С. 8 – 24.
568. Гриценко А. Ми, військові, свою місію виконали достойно! *Військо України*. 2005. Вип. 5 – 6. С. 1.
569. Гриценко А., Перепелиця Г. Про функції Воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 1999. Вип. 1. С. 28 – 33.
570. Гриценко А. Як привести в порядок силовий блок? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/ukr/authors/grytsenko/4fbd14e8a5951/> (дата звернення: 08.02.2019). Назва з екрана.
571. Гриценко А., Кожієл М., Єрмолаєв А., Флурі Ф. Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України. К.: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння. 2012. 820 с.
572. Гриценко А., Перепелиця Г. Про функції Воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 1999. Вип. 1. С. 3 – 4.
573. Гриценко: Скорочення армії в умовах позаблоковості – це злочин. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/653142-grytsenko-skorochennya-armiji-v-umovah-pozablokovosti-tse-zlochyn.html> (дата звернення: 23.08.2018). Назва з екрана.
574. Громадянське суспільство в Україні: сучасні практики та виклики розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Dopov_Gromadianske_Suspilstvo_druk_01-9151d.pdf (дата звернення: 23.05.2019). Назва з екрана.
575. Громадянський блок «ПОРА-ПРП». Передвиборча програма. *Голос України*. 2006. 07 лютого. С. 5.
576. Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ. *Військо України*. 1999. Вип. 9 – 10. С. 11 – 12.
577. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. Москва: Междунар. отношения, 2000. 405 с.
578. Гуржій О., Лега А., Макаров В. Узагальнення досвіду проведення миротворчих операцій в другій половині ХХ століття. Київ, 2004. 94 с.

579. Гурін К. Будапештський меморандум 1994 р.: договір чи домовленість? *Публічне право*. 2016. Вип. 2. С. 182 – 188.
580. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного. *За вільну Україну*. 1994. 12 квітня. С. 3.
581. Демчук П. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. Київ: ППП, 2004. 264 с.
582. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні. *Політична думка*. 2002. Вип. 1. С. 14 – 17.
583. Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях. *Політична думка*. 1998. Вип. 5. С. 186 – 200.
584. Державне управління процесами формування і реалізації оборонної політики України: Наук.-інформ. зб. К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. 240 с.
585. Джексон Б. Майбутнє України визначать наступні одинадцять місяців. *Національна безпека і оборона*. 2003. Вип. 7. С. 12 – 14.
586. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. Київ: Знання України, 2008. 564 с.
587. Дмитренко Р., Єзерський М., Лимаренко В. Оцінювання рівня готовності миротворчих контингентів Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 2004. Вип. 3. С. 7 – 12.
588. Добржанська О. Від європейської політики сусідства до східного партнерства. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2010. Вип. 514-515. С. 196 – 199.
589. Долгов І. Еволюція партнерства (Україна – НАТО). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 19. С. 30 – 39.
590. Драпак Р. В замінованій країні. *Народна армія*. 2005. Вип. 93 (4945). С. 4–5.
591. Друге життя «Народного фронту»: за українською звичкою чи за європейськими стандартами? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2343106-druge-zitta-narodnogo-frontu-za-ukrainskou-zvickou-ci-za-evropejskimi-standartami.html> (дата звернення: 09.07.2018). Назва з екрана.

592. Дугин А. Евразийский проект и его украинская проблема. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://newzz.in.ua/main/1148874783-httpkramtpinfonews41fullid18973.html> (дата звернення: 16.04.2017).

593. Євроатлантичний вектор України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/sites/default/files/all_files/202004_artilces_field_dopmat_files/ukr0006477.pdf (дата звернення: 07.05.2018). Назва з екрана.

594. Європейська інтеграція у вимірі громадської думки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/evropeyska-integratsiya-u-vimiri-gromadskoi-dumki> (дата звернення: 04.03.2018). Назва з екрана.

595. Єдина країна. Політична програма. <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=203.html> (дата звернення: 08.11.2017). Назва з екрана.

596. Єлецьких К. Без'ядерний статус України – добровільний крок або результат міжнародного тиску? URL: <http://nato.pu.if.ua/old/journal/2009/2009-14.pdf> (дата звернення: 19.07.2018).

597. Єрмолаєв А., Денисенко С., Маркєєва О., Поляков Л. Український конфлікт й майбутнє світової та європейської безпеки. Київ, 2015. 30 с.

598. Єрмоленко А. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8712/05-Ermolenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.09.2017). Назва з екрана.

599. Єфетова К. Державна політика в розвитку оборонно-промислового комплексу України. *Економіка та держава*. 2011. № 2. С. 27 – 32.

600. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. К.: НІСД, 2009. 336 с.

601. Журавський В. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). К., 1999. 112 с.

602. За роки президентства Петра Порошенка рівень довіри до армії виріс утричі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://eurosolidarity.org/> (дата звернення: 23.05.2019). Назва з екрана.

603. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія; Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ, нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. Київ: К. І. С., 2015. 712 с.

604. Зайцев О. Ідеологія УНА – УНСО. *Вісник «Нові хвилі»*. 1996. Вип. 2. С. 4.

605. Зайцев Ю. «Заньківчанські вечори» В'ячеслава Чорновола – політичний заповіт духовного лідера нації. *Другі Чорноволівські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 30 березня 2013 р.)*. Тернопіль, 2014. С. 85 – 87.

606. Зайчук О. Теорія держави і права. Академічний курс. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 223 с.

607. Замана В. Оборонна достатність України як фактор стримування воєнної агресії проти України. *Честь і закон* 2013. Вип. 4 (47). С. 4 – 9.

608. Заради майбутнього України / Виступ Міністра закордонних справ України Б. Тарасюка на сесії Верховної Ради України. *Політика і час*. 1999. Вип. 4. С. 7.

609. Затинайко О. Збройні сили України – головний фактор незалежності держави. *Військо України*. 1997. Вип. 9 – 12. С. 4 – 7.

610. Затинайко О. Реформування Збройних Сил України в контексті глобальних викликів та інтеграції до євроатлантичної співдружності. *Наука і оборона*. 2003. Вип. 4. С. 3–6.

611. Збройним Силам прописали реформи. *Віче*. 2012. Вип. 13. С. 3-4.

612. Збройним Силам України чверть століття. Інтернет-ресурс Благодійного Фонду «Ветерани України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3364:zbrojni-m-silam-ukrajini-chvert-stolittya&catid=29&Itemid=110 (дата звернення: 19.04.2018). Назва з екрана.

613. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991 – 2001) / За ред. В. Бринцева. К.: НАОУ, 2006. 378 с.

614. Збройні Сили реформуватимуть п'ять-сім років. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/81187> (дата звернення: 10.05.2017). Назва з екрана.

615. Збройні сили України треба скоротити та укомплектувати новою зброєю – РНБО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/732133-zbroyni-sili-ukrayini-treba-skorotiti-ta-ukomplektuvati-novoyu-zbroeyu---rnbo> (дата звернення: 09.09.2017). Назва з екрана.

616. Зленко А. Нейтралітет чи позаблоковість: чи це в інтересах України? *Віче*. 2009. Вип. 8. С. 12–13.

617. Зленко А. Україна – невід’ємна частина євроатлантичної спільноти. *Національна безпека та оборона*. 2003. Вип. 7. С. 2–3.

618. Зленко А. Українська дипломатія та політика: вчора, сьогодні, завтра. *Зовнішні справи*. 2013. Вип. 8. С. 8–9.

619. Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. К.: Київський ун-т, 2008. 383 с.

620. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003) / Відп. ред. С. Віднянський. К.: Генеза, 2004. 616 с.

621. Золкіна М., Гарань О. Зміни у зовнішньополітичних орієнтаціях після Євромайдану. *Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір*. К.: Стилос, 2017. 235 с.

622. Зрадницька доля: Як силовики, які зрадили Україну, розплачуються за своє рішення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zradnitska-dolja-jak-zminili-ukrajini-siloviki-rozplachujutsja-za-svoje-rishennja-1971387.html> (дата звернення: 02.09.2018). Назва з екрана.

623. Історики до 30-річчя УГС: організація зіграла величезну роль у відновленні Української держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29565618.html> (дата звернення: 25.05.2018). Назва з екрана.

624. Історія партії «Об’єднання «Самопоміч». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rada.opora.ua.org/analitika/istorii-partii/5337-istoriia-partii-ob-iednannia-samoromich> (дата звернення: 12.07.2017). Назва з екрана.

625. Історія українського війська, 1917 – 1995 / Упоряд., передм. Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 837 с.
626. Історія, програма, завдання. *Молода Україна*. 1989. Вип. 1. С. 2–3.
627. Їжак О. Меморандум про вічні цінності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dt.ua/international/memorandum-pro-vichni-cinnosti-312404.html> (дата звернення: 07.04.2018). Назва з екрана.
628. Кабаненко І. Концепція оперативних можливостей. Загальні положення, стан та перспективи участі Збройних Сил України. Центр військової політики та політики безпеки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/kolonkaavtora/1760-2010-04-12-12-30-24> (дата звернення: 01.04.2017). Назва з екрана.
629. Кабаненко І. Участь України в операції «Активні зусилля» – євроатлантичний прорив нашої держави. *Чорноморська безпека*. 2006. Вип. 1 (3). С. 14 – 19.
630. Карнз Д. Відносини між НАТО і Україною: перспективи розвитку. *Національна безпека і оборона*. 2000. Вип. 8. С. 26–36.
631. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm> (дата звернення: 06.05.2018). Назва з екрана.
632. Касьянов Г. Україна 1991–2007. Очерки новейшей истории. К.: Наш час, 2008. 480 с.
633. Категоренко О. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ, 2004. 17 с.
634. Київський В. Шлях до НАТО долає той, хто йде. *Народна армія*. 1996. 21 червня. С. 2.
635. Кириченко М. Багатопартійність. Процес пішов, інша справа – куди. *Віче*. 1993. Вип. 9. С. 3.
636. Киричук Ю. Нарис історії УНС–УРП. *Республіканець*. 1992. Вип. 3. С. 4–5.
637. Кириєнко М. Економічні проблеми будівництва Збройних Сил України на сучасному етапі. К.: Наук. центр. Київ. військ. гуманіт. ін-т. 1999. 308 с.

638. Кінь О., Захаров О., Гончарова Н. Аналіз тенденцій реформування збройних сил провідних і суміжних з Україною держав та визначення напрямів розвитку Збройних сил України. *Системи озброєння і військова техніка*. 2007. Вип. 1. С. 30 – 34.

639. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. К.: Наш формат, 2017. 320 с.

640. Коаліційна угода і нацбезпека: що з обіцяного коаліцією залишається на папері? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2015/05/19/infografika/bezpeka/koalicijna-uhoda-i-naczbezpeka-shho-z-obicyanoho-koalicziyeyu-zalyshayetsya-na-paperi> (дата звернення: 04.08.2017). Назва з екрана.

641. Кобута С. Методика організації антирухівської кампанії в документах ЦК Компартії України. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 14-15 вересня 2000 р)*. Одеса: Астропринт, 2000. С. 55 – 58.

642. Комітет з питань національної безпеки і оборони протягом шостої сесії зосереджував зусилля на законодавчому забезпеченні діяльності Збройних Сил України, служб та управлінь силового сектору безпеки держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/33294.html> (дата звернення: 13.03.2018). Назва з екрана.

643. Комітет з питань національної безпеки і оборони рекомендує Верховній Раді прийняти за основу проект закону про внесення змін до деяких законів України з питань національної безпеки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/77836.html> (дата звернення: 24.07.2018). Назва з екрана.

644. Комплексний пакет допомоги. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/files/7_.pdf (дата звернення: 16.09.2018). Назва з екрана.

645. Корнієвський О. Роль політичних партій у формуванні державної політики у сфері національної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2009. Вип. 4. С. 125–133.

646. Корнієвський О. Громадські об'єднання як суб'єкт політики національної безпеки: до постановки проблеми. *Стратегічні пріоритети*. Київ: НІСД, 2009. Вип. 1. С. 43 – 50.

647. Корнієвський О. Ефективність взаємовідносин держави і громадянського суспільства як чинник забезпечення національної безпеки. *Стратегічна панорама*. К.: НІПМБ, 2009. Вип. 1. С. 158 – 165.

648. Косевцов В., Телелим В., Шевченко В. Оцінка стану воєнної безпеки України. *Наука і оборона*. 1998. Вип. 2. С. 4 – 6.

649. Косів М. Воскресають лиш там, де є могили. Львів: Піраміда. 2006. 540 с.

650. Костюк Б. «Сила нескорених»: долі військових з Криму, які залишились вірними Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27307753.html> (дата звернення: 27.04.2018). Назва з екрана.

651. Костюк П. Збройні сили України: у пошуках нитки Аріадни? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2013/6/zsu.html> (дата звернення: 12.03.2018). Назва з екрана.

652. Костюк П. Так творились сучасні збройні сили України. Політичні передумови створення Збройних сил України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://portsou.at.ua/publ/istorichni_statti/istorichni_statti/tak_tvorilis_suchasni_zbrojni_sili_ukrajini/2-1-0-199 (дата звернення: 17.08.2018). Назва з екрана.

653. Кравчук М. Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2006. 19 с.

654. Кремень В. Політичні партії України : порівняльний аналіз програмних документів. К.: НІСД, 1993. 130 с.

655. Кремінь В., Ткаченко В. На терезах глобалізму. *Політика і час*. 1999. № 2. С. 53 – 58.

656. Кривошеев Г. О всеобщей воинской службе. *Красная звезда*. 1989. 31 августа. С. 2.

657. Крим – 94. «Чорноморський флот на терезах політичного торгу» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/krym-94-2/> (дата звернення: 16.07.2018). Назва з екрана.

658. Крутій В. Витоки гібридних війн: досвід ХХ століття. *Держава і право. Серія Політичні науки*. 2017. Вип. 77. 188 с.
659. Крутій В. Гібридна війна: складність концептуальних наративів. *Держава і право. Серія Політичні науки*. 2017. Вип. 79. С. 34 – 38.
660. Крутій В. Зміни політичної системи суспільства в умовах гібридної війни. *Держава і право. Серія Політичні науки*. 2017. Вип. 78. 258 с.
661. Крутій В. Логіка гібридної війни: синергетичне пояснення. *Держава і право. Серія Політичні науки*. 2018. Вип. 79. С. 112 – 114.
662. Крючков Г. Демократический гражданский контроль над силовой сферой Украины: опыт, проблемы. *Альманах по вопросам государственного управления в секторе безопасности Украины 2010*. Женева-Киев: Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами, 2010. С. 31 – 33.
663. Крючков Г. К вопросу о членстве Украины в НАТО: политические, правовые и нравственные аспекты. К.: Друкарня «Бізнесполіграф», 2008. 47 с.
664. Кто получит отсрочку от призыва? *Красная звезда*. 1989. 31 марта. С. 1.
665. Кубах Т. Аналіз наукових підходів до розкриття сутності економічної безпеки держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3354> (дата звернення: 14.06.2018).
666. Кублицький Д. Росія, яку ми...: позиції політичних сил Росії стосовно майбутнього України і співдружності незалежних держав та позиції політичних сил України стосовно Росії. К.: Фонд Демократії, 1996. 167 с.
667. Кудряченко А. Геополітичні виклики сучасної України. *Стратегічні пріоритети*. 2006. Вип. 1. С. 3.
668. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Вип. 7. К., 2006. С. 502–523.
669. Кудряченко А. Головні напрями політики України щодо входження в сучасний геополітичний простір. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://spciences.io.ua/s2573978/kudryachenko_andriy_2016._main_policy_directions_for_ukraine_entry_in_the_modern_geopolitical_space._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_03_11 (дата звернення: 13.04.2018).

670. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 772 – 786.

671. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: сучасний етап реалізації курсу. *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 76 – 88.

672. Кузьменко Ю. В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. Вип. 4. С. 26–39.

673. Кузьмук О. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України ХХІ сторіччя. *Наука і оборона*. 2001. Вип. 4. С. 3 – 12.

674. Кузьмук О. Основні напрями та пріоритети будівництва Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 1998. Вип. 1. С. 6 – 8.

675. Кузьмук О. Стратегічна перспектива безпеки і оборони України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. Вип. 2. С. 6 – 13.

676. Кузьмук О.І. На варті миру та міжнародного правопорядку. *Наука і оборона*. 2002. Вип. 2. С. 3 – 9.

677. Кузьмук О. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991 – 2012): монографія. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. 435 с.

678. Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти. *Політологічні читання*. 1993. Вип. 1. С. 56 – 59.

679. Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? *Політика і час*. 1999. Вип. 3. С. 47 – 59.

680. Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи. К.: Центр Разумкова, 2018. 205 с.

681. Кульчицький С. Національно-державне відродження українського народу. *Новітня історія України. 1900–2000*. Київ, 2002. С. 207 – 214.

682. Курас А. Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 230 – 240.

683. Курас І. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. К.: ІПіЕНД, 1999. 312 с.
684. Курс на інтеграцію незмінний. *Політика і час*. 2000. Вип. 5-6. С. 120-121.
685. Кучинський В. За безпеку без конфронтації. *Політика і час*. 1992. Вип. 9-10. С.39.
686. Лазоркін В. Деякі сторінки з історії творення Збройних сил України. *Кримська Світлиця*. 2016. Вип. 7. 12 лютого. С. 2.
687. Лазоркін В. Про Заяву Верховної Ради України «Без'ядерному статусу України – реальні гарантії». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://asyan.org/potral> (дата звернення: 18.11.2018).
688. Лазоркін В.І. Львів. 1989 – 1991 роки. *Шануймося, панове офіцери*. К.: Варта, 2001. С. 121 – 183.
689. Лазоркін В. Так гартувався флот. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії*. 2011. 6-7 жовтня. С. 736 – 741.
690. Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991 – 2011 рр. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. 380 с.
691. Левик Б. Військова безпека України: історично-проблемний аналіз. *Воєнна історія*. 2012. Вип. 1 (61). С. 77 – 85.
692. Левик Б. Концепція Балто-Чорноморського Союзу і пострадянський простір. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія)*. 2014. Вип. 5 (131). С. 80 – 84.
693. Левик Б. Розвиток концепції національної безпеки і оборони України в програмних документах українських політичних партій в період 1992 – 2009 рр. (воєнно-історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 20.02.22 «Військова історія». Львів, 2010. 17 с.
694. Левик Б. Україна і Росія – сучасний військово-історичний вимір. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія)*. 2012. Вип. 4 (118). С. 98 – 105.
695. Левик Б. Чорноморський флот Російської Федерації в російсько-українських відносинах (пострадянський період). *Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія)*. 2014. Вип. 3 (129). С. 48 – 53.

696. Лещенко В.М. Політична партія у контекстах взаємодії соціальної та політичної систем сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
697. Литвин В. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914 – 2004). Книга друга. К.: Альтернативи, 2005.
698. Литвин В. Украина: политика, политики, власть: на фоне политического портрета Л. Кравчука. К., 1997. 335 с.
699. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.
700. Литвин В. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). К., 2005. 407 с.
701. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.). К.: Альтернатива, 2000. 360 с.
702. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські: «гібридна» війна РФ проти України. *Національна безпека і оборона*. 2016. Вип. 9–10. С. 60.
703. Ліквідація ядерної зброї в незалежній Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mydocs.ru/11-52988.html> (дата звернення: 17.08.2018).
704. Ліпкан В. Національна безпека України : навч. посіб. К.: Кондор, 2008. 552 с.
705. Ліпкан В. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України : монографія. К.: Нац. акад. внутрішніх справ України, 2005. 350 с.
706. Ліпкан В. Основи права національної безпеки. *Право України*. 2009. Вип. 1. С. 87–89.
707. Ліпкан В. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. К.: Текст, 2003. 180 с.
708. Ліпкан В.А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України. К., 2003. 600 с.
709. Ліпкевич С. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/28_5.pdf (дата звернення: 17.04.2018).

710. Лойко О. Історична необхідність формування сучасної професійної армії України: дис... канд. іст. наук: 20.02.22; Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2005. 185 с.

711. Лопата А. Одинадцять років Збройних Сил України. Думки про сучасне з огляду на минуле. *Військово-історичний альманах*. 2002. Вип. 2 (5). С. 66 – 89.

712. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. К.: МАУП. 2003. 296 с.

713. Луник О. Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992 – 2002 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22; НАОУ. К., 2003. 238 с.

714. Луценко Ю. Справа по розстрілах на Майдані готова для передачі в суд. Рішення – за парламентом. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-luzenko-sprava-maydanu/29751149.html> (дата звернення: 08.09.2017). Назва з екрана.

715. Ляшенко О. Співробітництво України із структурами ОБСЄ та Ради Європи. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 6. С. 81 – 85.

716. Ляшенко О. Участь України у демілітаризації Європи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/liashenko_uchast.pdf (дата звернення: 20.06.2019). Назва з екрана.

717. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.

718. Майборода О. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності. *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць*. К.: Наукова думка, 1993. С. 146–163.

719. Макаренко Л. Політична комунікація у демократичних процесах в Україні: монографія. К.: КИЙ, 2017. 324 с.

720. Малик Я. Принцип територіальної цілісності у державній політиці. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua (дата звернення: 13.02.2019). Назва з екрана.

721. Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. Симферополь: Сонат, 2005. 280 с.

722. Маначинський О., Пронкін Є. Україна і воєнно-політична обстановка у світі. Київ: НІСД, 1995. 48 с.

723. Маначинський О., Соболев А. Воєнна безпека України та вплив на неї геополітичних факторів: Монографія. К.: НІСД, 1997. 163 с.

724. Маначинський О., Богданович В. Нові кордони НАТО – лінія нового протистояння. *Політика і час*. 1998. Вип. 6. С. 53 – 59.

725. Мартинов А. Відносини Євросоюзу і НАТО: історичні уроки. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 191 – 201.

726. Мартинюк Р. Партійна система України та регіональні чинники в її розвитку. *Політологічні та соціологічні студії*. Збірник наукових праць. Чернівці: Букрек. 2010. Т. IX. С. 180–192.

727. Мартиросян В. Спілка Офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ: Варта, 2001. С. 183 – 197.

728. Марчук Є. Трикутник «Україна – Росія – НАТО» і європейська безпека. *Народна армія*. 1996. 12 листопада. С. 6.

729. Махно О. Відмова України від ядерного статусу та ствердження позитивного міжнародного іміджу держави [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historypages.kpi.ua/article/view/89201/84833> (дата звернення: 03.08.2018). Назва з екрана.

730. Мацишина І.В. Ідейно-політичні процеси як детермінанта формування політичної системи суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2009. 16 с.

731. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.

732. Мельничук І. Нове пізнання Альянсу: Україна – НАТО. *Військо України*. 1998. Вип. 9–10. С. 24–27.

733. Меморандум уповільненої дії. Як Україна відмовилася від ядерної зброї в обмін на незабаром забуті гарантії безпеки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yaderna-zbroya-yak-ukrajina-vidmovilasya-vid-yadernogo-ozbroyennya-v-1994-roci-istoriya-ukrajini-50037686.html>(дата звернення: 14.08.2017). Назва з екрана.

734. Механізми реформування і реалізації державної політики протидії злочинності у сфері національної безпеки України: наук.-практ. посіб. / Ред. В. Горбулін. К.: Євроатлантикінформ, 2006. 268 с.

735. Ми говоримо: «Кучма!» А маємо на увазі що? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2513961-mi-govorimo-kusta-a-maemo-na-uvazi-so.html> (дата звернення: 13.01.2019). Назва з екрана.

736. Миклащук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/myklashchuk_derzhavotvorcha.pdf (дата звернення: 19.08.2017). Назва з екрана.

737. Мирончук А. Армія нарощує м'язи. *Атлантична панорама*. 2007. Вип. 4 (11). С. 45 – 49.

738. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Г.М. Перепелиця та ін. Київ: Стилос, 2002. 313 с.

739. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: Відродження, 2004. 488 с.

740. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье: Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995. К.: Центр духовной культуры, 1996. 198 с.

741. Міжнародна миротворча діяльність у системі забезпечення національної безпеки України. Монографія. К.: НАОУ. 2007. 204 с.

742. Міжнародна миротворча діяльність України: 10 років історичного досвіду / Ред. М. Шпура. К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2002. 48 с.

743. Міжнародний семінар «Збройні Сили, суспільство, держава». *Наука і оборона*. 2000. Вип. 4. 23 с.

744. Міжнародний семінар «Реформування Збройних Сил України. Потреба у змінах». *Наука і оборона*. 2000. Вип. 2. С. 25-26.

745. Мороз Н. Формування багатопартійності як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні (1989 – 2004). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/hist-visnik-45-9.pdf> (дата звернення: 28.05.2017). Назва з екрана.

746. Морозов К. Політологічне обґрунтування євроатлантичного вибору України. *Наука і оборона*. 2006. Вип. 1. С. 3 – 13.

747. Мороко В.В. Парти́йне будівництво в сучасній Україні (1996 – 2010 рр.). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 207 с.

748. Мостяєв О. Модернізація політичної системи України та розвиток громадянського суспільства у новітню перехідну епоху. *Українознавчий альманах*. Вип. 5. С. 80 – 84.

749. Мошинський Р. Інститути громадянського суспільства в Україні: соціально-правова спрямованість політичних процесів та їх вплив на національну безпеку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 184 – 192.

750. Муазі Д. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. К.: Брайт Букс, 2018. 184 с.

751. Мунтіян В. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети. К.: НІСД, 1996. 87 с.

752. Муравський О. Виступи української молоді проти воєнізації навчального процесу на зламі 80-90-х рр. ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. Вип. 612: Держава та армія. С. 112 – 115.

753. Муравський О., Апальков М. Військово-політичні аспекти діяльності Львівської обласної ради. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vnp.asv.gov.ua> (дата звернення: 13.09.2018). Назва з екрана.

754. Назаренко О. Політична система суспільства: сутність, основні риси, функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 94. С. 87 – 91.

755. Назаренко С. До питання про конституційну реформу державної влади України. *Право України*. 1996. Вип. 12. С. 67 – 74.

756. Намонюк Ч., Пхіденко М. Втрата ядерного статусу як зовнішньо-політичний прорахунок України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/download/886/1298/> (дата звернення: 15.10.2018). Назва з екрана.

757. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / За заг. ред. Я. Малика. Львів: Світ, 2001. 296 с.

758. Нариси з історії українського державотворення / Авт. кол. С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. К.: Генеза. 608 с.

759. Народні депутати пропонують ввести нові військові звання «бригадний генерал» та «капітан-командор». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/13304.html> (дата звернення: 11.03.2018). Назва з екрана.

760. НАТО в контексті національних інтересів України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc10-2002-09> (дата звернення: 26.07.2018).

761. Національна безпека і оборона. 2004. Вип. 8 (56). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD56_2004_ukr.pdf (дата звернення: 05.08.2018). Назва з екрана.

762. Національна безпека України: виклики та пріоритети. URL: <http://www.golos.com.ua/article/274453> (дата звернення: 19.04.2018).

763. Недзельський П. В похід вирушали зі Сходу. *Слово і Честь*. 1996. 27 липня. С. 2.

764. Нижник Н., Ситник Г., Білоус В. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденція розвитку): навч. посібник Київ, Ірпінь: Преса України, 2000. 304 с.

765. Нікітюк В. Вступ України до НАТО: від хибних стереотипів до здорового прагматизму. *Військо України*. 2006. Вип. 2. С. 10 – 12.

766. Нікітюк В. Європейська безпека перед викликом етнічного конфлікту: погляд з позицій міжнародного права. *Наука і оборона*. 2003. Вип. 3. С. 3 – 10.

767. Нікітюк В. Миротворча діяльність у Європі: еволюція міжнародно-правових та інституціональних засад. *Наука і оборона*. 2001. № 3. С. 36 – 44.

768. Нікітюк В. Тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі у сучасному геополітичному і міжнародно-правовому середовищі. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. К.: НАОУ, 2004. 386 с.

769. Нікогосян О. Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2008. 22 с.

770. Новакова Н. Геополітичний вимір відносин України та ЄС. 2011. *Віче*. Вип. 2. С. 4–5.

771. Новий політичний ландшафт України: Географічні особливості президентських та парламентських виборів 2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://socialdata.org.ua/geografichni-osoblivosti-vivoriv-2014/> (дата звернення: 05.09.2018). Назва з екрана.

772. Обзор партии 5.10. Сайт. Программа. Отзывы. Вступить. Геннадий Балашов. URL: <https://ua-rating.com/510-party/> (дата звернення: 15.10.2018). Назва з екрана.

773. Обіцянки ВО «Батьківщина» у ВРУ VII скликання. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://osf.org.ua/parlament/view/85> (дата звернення: 27.10.2018). Назва з екрана.

774. Оболенська Т. Переорієнтація діяльності оборонної промисловості України через агресію з боку РФ. *Стратегічні пріоритети*. 2017. Вип. 2(43). С. 20–25.

775. Оборонна політика у нових проектах Конституції України. Аналітична записка. Київ: НІСД, 2010. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/oboronna-politika-u-novikh-proektakh-konstitucii-ukraini> (дата звернення: 09.03.2018). Назва з екрана.

776. Огарков Н. История учит бдительности. Москва: Воениздат, 1985. 96 с.

777. Огризко В. Українська дипломатія 2008 року: кризь турбулентність до вагомих результатів. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 78 – 106.

778. Олег Тягнибок: «Не варто вимагати від трьох опозиційних партій повної синхронності в діях». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/74695> (дата звернення: 19.09.2017). Назва з екрана.

779. Опозиційні лідери доповіли Майдану про переговори з Януковичем [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/> (дата звернення: 22.07.2017). Назва з екрана.

780. Опубліковані офіційні результати виборів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/3485-opublikovani-ofitsiyni-rezultati-viboriv.html> (дата звернення: 05.05.2018). Назва з екрана.

781. Ослунд А., Елкінд Д., Пайфер С. Співпраця з Україною у 2009 році. *Національна безпека і оборона*. 2009. Вип. 2. С. 31 – 39.

782. Офіційний сайт Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mtot.gov.ua/ua/ogoloshennja> (дата звернення: 03.06.2018). Назва з екрана.

783. Павленко Р. Україна і НАТО. Чи перетворяться у реальні справи слова про партнерство? *Нова політика*. 1996. Вип. 6. С. 2 – 5.

784. Павличко Д. Повернення до Європи. Про зовнішню політику України. *Голос України*. 1992. 12 вересня. С. 1.

785. Павличко Д. Україна і світ. *Літературна Україна*. 1992. 3 вересня. С. 1.

786. Пальчук М. Деякі погляди на перспективи подальшого розвитку Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 2001. Вип. 4. С. 28 – 34.

787. Пальчук М. Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції. *Військо України*. 1998. Вип. 3-4. С. 6 – 8.

788. Панфілов О. Політичний фактор як складова воєнно-силових можливостей держави. *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Соц. філос., психологія*. 2007. Вип. 3. С. 105 – 111.

789. Панюк А. Збройні Сили України в системі міжнародних зв'язків. *Держава і армія*. Львів: Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1999. Вип. 377. С. 206 – 214.

790. Папікян А. Збройні сили України двадцятого століття. Львів: КП «Видавництво Кобзар», 1999. 308 с.

791. Парламентський Комітет з питань національної безпеки і оборони затвердив план роботи на період п'ятої сесії Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/869.html> (дата звернення: 08.05.2018). Назва з екрана.

792. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн : монографія / кер. авт. кол. Г. М. Перепелиця. Київ: Стилос, 2002. 552 с.

793. Парламентські вибори: «Народний фронт» іде по мажоритарці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48432514> (дата звернення: 19.02.2017). Назва з екрана.

794. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції. *Національна безпека і оборона: журнал*. 2010. Вип. 5 (116). С. 4.

795. Перепелиця Г. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети. К.: НІСД, 1997. 163 с.

796. Перепелиця Г. В ролі миротворця. Про нову роль армії в урегулюванні воєнно-політичних конфліктів. *Політика і час*. 1994. Вип. 2. С. 6 – 11.

797. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ: НІСД, 1998. 108 с.

798. Перепелиця Г. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. Київ: Фоліант. 2003. 431 с.

799. Перепелиця Г. Політика України щодо миротворчості регіональних і субрегіональних організацій у Чорноморському та Євразійському регіонах. *Стратегічна панорама*. 2002. Вип. 2. С. 123 – 132.

800. Перепелиця Г.М. Про нову роль армії у врегулюванні воєнно-політичних конфліктів. *Політика і час*. 1994. Вип. 2. С. 21 – 27.

801. Пивоваров С. День Збройних сил України: від занепаду до відродження. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/den-zbroinykh-syl-ukrainy> (дата звернення: 06.09.2017). Назва з екрана.

802. Півтора року до фінішу: скільки і чийх законів прийняла Рада. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2479359-pivtora-roku-do-finisu-skilki-i-siih-zakoniv-prijnala-rada.html> (дата звернення: 03.06.2018). Назва з екрана.

803. Погорілко В. Політична система України і проблеми її реформування. *Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки*. 2004. Вип. 1. С. 7 – 18.

804. Подзвін по другому «Фронту». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.chesno.org/t/40/narodnyi-front.html> (дата звернення: 05.01.2017). Назва з екрана.

805. Покась М. Внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины. *Записки історичного факультету ОДУ*. 1997. Вип. 5. С. 288 – 290.

806. Покотило О. Створення Збройних Сил України: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 Київ, 2012. 20 с.

807. Политсила идет в парламент с обновленной программой. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/ru/vyboru-v-rady2014/partiya-zelenaya-planet-idet-na-vyboru-386545.html> (дата звернення: 04.12.2018). Назва з екрана.

808. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / За ред. А. Кудряченка. К.: НІСД, 2007. 396 с.

809. Політична система України: проблеми становлення і розвитку: монографія / За ред. В. Кафарського. К.: Центр учб. літ-ри, 2008. 456 с.

810. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку. *Аналітичні записки*. 2014. 19 с.

811. Поліщук І. Миротворча діяльність Збройних сил України: досвід, проблеми, перспективи. Київ, 1998. Вип. 2. С. 197 – 213.

812. Полторак С. Механізми державного управління реформуванням Збройних Сил України: уніфікація та трансформація Харків : Пром-Арт, 2017. 340 с.

813. Полторак С. Уніфікація механізмів державного управління реформуванням Збройних сил України в умовах трансформаційного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ст. доктора наук з державного управління; Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2018. 36 с.

814. Полторак Степан: «Чекати, коли відновиться мир, часу немає. І права на помилку немає» / «Лівий берег з Сонею Кошкіною». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://lb.ua/news/2016/10/09/347382_stepan_poltorak_chekati_koli.html (дата звернення: 12.05.2017). Назва з екрана.

815. Попович К. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2 (35). С. 75 – 79.

816. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ. *Агора*. Вип. 16. С. 16 – 19.

817. Почепцов Г. Національна безпека країн перехідного періоду. К.: ІЗМН, 1996. 136 с.

818. Пошедін О. Воєнно-політична складова європейського безпекового простору: завдання для України та її Збройних Сил. *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 16. С. 76 – 82.

819. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.fes.kiev.ua/Dokument/election_ukr.pdf (дата звернення: 13.07.2018).

820. Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 106 – 114.

821. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 79 – 90.

822. Прийдун С. Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 65 – 73.

823. Прийдун С.В. Політико-правова основа реалізації мінського процесу 2014-2015 рр.: деякі особливості та проблеми. *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ*. Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 157–165.

824. Прийдун С.В. Роль України в інституалізації Співдружності Незалежних Держав. *Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції “Історія України: сучасні виклики”*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 154–163.

825. Прийдун С. Інституційно-правове забезпечення реалізації зовнішньої політики України. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18.: присвячено 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. С. 99 – 106.

826. Прийдун С. Проблема розподілу Чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України (1991–1997 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 113 – 120.

827. Прийдун С. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991 – 2015): автореф. дис... на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». Тернопіль, 2019. 22 с.

828. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / Кер. авт. кол. М. Панов. Харків: Право, 2008. 320 с.

829. Пропозиції до Коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України. 2006. *Національна безпека і оборона*. Вип. 4 (76). С. 33–34.

830. Пулим О. Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22. Львів. 2001. 18 с.

831. Радецький В. Початок року: будівництво, навчання, миротворство. *Народна армія*. 1994. 25 лютого. С. 2.

832. Радецький В. Вступ до Альянсу як вирішення складової національної безпеки України. *Військо України*. 2006. Вип. 1. С. 10–12.

833. Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> (дата звернення: 07.08.2017). Назва з екрана.

834. Радянська економіка у 60 – 90 роках: наростання кризових явищ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/24603/ (дата звернення: 11.06.2018). Назва з екрана.

835. Рафеенко Д. Ядерный фактор во внешней политике Украины (1991 – 1996 гг.). *Белорусский журнал международного права и международных отношений* 2004. Вип. 3. С. 14 – 17.

836. Речич С. З історії формування та розвитку воєнно-політичного співробітництва Збройних Сил України з НАТО. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 18. С. 25 – 28.

837. Родюча українська земля є еквівалентом високотехнологічного виробництва – Ігор Юхновський [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/politics/_rodyucha-ukrayinska-zemlya-ye-ekvivalentom-visokotehnologichnogo-virobnictva-igor-uhnovskij/772612 (дата звернення: 09.03.2018). Назва з екрана.

838. Рудакевич О. Пізнавальний потенціал теорії політичної системи. *Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання*. 2017. Вип. 1 (5). С. 149 – 154.

839. Руденко А. Парламентські вибори–2012 та партійна система України. *Сучасна українська політика*. 2012. Вип. 26. С. 23 – 28.

840. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз. *Український історичний журнал*. 1994. Вип. 2-3. С. 34 – 36.

841. Рудич Ф. Політична система сучасної України: спроба політологічного аналізу. *Наука. Влада. Політика*. К.: Знання України, 2008. 240 с.

842. Русначенко А. На шляху до національної армії. Утворення Спілки офіцерів України. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 7 – 44.

843. Рябчук М. (Де)міфологізація націоналізму. *Критика*. 1998. Ч. 5. С. 10 – 16.

844. Рябчук М. Демократія та «партія влади» в Україні. *Політична думка*. 1994. Вип. 3.

845. Саладяк В. Сторінки історії СОУ. *Слово і Честь*. 1996. 27 липня. С. 4.

846. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

847. Своє двадцятип'ятиріччя Українське військо, безумовно, зустрічає зовсім в іншій якості, ніж це було ще декілька років тому. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://republic.com.ua/article/44007-zsu-marsh-dovjinoyu-25-rokiv.html> (дата звернення: 11.12.2018). Назва з екрана.

848. Святенко Т. Рік армії. Як у 2015 р. змінилися ЗСУ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ua.112.ua/mnenie/rik-armii-yak-v-2015-r-zminylysia-zsu-281287.html> (дата звернення: 26.07.2018). Назва з екрана.

849. Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика: монографія / Ф. Саганюк, В. Фролов, О. Устименко, М. Лобко та ін. К.: Академпрес, 2017. 180 с.

850. Сивак О. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. К., 2000. 20 с.

851. Сидорчук А. Соняшники замість ракет. Капітуляція під синьо-жовтим прапором. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/sonyashniki_zamist_raket__kapitulyatsiya_pid_sino-zhovtim_praporom.html (дата звернення: 23.02.2017). Назва з екрана.

852. Сила і Честь. Відомості про партію. Сайт руху «ЧЕСНО». [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL:<https://www.chesno.org/party/118/> (дата звернення: 04.06.2018). Назва з екрана.

853. Силіна Т. Відступати нікуди – попереду Москва. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/vidstupati_nikudi__poperedu_moskva.html (дата звернення: 21.04.2017). Назва з екрана.

854. Симоненка з Януковичем об'єднає НАТО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/3313/art/32328.html> (дата звернення: 09.07.2018).

855. Симоненко Петро: Великий обман українського народу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/216186> (дата звернення: 23.02.2018). Назва з екрана.

856. Симоненко Петро: Ющенко повинен відповісти перед законом за знищення української армії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kpu.ua/uk/10824/petro-simonenko-jutschenko-povinen-vidpovisti-pered-zakonom-za-znitschennja-ukra%25d1%2597nsko%25d1%2597-armi%25d1%2597> (дата звернення: 07.08.2018). Назва з екрана.

857. Симончук О. Помаранчева революція – повстання середнього класу? ТАК! За даними моніторингу. *Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін*. Київ, 2005. С. 62.

858. Ситник Г. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2016. Вип. 1-2. С. 99 – 115.

859. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України. К.: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.

860. Ситник Г. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). К.: НАДУ, 2012. 544 с.

861. Сищук О. Інформаційно-психологічний компонент «гібридної війни». Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ – ХХІ століть. К.: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 147 – 150.

862. СІПРІ 2006: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. К: Заповіт, 2007. 745 с.

863. СІПРІ 2007: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. К.: Заповіт, 2008. 624 с.

864. СІПРІ 2008: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. інститут дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; К.: Заповіт, 2009. 520 с.

865. Скиба П. Будівництво і розвиток Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута, 2013. 268 с.

866. Скіпальський О., Груздь С. Сили спеціальних операцій Міноборони України в контексті українських реалій. *Виклики і ризики. Безпековий огляд ЦДАКР*. 2016. № 17. С. 29 – 43.

867. Слободян О. Воєнна політика пострадянських держав: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. 22 с.

868. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 66 с.

869. Смоляннюк В. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. 466 с.

870. Смоляннюк В. Військова реформа в Україні: Необхідність? Вимушеність? Приреченість? *Людина і політика*. 2000. Вип. 5. С. 27 – 30.

871. Смоляннюк В. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2-3. С. 68 – 87.

872. Смоляннюк В. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років: монографія. К., Ірпінь: Перун, 2000. 448 с.

873. Смоляннюк В. Політична система України: джерела стабільності та чинники дестабілізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*. 2016. Вип. 3-4. С. 37-38.

874. СНО-1, СНО-2. Україна в процесі ядерного роззброєння. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/79.htm> (дата звернення: 14.03.2017). Назва з екрана.

875. Собков В. Сприяючи мирному врегулюванню. *Політика і час*. 1996. Вип. 1. С. 38 – 41.

876. Собков В. Участь України у миротворчих та рятувальних операціях за кордоном. *Військо України*. 2001. Вип. 9-10. С. 4 – 6.

877. Соболев А. Особливості формування воєнно-політичної стратегії України в контексті трансформації європейської архітектури безпеки. К.: НІСД, 2012. 82 с.

878. Соскін О. Європейська держава або повернення до колоній. *Вітчизна*. 1995. Вип. 12. С. 3-4.

879. Спільна прес-конференція міністра закордонних справ України та державного секретаря США У. Кристофера 25 жовтня 1993 року. *Політика і час*. 1993. Вип. 12. С. 12.

880. Співробітництво з НАТО: правові аспекти. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_951 (дата звернення: 15.10.2018). Назва з екрана.

881. Статистика розкрадання армії України у 2004 – 2017 роках: Луценко озвучив приголомшливі цифри. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://prm.ua/statistika-rozkradannya-armiyi-ukrayini-u-2004-2017-rokah-lutsenko-ozvuchiv-prigolomshlivi-tsifri/> (дата звернення: 07.11.2018). Назва з екрана.

882. Стельмах С. Анексія Криму та світова «гібридна війна». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://https://ua.krymr.com/a/28527438.html> (дата звернення: 26.07.2018). Назва з екрана.

883. Стенглілн Д. Москва приймає доктрину Монро. *Військо України*. 1993. Вип. 1. С. 27–28.

884. Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.

885. Стопчак М. Кримський похід армії УНР 1918 р. в оцінці української історіографії. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. Вип. 17. С. 241 – 252.

886. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України / За загальною редакцією академіка НАН України, д.т.н. Горбуліна В.П. Київ, 2006. 266 с.

887. Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917 – 1920 рр.). К., 2000. 48 с.

888. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 509 [1] с. : іл.

889. Сумки для армії: У ЗСУ вводять несесер, замінюють польові сумки та літні берці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2020/02/equipment.html> (дата звернення: 28.07.2019). Назва з екрана.

890. Сунгуровський М. Дефіцит безпеки: чинники, тенденції, роль експертного співтовариства у подоланні. *Національна безпека і оборона*. 2009. Вип. 2. С. 14 – 19.

891. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). М.: Наука, 1966. 454 с.

892. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Солдатенко та ін. К.: Парлам. Вид-во, 2009. 415 с.

893. Сучасна гібридна війна: нові форми гібридної агресії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://racurs.ua/ua/1063-suchasna-gibrydna-viyna-ta-yiyi-vidobrajennya-u-virtualniy-realnosti-chasty-na-2> (дата звернення: 06.04.2018). Назва з екрана.

894. Сучасний стан і тенденції розвитку національних інтересів України в галузі безпеки. *Наука і оборона*. 2003. Вип. 2. С. 14 – 21.

895. Тарадай Д. Зовнішня політика як випадковий елемент програм партій. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/09/120903_election_programs_foreign_policy_dt.shtml (дата звернення: 16.11.2018). Назва з екрана.

896. Телелим В., Денєжкін М. Про методологічний підхід до визначення структури Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 2000. Вип. 3. С. 33–38.

897. Телелим І.В. Ліберальна парадигма у трансформації політичної системи України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2011. 15 с.

898. Телепрограма «Я так думаю» з Анною Безулик, «1+1», 24 січня 2008 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/36160/2008-01-25-teleprograma-ya-tak-dumayu-z-annoyu-bezulik-11-24-sichnya-2008-roku/> (дата звернення: 28.04.2017). Назва з екрана.

899. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 344 с.

900. Темко Г. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи. *Український історичний журнал*. 1996. Вип. 4. С. 13 – 23.

901. Тереверко О. ТСО України вистояло і продовжує сприяти обороні. *Народна армія*. 1995. 25 лютого С. 2.

902. Тинченко Я. Дебальцівська статистика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/185576> (дата звернення: 28.04.2017). Назва з екрана.

903. Тинченко Я. Збройні сили України: спроба відповісти на багато «чому?». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/112060> (дата звернення: 13.09.2018).

904. Ткаченко Т. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2009. 19 с.

905. Ткачук П., Харук А. Основні історичні етапи розвитку Збройних Сил України у 1991–2016 рр. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 26. С. 3–14.

906. Ткачук П., Слюсаренко А., Єфімов Г., Стадник В., Троценко О., Музика О., Онищенко В. Стабілізаційні та специфічні дії, спеціальні операції – історія, сучасність, перспективи: досвід для України: монографія. Львів: НАСВ, 2017. 277 с.

907. Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України та НАТО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n77texts/Zasady_spivrobotnytstva.htm (дата звернення: 11.04.2018). Назва з екрана.

908. Тодоров І. Європейська інтеграція України: сучасні виклики та перспективи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 100 (1). С. 25–30.

909. Тодоров І. Регіональний вимір ініціативи ЄС «Східне партнерство» в Україні. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 8. С. 38–42.

910. Тодоров І. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія. Донецьк, 2006. 268 с.

911. Толок П., Бегма В., Шемаєв В., Сидоренко С. Ризики виконання Державної цільової програми реформування та розвитку ОПК до 2021 р. *Наука і оборона*. 2018. Вип. 3. С. 60–63.

912. Толок П. Пріоритети міжнародного воєнно-економічного співробітництва підприємств оборонної галузі України. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 28 листопада 2018 року*. Львів: Львівський інститут МАУП, 2018. Ч. 1. С. 33–38.

913. Толстов С. Становлення та розвиток політики ЄС у східноєвропейському регіоні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2015. Т. 173. С. 72–82.

914. Толстов С. Політика ЄС щодо Росії: основні проблеми та тенденції. *Історико-політичні студії. Зб. наук. праць*. К., 2015. Вип. 2 (4). С. 97–111.

915. Томашевич О. Участь України в програмах Партнерства НАТО. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 6. С. 39–46.

916. Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України. Київ: Логос, 2000. 204 с.

917. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека. *Політика і час*. 1993. Вип. 4. С. 40.

918. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. Київ: Стилос, 2017. 235 с.

919. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

920. Требін М. Армія наступного сторіччя: можлива модель для України. *Людина і політика*. 2000. Вип. 2. С. 39–44.

921. Требін М. Збройні сили та релігія: світовий досвід взаємодії. *Людина і політика*. 2000. Вип. 1. С. 42–49.

922. Требін М. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації. Харків: Вид-чий дім «ІНЖЕК», 2004. 404 с.

923. Трембіцький В. Чорноморська проблема України. *Альманах Українського Народного Союзу*. 1998. Вип. 88. С. 144–158.

924. У Комітеті з питань європейської інтеграції розпочався Міжнародний семінар «Експертна оцінка підсумків політичних реформ в Україні: стан і перспективи». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/16984.html> (дата звернення: 25.10.2018). Назва з екрана.

925. У Комітеті з питань національної безпеки і оборони відбулися слухання на тему: «Територіальна оборона України в умовах гібридної війни». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/114192.html> (дата звернення: 11.05.2018). Назва з екрана.

926. Угрупування «позитивних справ»: як українізувалися экс-регіонали. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vybory.pravda.com.ua/files/graph/vidrodgenyua/> (дата звернення: 06.09.2017). Назва з екрана.

927. Україна в координатах глобальної і регіональної безпеки. *Національна безпека і оборона*. 2010. Вип. 4 (115). С. 4.

928. Україна в системі міжнародної безпеки. Київ: ПЦ «Фоліант», ВД «Стилос». 2009. 572 с.

929. Україна і НАТО: використання міжнародного досвіду імплементації планів співробітництва / За ред. А.І. Шевцова. Дніпропетровськ: ДФ НІСД, 2006. 272 с.

930. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. Т. 3: Новітній український державотворчий процес / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. К., 2004. 485 с.

931. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. К.: Наук. думка, 2004. Т. 1. 504 с.

932. Україна має всі ознаки поліцейської держави. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/x6874/>(дата звернення: 23.05.2019).

933. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / Ред. Г. Перепелиця. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. 407 с.

934. Україна та поширення НАТО на Схід. *Армія України*. 1996. 21 червня. С. 2.

935. Україна фактично перебуває в міжнародній ізоляції, – Ющенко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zaxid.net/ukrayina_faktichno_perebuvaye_v_mizhnarodniy_izolyatsiyi_yushhenko_n1261380 (дата звернення: 12.08.2018). Назва з екрана.

936. України: етапи трансформації. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. Вип. 3. С. 50–55.

937. Українська Гельсінська Група: 10 фактів про організацію [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dyvys.info/2016/11/10/ukrayinska-gelsinska-grupa-10-faktiv/> (дата звернення: 14.01.2017). Назва з екрана.

938. Український культурологічний клуб як вісник перемін. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/ukrayinskiy_kulturologichniy_klub_yak_visnik_peremin.html (дата звернення: 10.09.2018). Назва з екрана.

939. Українські вектори міжнародної політики [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://buklib.net/books/24794/> (дата звернення: 03.11.2018). Назва з екрана.

940. Українці сьогодні відзначають День Збройних сил. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/153250> (дата звернення: 25.05.2017). Назва з екрана.

941. Участь жінок в українській політиці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_women_s_participation_in_the_ukrainian_politics_ukr.pdf (дата звернення: 07.02.2018). Назва з екрана.

942. Участь Збройних Сил України в миротворчих операціях ООН на території колишньої Югославії. Політика і час. 1994. Вип. 11. С. 80–82.

943. Участь України у режимі нерозповсюдження. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.uatom.org/rezhym-nerozpovsyudzhennya/uchast-ukrayiny-u-rezhymi-nerozpovsyudzhennya> (дата звернення: 19.03.2018). Назва з екрана.

944. Фасоля Петро: «В Афгані ми виконували рішення закритої постанови ЦК...» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakarpattyua.net.ua/News/34209-Petro-Fasolia-V-Afhani-my-vykonuvaly-rishennia-zakrytoi-postanovy-TSK%E2%80%A6> (дата звернення: 21.12.2018). Назва з екрана.

945. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. К.: Альтерпрес, 1999. 275 с.

946. Хандогій В. Зовнішня політика України: досягнення, проблеми, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1998. Вип. 1. С. 13–25.

947. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? *Наука і оборона*. 1998. Вип. 3. С. 3–15.

948. Хижняк В. Проблеми впровадження в Україні військової системи стандартизації НАТО. *Системи озброєння і військова техніка*. 2005. Вип. 2. С. 3–6.

949. Хоменко С. Гриценко йде на вибори: «перший непрохідний» став фаворитом. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140907_hrytsenko_conf_election_2014_sx (дата звернення: 23.02.2018). Назва з екрана.

950. Хоменко С. Список «Самопоміч»: кого привів до Ради Садовий. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141029_samoromich_list_analysis_sx (дата звернення: 12.09.2017). Назва з екрана.

951. Храбан І. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур: Монографія. Київ: Варта, 2005. 544 с.

952. Ціватий В., Чекаленко Л. Європейські теорії безпеки сучасності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://lpnu.ua/sites/default/files/book/2020/14725/zbirnyk_materialiv.pdf (дата звернення: 27.07.2018). Назва з екрана.

953. Чаповський О. Інтерв'ю фінському виданню «Iltalehti». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://finland.mfa.gov.ua/news/74854-intervju-atashe-z-ritany-oboroni-pri-posolystvi-ukrajini-v-finlyandiji-polkovnika-ochapovsykogo-finskykomu-vidannu-iltalehti> (дата звернення: 12.03.2019). Назва з екрана.

954. Чекаленко Л. Становлення системи безпеки європейської інтеграції (етапи, механізм реалізації, залучення України). *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 647–670.

955. Червоненко В. Вибори-2014: старі політики під новими брендами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140923_new_parties_vs (дата звернення: 04.01.2017). Назва з екрана.

956. Чисельність ЗС України відповідно до законодавства України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrmilitary.com/2015/03/1993-2015.html> (дата звернення: 215.05.2018). Назва з екрана.

957. Чорний В. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2009. 368 с.

958. Чорний В. Методологічні засади концепції реформування Збройних Сил України. К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 42 с.

959. Чорний В. Соціальні передумови і методологічні засади концепції реформування Збройних Сил України: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Київський військовий гуманітарний ін-т. Київ, 1998. 20 с.

960. Чорновил В. Из двух плохих кандидатур на пост российского президента одна – хуже. *Независимость*. 1996. 31 мая. С. 1.

961. Шапошников Е. Об интеграции вооруженных сил государств Содружества. *Военная мысль*. 1992. Спецвыпуск. С.103–106.

962. Шведа Ю. Багатопартійність і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. *Вісник Львівського Університету*. 1993. Вип. 31. С. 48–53.

963. Шведа Ю. Парти́йна система незалежної України: етапи трансформації. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. Вип. 3. С. 50–55.

964. Шведа Ю. Парти́йна система України: стан, тенденції та перспективи розвитку. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 1999. Вип. 1. С. 198–201.

965. Шведа Ю. Проблеми трансформації партійної системи України і нове виборче законодавство. *Політекс. Інформаційно-аналітичне видання ЦПД*. 2004, березень-квітень. С. 16–21.

966. Шведа Ю. Україна на шляху демократизації: два кроки вперед, а далі? *Вибори та демократія*. 2006. Вип. 2 (8). С. 40–50.

967. Шведа Ю. Успіхи та проблеми формування української теорії політичних партій. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 24-25 листопада 2011 р.* К.: ІПіЕНД, 2012. С. 107–133.

968. Шевцов А. Формування української державності за умов без'ядерного статусу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2016-11-4/svitoglyad-2016-4-08-shevtsov.pdf> (дата звернення: 21.05.2019). Назва з екрана.

969. Шемшученко Ю. Державний суверенітет і правова держава (до 20-річчя Декларації про Державний суверенітет України). *Віче*. 2010. Вип. 16. С. 2–3.

970. Шерр Д. Вибори в Україні та її майбутні стосунки із Заходом. *Національна безпека та оборона*. 2002. Вип. 2. С. 32–34.

971. Шерр Д. Від документів до дій: чи можна подолати прірву. *Національна безпека і оборона*. 2003. Вип. 7 (43). С. 76–80.

972. Шеховцов А. Всеукраинское объединение «Свобода»: проблема легитимности борьбы за власть. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2013. Вип. 1. С. 22–63.

973. Шишолін П., Дмитров С. Державний кордон України: еволюція воєнних загроз та їх вплив на безпеку та воєнну політику. *Наука і оборона*. 2000. Вип. 4. С. 31–32.

974. Шість міфів про ліквідацію ядерної зброї в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/245564> (дата звернення: 08.07.2017). Назва з екрана.

975. Шкідченко В. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки і погляд у майбутнє. *Наука і оборона*. 2000. Вип. 4. С. 3–7.

976. Шкідченко В. Відбувається перехід від «традиційної» до «сучасної» миротворчості. *Народна армія*. 2002. 4 липня. С. 3.

977. Шкідченко В. Еволюція поглядів України на НАТО. *Наука і оборона*. 2002. Вип. 4. С. 3–8.

978. Шпура М. Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління. К.: Нац. наук.-дослід. центр оборон. технологій і воен. безпеки України. 2006. 257 с.

979. Штогрін І. Україна без'ядерна / ядерна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24213162.html> (дата звернення: 15.03.2018). Назва з екрана.

980. Шульга М. Динаміка образу Верховної Ради у громадській думці українського суспільства. Парламентаризм в Україні: теорія та практика. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 10-й річниці з дня проголошення незалежності України і 5-й річниці з дня прийняття Конституції України*. Київ, 2001. С. 56–58.

981. Шутак Т. Ядерний чинник у зовнішній політиці адміністрації президента США Б. Клінтона (1993–2000 рр.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12983/13-Shutak.pdf?sequence=1> (дата звернення: 07.08.2017). Назва з екрана.

982. Юрчак М. 25 років співпраці: фактор НАТО у відносинах України та Європейського Союзу. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17. С. 50–57.

983. Юрчак М. Еволюція відносин ЄС – Україна у 1993–2014 рр.: історичний аспект: автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. н.: спец. 07. 00. 02. Всесвітня історія. Тернопіль: 2016. 20 с.

984. Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії України: політикам і початківцям. Київ: Альтерпрес, 1999. 227 с.

985. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. 2016. Вип. 4 (41). С. 41–48.

986. Як голосують українці. Сім карт, які пояснюють вибори президента. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-vyboriv-prezydenta-ukrayiny/29779081.html> (дата звернення: 01.12.2018). Назва з екрана.

987. Як ділився Чорноморський флот «по-братерськи». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/kak-delilsja-+chernomorskij-flot-po-bratski/> (дата звернення: 06.02.2017). Назва з екрана.

988. Як змінились Збройні сили України за 25 років <https://www.dero.ua/ukr/war/yak-zminilis-zbroyni-sili-ukrayini-za-25-rokiv-06122016110000> (дата звернення: 27.06.2018). Назва з екрана.

989. Якименко Ю. Партійна система України у 2010 – 2015 рр.: зміни, тенденції, перспективи еволюції. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1452861136_file.pdf (дата звернення: 07.04.2018). Назва з екрана.

990. Якимович Б. Збройні Сили України: нарис історії. Львів: Просвіта, 1996. 360 с.

991. Яцино О., Кінь О. Кадрова політика в Збройних Силах України: історія, досвід, методологія. Київ, 2011. 239 с.

992. 12 січня 2005 року відбувся телеміст між народними депутатами України і американськими конгресменами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/3922.html> (дата звернення: 14.06.2018). Назва з екрана.

993. 17–19 серпня Перший заступник Голови Верховної Ради України А.Мартинюк відвідав з робочою поїздкою Чернівецьку область. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/11701.html> (дата звернення: 18.04.2018). Назва з екрана.

994. 22 червня Дзвін Пам'яті пролунав чотири рази [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/1285722811596973/> (дата звернення: 08.11.2017). Назва з екрана.

995. 2014–2018: як змінились ЗСУ за чотири роки війни <https://prm.ua/2014-2018-yak-zminilis-zsu-za-chotiri-roki-viyni/> (дата звернення: 14.06.2018). Назва з екрана.

996. 22 роки тому Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї. Як це було. URL: <https://dyvys.info/2016/12/05/22-roky-tomu-ukrayina-dobrovilno/> (дата звернення: 27.03.2018). Назва з екрана.

997. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

998. 3,5 роки Верховної Ради. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.longread.opora.ua.org/try-z-polovynoj-ruku-vr> (дата звернення: 24.09.2018). Назва з екрана.

999. 30-річчя Народного руху України: від Перебудови до Незалежності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30152418.html> (дата звернення: 19.02.2017). Назва з екрана.

1000. 4 березня 1989 року було створене Товариство «Меморіал» імені В. Стуса. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ridna.ua/2017/03/4-bereznya-1989-roku-bulo-stvorene-tovarystvo-memorial-imeni-v-stusa/> (дата звернення: 07.11.2018). Назва з екрана.

1001. Church G. Soviet Nukes On the Loose. *Time*. 1991. December. 16. P. 12–14.

1002. Glynn P. Ukraine. *The New Republic*. 1992. July 13 & 20. P. 3.

1003. Kirchheimer O. The Transformation of Western European Party Systems. *Political Parties and Political Development*. New Jersey: Princeton University Press, 1966. P. 177–200.

1004. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? *Politics*. 2001. Vol. 21. № 3. P. 168–177.

1005. Kuzio T. Ukraine: Coming to terms with the Soviet legacy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 1998. Vol. 14. № 4. P. 1–27.

1006. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology. *RFE/RL Research Report*. 1993. May, 7. P. 4.

1007. Motyl A. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR Successor States. *Harriman Institute Forum*. 1991. December. P. 2.

1008. Nahaylo B. The shaping of Ukrainian attitude to war and nuclear arms. *RFE/RL Research Report*. 1993. May, 7. P. 3.

1009. New York Times: Принизлива поразка на війні в Чечні навіть через 25 років впливає на Росію. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unian.ua/world/10789889-new-york-times-prinizлива-porazka-na-viyni-v-chechni-navit-cherez-25-rokiv-vplivaye-na-rosiyu.html> (дата звернення: 11.06.2017). Назва з екрана.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

1010. Історія українських виборів: довідник «Орієнтири виборця 2002». Дані інтернет ресурсу Лабораторія законодавчих ініціатив]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_ (дата звернення: 09.08.2018). Назва з екрана.

1011. Корнієвський О. Національна безпека. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011.

1012. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В. Панібудьласки. К.: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с.

1013. Нові політичні партії України: довідник / А. Слюсаренко, М. Томенко. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.

1014. Політичні партії в Україні: довідн. / Авт. кол. Г. Андрущак, Ю. Марченко, С. Тесленко. К., 1998. 704 с.

1015. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упор. М. Томенко, О. Проценко. К., 1998. 128 с.

1016. Словник основних військових термінів для використання в навчальному процесі та науковій і науково-технічній діяльності Національної академії оборони України. К.: НАОУ, 2005. 140 с.

1017. Сучасні політичні партії та рухи України: інф. дов. мат. К.: Ін-т політ, досліджень, 1991. 320 с.

1018. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с.

1019. Хронологія відносин Україна – НАТО. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato> (дата звернення: 03.11.2018). Назва з екрана.

1020. Шведа Ю. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів: Астролябія, 2005. 487 с.